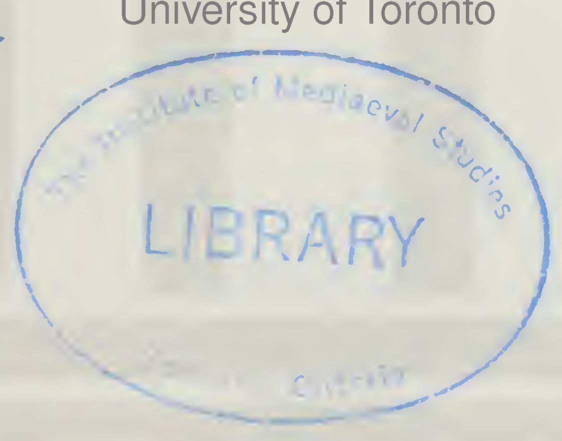

The Institute of Mediaeval Studies
LIBRARY

ZGODOVINA NOVEGA MESTA.

SESTAVIL

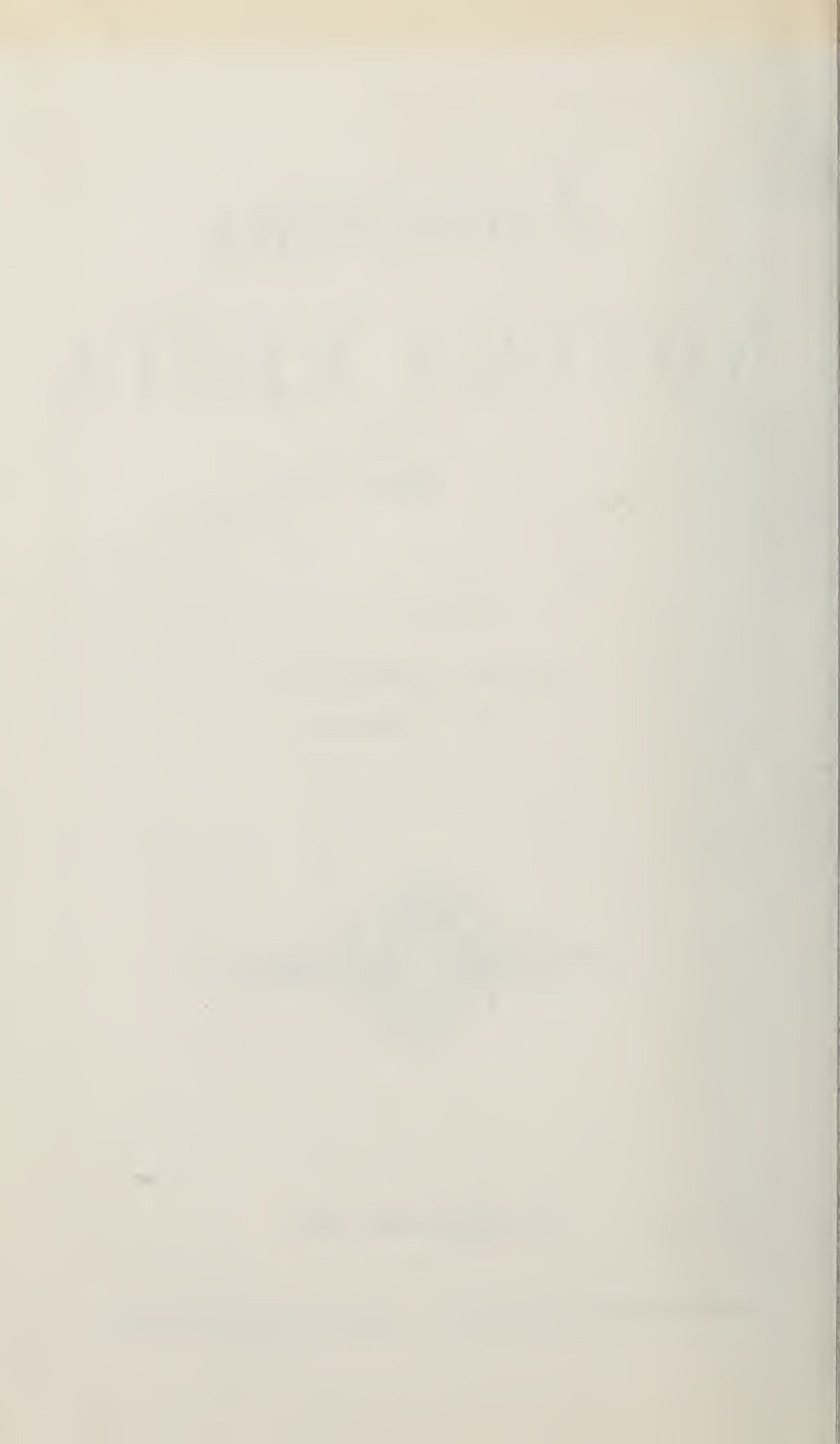
IVAN VRHOVEC,

C. KR. PROFESOR.

V LJUBLJANI, 1891.

ZALOŽILA »MATICA SLOVENSKA«. — TISKALA »KATOL. TISKARNA«.

Predgovor.

Marsikateremu se utegne knjigini naslov »Zgodovina Novega Mesta« zdeti nekoliko preveč preširen, češ, da z g o d o v i n e, in to tudi v najširšem pomenu besede, nima celò Ljubljana, glavno mesto dežele, kamo še le Novo Mesto, ki po velikosti in številu ljudij še vsacemu kranjskemu trgu ni kos in tudi v prejšnjih časih ni bilo. Res je! Če napravljajo zgodovino kacega kraja glasovite zmage in pobitke, grmeči dogodki in velike nesreče, potem Novo Mesto »zgodovine« res nima. A zgodovina so tudi tihi napori, s katerimi se kak del človeškega rodu ubranjuje časa nezgodam — in s tega stališča ima tudi Novo Mesto svojo zgodovino, in žalibog da ne najveselejšo. Dasiravno so nje viri skromni, vendar sem skušal sestaviti morebiti še dosti jasno sliko o tem, kako je po velikodušnosti in milosti jednega največjih Habsburžanov mesto nastalo, zacvelo, potem pa zavoljo raznih neprilik, katerih marsikatero so tudi meščani sami zakrivili, jelo vedno hitreje in hitreje propadati. Zgodovina Novega Mesta se je vršila na tihem. Mnogo bridkih ur je šlo mimo njega, meščani so nosili marsikatero težko breme in prebili marsikatero hudo revo, o kateri se še takoj zunaj njihovega mestnega ozidja ni zvedelo, kaj še le, da bi se razglasila po širocem svetu, a zato ni bila nič manj bridka. To propadanje se vrši še danes in prav iz srca želim prijaznemu mestecu, da bi bilo leto, v katerem prihaja ta knjiga na

dan, ob jednem konec njegove najhujše in najnesrečnejše dôbe, ter da bi oznanjal prvi pisk bobnečega železnega voza pričetek novega in sijajnega časa.

Tej želji dodam svojo prisrčno zahvalo za prijaznost, s katero so mi gospodje: preč. prošt Peter Urh, župan dr. Poznik, ravnatelj Senekovič in o. Florentin Hrovat, brez najmanjšega zadržka odprli njihovemu varstvu priporočene arhive. Celo prisrčno in še posebej se pa zahvalim muzejskemu arhivarju, visokočast. g. Ant. Koblar-ju, ki me je vrhu tega podpiral še s svojimi dobrimi in temeljitimi svéti. Konečno naj sprejme mojo iskreno zahvalo tudi moj kolega g. prof. Luka Pintar, ki mi je drage volje pomagal pri neprijetnem poslu korekture.

NOVO MESTO, avgusta meseca 1890.

Pisatelj.

Viri.

Viri za novomeško zgodovino — skromni, kakor je skromna zgodovina sama — so dvojni: tiskani in — mnogo važnejši — netiskani, v raznih arhivih spravljeni.

Tiskani viri:

Najbogatejši tiskani viri so:

1. »**Mittheilungen des histor. Vereines für Krain**« in sicer v letnikih: *a*) Letnik 1859: »*Zur Geschichte von Neustadtl oder Rudolfswert*«, str. 4—6, spisal P. Hitzinger; *b*) l. 1865.: Devet sestavkov: »*Beiträge zur 500jährigen Gründungs-Feier von Neustadtl-Rudolfswert in Unterkrain*«, str. 26 – 44.
Teh devet sestavkov je izdal »der histor. Verein für Krain« o petstoletnici novomeški še v posebnem odtisu.
Isto leto je objavil P. Hitzinger še: »*Nachträge zur 500jährigen Gründungs-Feier von Neustadtl (Rudolfswert)*«, str. 106—109. a) »*Urkunden des Collegiatcapitels von Neustadtl*«; b) »*die Kirche und Pfarre St. Nicolai*« str. 106—109.
Letnik 1866. str. 41—124: »*Urkunden zur Geschichte der Reformation in Krain.*« Letnik 1868. p. 1—53: »*Correspondenz des Intendanten Grafen Fargues.*« Sicer pa sem pobral tudi iz drugih letnikov tu pa tam kako drobtinico, kar pa je povsod pod črto zabeleženo.

2. **Valvasor, »Ehre des Herzogthums Krain«**, XI. knjiga str. 479—489 Na teh straneh poroča Valvasor, kar je mogel zvedeti o novomeški preteklosti. Novomeščani mu o tem niso mogli mnogo povedati; več je zvedel v kapiteljnu. Izvzemši nekaterih pravljic o velikosti in mogočnosti Novega Mesta v rimski dôbi je njegov popis popolnoma zanesljiv. le da je kratek, in išče človek v njem marsikaj zastonj, kar bi rad izvedel iz njega. — V druzih Valvasorjevih knjigah je najti le tu pa tam kaka malenkost, ki se tiče Novega Mesta. zlasti za turške čase.

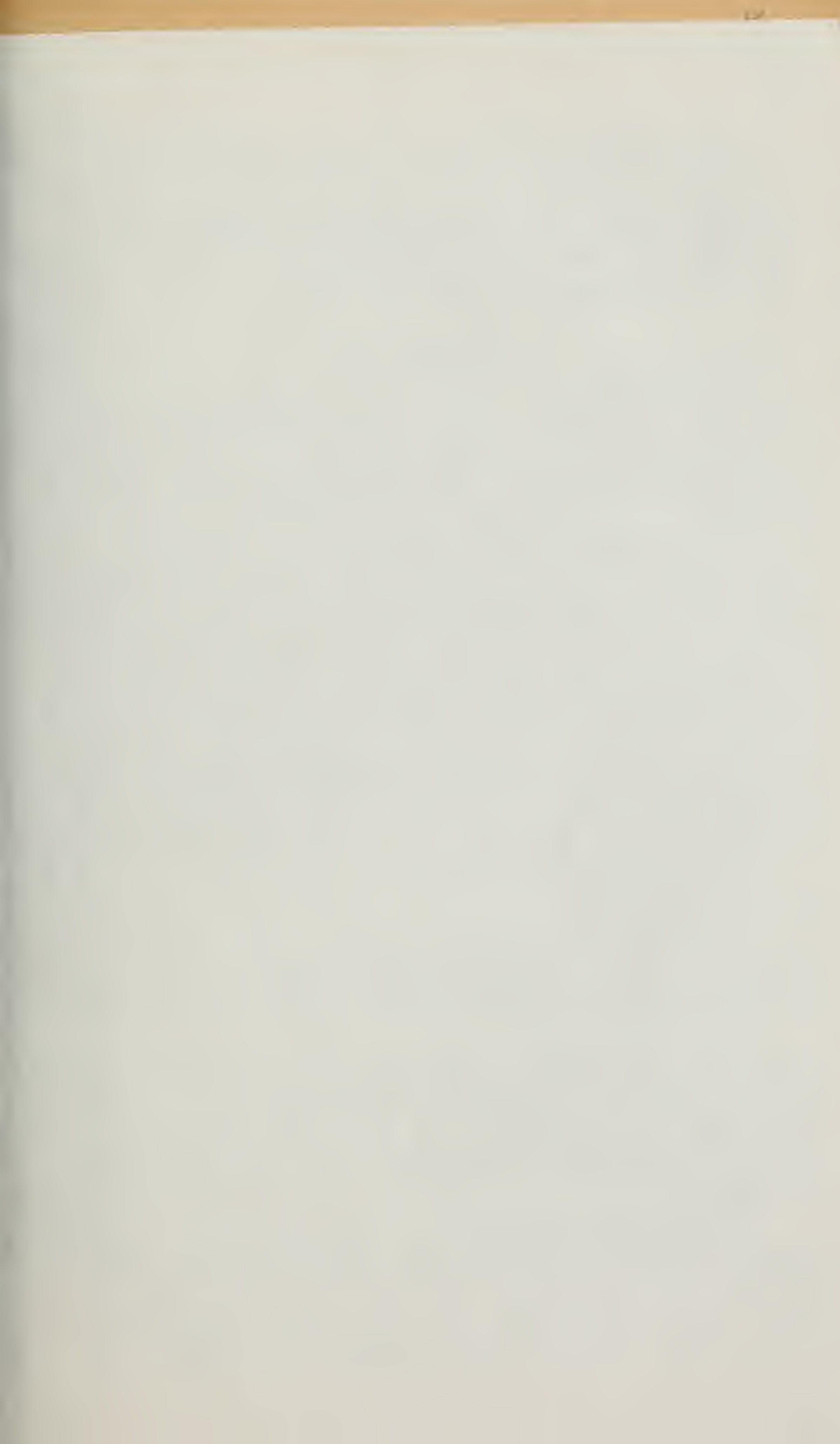
3. **Hoff, »Gemählde vom Herzogthum Krain.«** V II. zvezku str. 33—64 poroča Hoff marsikatero zlasti za XVIII. stoletje in njegov čas važno drobnost. V tem je popolnoma zanesljiv in resnicoljuben, le da zamolči to ali ono Novomeščanom neprijetno malenkost. Njegov opis dopolnuje v marsičem kulturno sliko Novega Mesta konec XVIII. stoletja. Starejša poročila je zajemal vsa le iz Valvasorja. A njegovega dela ni v »*Gemählde vom Herzogthum Krain*« nič, ampak je dal natisniti pod svojim imenom. kar je spisal nekdo drug, najbrže Breckerfeldt. To velja vsaj v oddelku, ki se tiče Novega Mesta.

4. »**Chronologische Darstellung der wichtigsten die Stadt Rudolfswert betreffenden Daten mit besonderer Berücksichtigung des Franciskaner-Conventes**« v programu novomeške gimnazije l. 1868. Sestavil P. Rafael Klemenčič. Ta sestavek je zajel iz samostanske kronike novomeškega frančiškanskega samostana.

5. **Kostrenčič, »Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven«.**

6. **Kluns Archiv 1., 2. u. 3. Heft, »Kirchliche Eintheilung Krains.«**

7. **Helfert, »Gründung der österr. Volksschule durch Maria Theresia. Prag 1850«.**

8. **Dimitz, »Geschichte Krains«.** Novega Mesta dotikajoče se date je sestavil Dimitz v svoji zgodovini na podlagi sedaj omenjenih virov ter privzel le na par krajih tudi še kako drobnost iz deželnega arhiva.

9. **Dr. Costa, »Reiseerinnerungen aus Krain«.**

Netiskani viri:

1. **Kapiteljski arhiv.** Ta arhiv, čegar najvažnejše regeste je objavil že dr. Kraus v »*Mittheilungen*« l. 1865. je shranjeval marsikatero važno drobtinico za zgodovino kapiteljna, le žalibog, da so ga v prejšnjih časih raznesli na vse strani. Nekdaj je bil mnogo obilnejši. Našel sem v njem zapisnik iz XVII. stoletja, v katerem je zaznamovanih mnogo kapiteljskih listin, ki se pa sedaj ne nahajajo več. Tudi Kraus jih že pred 25. leti mnogo več ni dobil v roke; od njegovega časa sèm se je pa še teh, kar jih je on videl, mnogo izgubilo.

S starimi listinami so postopali preje kaj malomarno in čuditi se je, da se jih je ohranilo še toliko, kolikor se jih je; pa tako niso počenjali preje samo v Novem Mestu, ampak tudi drugod. Dr. Costa je o priliki l. 1865. naletel pri nekem branjevcu v Ljubljani na kup starega papirja, ki ga je ta kupil na javni dražbi. C. kr. državno knjigovodstvo je prodalo namreč več centov škartiranega papirja, med katerim se je nahajalo tudi mnogo, za novejšo kranjsko zgodovino zanimivih listin. Zgodovinsko društvo tega papirja ni moglo kupiti, ker ni imelo zanj niti denarja, niti prostora, kamor bi ga spravilo. Dr. Costa, rojen Novomeščan, je izbral iz kôpe papirja, kar se mu je zdelo, da ima kako vrednost; pri tem je izkopal tudi cel fascikelj listin tikajočih se novomeškega kapiteljna; med njimi se je nahajalo tudi uradno poročilo do generalnega guvernerja, maršala Marmonta, o razpuščenji kapiteljna v francoski dôbi l. 1810. Pridejanih je bilo še mnogo kapiteljskih listin in dokumentov, med njimi tudi »vidimus« (prepis) ustanovne listine cesarja Maksimilijana I. od 16. oktobra 1509. in potrjilno pismo Aleksandra IV. od 30. aprila 1494. Vse te listine je poslal dr. Costa novomeškemu kapiteljnu, kjer se nahajajo neurejene še sedaj.

Kar se je druzih kapiteljskih listin rešilo, jih je uredil in katalogiziral preč. g. Florentin H r o v a t.

2. **Gimnazijski arhiv.** Preiskovalec arhivov bi si želel, da bi bil vsak tako lepo urejen in tako dobro ohranjen, kakor je ta. Od ustanovitve gimnazije pa do najnovejših časov ne manjka skoraj nobene listine, ki je prišla prefektu, predstojniku gimnazije, v roko. Ohranjeni so tudi vsi katalogi, ne jednega ne manjka od l. 1747. do danes.

3. V **kranjskem muzeju** so shranjeni štirje arhivi: *muzealni*, *deželni*, *vicedomski* in *arhiv »Zgodovinskega društva«*. Največ, za zgodovino novomeško, važnih listin se nahaja v vicedomskem arhivu. Žalibog, da sem predaleč od njega oddaljen, da bi ga mogel temeljito preiskati. Pošiljanje listin semkaj pak je kaj neugodna stvar; zato se zahvaljujem gosp. profesorju Wallnerju in gosp. arhivarju Koblarju tem prisrčnejše za listine, ki sta mi jih poslala semkaj. Bogata tvarina vicedomskega arhiva je posebno važna za kulturno zgodovino XVII. in XVIII. stoletja.

4. **Mestni arhiv Novega Mesta.** Sicer kôpica papirja iz zadnjih treh stoletij ne zasluži tega imena, pa jo zaradi kratkoče vendar tako imenujem. Neredno razmetane se nahajajo v tej kôpici stare in nove, važne in nevažne listine, kakor jih je slučaj ravno nagnetel na kup. Iz XIV., XV. in XVI. stoletja ni ohranjene niti jedne, iz XVII. le par privilegijev; leta 1664. je pogorelo namreč mesto do tál, in ž njim vred tudi vse na rotovžu shranjene listine. Rešili so le par novejših privilegijev kot najdragocenejših meščanskih pisem tedanjega časa; celò

velevažno ustanovno pismo od l. 1365. se ni ohranilo v originalu, ampak v več pergamentnih prepisih.

A tudi iz poznejših časov, celò do dôbe cesarja Jožefa II., ni mnogo listin ohranjenih. Novomeška registratura je bila vedno v največjem neredu. Že v XVII. stoletju so poročali mestni očetje, če je zahtevala vicedomska gosposka od njih kako listino, skoraj o vsaki priliki, da je nimajo. Izgovarjali so se vedno na grozni požar leta 1664., časih pa tudi na mestnega pisarja, ki so ga pa o priliki tudi izrezavali, češ, da mora imeti ta mož zaradi pomanjkanja prostora na rotovžu vso registraturo doma pri sebi. Zato se pa od njega pač ne more zahtevati, da bi jo pri svoji pičli plači držal v potrebnem redu.

Ko je osnovala Marija Terezija l. 1749. v Novem Mestu okrožno glavarstvo, jela je ta gosposka postopati proti registratorjem ostreje ter jim prepovedovala jemati uradna pisma seboj na dom. Kljub temu pa so mestni očetje pošiljali okrožnemu glavarstvu, če je prašalo po tej ali oni listini, skoraj stereotipni odgovor, da je ne morejo najti: »weilen aber uns nicht wissend, wo solches sich etwa befindet«. Še l. 1799. so o priliki pisali okrožnemu glavarstvu: »Dem Kreisamte wird berichtet, dass von jeher über die vorhandenen Stadtakten von älteren Jahren keine Registratur gehalten wurde, und dass diese Akten bei dem dermaligen Wust von currenten Geschäften durch ein einziges arbeitendes Individuum, so sehr man es auch wünscht, nicht in Ordnung gehalten werden können.«[1])

A še te listine, kar se jih je kljub vsem tem neprilikam ohranilo, so po večem izginile v najnovejšem času na prav barbaričen način. Shranjene so bile pod streho na rotovžu. Neki uradnik, ki je tam stanoval, si ni vedel poiskati pristnejšega kurila, kakor ravno najstarejše še ohranjene uradne listine; menil je pač, da niso za drugo rabo. Ko so mestni očetje zvedeli za to početje, so ravno najstarejše že zgorele.

Tvarine za novomeško zgodovino iskajoč sem pretaknil tudi gradove v bližini novomeški, kjer pa ni o starih listinah ne duha ne sluha, ali mi jih pa niso hoteli pokazati; le v Strugi sem našel za zgodovino Marije Terezije in za francosko dôbo nekoliko porabljivih drobtinic.

5. **Arhiv frančiškanskega samostana v Novem Mestu.** Do l. 1772. je shranjeval ta samostan marsikatero, če tudi le samo za samostan važno listino. A l. 1772. so frančiškani zvedeli, da bo prišel senjski škof njihov samostan preiskovat. Bilo je to o času, ko je postopala vlada proti samostanom vedno sovražneje. Frančiškani niso hoteli, da bi se jim moglo kdaj očitati, češ, sami so zakrivili, da se je samostan zavoljo te ali one listine o dohodkih in drugih svojih odnošajih razpustil; zato je dal tedanji samostanski predstojnik ves arhiv sežgati. Ohranila se je jedino le še samostanska kronika v štirih debelih zvezkih: »*Chronicon conventus Neostadiensis*«, ki jo je pričel spisavati Gottfried Pfeiffer, najbrže takoj po ustanovitvi gimnazije l. 1747. To namero je imel že l. 1733. za samostan velezaslužni P. Bernardin Gregorič, ki je bil šestkrat gvardijan novomeškega samostana. A prehitela ga je smrt. Ta posel si je po njegovi smrti naložil Pfeiffer, ki ga je že Gregorič hotel pridobiti kot sodelovalca kronike.

Pfeiffer je bil rojen v Radovljici l. 1707. Osemnajst let star je vstopil v samostan ter poučeval v Ljubljani najprej filozofijo, potem pa skozi šest let bogoslovje. Kdaj je prišel v Novo Mesto, mi ni znano, l. 1733. je bil gotovo že tu. Leta 1745. so ga izvolili tu za gvardijana, l. 1748. pa, ne da bi bil popreje kdaj definitor, jednoglasno za provincijala in sicer zavoljo njegove nenavadne učenosti, razumnosti in pobožnosti. To čast mu je skazal frančiškanski red pozneje še dvakrat, kar je bilo pač kaj zelò nenavadnega. V tej provinciji je doletela taka čast pred njim le tri može, Frančiška Glaviniča, Bonaventuro Zbono in Antona Lazarija. Namenili so mu še večje časti, a odklonjeval jih je, ker je želel ostati v novomeškem samostanu, ki se mu je posebno prikupil. Kroniko je začel skoraj gotovo spisavati l. 1758., kajti v teh besedah: »AVthorIs noMen tIbI beLLIfer InDICat aLes«, ki jih je zapisal pod jednoglavnega orla na naslovnem listu,

---

[1]) Mestni arhiv.

vidim kronostihon z letno število 1758. Seveda so bili podatki za XV.—XVIII. stoletje jako pomanjkljivi. Dostikrat ni dobil Pfeiffer za celo desetletje ne jednega podatka niti v domačem arhivu, niti kje drugej. Nezanesljivih sporočil pa ni maral sprejemati v kroniko. Sicer se spušča rad v dolge kombinacije in ekskurze o mogočosti ali nemogočosti kacega dogodka, vendar ne vsiljuje svojega osebnega mnenja nikjer. Povsod se kaže resnicoljubnega in nepristranskega.

Od l. 1747. dalje pak postaja kronika vedno natančnejša, kajti Pfeiffer je od tega leta dalje zabeleževal dogodke, ki jih je v samostanu ali sam doživel, ali so se vršili vsaj o njegovem času. Od tega časa mu uidejo časih oči tudi čez samostanski prag. V neprijetni dôbi cesarja Jožefa II. dogodkom zunaj samostana skoraj ni bilo mogoče odtegniti vse pozornosti. Pri tem se je ponudila kronistu tudi marsikaterikrat prilika zadeti se ob ta ali oni posvetni dogodek. Da je izrekel o prekucivih prikaznih tedanjega časa marsikaterikrat prav ostro sodbo, je stvar, ki ni mogla biti drugačna.

Leta 1775. je Pfeiffer umrl, 68 let star. Kroniko je nadaljeval Castulus Weibl. Leta 1794 pa je dejal tudi on pero iz rok, ki je za njim več kot šestdeset let ni nihče več poprijel. Zakrivile so to hude vojske francoske dôbe in ko so te minule, pozabljena je bila kronika do dobra. Opuščenega posla se je zopet lotil leta 1857. vsled povelja provincijala Clara Vascotti-ja P. Rafael Klemenčič, ki je bil ob jednem profesor zgodovine na novomeški gimnaziji. Dogodke teh 60 let je našel deloma v samostanu zabeležene, deloma jih je zvedel od starih ljudij.

6. **Historisch-topographische Beschreibung von Rudolfswert.** Ta rokopis, ki obsega 100 velicih stranij in folio, se je nahajal kdaj v Erbergovi knjižnici, sedaj pa ga shranjuje ljubljanski muzej. Deloma je že natisnjen v Hoffovem »*Gemählde von Krain*« II. Theil, 33—64 in sicer nespremenjen od besede do besede, kolikor ga je Hoff sploh ponatisnil, kajti mnogo stvarij je Hoff pri ponatisu izpustil; v prvi vrsti take, ki so bile neprijetne ali Novomeščanom ali pa v tem opisu omenjenim osebam, n. pr. grofu Blagay-u. Pisatelj je bil frančiškan, ali pa vsaj njihov dober prijatelj, o čemur priča marsikatera drobrohotna sodba o njih in marsikatera drobnost, ki jo je mogel dobiti le iz samostana. G. Anton Koblar méni, da ga je spisal Breckerfeldt; zato je označen tudi pod tem naslovom.

Kazalo.

I. Okolica Novega Mesta.

Rudolfovo ali Novo Mesto je največji kraj na Dolenjskem. Meščani čujejo radi, če ga imenuješ »metropolo dolenjsko«. Mestece ima lepo, celò romantično lego na široki, visoki kraški skalnati plošči, okrog katere se v velikem kolobaru ovija reka Krka, na nekaterih krajih osem do deset metrov globoka. Njeni bregovi so velike strmine, ter posebno na južni strani mesta do deset in več metrov globoke. Vrhu teh skalnatih strmin predrzno čepé male lesene kočice, kakor pozabljeni klicaji iz davno minulih časov. Nad reko se dviga, kakor otok, visoka in mogočna pečina, na nji pa stoji mestece, ki šteje blizu 2000 duš.

Narava je utrdila mesto od vseh stranij takó, kakor malokatero na Kranjskem. V časih, ko niso poznali še smodnika, ni bilo težko braniti ga, posebno ker je bilo vrhu tega zagrajeno še z visokim in močnim ozidjem; bilo je skoraj nepristopno.

Okoli mesta se kopičijo proti severu z vinsko trto obsajeni holmci in se razširja valovit svet; na jugu razgled zapirajo Gorjanci, na zapadu odrastki kočevskih gorâ, le proti vzhodu je odprto ter se s kapiteljskega hriba vidi čez šentjernejsko polje tje do Krškega in Brežic. Daleč tam v sinjem ozadju pa vzpenjajo čez dolenjsko gričevje kamniške planine svoje bele snežene glave.

In kakor bi bil moral dati človek tej naravski lepoti še okras svoje roke, obdal je ta lepi kraj z velikim vencem prijaznih in — nekdaj pač tudi — mogočnih gradov, kojim pa so se najlepše ure iztekle seveda že davno. Malo je mest na Kranjskem s tako mično okolico. Ni čuda, da se je ta le kar posula z gradovi in gradiči, kojih nekateri stojé prav tik mesta. — Ker bo v naslednji zgodovini o marsikaterem od njih govorjenje, navedejo naj se v kratkem

nekatere znamenitosti vsaj o onih, ki ne stojé dalj, kot k večjemu poldrugo ali dve uri od mesta oddaljeni.

Od povsod v mestu viden stoji na robu precej visocega pogorja **Hmeljnik** (Hopfenbach) kot mogočen čuvaj nad mestom, ležečim globoko doli ob njega vznožju. — O njem pripovedujejo, da je sila star. Njega sedanji gospodar, baron Wampolt, je prepričan, da je stal že v rimskih časih, in da je držala mimo njega velika rimska cesta proti Emoni na jedno stran in proti Noviodunu na drugo. Pred par leti so praznovali v njem devetnajststoletnico njegovega obstanka.

Zgodovinar zmajuje seveda z glavo pri tacih pripovedih, vsekako pa je Hmeljnik jeden najstarejših gradov na Dolenjskem. Že leta 1223. so gospodarili v njem imenitni gospodje.[1] Pozneje so bivale tu rodovine, kojih imena so v kranjski zgodovini na najboljšem glasu: grofi Turjaški, Ruess pl. Ruessenstein, Jankovič, grofi Paradajzarji, baroni Zierheimi, Coronini itd. Zgodovina hmeljniška je tesno zvezana z zgodovino Novega Mesta; marsikatera huda, zlasti turška vihra, ki je prihrula nad mesto, je razsajala tudi okoli Hmeljnika.

Še više nad mestom, a na njega južni strani in Hmeljniku ravno nasproti, se je vzpenjal na debeli in visoki gorjanski butici **mehovski grad** (Maichau). Mehovski grajščaki so sluli že v 12. stoletju daleč po svetu. L. 1198. je napadal jeden od njih celo ogerske trdnjave tako hudo, da je moral poslati ogerski kralj Bela III. nalašč vojsko nádenj, da ga ostraši. — Pozneje je postal lastnina goriških in za tem mogočnih celjskih grofov. Ko so ti izmrli, pripadel je habsburškim vojvodam, ki so ga dajali raznim plemenitim rodovinam v najem ali užitek.

Tudi mehovski grad je bil za Novo Mesto velike važnosti, posebno v turških časih. Marsikak naval, ki bi bil utegnil mestu postati nevaren, se je razbil ob njega zidovju. Kadar so prihruli Turki čez Gorjance, morali so se zadeti obenj in nikoli jih menda ni bilo v obližje Novega Mesta, da se ne bi bili ustavili pred njim. In če so drli za tem tudi proti mestu, bilo je to vsaj opozorjeno na nevarnost ter se moglo še pravočasno pripraviti, da jih krepko sprejme.

O prvem kmečkem ustanku na Kranjskem l. 1515. so kmetje v tem gradu grozno razsajali. Vlomili so vanj ter vrgli tedanja

[1]) Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 285.

najemnika brata Mindorferja, Maksa Clisso, Gašparja Werneckerja in še drugih petnajst plemenitažev čez ozidje v globoki jarek. Umorili so mala Mindorferjeva sinova in nju mater; le hčerko je rešila nje pestunja.[1]

Leta 1622. je prodal cesar Ferdinand II. ta grad grofu Ernestu Paradajzarju. Njegov sin, Josip Ernest Paradajzar, je pričel l. 1641. zidati dobro uro od Mehovega, a globoko pod njim, na prijaznem holmcu gradič R u p e r č v r h. Dozidal ga je leta 1657.

Leta 1726. je pripal Ruperčvrh samostanu menihov Cistercijencev pri Kostanjevici (Mariabrunn). Ko je dal cesar Jožef II. leta 1786 pozapreti samostane, postal je Ruperčvrh lastnina verskega zaklada, ki ga je pa v našem stoletju prodal.[2]

Iz nekdanje velike posesti mehovske grajščine se je odcepil razun Ruperčvrha tudi grad P o g a n c i (Poganitz), kake tri četrti ure od Novega Mesta. Kdaj so ga zidali in kdo, se ne vé, najbrže pa kdo Mindorferjev, kajti leta 1547. ga je prodal Sigmund Mindorfer baronu Lenkoviču, Lenkovič rodovini Gušičevi, ta pa Paradajzarjevi. Jeden Paradajzarjev, Rudolf, je dal sezidati dober streljaj od gradu oddaljeno c e r k e v s v. R o k a o priliki, ko je razsajala v Novem Mestu huda kuga. Zgodilo se je to o Valvasorjevem času.[3]

Od Paradajzarjevih naslednikov ga je kupila bogata novomeška rodovina Langer-jeva, koje jeden član se je leta 1809. v francoski vojski tako odlikoval kot voditelj črne vojske na Dolenjskem in zvest Avstrijanec, da je njegovega sina povzdignil cesar v plemenitaški stan.[4]

Še bliže mesta, komaj četrt ure od njega oddaljen, stoji grad G r m (Stauden), sedaj last kranjske dežele, ki je znano kmetijsko šolo s Slapa na Notranjskem prestavila semkaj. Z Grma je prekrasen razgled na Novo Mesto, ki se ti ne zdi od nobene strani takó prikupljivo, kakor od tod. Ves veliki trg leži z vsem svojim licem pred teboj.

Ta grad je dal sezidati neki baron Mordax, grajščakov sin z G r a b n a, neznatnega gradiča tik Krke, dobre pol ure od mesta oddaljenega.

---

[1]) Valvasor, ibid. XI. 360.
[2]) Costa, Reiseerinnerungen aus Krain. 110.
[3]) Valvasor, ibid. XI. 449.
[4]) Dimitz, Gesch. v. Krain. IV.

Graben je kaj star grad; že v početku XIV. stoletja so nosili grabenski gospodje slavno ime; pozneje so se kot pravi junaki odlikovali v turških vojskah. Zvali so se »Turnerji« (Greiff und Gaistel, Gebrüder Turner)[1] po gradu, ki je bil bolj stolp, nego grad. Valvasor pravi o njem, da je bil pred časom le močen štirivoglat stolp; njegova vrata so bila vdelana visoko gori sredi stolpa. Dolga lesena brv je segala od tal pa do teh vrat, skozi katere so hodili »Turnerji« v svoj stolp. »Torej se jim sovražnika ni bilo treba dosti bati,« pravi Valvasor.

Sredi XVI. stoletja je izmrla ta rodovina, ki jo Valvasor imenuje »die von Graben«. Novi gospodarji na Grabnu so se zvali Mordaxi.[2] Sredi XVI. stoletja so gospodarili tu trije bratje Mordaxi, ki pa so si skupno posestvo med seboj razdelili. Jeden je ostal na Grabnu, druga dva pa sta si sezidala vsak na svojem zemljišču svoj grad; jeden v Grmu, drugi v Zaborštu (Forst) na holmu ležečem, nekako na pol pota med Grmom in Grabnom.

V Zaborštu in Grmu so bivali baroni Mordaxi le malo časa. Že pred Valvasorjem so Zaboršt kupili Gušiči, pa ga zopet dalje prodali. O Valvasorjevem času je gospodoval v Zaborštu baron Franc Rettenfeld, stotnik Saurau-ovega polka.[3] A tudi Rettenfeldi ga niso obdržali dolgo.

Leta 1755. ga je kupil Franc Avgust pl. Zois, grajščak z Grma, ki je dal zanemarjeni grad leta 1769. do tal podreti.

Vsi trije gradovi, Graben, Zaboršt in Grm, so imeli mikavno okolico, prekrasno polje in velikanske gozde, kamor so Novomeščani prejšnjih časov ob nedeljah in praznikih kaj radi zahajali. Poleg goste sence jih je vabil tukaj sem izvrsten studenec, jedini dobri studenec s trdo vodo daleč na okoli. Zato so ga imenovali in ga imenujejo še danes Trščak. Leta 1797. je dobil nemško ime »Hessenbrunn«. Takrat je bival namreč v Novem Mestu cel polk hessendarmstadtskih vojakov, ki so jih za drag denar nabrali Angleži, zavezniki avstrijski. Poslali so jih proti Italiji Avstrijcem na pomoč, a na poti tjekaj so se za več kot pol leta ustavili v Novem Mestu, da bi branili dolenjsko stran pred Francozi. Njihovi oficirji (častniki) so prihajali k temu studencu hladit se in krepčat.

[1]) Mittheil. des hist. Ver. f. Krain 1866. P. 5. Nr. 106.
[2]) Valvasor, ibid. XI, 206.
[3]) Ibid. XI, 138.

V spomin na to je dal napraviti baron Zois spomenik s sledečim napisom:

Nymphe des Brunnens,
Die du hier im 1797sten Jahre
Die blondlockigen
Krieger aus Darmstadt-Hessen
In Englands Solde
Liebreich umschlangst und erquicktest,
Labe am Krystalle Deiner Quelle
Den nach Ruhe und Erquickung lechzenden
Landmann und Städter.[1])

Tretji Mordax, Krištof po imenu, je dal sezidati Grm, toda kaj skromno; priredil je v njem le stanovanje záse. Njegov sin ga je povečal za prvo nadstropje, popolnoma dovršil pa ga je še le tega sin, Wolf Ferdinand Mordax. Mnogo onih ukrasov, ki so se nahajali po sobah do najnovejšega časa, naročil je ta. Leta 1675. je dal sezidati streljaj od gradu božji grob s petimi postajami[2]); božji grob stoji še sedaj, pa je nepopisno zanemarjen. Želeti bi bilo, da se, ali dostojno popravi, ali pa do tal podere.

Še bliže mesta, takoj onstran Krke, se bliščita iz zelenja in vej bela gradiča »Neuhof« in »Steinbrückl«, kojima je preje ljudstvo obema rekalo »Pred Malim Mostkom« ali tudi »Mostek«, sedaj pa jima ne vé nobenega druzega imena, kot gospodarjevega. Oboje je primeroma mlado zidanje, ki je nastalo še le malo pred Valvasorjevim časom. Kronostiha (nadpisa nad vrati) nam javljata, da sta bila stavitelja teh dveh gradičev jeden duhovnik, drugi pa vojak. Nad Mostkom (sedaj Rozinov grad) čitamo: »Deposito pellicio illusoque pallio ornatu glorior isto«, nad drugim pa: »AVLa noVa MartI otIoso VenerIqVe aDVLantI«. Ta nam pové celò, da je bil grad zidan leta 1629. Oba spadata pod občino v Kandiji, to je vas tik Novega Mesta in takoj onstran Krke. V minulem stoletju so Kandijo zvali »predmestje«. Odkod je dobila vas to čudno ime, je težko uganiti. Nastalo je še le v osemnajstem stoletju. Preje se je zval ta kraj »Widem gen St. Michael« ali pa tudi »Neustädter Feld«. V kapiteljskem urbarju iz leta 1738. je dostavila neka poznejša roka k tema dvema imenoma pojasnilo: »eigentlich aber Vorstadt Candia.«[3]) Domačini bi najraje spravili to ime v zvezo z otokom Kandijo ali Kreto, kamor roma res mnogo za dolenjsko Kandijo namenjenih pisem. Čul sem praviti,

---

[1]) Hoff, Gemälde v. Krain, II., 150. in Costa ibid. III.

[2]) Valvasor, ibid. XI.

[3]) Kapiteljski arhiv.

da je bil tu vtaborjen turški paša ali kak tak dostojanstvenik iz Kandije ter pustil tu to ime. A Turki niso bili pred Novim Mestom nikdar vtaborjeni, najmanj pa kandijski paša.

Nihče, komur je dovoljeno le par ur muditi se brez posla v Novem Mestu, naj ne zamudi obiskati gradú lukenjskega »Luegg«, dvojčka isto tako imenovanega notranjskega gradú. Dolenjski »Luegg« gotovo ni manj zanimiv. Tudi tu se je neki potikal, kakor trdi Costa v svojem potopisu po Kranjskem,[1] tolovajski vitez Erazem iz Jame. Imel je, pravili so Costi, svoje skrivališče tudi tu. Costi so je še kazali, a danes ne vé o tem nihče ničesar.

Iz Novega Mesta pa do Luknje je le pičlo uro hoda; pot vódi od vasi Prečina ob rečici istega imena. Zadej za vasjo se začenja dolinica bolj in bolj óžiti; rebra, ki spremljajo obrežje, postajajo vedno strmejša, višja in tesnejša, čim bolj se bližaš romantičnemu gradu. Kar ti zmanjka pota! Kamor pogledaš, na vse strani ti štrlé nasproti strme in visoke skalnate stene, tako visoke, da jim po zimi solnce po več tednov ne obsije sivih bokov, po letu pa le za par ur na dan.

Izpod divje raztrgane skale šumi rečica Prečina, odtok Temenice, ki se izgublja pri Mirni Peči pod zemljo; komaj je prišumela na dan, góni že velik mlin in še večjo žago.

Kje pak je grad, da ga ni videti? Tam gori, visoko gori nad izvirom Prečine stoji, na mogočni skali, za gradom samim pa se dvigajo zopet strme skale okoli in okoli. Po letu je tu zaradi hladu kaj prijetno. Meščani (novomeški) so že od njega dnij zlasti ob nedeljah radi zahajali semkaj; toda po zimi ga pa skoraj ne iztakneš žalostnejšega kraja.

Ta grad, ki živo spominja na notranjsko Jamo, je prevzel svoje ime po starem in prvotnem gradu, ki je stal kak streljaj od sedanjega, pa še bolj v skale umaknjen. Ko je postalo to skromno, bolj priprosti hiši, kakor grajščini podobno zidanje pretesno, prestavili so je na sedanji kraj. Pa tudi še tu sèm prestavljeni grad je imel tako močno lego, kakor, razun Mehovega, noben drug na Dolenjskem ne.

Velika, daleč v goro držeča kraška jama, ki je pa ni še nihče preiskal, je že kmalu pri vhodu okrašena z obilimi kapniki.

[1]) Costa, ibid. p. 112.

Popolno drugačno lice kaže Stari Grad (Altenburg), kako dobro uro od Novega Mesta. Še konec minulega stoletja se je zdel ta, zdaj pač zeló zanemarjeni grad, historiografu kranjskemu, Hoffu, tako lep, da ni mogel najti dovolj lepih besedij za njega mikavnosti.[1]

Le pol ure od Starega Gradu se ogleduje z vso svojo lepoto stari Otočec (Wördl) v mirno mimo tekoči Krki. Na nizkem, tako nizkem otoku sredi reke stoječ, da preplavi v hudih povodnjih Krka njegov vrt, spominja Otočec z ostanki svojih utrditev na nekdanjo svojo moč. Že leta 1265. je gospodoval v njem Ulrik de Werde. Pozneje so dobili to grajščino tirolski plemenitniki Villanders, kojih zadnji je umrl l. 1547. Za temi so se gospodarji otoški hitro menjavali: Lenkovič, Dovolič, Solnce, Breckerfeldt;[2] konec minulega stoletja so ga imeli baroni Schweigerji pl. Lerchenfeldski.

Drugi manjši gradovi: Zalilog ali Zalog (Breitenau), Slatenek, na Golem, kojega so pa pred par leti do tal podrli, Weinhof, nekdaj zatiškega samostana lastnina, Struga, Volavče in drugi, spopolnjevali so in spopolnjujejo lepoto novomeške okolice.

II. Najstarejša zgodovina.

Ta lepa, zraven pa tudi trdna lega Novega Mesta je menda po največ dala povod onim pravljicam, ki pripovedujejo o velikanskem mestu, ki se je raztezalo nekdaj tod ter segalo v rimski dôbi celò do Hmeljnika.

V tem velikanskem mestu je imel cesar Decius, tako pripoveduje pravljica, močno vojsko. Sredi tretjega stoletja po Kristusovem rojstvu je neki napal tadanjega, v Novem Mestu vladajočega cesarja gotovski kralj Chininga, Chniva, Chimhiga ali Chnimhiaga (vse te oblike se nahajajo), ko je drl z vojsko ob Savi in Krki (!) na Hrvaško, toda prebivalci in posadka v »Neostasiju« ali »Novi« ali »Eustesium« (ta tri imena poroča nam, ne vém, po katerem viru Breckerfeldt in po njem Hoff)[3], so ga zgrabili pod vodstvom J. Decija Celera ter zapodili njega in njegovo vojsko preko Bosne celò do Nikopolja.

[1]) Hoff, ibid. II., p. 129.
[2]) Valvasor, ibid. XI., 659.
[3]) Hoff, ibid. II., p. 36.

Tudi siloviti Atila je drl tod mimo ter mesto tako razrušil, da se pozneje niti poznalo več ni, kje je stalo. Ta poročila je sprejel Valvasor iz necega starega koroškega letnika, ki so mu ga novomeški mestni očetje prepisanega doposlali.

A ta poročila nikakor niso zgodovinska. Že imena »Neostasium«, odtod »Eustesium« in »Novi« dokazujejo, da so nastala, ko je sedanje mesto nosilo že ime »Novo Mesto« in »Neustadtl«, toraj najpreje v XIV. stoletju in najbrže z ozirom na »Gotno Vas«, »Gothendorf«, ki leži kake pol ure od Novega Mesta. Samó podobnost tega imena je bila povod pravljici, da so taborovali tu Gotje, Valvasor celo naravnost imenuje slavnega junaka nemškega národnega pesništva, Dietricha iz Berna.[1]

Obile rimske starine v novomeški okolici, zlasti novci in izkopnine minulega leta, pa so nedvomne priče, da se je nahajala na mestu sedanjega Novega Mesta stara naselbina, če tudi ne rimska. Nedvomno je, da so te starine ostanki nerimskega naroda, ki je tu bivajoč z Rimljani pač mnogo občeval, ter v svoje do dobra nerimske grobe pokopal marsikateri rimski fabrikat.

Spomin na to staro naselbino pa se je med ljudstvom ohranil še v poznih stoletjih ter v zvezi s prej omenjenimi slučaji povzročil pravljice o velikanskem rimskem mestu, ki je segalo kdaj celo do Hmeljnika, pod čegar znožjem je res držala rimska cesta iz Emone v Noviodunum.

Zgodovinsko zagotovljenih poročil o kraju, na katerem stoji danes Novo Mesto, pred XI. stoletjem ni najti. V XII. in XIII. stoletju pa so se nahajale tu pač že pristave in kmetije zatiškega samostana. Najstarejši, vsaj deloma zgodovinsko zagotovljeni kraj sedanjega Novega Mesta je bilo neko selo na tem kraju (locus seu villa) ***Gradec*** zvano. Sicer ne popolnoma zanesljiva zgodovina zatiškega

---

[1]) Valvasor, ibid. Kako pa je Gotno Vas razlagati, pové se težko ter prepuščam to našim jezikoslovcem. P. Ladislav Hrovat méni (»Dom in Svet« 1891, 73), da je v zvezi s staroslov. gatъ = pons vimineus, to je most iz protja, most lesen; »gatъ« pomenja tudi canalis, vodotok, grapa. Tako je tudi tukaj; na poti z Gorjancev mimo Poganc prideš na potok Težka voda. Sedaj je most lesen; v starih časih ga morda ni bilo, bil je samo kanal, vodotok, toraj vas, ki stoji ob potoku, gatъna = gotna vas.« Sicer mi ne hodi na misel, vhajati našim slovničarjem v zelnik, vendar omenim mimogredé, da je Gotni Vasi sosedna vas: Žabja Vas. V zapisnikih kapiteljskih sem našel za XVII. stoletje marsikaterikrat »Krotendorf«. Tu je stala Žabja, tam Krotna Vas.

samostana, ki jo je sestavil leta 1719. Fr. Paulus Puzel[1], trdi, da je stalo to selo že leta 1081. Zvalo se je Gradec (Gratez) vsaj l. 1237., če ne že leta 1081.

Takrat je imel zatiški samostan na Dolenjskem mnogo zemljišč in tudi v okolici novomeški. Že leta 1135. je dal oglejski patrijarh Peregrin samostanu pri njegovi ustanovitvi več vinogradov na Trški gori (Stadtberg). Na nje znožju so dali zatiški menihi pozneje sezidati »Weinhof«. Kmetije v Ločni (ali Ločnem) jim je podaril leta 1277. Hartwig pl. Valchenberg; l. 1330 in 1332. pa brata Henrik in Ulrik pl. Montparis več kmetij v Bršljinu. Leta 1349. jim je prodal Henrik pl. Sicherstein nekoliko zemljišč v Dolenjem in Gorenjem Kamenju.[2]

Stari »Gradec« je bilo središče tega posestva in najbrže žitnica ali pa bivališče zatiškega oskrbnika v tem kraju. Bilo je kaj staro selišče ter stalo tu že leta 1081., kakor trdi zatiška »Idiographia«.

Ravno tu se je nahajalo 250 let pozneje »oppidum ***Markstatt***«, to se pravi: obzidan kraj v »Slovenski marki«; tako se je zvala namreč takrat sedanja Dolenjska.

Prej imenovana brata Henrik in Ulrik Montparis sta podarila namreč leta 1331. samostanu pet kmetij (mansos) in sicer tri v Bršljinu (in Verschlaven), dve pa blizu tam in sicer blizu sela (oppidum) Markstatt. Vse kaže na to, da je ta »Markstatt« vzrastel tekom poltretjega stoletja iz starega »Gradca«.

Mimo teh dveh starih imen iz dôbe pred ustanovljenjem ali prenovljenjem mesta l. 1365. se vé le še za jedno. Cerkvica svetega Antona, ki so jo pred nekaterimi leti do tal podrli, zvala se je v XIV. stoletju: ***»Sv. Anton v gozdu«***. Sezidali so jo toraj že v časih, ko se je na kraju sedanjega Antonovega ali Florijanovega trga nahajal še gozd. A letne številke za pričetek teh treh stavb »Gradec«, »Markstatt« in »sv. Anton v gozdu« ni mogoče imenovati.

Zagotovljena zgodovina Novega Mesta se pričenja še le s 7. aprilom l. 1365.

Ta dan je povzdignil Rudolf IV. ta kraj v vrsto mest ter mu podelil mestne pravice. V ta namen je primenjal od zatiškega opata Petra stari Gradec, deset kmetij v Ločni in osemnajst kmetij pa en mlin v Bršljinu. Dal mu je zanje šestindvajset kmetij pri sv. Štefanu v

[1]) Idiographia seu rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio, v ljubljanskem muzeju.

[2]) Mittheil. d. hist. Ver. 1859., p. 4.

trebanjski fari, v Mayrhofenu, Windischdorfu, Rosenbergu, Bründersdorfu in Prückslenu in desetino dvainosemdesetih kmetij v šmarijski fari (Harlandt).[1] (Conf. Letop. Mat. Slov. 1882. XIX.)

Iz tega posestva je ustvaril Rudolf IV. novo mesto, ter skazal s tem kraju veliko dobroto, kar je sicer v ustanovnem pismu tudi naravnost izrekel, češ, da »deli vsem svojim podložnikom milosti že po svoji prirojeni mu milosti in dobrotljivosti, še tem rajše pa stori to onim, ki jih je sam zbral ter jih združil s tem, da jim je ustanovil novo mesto.«

Zatiški kronist trdi sicer, da je dobilo mesto to ime še le po groznem požaru leta 1580. (bolje 1576.), ko je pogorelo skoro do tal. »Civitas Rudolphsvertensis tota quanta exuritur a. 1580., unde ab hoc anno Novae Civitatis seu Neostadii nomen sortitur!« A da temu ni tako, pričajo listine že sto let poprej; le-te imenujejo mestece skoraj dosledno Neustadtl, ne pa Rudolfswert. Oblike: Newstetlein, Newstadel, Neustattl in tem podobne se nahajajo že v listinah XV. stoletja, n. pr. v listini Friderika IV. od 15. majnika leta 1458.[2]) Obliko »newenstat« nam sporoča celó že XIV. stoletje. V neki listini, ki jo pripisuje Wlad. Milkowitz koncu tega stoletja, je že govor o Novem Mestu kot »newen stat Rudolfswert«[3]), toraj le par desetletij po tem, ko je bilo ustanovljeno. — Tudi Trubar, ki je Dolenjsko pač poznal, zove metropolo dolenjsko že leta 1562. v latinskih svojih pismih »Novameisto«[4]), leta 1563. pa »Newstatil.[5]«)

Bilo je kaj nenavadnega, da je bil tak neznaten kraj, nekoliko po skalnatem pečevju raztrošenih selišč, povzdignjen v vrsto mest. Take odlike in milosti so se delile le važnim in imenitnim krajem, takim, v katerih se je tekom let nabralo obilo ljudstva. Opazuje se, da so le naravne in očividne potrebe nagibale kneze, da so podeljevali večjim, bodi si iz tega ali onega vzroka važnim krajem, mestne pravice. Rudolfovo pa ni bilo niti močna trdnjava, — Turki so bivali takrat še daleč tam ob Črnem Morju — niti imenitno tržišče, niti sicer važen kraj. Rudolf IV. ga je sklical še le na dan, seveda s svojega stališča ne brez jako tehtnih vzrokov. Novo Mesto je imelo nalogo polagoma vso slovensko krajino privesti pod avstrijsko oblast. Postalo naj bi

[1]) Mittheil. 1859, p. 4. in 1864, p. 104. Permutatio facta quorundam mansorum pro loco Gratez seu villa per Petrum abbattem, ubi nunc Rudolphsvertum est. Item pro decem mansis in Lotschnem.

[2]) Archiv der kais. Akad. d. W., X., 213., sicer pa tudi v mnogih listinah, v Mitttheil. d. h. V. 1865. in 1866.

[3]) Mittheil. des Musealvereines 1889, p. 8.

[4]) Kostrenčič, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protest. Literatur pag. 105.

[5]) Ibid. p. 148.

središče avstrijskih posestev na Dolenjskem. To je bil vzrok, da je Rudolf IV. povečal in prenovil stari in mali kraj Markstatt ter ga povzdignil v vrsto mest.

A kakor marsikateri drug, dostikrat več stoletij v prihodnost segajoči naklep Rudolfa IV., bil je tudi ta obilici ljudstva neumljiv; dogodek se je vtisnil tedanjikom in njihovim potomcem tako živo v dušo, da so mesto takoj od prvega trenutka zvali le »Novo Mesto«. V listinah srednjega veka pa so raje rabili óbliko »Rudolfswert«.

V XVI., XVII. in v XVIII. stoletju pa so se tudi v uradnih listinah vedno bolj oprijemali imena »Neustadl«, ki je postalo pri gosposkah tako navadno, da je dal cesar Jožef II. leta 1783. nemško ime »Rudolfswert« celo uradno odpraviti ter ga nadomestiti z občeznanim »Neustadtl«. To je veljalo tudi v francoski dôbi; pečat novomeške občine je imel napis »la ville de Neustadtl«.

O rojstvu prezgodaj umrlega in nepozabnega cesarjeviča Rudolfa so Novomeščani prosili, naj bi se jim dovolilo njemu na čast mesto tudi oficijelno zvati kakor nekdaj: Rudolfovo. Zakaj se jim to ni dovolilo, ne vém povedati, zgodilo se je pa l. 1865., ko so praznovali 500letnico Novega Mesta.[1] A dasi je minulo od takrat že jedno četrtstoletje, se ljudstvo tega imena vendar ni oprijelo; iz ust priprostega človeka ga še nisem čul; celo šola ni tu opravila ničesar. Tako nepremenljiva so krajevna imena. Danes Rudolfovo nikakor ne kaže lica novega mesta, vendar ga nihče ne imenuje drugače.

To svojo ustanovo je Rudolf IV. posebno odlikoval s tem, da ji je dal svoje ime. »Rudolfswert« bi se torej slovenilo ali »Rudolfovo Brdo«, ali še natančneje »Rudolfov Otok«. »Wert«, »Wörd« in »Wördl« so srednjeveški izrazi za otoke ali kraje, ki jih na več ali celo vseh straneh obliva voda. Znano je, da so se zvali blejski gospodje »die Herren von Wert«. V novomeški okolici se nahaja mnogo krajev, ki so nosili to ime vsaj v minulih stoletjih, če tudi je danes to že pozabljeno. Še v minulem stoletju se je zval kos zemljišča, ki ga pri Šmihelju tik Novega Mesta obteka Težki Potok nekako tako, kakor Krka Novo Mesto: »Wördl am Schwerenbach«. Ista taka je z gradom Otočcem, »Wördl«, dobro uro od Novega Mesta.

Pri ustanovitvi je dal Rudolf IV. mestu tudi grb. Le-ta predstavlja Rudolfa IV. sedečega na rdeči žametasti blazini, na desni

[1]) Chronicon Rudolfswertensis IV. 83.

se mu svetijo tri solnca, na levi trije mesečni srpi ali krajci. V levici drži državno, s križem ozaljšano jabelko, v desnici pa razvito avstrijsko zastavo, pritrjeno na meč; glava mu je pokrita z nadvojvodsko krono.

V tem grbu so izraženi vsi visokoleteči naklepi jednega najduhovitejših knezov iz habsburške rodovine.

A menda nobeno mesto ni tako zaostalo za željami svojega ustanovitelja, kakor Novo Mesto.

Seveda, samó idealne milosti bi bile razvitku mesta kaj malo pomagale; a Rudolf IV. mu je storil pa tudi mnogo gmotnih dobrot.

Dal je mestu načelnika, mestnega sodnika, nemški »Stadtrichter« zvanega. Podelil mu je pravico: 1. sprejeti med meščane vsacega, kdor bi se želel v mestu naseliti; 2. razsojevati prepire med meščani ter soditi tujce, ki bi mesto, bodisi kakorkoli, žalili. Nobena druga gosposka naj ne bi smela segati po ljudeh, ki bi stanovali že najmanj jedno leto v mestu. Podložnika, ki je, recimo, ušel kaki bližnji grajščini, le-ta ni smela več nazaj tirjati in ga klicati pred svoj sodni stol, če je med tem že leto minulo; 3. meščane je smel, kakor drugod po mestih, soditi le meščan. Rudolf IV. je dalje tudi določil način, kakó naj se sodbe vršé. Obravnava naj se napové zatožencu štirinajst dnij poprej. Štirinajst dnij pred obravnavo se vsakdo po mestu prosto gibaj, kakor hočeš. Vsakemu, naj je kdor hoče, je zažugal Rudolf IV. hudo kazen, če bi mestnemu sodišču zabavljal ali v mestu ali pa v njegovi okolici.

Sodna oblast mestnega sodnika je segala daleč čez mestno ozidje ter obsegala še vasi dobre dve uri na okoli (na severnem bregu Krke). Mejo novomeškega pomerija (Burgfried) ali onega prostora, kjer je še veljala sodna oblast mestnega sodnika, je zaznamoval Rudolf IV. z naslednjimi črtami: južno mejo onega prostora, s katerega so se morali zločinci v malih in velikih stvareh zagovarjati pred novomeškim sodnikom, je delala reka Krka in to od mesta do tje, kjer se vanjo izliva P r e č i n a (Prikhina); ob Prečini je šla meja dalje gori do njenega izvira pod gradom L u k n j a in od tod čez K a l in okoli K a č j e g a H r i b a pod S t r m c e m do P i m e r k a, od tod mimo Ž d i n j e V a s i pod H m e l j n i k o m do G r č e v j a, kjer izvira potok, ki je delal do svojega izliva v Krko pri vasi L e š n i c i mejo novomeškega sodnega okraja.

V neki listini iz časa Leopolda I.[1]) so naštete vasi, ležeče v teh mejah: Ločna, Mačkovec, Lešnica, Jelše, Češnjice, Trška Gora, Ždinja Vas, Dolenje in Gorenje Kamne, Dobrava, Boršt, Daljni Vrh, Húdo, Potočna Vas, Velika in Mala Bučna Vas, Bršljin, Kal, Prečina, Čečna Vas, Griblje, Irčna Vas, Cegelnica in Paka.

Brez dvoma je, da je dal ta obseg novomeške sodske oblasti tudi deloma povod oni pravljici o velikanskem starodavnem mestu, ki se je neki raztezalo celó do Hmeljnika. Tudi Trška Gora (der Stadtberg), kako dobro uro od mesta, je pripomogla vsakako nekoliko. Od kod bi se sicer zvala Trška Gora, Stadtberg? Stala je kedaj gotovo v mestu, ugibali so meščani prejšnjih časov. Ni se nam čuditi, da je bilo večini meščanov do dobra neumljivo, kako to, da so zlezli njihovi mestni očetje vsako leto po jedenkrat v svetovalski obleki na konje, objahali v slovesnem sprevodu vso ravnokar popisano mejo, se ustavili pri vsacem »konfinu« ali mejniku ter pri njem izpustili strel iz osemfuntnika (Achtpfünder). Godilo se je to zato, da ne bi zastarele mestne sodne pravice po vsem tem obsegu, kajti sosedje grajščaki so prežali v enomér na to, kako bi odtrgali mestnemu sodišču eno ali drugo vas, in to že zgolj iz dobičkarstva, kajti sè sodno pravico je bilo združenih tudi mnogo dohodkov.

---

[1]) Landgerichtsgrenzen von Rudolfswerth. »Von Altenburg durch Obergertscheuje neben dem Bach Leschneg oder Haselbach genannt hinauf auf Črnica reber, woselbst in einer Felsen unter Črnica reber ein, und oben auf dem Berge Črnica reber der andere Confin neben dem über den Berg Črnica reber haltenden Steigweg in dem Gestreiss auch in einer Felsen mit dem Kreuz eingehauen ist; sodann von dannen hinab an die Kirche des heil. Geistes, woselbst der Confinstein unter der, vor ungefähr drei Jahren zur Erweiterung des Kirchenchors aufgeführten neuen Mauer unter mauert worden. Von der Kirche des hl. Geistes hinab nach dem Fahrweg durch das Dorf Obersteindorf, von diesem Dorf hinab nach dem Fahrweg zu der zersprengten Felsen »pod Kamnom« genannt, in welchen Felsen ein Kreuz eingehauen und inskünftig von den Inhabern der Herrschaft Hopfenbach, wie bisher dieser Confin nicht mehr turbiert, noch die Felsen zerschlagen, sondern die Felsen sammt dem Kreuz beständig unbeirrt gelassen werden sollen: von diesem Confin weiter hinab nach dem Fahrweg gegen den Berg Strmec und umhin, das ist über den Berg Strmec vorbei am Fusse dessen sogestalten, dass wenn man von der heiligen Geistkirche hinab die Confin bereitet, der Berg Strmec linker Hand bleibt oder gelassen wird, nach dem Thal unter dem Berge Strmec gegen und auf Vinji dol nach dem Fahrweg und weiter fort über den Berg Kal.« — Mestni arhiv.

Ta slovesna ježa se je ohranila celò do leta 1808. Takrat tudi mestni očetje niso več vedeli, kaj pomenja.

A vrnimo se k ustanovnemu pismu. Rudolf IV. je določil dalje: Kdor se v mestu naseli, naj je sedem let vsega davka prost, potem pa naj nosi vse tiste teže, kakor drugi v mestu bivajoči ljudje in to brez razločka stanu. To pravico so Novomeščani uživali do leta 1787. Plemičem Rudolf IV. ni branil, da bi se naseljevali v mestu, a odpustil jim ni nobene mestne dolžnosti; v mestu bivajoči so bili ravno tako mestnemu sodniku odgovorni, kakor najpriprostejši meščan, vkljub temu, da so imeli v Ljubljani svoje posebno gosposko sodišče: »Hoftaiding«. Kakor drugi, morali so plačevati tudi oni davke, stražariti, pomagati pri popravljanju mestnega ozidja, ako je bilo treba, itd.

Rudolf IV., dobro vedoč, da so meščani najzanesljivejši stebri države, zlasti v njegovi dôbi, je hotel zabraniti, da bi prešle kdaj meščanske hiše, meščanska polja, meščanski vinogradi, travniki, mlini, meščanske mesnice ali drugega kaj v nemeščanske roke. Zato je prepovedal te nepremakljive stvari prodajati komu druzemu, kot meščanom. Vsak tej njegovi naredbi nasprotni dogovor, celo pismeno pogodbo, je razglasil za neveljavno.

To pravico so zvali »Einstandsrecht«, ter jo uživali do l. 1787., ko jo je Jožef II. razveljavil.

V prospeh trgovstva je Rudolf IV. določil: Trgovec, ki pride o sejmu s svojim blagom v Rudolfovo, je osem dnij pred sejmom in osem dnij po njem varen pred vsako tožbo ali kakim drugim nadlegovanjem mestnega starejšinstva.[1] S tem je vabil vojvoda trgovce v mesto, da ne bi bilo treba Novomeščanom hoditi iskat blaga daleč po svetu. Tuji trgovci naj bi ga jim prinašali sami in sami naj bi hodili v Novo Mesto kupovat, česar potrebujejo. Iz istega vzroka so morali vsi, ki so z Ogerskega z blagom prihajali mimo Novega Mesta, oglašati se ž njim pri meščanih ter so

[1]) Starejšinstvo je bilo preje to, kar danes mestni zbor. Starejšina se je zval prvi, najodličnejši mestni oče, o katerem je bilo skoraj gotovo, da bo postal naslednje leto sodnik. To posnamem iz naslednjega pisma mesta Metlike do vicedoma Josipa pl. Rabatte 24. sept. leta 1598. »Am St. Michaelstag werde nach dem Herkommen ein Richter und ein Staraschina gewählt, . . . zu dem sei Brauch, dass keiner Richter werden könne, der nicht ein Jahr zuvor Staraschina gewesen, damit er die Gebräuch und Rechtssatzungen erlernt und begreife . . . Zum Richter sei Micolla Zöllaritsch, früherer Staraschina gewählt.« — Mittheil. des hist. Ver. f. Kr. 1867, p. 97.

smeli ž njim še le tedaj dalje, če ga Novomeščani niso potrebovali. Meščane same pa je oprostil Rudolf IV. vseh naklad, cestovin, carin in druzih tacih neprijetnostij na potih proti Kostanjevici, Višnji gori in »Richsenz«, najbrže Ribnici.

V novomeški okolici je imel vojvoda mnogo gozdov; dovolil je meščanom jemati iz njih les za kurjavo in stavbe, kolikor ga jim je bilo treba. 16. februvarja 1478. je potrdil cesar Friderik IV. Novomeščanom stare pravice, da smejo v žužemberškem in mehovskem grajščinstvu sekati les za svojo potrebo. (Notizenblatt 1852, 382.[1]) Dobrote te določbe vživajo meščani deloma še danes.

K sklepu je zažugal vsacemu, ki bi žalil Novomeščane v njihovih pravicah bodisi kakorkoli, kazen sto funtov zlata, ki je bila za tedanje čase pač velikanska. Petdeset funtov naj bi bila prejela mestna blagajnica, petdeset pa vojvodova.[2])

Iz tacih skromnih početkov, toda z velikimi kneževskimi milostmi oblagodarjeno, je vzrastlo Novo Mesto do konca minulega stoletja do še precejšnega mesteca. — Predno pa govorimo o nadaljnih osodah njegovih, oglejmo si je, kakšno je bilo ob onem času, ko so mu jeli pred kacimi sto leti slačiti staro obleko, to se pravi: podirati stare stolpe in osivelo zidovje ter je prestvarjati v modêrno mesto.

III. Popis starega mesta.

Od daleč, recimo z Gorjancev ali s Hmeljnika, zlasti pa s kapiteljskega hriba pogledano, je delalo Novo Mesto, tako zatrjuje Hoff[3]) leta 1808., prav prijeten vtis. Mestne hiše in hišice so se svetile iz drevja in zelenja, kakor bi stale v gozdičku, ki ga je zasadil človek v zabavo in razvedrilo. To so bili mestni vrtovi. Že v minulem stoletju je bila malokatera novomeška hiša brez vrta. Ti vrtovi so nastali polagoma in drug za drugim iz nekdanjih pogorišč. Dasi tudi prijetni za oko in gospodarja, vendar niso bili veselo znamenje za mesto, ampak žalosten dokaz za vedno bolj pojemajoče blagostanje meščanov, ki si po obilih požarih, ki

---

[1]) Na to me je opozoril gosp. Ant. Koblar.

[2]) To ustanovno pismo ni doslej še tiskano nikjer, zato ga objavljam na koncu tega dela.

[3]) Hoff, Gemälde von Krain II.

so mesto zadevali, niso mogli več sezidati ali vsaj iz lesa zgraditi svojih pogorelih hišic, ampak prostor morali spremeniti v vrtove.

I. Kapiteljski hrib.

Kapiteljski hrib ali kapiteljska pristava je grič tik mesta — meščani mu pravijo kapiteljski marof. Od tod je kaj prijazen pogled na mesto. Najstarejše njegovo ime je »Rosenbüchel« ali pa tudi »Rosenberg«, ki se nahaja že v početku XVI. stoletja.[1] Slovenskega imena za to dôbo ne vem, ker ga holm najbrže tudi imel ni. Sicer so meščani govorili med seboj večinoma slovensko in v XVI. stoletju več ko v XVIII., a javno in v uradu so se čule le nemške besede, o čemer bom sicer na drugem kraju govoril obširneje. — Dokler je imelo mesto pravico obsojati celo na smrt, — nahajalo se je na »Rosenbüchelnu« mestno morišče (Richtstätte), ki so je Francozi prestavili zadej za Žabjo Vas k gozdu, kjer so vežbali vojake v orožju (Exercierplatz). Avstrijska vlada pa je preložila morišče zopet nazaj na kapiteljski hrib, a na drugo, desno stran ceste. Spomin na to, da je bilo morišče kdaj vrhu kapiteljskega hriba na levi strani ceste, je še ohranjen v ljudski govorici, ki imenuje ozko dolinico ob Krki ravno pod kapiteljskim hribom: pod Gavgami.

Tako je premenil kapiteljski hrib svoje prvotno in lepo ime Rosenbüchel naposled v ime žalostnega pomena. Nosil je pa med tem še tri druga imena.

Konec XVI. stoletja je kupil hrib, o katerem se tu govori, mestni svetovalec pl. Raab. Ljudstvo ga je jelo po njem imenovati »Rabensberg«.[2] Rabova rodovina je tekom časa ali izmrla ali pa odšla iz Novega Mesta, a ime »Rabensberg« je hribu in zemljišču vendar-le ostalo. Sčasoma se je seveda pozabilo, od kod ta priimek. Ljudstvo je čutilo potrebo imenovati hrib v slovenskem, njemu znanem jeziku ter mu jelo rekati: »na Krokarjih«. Ta prelaga je zanimiv vzgled za to, kako čudnim potom se časih napravljajo krajevna imena, dalje pa tudi opomin, da se jedino s filološkim aparatom človek ne sme lotiti njihovega razlaganja. Prestavi je mnogo pripomoglo seveda tudi to, da so »na Krokarjih« obešali zločince. A tudi to ime hribu ni ostalo.

[1]) Kapiteljski arhiv.

[2]) Rosenberg, insgemein aber Rabensberg genannt. — Vicedomski arhiv v ljubljanskem muzeju.

Sredi XVII. stoletja so bili »Krokarji« lastnina hmeljniškega grajščaka Jurija Jankoviča in njega soproge Sidonije, rojene pl. Ruessenstein. Takrat so se prizadevali očetje kapucini, da bi se naselili v Novem Mestu ter sezidali tu svoj samostan.

2. Kapucinski samostan.

Na Kranjsko so prišli kapucini kmalu za jezuiti. Svoj najstarejši samostan so imeli v Ljubljani že l. 1608. Leta 1634. so ustanovili samostan na Krškem, l. 1640. v Kranju.[1]) Prizadevali so se priti tudi v Novo Mesto, kjer jim je tedanji prošt Mihael pl. Chumberg vkljub temu, da je bil frančiškan, stregel na vso moč v roke. Časi so bili takrat slabi; frančiškani so v Novem Mestu težko izhajali, živelo jih je le 8 v samostanu in vendar je prošt Chumberg gladil kapucinom pot v Novo Mesto, vsakako v škodo frančiškanov. Zakaj je to storil, je težko povedati. Vkljub temu pa se o njegovem času niso še naselili; prošt pl. Chumberg je umrl prekmalu, že l. 1653.[2])

Nasledoval mu je prošt Ivan Andrej Stemberg; tudi ta je napel vse žile, da uvede kapucine v mesto, zlasti ker so prosili tudi meščani zanje. A stvar je bila zaradi prevelike revščine meščanov neizvršljiva, dokler se ni z bogatim darilom oglasil hmeljniški grajščak Jankovič. Ta pobožni mož je daroval s soprogo Sidonijo, roj. bar. Ruessensteinsko, kapucinom l. 1658. v ta namen svojo pristavo »na Krokarjih«. A da bi sezidali na njej samostan, zdela se jim je od mesta preoddaljena.

Tu jim je prišel na pomoč tedanji prošt Stemberg.

Kapitelj je imel zunaj mesta, in sicer tik mestnega ozidja, zemljišče, koje je bil prošt pripravljen zamenjati za »Krokarje«. A to zemljišče je bilo z davkom mestu podložno; plačevalo je v mestno blagajnico okoli 4 goldinarje na leto. Zato je prošt zahteval, naj osvobodi Jankovič najpreje »Krokarje« mestnega davka.

O tem so se vršile z mestnimi očeti dolgotrajne obravnave. Jankovič jim je stavil tri ponudbe. Prevzeti je hotel plačevanje na kapiteljskem zemljišču ležečega davka, ali pripisati mestu kmetijo, ki je nosila ravno toliko davka, ali pa naložiti pri deželni gosposki 66 gld. 30 kr., iz kojih šestodstotnih obrestij naj bi se plačeval mestu davek.

[1]) Dimitz, Geschichte Krains III.

[2]) Chron. Rudolfsw. I.

Ker so pritiskali vsi udeleženci: kapucini, prošt, Jankovič in meščani, dali so mestni očetje dovoljenje za zidanje, ker tudi oni niso želeli, da bi je taka malenkost zadrževala. Dejali so, da se bodo v kratkem odločili za jedno ali drugo teh ponudeb.[1]) 11. junija 1658. je vložil prošt Stemberg vogelni kamen.[2])

Zidanje se je pričelo l. 1660.; kar ustavi velik požar l. 1664. komaj do polovice izvršeno delo. Za kapucine je bil to hud udarec. Zgolj na darove meščanov navezani niso mogli od pogorelcev ničesa več pričakovati.[3])

Prenehali so z zidanjem do ugodnejših časov. Vendar se jim je še dosti hitro posrečilo nabrati po deželi za zidanje potrebnih novcev.

Nova cerkev in novi samostan sta bila blagoslovljena 4. sept. l. 1672., o čemer je pričal napis na cerkvenih vratih: »Anno 1672 die 4. Septembris haec ecclesia ab Illustrissimo Joanne Senoglyanovich, Episcopo Segniensi et Modrusensi, ad honorem S. Josephi consecrata est.«[4]) V samostan pa so se vselili kapucini še-le 9 let za tem.[5])

Ko sta bila samostan in cerkev že dogotovljena, oglasili so se mestni očetje z davkom, a zahtevali so mesto štirih goldinarjev pet. Pričela se je dolga pravda, ki se je iztekla še-le l. 1699. Mestni očetje so se morali zadovoljiti s štirimi goldinarji.[6])

Samostan je stal dobrih sto let. 2. junija l. 1786. pa je prišel od cesarske vlade odlok, da naj se prežénó kapucini iz samostana, samostan zaprè, njega imetje pa se pripiše verskemu zakladu.

Zadnji gvardijan je bil P. Didacus iz Idrije, ki je postal notar in pridigar, neki P. Eusebius s Krškega pa vikar v kapiteljnu.[7])

Izpraznjeni samostan je vzel vojaški erar proti 60. gold. letne plače v najem ter ga odmenil za shrambo vojaških potrebščin (Proviantmagazin). Leta 1801. je zahteval, naj mu verski zaklad priredi v njem stanovanja za vojaške uradnike; ker pa vojaški erar ni mogel dati zatrdila, da bodo vojaki ostali vedno v Novem Mestu

---

[1]) Vicedomski arhiv.
[2]) Klun, Archiv I. 55.
[3]) Vicedomski arhiv.
[4]) Valvasor, XI. 487.
[5]) Chron. Rud. I. 189.
[6]) Vicedomski arhiv l. 35.
[7]) Chron. Rud. III. 510.

in se verski zaklad ni maral zakopati v stroške, o katerih ni vedel, se mu bodo li kdaj povrnili, zato se ni hotel spuščati o tem v daljši razgovor.

L. 1809. so se Francozi polastili vseh javnih poslopij in seveda tudi nekdanjega kapucinskega samostana ali provijantnega magazina. Po njihovem odhodu pa je pripal zopet verskemu zakladu. Vojaškemu eraru je bil provijantni magazin neizogibno potreben. Ker si ni vedel drugače pomagati, kupil ga je l. 1843. ter ga ima še danes.[1])

3. Pokopališče.

Na zamenjanih »Krokarjih« je dal prošt Stemberg sezidati več gospodarskih poslopij. Kapiteljski hrib se je odtlej zval »Kapiteljski marof«. O nesrečnem ustanku proti Francozom v oktobru l. 1809. je pogorela ta pristava do tal.

En del kapiteljskega zemljišča »na Krokarjih« pa so že leta 1785. uporabili za pokopališče. Do Jožefa II. so namreč po vsem krščanskem svetu pokopavali mrliče po cerkvah in okoli cerkvâ. Zaradi zdravja pa je cesar Jožef II. to prepovedal ter odredil, da se morajo pokopališča od človeških stanovanj odstraniti, kolikor mogoče. Za novo pokopališče so izbrali del Kapiteljskega hriba, nekdanjega Rabensberga, ki je dobil sedaj ime: Friedensberg. Posvetil je pokopališče prošt Jabacin 24. septembra l. 1785. Prvi tu pokopani mrlič je bil Ivan Mauracher.[2])

Po cesarja Jožefa II. smrti so l. 1799. po prizadevanju tedanjega prošta barona Zierheima prestavili pokopališče zopet h kapiteljski cerkvi, kjer je ostalo do francoske dôbe, do leta 1810. Takrat pa se je moralo zopet premakniti sicer proč od cerkve, a ne tako visoko na Kapiteljski hrib, kakor je bilo prej, ampak na njega vznožje, tik nekdanjega kapucinskega samostana, kjer se nahaja še sedaj. Francozi so odstopili velik kos nekdanjega kapucinskega vrta ter prevzeli tudi dolžnost, vzdržavati ves zid, kolikor ga mejí s pokopališčem.[3])

L. 1856. so sezidali na novem pokopališču kapelico ter jo posvetili 1. novembra istega leta. Ustanovil jo je kanonik Frančišek pl. Fichtenau. Sicer je že Benjamin Fichtenau 17 ali 18 let poprej zapustil v ta namen 200—300 gold., a ta vsota je bila seveda pre-

[1]) Mestni arhiv.
[2]) Breckerfeldt, Topograph. Beschreib. von Neustadl-Rudolfswert.
[3]) Chron. Rudolfsw. III.

majhna, da bi se ž njo moglo pričeti zidanje. Tudi novci Frančiška Fichtenau-a ne bi bili zadostovali, ako bi bili morali vse za kapelico potrebne stvari še-le kupiti. A porabilo se je mnogo starih stvarij, tako n. pr. stari zvonovi iz nekdanje cerkve sv. Antona in iz črnega marmorja izsekani altar, ki je dotlej stal v kapiteljski kripti (božjem grobu).

Rosenberg, Rosenbüchel, Rabensberg, na Krokarjih, Friedensberg in Kapiteljski marof se je zval tekom stoletij prijazni holm, odkoder je oni lepi razgled na mesto, o katerem se je govorilo v početku tega odstavka.

* * *

Vstopimo v mesto!

4. Ljubljanska ali gorenja vrata.

V dôbi Marije Terezije je bilo mesto od vseh stranij z močnim zidovjem obdano ter na mnogih krajih z visokimi stolpi utrjeno.

Vhod v mesto je bil kaj impozanten. Veliko cesto so zapirala mogočna »ljubljanska« ali tudi »gorenja vrata«, »das obere Stadtthor« zvana. Utrjena so bila na levi in desni z mogočnima stolpoma, kojih jeden je ves povezan še danes ohranjen ter je del Škabrne-tove hiše. Zraven vrat je imel vratar malo sobico, iz katere je nadzoroval vse v mesto prihajajoče ljudi, ter pobiral mitnino. Njegovo stanovanje je bilo nad vrati; stolpa zraven mestnih vrat pa sta bili ječi za meščane, ki so prišli, bodi si na kateri način koli, s postavo navskriž.

Ta severna stran mesta je morala biti najbolj utrjena, kajti jedino tu ni bilo mesto že po naravi zavarovano. Povsod drugod je bila Krka okoli in okoli mesta že sama po sebi močna zagraja. Tu je bila nevarnost največja, tu bi bil prilomastil sovražnik najlože v mesto. Zato so se nahajali tu največji in najmočnejši stolpi, najvišje in najdebelejše mestno ozidje. Ljudstvo imenuje ta kraj še danes »na Šancah«. Jeden teh stolpov stoji še sedaj ter je premenjen v stanovanje (g. Fajdige).

Na nasprotnem koncu mesta, tam, kjer je zapušča velika cesta, so stala druga, »dolenja ali karlovška mestna vrata« (das untere oder Karlstädter Stadtthor), zaprta z dvojnimi debelimi železnimi durmi, kojih jedne so se odpirale v mesto, druge na most. Vrata so bila, kakor ljubljanska, utrjena s stolpovi. Tudi nad njimi se je nahajalo vratarjevo stanovanje, zraven njega pa ječa za zločince.

Ta dvojna vrata sta bila jedina vhoda v mesto, okoli katerega je teklo ozidje okoli in okoli. Le tu pa tam so bili vanje vsekani prehodi, skozi katere se je moglo do Krke, kakor nam kaže podoba v Valvasorjevi knjigi: »Ehre des II. Krain«. Mej ozidjem in hišami je bil prazen prostor, ozka pot, da so mogli meščani o nevarnosti prihiteti na vsak kraj, kjer je bilo treba.

Odkar so ustanovili Karlovec in je pojenjala turška nevarnost, zanemarjali so meščani ozidje; saj je bilo nepotrebno vzdrževati je in potrošati zanje mnogo, mnogo denarja. Sicer se je prigodilo še tudi pozneje katerikrat, še v XVIII. stoletju, da se je pokazala tostran Gorjancev kaka predrzna turška druhal, lotila se tega ali onega gradú, a Novega Mesta samega se vkljub zanemarjenemu ozidju ni upala napasti, dasi so bile tudi druge obrambine priprave skromne, da nikoli tega.

L. 1736. je prišel cesarsk nadzornik iz Karlovca v Novo Mesto, da popiše vse za obrambo namenjene stvari. Sporočil je gosposki, ki ga je odposlala, kaj je našel: dva topova (zwei metallene Falconetts, welche zweipfündige Kugeln schiessen mit guten Lauethen, schlechten Rädern, ohne Protz und Ladzeug). Jeden topov je imel napis: »Ferdinandus D. Gr., R. H. et B. me fieri fecit. Leonhard Guesser hat mich gossen zu Laibach anno D. MDL«, drugi pa: »Carolus Dei Gratia archidux Austriae me fieri jussit, Leonhard Guesser hat mich gossen zu Laibach MDLXXI. Našel je dalje: 4 železne topove (Feldschlangen) z lafeto, a tudi brez žabe (Protz). S tem so streljali po 1 funt težke krogle; dva železna možnarja (Larma Pöller) po 70 in 100 funtov težka; 1 mačjo glavo (Katzenkopf oder Orgler) s petimi cevmi; 322 po en funt težkih robatih železnih krogel, 198 gladkih, 23 pušk različne velikosti (Doppelhacken), 238 pastij (238 vierspitzige Fuss- oder Falleisen), pol centa svinca in kacih 10 funtov železnih krogel različne velikosti. To se je nahajalo v jednem stolpu, v drugem pa 21 pušk. V neki shrambi na rotovžu je iztaknil neko sila staro, ne več rabljivo orožje, s katerim so metali kamenje in granate (ein sehr uraltes ruiniertes Corpus). Na rotovžu je videl 2 mesingasti cevi z ročaji (2 messingene Rohr mit Schaft), 14 dolgih dvocevk z ročaji, 4 brez ročajev, 45 musket (pušk), 12 starih cevij, ki pa so imele nove, po nemški navadi napravljene ročaje. S temi so o sv. Rešnjem Telesu streljali pri procesiji. — Samo te puške so bile nove in za kako rabo. Za drugo orožje se že takrat (l. 1736.) niso dosti brigali, ker je bilo nepotrebno. Puške so rabili le še za igračo; ž njo so se igrali »Bürgerschützen«.[1])

Turkov se takrat ni bilo več bati, kaki redni vojski pak bi se mesto ta čas seveda ne bilo moglo več ustavljati, če tudi bi bilo njega ozidje v najboljšem stanu. Vojaška vednost je napredovala v dôbi Marije Terezije, v oni cesarja Jožefa pa celó že toliko, da bi bilo več nego nespametno v Novem Mestu ustavljati se kaki vojski, uravnani

[1]) Vicedom. arhiv.

po modernih načelih. Za turške čase XVI. in XVII. stoletja je bilo ozidje močno dovelj, ne pa za dôbo francoske prekucije. Čemu torej z dragim denarjem vzdržavati nepotrebno ozidje, ki je bilo vrhu tega še razširjevanju mesta in prostemu gibanju kaj na poti!

Zato je ukazala vlada leta 1786. vse nekdaj za obrambo namenjeno ozidje in njega stolpe podreti ali pa poprodati. Zgodilo se je to na javni dražbi 24. julija 1786. l. Po cenah, ki so se iztržile za sedem, na tej dražbi prodanih stolpov, smemo sklepati, da so bili večinoma že vsi porušeni in ne skoraj za nobeno rabo več. Iztržili so n. pr. za jednega 38 gld. 3 kr. (ta je bil vže tako slab, da se je moral njega kupec zavezati, da ga bo podrl), za druzega 254 gld. 4 kr. (ta stoji še sedaj ter rabi prezidan in popravljen za stanovanje), za tretjega, ki ni imel ne strehe, ne stropa več, so dobili 53 gld., za četrtega, v kapiteljskem vrtu stoječega, 63 gld., za petega 36, za šestega in sedmega pa skupaj 26 gld. Gotovo je imelo mestno ozidje še več stolpov, ki pa so se najbrže vže preje posuli, ali pa so stali na takih krajih, da za njih gradivo ni maral nihče nič obljubiti.

Ljubljanska ali gorenja vrata so pustili še nekoliko let, če tudi so bila tako ozka, da so dali v mestni zid med sedanjo okrožno sodnijo in vojašnico izkopati luknjo ter napraviti cesto tu skozi. Za obrambo ali sicer varnost mesta so bila vrata popolnoma nepotrebna, celo škodljiva; zavirala so promet ter kazila mesto, vendar so stala še konec XVIII. stoletja. Pustili so jih zaradi tega, ker je bilo nad njimi stanovanje za mitničarja.

Zraven teh vrat je stal stolp, ki pa je bil tudi že ves porušen, kajti kupec se je moral zavezati, da ga bo podrl.

Znotraj tega mestnega ozidja se je l. 1792 nahajalo 268 poslopij, toraj več, nego danes. Največje med njimi in od vseh stranij najbolj vidno in morebiti tudi najstarejše je bilo kapiteljsko poslopje s kapiteljsko cerkvijo.

5. Kapiteljska cerkev.

Na tem mestu, kjer stoji sedaj, se je nahajala cerkev svetega Nikolaja še predno je bil kapitelj ustanovljen. Bila je podružnica mirnopeške fare; a kedaj so to staro cerkev zidali, ne pové nobena listina. Stara je najmanj toliko, kakor mesto, če ne celò starejša, a taka, kakoršna je cerkev danes, je nastala pozneje in sicer v

dveh dôbah. Sestavlja se namreč iz dveh delov: 1. iz prezbiterija in 2. iz ladije. V gotskem slogu zidani prezbiterij je precej starejši del; pod njim je kripta, koje oboki sloné na dveh vrstah močnih stebrov. Vse zidanje je jako primitivno, priprosto in okorno, in na to lastnost naslanjaje se trdijo Hitzinger[1] in za njim drugi, da je ta del cerkve nastal v dôbi zgodnje gotike, morebiti že v dôbi Rudolfa IV. in ob jednem z mestom. Ta misel je kaj zapeljiva; imeli bi po tem takem pred seboj cerkev, ki je bila priča vseh usod Novega Mesta od njegovega prvega početka pa do danes. Zgodnji čas, sreda XIV. stoletja, ni taki trditvi prav nič na poti, saj so se zidale na Kranjskem cerkve v gotskem slogu celò še preje, n. pr. ona v Svibnem (Schärfenberg) leta 1323.[2]

A meni se to ne zdí. Priprosto zidanje, stebraste podstave na zunanji strani cerkvenih sten, stropi, okna in stene brez karakterističnih ukrasov itd. se mi ne zdé še za starost cerkve jedino odločilne stvari, kajti ne more se oporekati, da se je zidal ta del pozneje, v dôbi precej po ustanovitvi kapiteljna, torej v početku XVI. stoletja.

Stavitelj kapiteljske cerkve je bil morebiti le priprost zidar, komur je bil gotski slog znan le po svojih najpriprostejših oblikah. Zidal je, kakor je vedel in znal. Zidalo se je denarnim sredstvom prikladno; teh pa ni imelo na ostajanje niti mesto, kateremu je morala biti prva skrb za drago mestno ozidje, niti mladi kapitelj, ki je bil ustanovljen s kaj skromnimi dohodki.

Tudi kripta, katero najbolj naglašajo, ne odločuje. Vkljub kripti in vkljub priprostemu zidanju je mogoče, da je prezbiterij nastal še le v dôbi, ko je jel gotski slog vže propadati. Zidal ga je stavitelj, ki boljšega ni znal. Če bi sodili n. pr. starost naših cerkvic po kmetih zgolj po priprostosti njihovega zidanja, potisniti bi morali marsikatero, primeroma mlado podružnico v prav zgodnje čase nazaj.

V vsi svoji sestavi in v vsem obrisu je gotski prezbiterij kapiteljske cerkve čudovito podoben onemu v novomeški frančiškanski cerkvi, in veščaki mi pritrjujejo, da je prav mogoče, da je stavil kapiteljski in frančiškanski prezbiterij jeden in isti stavbar, ali pa je vsaj poznejši mojster posnel kapiteljski prezbiterij po frančiškanskem, le da je kapiteljski zidan za spoznanje v večjih

[1]) Mittheil. 1865. p. 109.
[2]) Mittheil. 1866.

dimenzijah. Vrhu tega se loči še v tem, da ima kapiteljski kripto, ki pak jo je, o tem ni nikakor dvomiti, povzročil jedino le neravni terrain.

Frančiškansko cerkev so dozidali po l. 1472. (ne vé se natanko kdaj); dve desetletji zatem se je ustanovil kapitelj, ki je mislil pač takoj na zidanje kapiteljnu dostojne cerkve. A ker so bili dohodki njegovi s početka kaj skromni, moglo se je zidati le v presledkih. Najpreje so zgradili sedanji gotski prezbiterij. To je bila ob jednem tudi vsa nova kapiteljska cerkev. Nadaljevanje dragega gotskega zidanja so ustavili hudi časi, ki so sledili ustanovitvi kapiteljna. Morali so počakati. Sprva cerkev tudi zvonika ni imela. Zvonove so obesili, tako sodim, v staro, trdnjavi podobno zidanje, ki je stalo tik cerkve na najvišjem kraju mesta, odkoder je bil pogled odprt na vse kraje po okolici in se je od tod preteča nevarnost zapazila že v veliki daljavi. Mogoče, da je bila ta trdnjavica oni v početku tega poglavja omenjani »Gradec«, ki je za silo in začasno služil sedaj kot zvonik. Ves načrt prezbiterija kaže, da so ga nameravali pozneje podreti ali vsaj prezidati.

Toda zavoljo hudih poznejših časov se zidanje cerkve po nameravanem načrtu ni moglo nadaljevati. Slabe letine, zlasti pa turške vojske, so kapiteljske gospode prisilile, drago gotsko zidanje opustiti ter dozidati cerkev slabim denarnim močem prikladno v najpriprostejši obliki. Zato so potegnili ladijo od gotskega prezbiterija naravnost do negotskega starega stolpa ter se niso ozirali na to, da so jo postavili proti prezbiteriju v ulomljeni črti. Sicer je dobila cerkev zavoljo tega neprijazno lice, a ni se moglo pomagati. Treba je bilo varčevati in na stran so se morali odrivati vsi estetični pomisleki. Pomanjkovalo je denarja pa tako zeló, da nove, negotske ladije niti obokati niso mogli, ampak ji dali le lesen strop, ki je o velikem požaru l. 1576 pogorel in se vdrl. Ko je prevzel prošt Polydorus de Montagnana l. 1582 proštovo dostojanstvo, našel je še pogorelo in vso razrušeno cerkev, dolgov pa celo kôpo. Ker je bil Montagnana imovit mož, poplačal je vse dolgove iz svojega, pokril in popravil za silo cerkev z nova ter dal napraviti tudi iz svojega lep veliki altar, ki so ga ljudje le kar proštov altar zvali.[1]) A storilo se je še le najpotrebnejše. Časi so bili takrat hudi. Ni ga bilo upanja, da bode mogoče prirediti cerkev, kakoršna

[1]) Vicedomski arhiv.

je bila pristojna kapiteljnu. Da bi se to zgodilo, sklenili so kanoniki l. 1591. s proštom pogodbo, po kateri so mu odstopili in prepustili vse svoje dohodke, da ž njimi dovrši pričeto delo. Le kapiteljski dekan si je izgovoril šentruperško faro, trije drugi kanoniki pa po 60 gld. in po dva starija pšenice, rži, prosa in ajde, po deset vrčev vina, dva kozlička ali dve jagnjeti, deset kokošij in po petdeset sveč na leto.[1])

Po požrtvovalnosti teh za sveto stvar vnetih mož se je cerkev skoraj do dobra popravila. Kar je Montagnani še dela ostalo, zvršil ga je njegov naslednik Marko Khun. Stolp pa je dal prezidati prošt grof Thurn l. 1667., le da je bil pozneje večkrat prekrit. Sprva je imel leseno streho, leta 1860. so ga pokrili s škrli[2]), leta 1878. pa z bakrom. Tak je še danes.[3])

Od takrat se cerkev od zunaj ni več spremenila, pač pa se je nje lice od znotraj v marsičem prestvarilo. O Valvasorjevem času je bil Montagnanin altar nadomeščen s še lepšim novim, za katerega je naslikal sloveči italijanski mojster Tintoretto še sedaj ohranjeno podobo sv. Nikolaja. Valvasor pravi o nji, da je neprecenljive vrednosti.

Na vsaki strani velikega altarja se je nahajal v Valvasorjevi dôbi po jeden žagrad; onega na evangeljski strani so pozneje podrli, sled njegove strehe pa se pozna še sedaj na steni zunaj cerkve.

Cerkev je imela šest altarjev in sicer na levi ženski strani: *a)* altar sv. Rešnjega Telesa; v njem se je nahajal tabernakelj še konec minulega stoletja.[4]) Pri tem altarju je opravljala bratovščina sv. Rešnjega Telesa svoje pobožnosti ter dajala brati vsak četrtek po jedno sv. mašo za duše umrlih[5]), a kakor mnogo drugih, razpustil je cesar Jožef II. leta 1785. tudi to bratovščino. *b)* Altar štirinajstih pomočnikov. Ta je imel svoj beneficij, ki ga je ustanovil

---

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Programm novomeške gimnazije l. 1868., str. 31.

[3]) Stolp se je stavil v treh dôbah. Najstarejši del, velik čveterokotnik z zidom, blizu tri metre debelim, je najstarejši del, starejši, kakor mesto in najbrže oni stari »Gradec«. Ko so odmenili to, seveda prenizko trdnjavo za cerkveni zvonik, so jo povišali za tretjino, toda ta novi, na starem stoječi zid je za polovico tanjši, saj za zvonik pač ni bilo treba tako močnega zidovja. Na ta drugi podstavek je dal prošt grof Thurn postaviti l. 1667. sedanji osmokotnik.

[4]) Breckerfeldt, p. 49.

[5]) Valvasor, XI.

l. 1518.[1]) Jakob Strauss, najbrže Novomeščan. Beneficijatu je bilo brati po 304 maše v letu, 44 od teh je moralo biti pétih. Vsak teden po jedno je bral v kripti kapiteljske cerkve pri lepem črnem marmornatem altarju, ki stoji danes v kapelici na pokopališču. Pravico, ta beneficij oddajati, je prepustil Strauss mestnim očetom.[2])

Zraven tega altarja je stala od l. 1677. dalje lepa, pozlačena posoda s kostmi sv. Feliksa, ki jih je dal l. 1675. prinesti prošt Germanik grof Thurn iz rimskih katakomb.[3]) O tem svetniku pravi ljudska govorica, da je bil s Potovega Vrha blizu Novega Mesta doma. 12. septembra l. 1756. je dal prvi goriški nadškof, ob jednem novomeški prošt, Karol Mihael grof Attems, prenesti te svete ostanke pod veliki altar, kjer se nahajajo še sedaj. Pri Belokranjcih je ta svetinja v posebni časti. Vsako leto prihajajo v nedeljo po 12. septembru v velikih trumah častit sv. Feliksa čez Gorjance. *c)* Zraven tega altarja je bil altar svete Ane; njeno podobo je slikal sloveči Corregio.[4])

Na moški strani je imela bratovščina sv. rožnega venca svoj altar, posvečen Marijinemu vnebovzetju. To bratovščino je ustanovil leta 1660. novomeški stražmešter Miha Jelšaver in ji pripisal lepe dohodke, med njimi tudi še stoječo hišo zraven kapiteljske cerkve. V kamen vsekan napis na hiši svedoči to. (Gospod Anton Koblar mi je sporočil, da je bil ta beneficij utelešen opatiji Božjega groba pri Ljubljani in da so imeli opati iz rodovine Stembergov patronsko pravico in prezentacijo beneficijata. 11. decembra leta 1732. je cesar Karol VI. potrdil beneficijata Gašperja Jošta. Prošt Marotti je postavil »ex titulo devolutionis« nekega Andreja Vermatija, kar pa ni obveljalo.)

V času cesarja Jožefa II. je to bratovščino zadela tista osoda, kakor vse druge. Ustanovitelj je želel, da se vsako nedeljo glasno moli po pridigi sv. rožni venec. V 18. stoletju se je na to duhovno opravilo skoraj do dobra pozabilo. Prošt Marotti, ki se je z mestnim zborom tudi sicer v mnogih stvareh spopadel, odgovarjal se mu je težko, ko ga je ta pozval, zakaj se je opustila ta pobožnost.[5])

---

[1]) Valvasor trdi, XI. 485, da se je to zgodilo leta 1522., listina v kapiteljskem arhivu pa je datirana od l. 1518.

[2]) Mestni arhiv.

[3]) Kap. arh. f. XVIII. 3—7.

[4]) Breckerfeldt, l. c. p. 49.

[5]) Breckerfeldt, 50; Vicedomski arhiv.

Te kapelice se je tiščal altar sv. Barbare. Tudi nje podobo je slikal isti znameniti slikar Corregio. Da so se nahajale v kapiteljski cerkvi slike tako slovečih mojstrov, temu se ni čuditi, kajti kapitelj je bil oglejskemu patrijarhu podrejen, mnogi prošti so bili ali Italijani, ali pa so vsaj preje službovali v krajih, kjer se je govorilo po največ italijanski.

K temu altarju je ustanovil l. 1675. korar in znani slovenski pisatelj Matija Kastelec beneficij, ki ga je oddajal najstarejši grof rodovine Gallenbergov.[1])

Tudi sosedni altar sv. Jakoba je imel lepo staro sliko.

V kripti se je nahajala kapelica sv. Križa z le jednim altarjem iz črnega marmorja. Tu je bral Straussov beneficijat vsak teden po jedno ustanovljenih večnih sv. maš.

Vsak veliki petek so postavljali tu božji grob in praznovali slovesnost, h kateri so drli ljudje od vseh krajev. Procesija na ta dan ni bila dosti manj slovesna, kakor ona v Ljubljani. Odpravljena je bila že v dôbi prošta Marottija. Meščanom se je bila jako priljubila, kar posnamemo lehko iz pritožbe, ki so jo poslali vicedomu, deželski oblasti v Ljubljani, potem, ko se je bila procesija zelò zanemarila: »Procesija na veliki petek«, dejali so, »je sedaj pač dosti beraška; nosi se pri njej le par starih črnih in zelò raztrganih zastav, kar je velika sramota, ko se je prej vendar nosilo po 12 in 14 in še več podob. A ta procesija in te podobe so bile prepovedane in že 19 let se ne nosi po mestu druzega nič, kakor božji grob, ki pa je tudi dovelj slab (miserabel); da se ljudje zgledujejo in pritožujejo, je lahko umeti.« [2]) (L. 1734.)

Prošt Marotti je procesijo odpravil in na veliki petek je bil napravljen le božji grob z izpostavljenim sv. Rešnjim Telesom. Cesar Jožef II. je prepovedal celò to slavnost.[3])

L. 1856. so prenesli, kakor je bilo že gori rečeno, črni altar v novo sezidano kapelico na pokopališču. Kripta se sedaj več ne rabi, razun veliki teden. V nji stoji namreč božji grob. Hitzinger pravi o tej kripti, da je starejša nego kor nad njo; ljudsko prepričanje je celò trdilo, da je iz poganskih časov.

---

[1]) Breckerfeldt, 50; Vicedomski arhiv.

[2]) Vicedomski arhiv.

[3]) Breckerfeldt, l. c. 51.

Napisi v cerkvi.

Požar leta 1576. je razsajal tako grozno, da je uničil celò kamenje v cerkvi ter je spremenil v apno; pokončal je tudi mnogo starih napisov, iz katerih bi se bila morebiti dala posneti starost njena. Vendar se jih je ohranilo še dvoje ali troje; nahajali so se še konec minulega stoletja. Jeden je bil vzidan v steno nad velikim altarjem, na njega epistelski strani. Bil je kratka molitvica do sv. Nikolaja; drugi je bil vdolben na evangeljski strani nad korarskimi stoli. Vsebina njegova je bila poučna ter je priporočala kanonikom vestno izpolnovanje njihovih dolžnostij.[1])

Skoro sredi cerkve pred stopnicami, ki držé v prezbiterij, je ležal nagrobni kamen prošta Andreja Stemberga z napisom, ki mu ga je napravil Matija Kastelec; glasil se je:

Hic Joannes Andreas à Stemberg Praepositus
jacet, totus in Deo compositus,
Quinto denus; 1666 moritur sanus,
Cum ei esset 55. aetatis annus:
Huic adjacent duo levitae,
Qui jam non dicunt: Missa est, ite!
A dextris Hieronymus a Stemberg, Canonicus,
Alter Casparus Jerizh zelo unicus:
His Mathias Castellez, Canonicus, affectus
Hoc eis appositus charitate allectus,
Qui apud franciscanos sepultus jacet
Et nunc etiam mortuus non tacet.[2])

V zidu nad cerkvenimi vrati se je videl grb rodovine prošta Polydora Montagnane in pod njim napis:

POLYDORVS. A: MONTIGNANA
P. 1570. R.
QVID. AVRO. MELI AVT . . . . . . BR . . . C. M
STIRP . . . PROGEN . . . ERG . . B. S
MO . . . N . . E . . . FAMI . . . SITV . . M

---

[1]) Deo in choro psallendum est devote, attente, clare, distincte, alte, modeste, studiose et ferventer, non vagante oculo neque mente, non festinanter, non oscitanter, non somnolenter, non syncopando praecipitanter, non tepide. Maledictus enim homo, qui facit opus Dei negligenter. Psallentes in choro repraesentant personas angelorum hebdomadarii. Psallite Deo nostro, psallite cui soli laus, honor et gloria in saecula saeculorum. Fiat! Fiat! — Breckerfeldt.

[2]) Valvasor, XI., p. 482.

Zraven altarja sv. Jakoba je imela rodovina Jankovičeva svoj še sedaj ohranjeni rodbinski grob z napisom:

BEGREBNVS JOAN
IVANCOVITSCH . ÆVÆ
SEINER HAVSFRAVEN
VND DERER ERBEN
1655.

Blizu tam je bil na kamnu z dvojnatim grbom, grbom kapiteljskim na levi in avstrijskim orlom na desni strani, napis [1]):

Deo: sibi et successoribus.
1623.

Zraven altarja sv. Ane se je čital in se še čita napis:

Hier liegt begraben der edle, ehrenfeste
und wohlvornehme Herr Adam Gritscher
Burger und des innern Raths Verwandter
auch gewester Stadtrichter allhier zu Rudolfswerth
wo er den 5. des Monats April des 1617. Jahrs
in Gott seliglich verschied; dem wolle Gott und
uns allen christgläubigen Seelen eine fröhliche
Urstände verleihen: Amen.

Tu je bil pokopan isti Adam Gritscher, ki ga je protireformacijska komisija še leta 1615. imela zapisanega kot protestanta, a takrat se je bil že spreobrnil, kajti odgovoril je, da je poslal svoj spovedni listek grofu Panizolliju.[2])

V naslednjih letih je postala ta rodovina celò plemenita. Nek Gotthard pl. Gritscher je dal napraviti svoji materi, soprogi ravnokar imenovanega Adama, nagrobni napis:

Hier ruhet in Gott die Edle, Ehr und Tugendhafte
Frau Maria Gritscherin, eine geporne Strussingerin Wittib,
weliche den 16. September des 1637. Jahrs in Gott selig
verschieden ist ihres Alters im 74sten Jahr, dero und uns
allen der ewige Gott eine fröhliche Urstend verleihen wolle.
Amen.

Zraven altarja sv. Barbare sta bila grobova in napisa dveh novomeških proštov, Nikolaja in Franca Mrava, kojih drugi je umrl, kakor je zatrjeval napis, 1. junija 1650. leta.

Zraven tega groba se je nahajal grob rodovine Gregorič. Grobni spomenik je bil postavljen l. 1622.

---

[1]) Breckerfeldt se tu moti. Ta napis se je nahajal od prvega početka nad vrati kapiteljskega poslopja, kjer ga čitaš še sedaj ter se glasi: Deo, sibi et posteris. Vrhu tega je grb trojnat, kapiteljski, prošta grofa Thurna, na sredi pa dvoglavati državni orel.

[2]) Mittheil, 1867. p. 121.

Na zunanji cerkveni strani je dal vzidati Matija Kastelec l. 1675. svoji materi v spomin ploščico s skromnim napisom:

»*Mathias Kastelez, Canonicus senior suae matri Catarhine erexit anno 1675.*«

Ti nagrobni spominki so izginili deloma že v dôbi Jožefa II., deloma pa v poznejših časih.

6. Cerkev sv. Antona.

Za mali lučaj od kapiteljna in na poti doli na trg je stala cerkev sv. Antona. V svojih prvih početkih je bila brez dvoma starejša od kapiteljske, ter se je imenovala »St. Antonius in silvis.« Že leta 1389., torej le 24 let po ustanovitvi Novega Mesta, se je nahajala pri njej bratovščina sv. Trojice sè svojim posebnim kapelanom (Zechprobst). Temu predstojniku »Jörgen dem Gallen, Pfarrer zu Tiefen und Probst der Bruderschaft der heil. Dreifaltigkeit in der St. Antoni Capelle in Rudolfswerd« je zastavil nek Peter s Čreteža več kmetij v farah: belocerkovski in šmihelski pri Novem Mestu.[1])

Že Valvasorju se je zdela ta cerkvica kaj stara[2]); za njeno starost priča tudi najstarejši sejem novomeški, ki se je vršil na praznik tega svetnika.

Kdaj je bila sezidana in koliko stara že takrat, ko je Rudolf IV. povzdignil ta kraj v vrsto mest, o tem molčé viri popolnoma.

V poznejših časih je ta cerkvica po obilih in velicih darovih močno obogatela, ostala pa je vkljub temu mala in priprosta; lepo ozaljšana pa je vendar le bila, vsaj Valvasor zatrjuje tako. Povečali so jo še le o njegovem času. Pogorela je bila namreč l. 1664. z večino drugih poslopij v mestu. Ko so se je lotili popravljati, prizidali so ji mestni očetje na mestne stroške kapelico sv. Florijana, da bi si zagotovili za prihodnost pomoč tega varuha proti ognju.[3])

Dali so naslikati vanjo veliko podobo sv. Florijana, ki jo hranijo sedaj v kripti kapiteljske cerkve.

L. 1684. je ustanovil Ivan pl. Walleneck, župnik trebelski, v tej cerkvi večne svete maše ter dal mestnemu zboru pravico oddajati ta beneficij. Izgovoril si je za to grob pred altarjem svetega Florijana. On sam je bil tudi prvi beneficijat. Po njegovi smrti

---

[1]) Mittheil., 1866. p. 5, Nr. 105.

[2]) Valvasor, XI. p. 486.

[3]) Mestni arhiv.

naj bi se brale za njegovo dušo vsak teden po dve sveti maši. Duhovniku, ki naj bi jih opravljal, je pripisal vžitek svoje hiše in vrta zadej za frančiškanskim samostanom, in vinograda, ležečega pod struško gosposko. Vrh tega nepremičnega blaga je pripisal beneficijatu tudi še vžitek od 1100 gld., ki jih je naložil v mestni blagajnici; k nesreči je imenoval za nadzornika te svoje ustanove novomeški mestni zbor. [1])

Ta cerkvica je imela štiri altarje; mimo že omenjenih dveh (sv. Antona in sv. Florijana) še altarja sv. Janeza Krstnika in svetega Valentina.[2]) Prizidani del cerkvice, kapela svetega Florijana, je bila tolika, če ne celò večja, kot prvotna cerkvica, kajti v kratkem se je ime svetega Antona pozabilo popolnoma in imenovali so jo le cerkev svetega Florijana. Najbrže so jo pozneje kdaj tudi še prezidali, vsaj Breckerfeldtu se je zdelo konec minulega stoletja, da nima nič starinskega na sebi.

L. 1751. ji je počil strop. L. 1794. je jela vlada pritiskati na to, da se cerkvica zaprè in podrè, češ, da je nevarno vanjo zahajati, in da ljudstvo svetnika, če ima res toliko zaupanja do njega, časti z istim pridom lehko tudi v kapiteljski cerkvi, ki je le par korakov od nje oddaljena, ali pa v frančiškanski, ki ima v jednem altarju tudi sv. Antona.

A vse mesto je bilo na nogah! Na jako burnem, nalašč za to sklicanem shodu se je čula marsikatera trpka beseda iz ust meščanov, pa tudi iz ust zastopnikov gosposke, ki je po vsi sili hotela priljubljeno cerkev podreti. Naposled so gospodje dejali, naj vzdržujejo meščani cerkev, če jim je res tako k srcu prirasla, sami, a ne iz državne ali mestne blagajnice. A to je bila takrat težka stvar, kajti v mestu je bilo kaj malo denarja. Naposled se je dala gosposka vendar pogovoriti. Ko je šla komisija izvedencev še enkrat v cerkev pregledovat, da bi se sploh vedelo, kolike vsote je treba za popravo, se je pokazalo, da je cerkvica še dovelj močna in da ji poprave sploh nobene treba ni. Najslabejši je bil stolp, ki so ga na mestne stroške l. 1798. z nova pokrili.[3])

Leta 1810. so jo pa dali Francozi vendar-le zapreti, pa tudi sedaj ne morebiti zato, ker je bila prenevarna, ampak ker so jo

---

[1]) Mestni arhiv.
[2]) Valvasor, ibd.
[3]) Mestni arhiv.

potrebovali kot magazin za sol. Razglasili so jo za državno imetje. 2. junija se je brala v nji zadnja sv. maša.

Po odhodu Francozov so se l. 1816. obrnili meščani do vlade, naj bi jim vrnila cerkvico, ki so se je Francozi polastili tako po krivem. Avstrijske gosposke so ustregle tej pobožni želji, a ker ga mej tem časom ni bilo nikogar, ki bi bil cerkvico popravljal in pokrival, poškodila se je bila toliko, da so jo morali l. 1825. v drugič zapreti. Na javni dražbi jo je mesto kupilo za 300 gld. ter jo odmenilo v shrambo za gasilno orodje. Spravljali so vanjo tudi kramarske lope ali ute. Pozneje so vselili vanjo dekliško šolo [1]), pred par leti pa jo do tal podrli. Prostor, kjer je stala, je sedaj javen trg.

7. Špitalska cerkev.

Morebiti ravno toliko stara, kakor ta, in od kapiteljske cerkve tudi ne dalj proč, je bila špitalska cerkev, ali tudi cerkev svetega Martina zvana. V najstarejši dôbi so ji rekali cerkev naše ljube Gospe. Prizidana je bila meščanskemu špitalu ter stala tam, kjer stoji danes okrožno sodišče. V listinah je imenovana že l. 1428. ter je imela svojega kapelana.[2]) Valvasor [3]) pravi, da ni bila posebno lepa, pač pa zelò stara.

Jeden najstarejših dobrotnikov te cerkvice je bil nek Apfaltrern sè svojo soprogo Katarino, rojeno Semenič. Oba sta bila pokopana tu, o čemer je pričal star grobni napis, katerega se je pak moglo konec minulega stoletja čitati le še nekoliko besedij:

HIER LIEGT . . . . . EDLE VND G . . . . R. R. . . . . . RICH APHALT . . .
VND GEMAHL . . . . . RINA EIN GEBORNE S . M . . . TSCHIN DIE MITLEID . . . . .
SCHPITAL . . . . HIEBEN . . . . . FRID . . . . VND . . . . GLICH . . . . .
. . . . THEILT . . GRAB . . . ANNO 149.

Kot spomin na ta dva nekdanja velika dobrotnika shranjevali so še konec XVIII. stoletja star srebrn in pozlačen kelih, v čegar stojalu sta bila vdolbena grba obeh rodovin, Apfaltrernove in Semeničeve.[4])

Leta 1680. sta ustanovila brata Tischler tu bogat beneficij. 18. marcija l. 1676. so se dogovorili bratje Gašper, Ivan in Jurij Tischler, da si bodo zapustili drug druzemu vsak svoje imetje,

---

[1]) Chron. Rud. IV.
[2]) Mittheil., 1866.
[3]) Valvasor, l. c.
[4]) Breckerfeldt, 97.

kadar bo kdo od njih umrl. Zadnji naj bo glavni dedič vsega ter bo smel ž njim početi, kar bo hotel. Dva od njih, Ivan in Jurij, sta bila duhovnika, Gašpar pa obrtnik. Slučaj je hotel, da je Gašpar umrl prvi. Po njegovi smrti sta se ostala brata dogovorila drugače ter sklenila zapustiti vse svoje imetje v izveličanje svoje duše in blagor revnih svojih someščanov. Zadnji od nju naj bo po bratovi smrti le uživalec vse zapuščine. Temu sta pritrdila tudi njuna neomožena sestra Neža in tedanji prošt Herberstein.

Že takrat so se bili nekdaj jako obili dohodki meščanskega špitala zarad slabega gospodarstva toliko skrčili, da špital ni imel nobenega kapelana več, če tudi sta mu bila že l. 1428. brata Mindorferja poklonila toliko, da bi bila živela o teh dohodkih lehko dva kapelana. Vkljub temu, da so tudi v poznejših časih prihajala špitalu vedno nova darila, zadolžili so ga mestni očetje tako, da že l. 1680. niti jeden kapelan ni mogel več shajati. Zaradi tega so bili stari in betežni špitalski reveži največkrat tudi ob nedeljah in praznikih brez sv. maše.

Da bi ta nedostatek prejenjal, ustanovila sta brata Tischler v špitalski cerkvi sv. Martina beneficij ter sta, poučena po dosedanjih skušnjah, postopala pri tem kaj previdno. Podarila sta nameravanemu svojemu beneficiju zidano svojo hišo zraven cerkve sv. Katarine. V tej hiši naj bo kapelan stanoval ter je ne dajal v najem, ravno tako tudi ne vrta, pôda, hleva in treh šup zraven kapucinske cerkve. V svoji skrbi naj bo nadalje imel tudi njivo pod Rabensbergom in njivo v Kačiču, ki jo je mejila na jedni strani Krka, na drugi glavna cesta. Pripisala sta ustanovi dalje vinograd na Trški gori, v Murnem Dolu, deset velikih kmetij, kupljenih od Mordaxa, in devet kmetij v Dolenjih Stranah. Velela sta, da se od kmetov, bivajočih na teh kmetijah, ne bo smela zahtevati druga tlaka, kakor kolikor jo bo treba za beneficijatovo zemljišče; vsa druga jim je odpuščena. Pa še takrat, kadar bodo prišli na tlako, dajati jim bo moral beneficijat gorkih jedij in kruha.

Da ne bi ostajal beneficijat davka dolžan, kar se je jako rado prigodilo, naložila sta v deželni blagajnici 583 gld. ter določila, da se smejo te obresti jedino le v ta namen porabljati. Ko bi deželna gosposka ta kapital kdaj odpovedala, skrbel bo mestni zbor zato, da se naloži kje drugej varno in plodonosno. Prvega beneficijata naj predlaga ostali brat, druge pa mestni zbor. Prednost naj imajo sorodniki.

Beneficijat bo moral bivati vedno v mestu ter opraviti vsako nedeljo sv. mašo v špitalski cerkvi, čez teden pa po dve drugi ali v kapiteljski ali pa kateri drugi. Vsako leto po jedenkrat mu bo opraviti obletnico s péto sv. mašo in popolnim zvonjenjem v kapiteljski cerkvi. Stroške v tej cerkvi bo plačevati beneficijátu iz svojih dohodkov in tudi potrebščine v špitalski cerkvi naj plačuje sam.

Ustanovitelja sta izročila skrb za vestno izpolnovanje vseh pogojev mestnim očetom ter ukazala, da naj jim vsak novoimenovani beneficijat plača za ta njihov trud 50 gld. Priporočala sta magistratu, naj čuva nad tem, da bodo zemljišča in poslopja vedno v najboljšem stanu. Zato naj dadó napraviti inventar ter prisilijo beneficijata, da ga dopolni, če bi kaj zmanjkalo.

Beneficijat pa naj bi ne užival vseh dohodkov iz te obile zapuščine, ampak le polovico, drugo polovico pa naj prinaša vsako leto na rotovž. Od te naj vzamejo mestni očetje za svoje nadzorovanje jedno šestinko, drugo pa razdelé mej reveže.

Vino, kar bi ga zapustil zadnji ustanovitelj, naj mestni očetje prodajo ter denejo k gotovini, ki bi jo našli po njegovi smrti. Od tega denarja naj dobi njuna nečakinja (sestrina hči) 20 gld., otroci druge njune sestre pa vsi skupaj 20 gld. Z ostalim denarjem naj nakupi magistrat gilte, to se pravi desetine in gornice (»Bergrecht«), nikakor pa ne zemljišč. Magistratu naj bo na mari dohodke te ustanove pomnožiti.[1])

Brata Tischlerja sta uredila ustanovo kolikor največ mogoče prevídno, a v kratkem času se je večina te ustanove izgubila; toda o tem na drugem kraju.

L. 1779. so to cerkvico zaprli, jo podrli in njeno gradivo, pa gradivo meščanskega špitala, porabili za sezidanje nove hiše (štev. 56) na tistem kraju; cerkveno imetje pa so pripisali l. 1795. verskemu zakladu. — V katalogu meščanov je zapisano, da so prodali cerkev in špital za 150 gld.

8. Špital.

S špitalsko cerkvijo je bil združen špital (Bürgerspital). Špital (hospitalium) je imelo že v srednjem veku vsako večje mesto. Špital ni bila bolnica, ampak hiša za uboge, obožane in onemogle meščane, ki si niso mogli več sami služiti kruha.

---

[1]) Mestni arhiv.

Kdaj so ustanovili špital v Novem Mestu, se ne vé, najbrže pa kmalu po ustanovitvi mesta. Leta 1428. je že stal, kajti to leto je dal oglejski patrijarh odpustek 40 dnij vsem tistim, ki bi obiskali špitalsko cerkev o praznikih Gospodovih, Matere Božje, sv. Janeza Krstnika, sv. Petra in Pavla, sv. Mohora in Fortunata, tadanjih deželnih patronov, in o sv. Rešnjem Telesu, ali pa če bi podarili kaj za reveže v špitalu.[1])

Špital je postal sčasoma imovit zavod. Milosrčni ljudje, dobre duše, so se v svojih oporokah spominjali ubogih someščanov ter jim volili vinograde, travnike, vrte, njive itd., tudi cela zemljišča s podložnimi kmeti vred, ki so živeli na njih. Kot špitalski podložniki so morali ti kmetje robotati, obdelovati špitalsko polje ter opravljati vsa dela, ki jih je špitalu dajalo zemljišče. Bilo jih je veliko. Najemati špitalu ni bilo treba. Jedini človek, ki ga je špital plačeval, je bil »majar« na špitalski pristavi v Bršljinu; vsa poljska dela so lahko opravili tlačani.

Danes se več ne dadó sešteti kmetije, ki jih je dobil špital že v srednjem veku v dar, vsakako pa je bilo njihovo število veliko, kar sodimo lahko po obilem davku, ki so ga plačevali špitalu podložni kmetje, drugič pa po tem, da je imel špital toliko tlačanov, da jim ni mogel dati dovelj dela.

Posebno veliko pa so žrtvovali Novomeščani za meščanski špital in za mestne reveže v dôbi od l. 1580—1740. Tako so na pr. darovali l. 1679.: Ambrož Treliz 100 gld., Jurij Rosina 150, Kolenčič 50, Josip Anton Langer 50, Katarina Koswic 50, Ruess 118 gld. 3 kr., največja dobrotnika sta pa bila: neki Melar, ki je daroval 1000 gld. in celo pristavo, in neki Koch, ki je zapustil revežem obresti od 1000 gld. in neko gilto v Bršljinu. Iz dohodkov obeh teh ustanov naj bi se razdeljevalo vsako leto štirim, ne v špitalu živečim revežem po 30 gld. in sicer samo jedenkrat tistim, prihodnje leto naj bi prišli drugi štirje na vrsto. Pa ta določba se je kmalu pozabila in mestni zbor je obdarjal vedno tiste reveže, dokler ni posegel leta 1727. vicedom vmes ter privel stvar v prejšnji tir.

Koch je ustanovil vrhu tega tudi še 100 gld. za štiri maše, ki naj bi se brale vsake kvatre zanj in za njegove umrle sorodnike.

---

[1]) Mittheil. 1866. 7. Nr. 133.

9. Cerkev sv. Jurija.

Ta cerkvica je stala na Bregu (am Rain) na severozapadnem pobočji holmca, na katerem stoji mesto. Po Valvasorjevi trditvi je bila velika in lepa. Imela je tri altarje, v velikem sv. Jurija, v drugih dveh pa sv. Fabijana in Sebastijana[1]) O njenem pričetku ne vé Valvasor ničesar. Prodali so jo na javni dražbi l. 1790. Kupil jo je neki Ludovik Seyfried, duhovnik, ter se zavezal, da jo bo podrl.[2]) Danes stoji tam hiša g. Lehmanna.

Najmlajša med podružnicami je bila

10. Cerkev sv. Katarine,

ki je stala nekdaj na mestu sedanjega drevoreda, nasproti okrajnemu glavarstvu in okrožnemu sodišču. Sezidana je bila l. 1664. v spomin na grozni požar tega leta. Meščani, ki so bili prepričani, da je bila ta nesreča le dobro zaslužena kazen za njihove obile pregrehe, so jo od znotraj in od zvunaj bogato okrasili. Njeni trije altarji so bili zgolj svetnicam posvečeni: sv. Katarini, sv. Luciji in sv. Mariji Magdaleni, zato jo imenuje Breckerfeldt »gleichsam ein heiliges Gynäceum«.[3])

Požar je bil uzrok, da se je cerkev sezidala, požar pa tudi, da je izginila iz mesta. V noči od 16. do 17. avgusta 1794. je pogorelo šest hiš, št. 58—63., blizu sedanjega glavarstva, če se gré iz mesta, na levi strani. Nekateri pogorelci so bili prerevni, da bi si svoje hiše zopet sezidali, lesenih pa od l. 1784. niso smeli več postavljati, ali bolje rečeno, ne bi jih bili smeli, če bi se bili držali postave, česar pa niso storili, sicer bi danes v mestu ne šteli toliko lesenih kolib. L. 1794. je pogorela razun imenovanih hiš tudi cerkev sv. Katarine. Meščani so menili storiti dobro delo krščanskega usmiljenja, če jo poderó ter njeno gradivo darujejo pogorelcem. V spomin na to nesrečo so postavili na njeno mesto podobo Matere Božje z kronostihom:

ConCeptae sIne Labe fILIae patrIs aeternI MatrI fILII
VnIgenItI et habItaCVLo spIrItVs sanCtI eXstrVCta.

Mojstersko to delo ni, in okusno tudi ne, ter stoji tu zanemarjeno menda samó zato, da se vzgledujejo tujci nad njim. Mestni

[1]) Valvasor XI. 484.
[2]) Breckerfeldt, 52.
[3]) Ibid.

zbor, ki ga obidejo časih misli o olepševanju mesta, bi storil prav, ko bi ta jedini kip v mestu dal dostojno osnažiti, ali pa še bolje, nadomestiti ga z drugim.

Drevored pri tem kipu in onega ob nekdanjem kapucinskem samostanu so zasadili leta 1830. največ po prizadevanju tadanjega okrožnega glavarja barona Rechbacha. Pri zasajanju so največ pripomogli vojaki tu bivajočega lovskega bataljona.[1])

II. Frančiškanska cerkev in frančiškanski samostan.

Ko so se bili polastili Turki Bosne, so pribežali pred njihovo krutostjo tamošnji frančiškani najpreje na Hrovaško, za tem pa, ker tudi tu niso bili varni, na Kranjsko. Izbrali so si Metliko za svoj novi dom ter se naselili v nje obližju pri Treh farah (monasterium St. Mariae ad insulam prope Metlicam). A l. 1469. so se pokazali Turki tudi tu; privrelo jih je nad 10.000 iz Bosne preko Kulpe. Utaborili so se blizu Metlike, divjali v njeni okolici, požgali Tri fare ter se polastili naposled Metlike same, ki so jo do dobra razrušili.

Frančiškani so spoznali, da jim tudi tukaj ne bo prestajati. Zato so si prizadevali poiskati si miren in varen kraj tostran Gorjancev ter si izbrali tedaj dovelj močno Novo Mesto. Mesto takrat še ni imelo svojega župnika in ne svoje fare, ampak je spadalo pod mirnopeško, kajti kapitelj se je ustanovil dvajset let pozneje. Duhovska opravila je opravljal vedno kak mirnopeški kapelan. Novomeščani so frančiškanom, ki so jih prosili, naj jih sprejmó v svoje ozidje, ustregli drage volje, vzlasti še, ker sta želela to cesar Friderik IV. in papež Pavel II. Zato je ukazal Andrej, škof ferentinski in generalni vikar oglejski, 31. oktobra l. 1469.[2]) kostanjeviškemu opatu Tilnu, naj uvede frančiškane v Novo Mesto, kar je ta tudi storil ter jim odkazal 7. januvarija leta 1470. staro, staro cerkvico sv. Lenarta (sedanjo frančiškansko cerkev). V to cerkvico je ljudstvo zahajalo že takrat v obilnem številu in sta se v nji že nahajali dve bratovščini, in sicer sv. Lenarta in sv. Petra. A cerkvica je bila kaj skromna. V vpeljavnem pismu od 7. jan. l. 1470. se imenuje le kapelica »quandam capellam St. Leonhardi confessoris in oppido Rudolfswert«.[3])

---

[1]) Chron. Rud. IV.

[2]) Klun, arh. I. 29.

[3]) Chron. Rud. I.

Samostan so si morali pa še le sezidati. Lotili so se dela ter ga tekom dveh let dovršili, namreč l. 1472., kar spričuje prenovljeni napis nad samostanskimi vrati in se dá posneti iz neke listine istega leta. Neka grofinja Paradajzerjeva je podarila namreč to leto svoj vrt unstran, na desnem bregu Krke, samostanu ravno nasproti. »Bekhene dass . . . ich . . . . . eingeantwurt hab dem ehrwürdigen Vater André, dermal Guardian zu St. Lienhard in der Stadt Rudolfswert unsern Garten, der gleich gegen dem bemelten Kloster ausserhalb des Wassers Gurk gelegen ist.[1]«

Ta samostan je bil pač majhen, imel je le dvanajst celic, a zadostovale so; kajti prvih frančiškanov je bilo le osem. Za nakup zemljišča in za zidanje samostana potrebni denar je podarila Elizabeta Snopčan, vdova hrovaškega bogataša Jana Snopčana, rojena iz sloveče rodovine črnomeljskih gospodov. S tem denarjem so kupili frančiškani tri vrte in osem tik samostana in cerkve ležečih hiš, kjer so bivali zgolj rokodelci. To najstarejše zidanje je ohranjeno še danes. To je oni četverokotnik, v čegar središču se nahaja samostanski vodnjak, ki so ga izkopali isti čas, ko so gradili samostan.

Kmalu potem, precej ko je bil samostan dodelan, so se pripravili, da prezidajo cerkvico; bila jim je premajhna. Že l. 1472. so vzeli stvar v roko in sicer so podarili za cerkev potrebni prostor mestni očetje po povelju cesarja Friderika IV. Izrečno je v dotični listini povedano, da so ga jim dali zato, da sezidajo na njem cerkev: »Wir N. Richter und Rath der Stadt zu Rudolfswert bekennen, dass wir nur Gott dem Allmächtigsten und der höchsten Jungfrau, seiner wertesten Mutter Maria und dem heiligen Lienhard zu Lob, auch nach den Befehlen des römischen Kaisers und unseres allergnädigsten Herrn, und mit Rath und Willen der ganzen Gemeinde williglich den Grund und Hofmark zu dem würdigen Gotteshaus des Klosters bei St. Lienhard in der bemelten unserer Stadt gelegen, . . . gegeben.[2]«

Kdaj so cerkev dozidali, ne vém povedati. Samostanski kronist tega ni mogel dognati. Zidali so jo ravno tako, kakor kapiteljsko, v prestankih. Staro kapelico so podrli ter pričeli prezbiterij zidati v gotskem slogu. Načrt je natanko tak, kakor oni kapiteljske

[1]) Chron Rud. I.

[2]) Chron Rud. — Letna številka 1467 v Letopisu Matice Slovenske l. 1880., str. 7, je napačna. Leta 1467 frančiškanov še niti v mestu ni bilo.

cerkve, le da nima kripte, in zdí se mi skoro nedvomno, da sta obe cerkvi zidani po jednem in istem načrtu; mogoče, da ju je delal isti stavbar.

Neugodni časi, turški napadi, so ustavili nadaljno zidanje tudi tu za tako dolgo, da se je do takrat, ko so začeli zidanje nadaljevati, gotski slog popolnoma primrzil ukusu stavbarjev in so gotskemu prezbiteriju prizidali ladijo v renesančnem slogu. Ko je leta 1576. vpepelil velik požar skoraj vse mesto, je bila cerkev v novem slogu vsekako že dozidana. V cerkev je ljudstvo hodilo skozi samostan in vrata, ki držé še sedaj zraven žagrada in altarja sv. Trojice vanjo, kajti pred cerkvijo je bil potegnjen zid, skozi katerega ni bilo nobenih vrat, prebili so jih še le l. 1736. L. 1576. nista trpela niti samostan niti cerkev pri požaru nikake škode, kajti dobrih 20 let za tem, l. 1601., so frančiškani prosili, naj bi jim dali mestni očetje za cerkveno streho lesá iz mestne hoste, »wasmassen das arme Closter in ziemlicher Baufälligkeit, sonderlich am Kirchendachwerk in Abbau gerathen. Če bi bila cerkev l. 1576. pogorela, bi l. 1601. streha pač ne bila že tako slaba.

Pogorela pa sta cerkev in samostan po onem groznem požaru, ki je Novo Mesto pokopal za vselej, t. j. l. 1664. Ker se je vdrl takrat še leseni [1]) cerkveni strop, ostale so v cerkvi samó gole stene; pogorelo je vse, kar se je nahajalo v cerkvi, med tem tudi mnogo vojaških zastav, ki so visele po cerkvi (vexilla plurima officialium pendentia combusta sunt). Porušili so se celo stari kamniti kipi toliko, da so jih morali po požaru pometati iz cerkve. Pogorela so tudi vsa pisma, razun peščice onih, ki so se nahajala v malem zabojčku.

Samostan najbrže ni trpel toliko; kronist ne vé o tem nič povedati; zdí se mu celó verjetno, da je pogorela k večjemu streha, kajti samostan je imel še o njegovem času podobo, kakoršno pri početku l. 1472.

Zidanje in prenovljenje cerkve se je vršilo pač kaj hitro. Že l. 1668. so delali orglje. Prizidali so ji tudi sedanji stolp in ji dali novo pročelje po načrtu Kastelca. Leta 1674. je dal sezidati Lenart Mellar kapelico svetega Antona in do leta 1686. so tudi samostan precej povečali.

Malo let za tem, leta 1692., je dal sezidati Breckerfeldt, graščak na Impolci, pozneje na Starem gradu, škapulirsko kapelico.

---

[1]) Chron. Rud. I. Kronist trdi, da je bil po stari navadi strop do tega leta »ex meris tabulis et asseribus«.

Ker so cerkev tako zeló prezidali, posvetili so jo to leto znova. Mej leti 1586—89. so sezidali trakt proti Krki, l. 1694. pa tisti del, v katerem se nahajajo velika samostanska vozna vrata.

Večjega zidanja so se lotili l. 1723., ko se je število frančiškanov vedno množilo in se je pričel takozvani filozofični studij. Vrhu tega je bilo treba varnega prostora za knjižnico in arhiv. Dozidali so del, ki se je pozneje imenoval »professorium«. Radi bi bili kupili še sosedovo hišo, a ker je mestni zbor zahteval, da se plačuje davek od nje za vse večne čase, razdrla se je stvar. Novomeščanom je bilo to pozneje seveda žal, kajti ko so l. 1746. izmoledovali gimnazijo, morali so na svoje stroške sezidati nalašč zanjo poslopje, česar pa bi ne bilo treba, ko bi bili takrat spregledali davek ter omogočili nameravano razširjenje samostana.

L. 1731. so postavili na poti od samostana do božjega groba pri Grmu križevi pot; prva postaja je stala blizu cerkve. Les je dal Siegfried Gallenberg ter velel tudi slikati vse podobe, a že leta 1735. so prestavili križevi pot zaradi več neprilik v cerkev; vzlasti po zimi je bil neugoden čas za izvrševanje te pobožnosti.

Od takrat sta ostala cerkev in samostan nespremenjena, le da so v najnovejšem času prenaredili cerkveno pročelje (l. 1866.) in jo od znotraj jako olepšali. L. 1868. sta napravila v njej slike frater Procop Goldner in posestnik Chefarini.

Kar se tiče pak zgodovine frančiškanskega reda, se o njej pač ne dá mnogo reči, ker ni zavoljo svojega bistva nikoli posegal v dogodbe zunanjega sveta. Celó o dogodkih, ki so se vršili znotraj samostanskega zidovja, je zvedel kronist za prve čase kaj malo; od l. 1472. do 1494. ne vé povedati ničesar.

Ko pa je bil to leto ustanovljen kapitelj, so nastali med kanoniki in frančiškani gledé na neodvisnost samostana od kapiteljna neprijetni razpori, ki jih je patrijarhov generalni vikar sicer l. 1500. poravnal, a l. 1507. so se pričeli z nova. Ker ste imeli v tem obe stranki svoje nazore, prepustili ste stvar l. 1514. papežu Leonu X., naj jo on razsodi.

Nova vera je spravila tudi frančiškane v zadrego. L. 1548. so se je bili vzlasti odličnejši meščani že tako oprijeli, da v mestu več ni bilo varno pridigovati javno. P. Joannes de Hungaria je moral ta čas za svoje versko prepričanje umreti. Ranil ga je neki luteran tako hudo, da je za rano umrl. Pokopali so ga v frančiškanski cerkvi.

A nova vera je škodila samostanu tudi v gmotnem oziru. Godilo se je frančiškanom tako slabo, da so bili l. 1593. prisiljeni zastaviti kostanjeviškemu opatu Andreju za 20 cekinov več zlatih in pozlačenih stvarij. Tudi v naslednjem stoletju se jim stanje ni zboljšalo. Ko se jim je l. 1647. podiral leseni veliki altar, ki ga je dal napraviti najbrže zatiški opat Jakob Kafferle, so morali prositi po vsi deželi milih darov za nov altar. A bira se je slabo obnesla, kajti nabrali so le 72 gld. v denarjih. Pomagali so si, kakor so vedeli in znali. Novomeški prošt je obljubil hrano za slikarja, barve in platno za podobo, nek drug prijatelj samostana par starijev pšenice, tretji petnajst vedrov vina itd. Tako so frančiškani vendar izmoledovali, kar jim je bilo treba za altar. A vkljub obilim revam, v katere so zabredli zaradi nove vere in drugih neprilik tadanjega časa, so izpolnovali svoje duhovske dolžnosti vendar s toliko gorečnostjo, da sta izrekla kapitelj in mestni zbor samostanu najlaskavejše priznanje ter mu potrdila to tudi pismeno.

Še večje reve jih je, vsaj za nekoliko časa, obvarovala previdnost in razum generala kapucinskega reda. Sredi XVII. stoletja so se želeli namreč v Novem Mestu naseliti tudi oo. kapucini. Pobožni meščani, ki so imeli o tem odločevati, so pozdravili to vest z največjim veseljem in tudi tedanji prošt Mihael pl. Cumberg se je na vso moč prizadeval ogladiti kapucinom pot v Novo Mesto, dasiravno je bil sam frančiškan in dasiravno je šla frančiškanom tako trda, da se jih je nahajalo v samostanu le še osem, toraj ravno toliko, kakor v početku, l. 1472. Bili so hudi časi, konec nesrečne tridesetletne vojske! Kaj je Cumberga napotilo streči kapucinom v roke, je težko povedati. Morebiti ravno premajhno število frančiškanov, ki niso mogli zadostovati vsem obilim duhovskim opravkom.[1]

Predno pa je mogel Cumberg izvršiti, kar je želel, ga je prehitela smrt (l. 1653.). Vrhu tega je kapucinski general svojemu redu prepovedal, lotiti se zidanja kacega samostana preje, predno ne bodo že drugod pričeti samostani dozidani. Kapucini so morali toraj to delo popustiti, posebno ker se tudi naslednik Cumbergov, Andrej Stemberg, s početka z ozirom na tadanjo revščino meščanov ni strinjal s tem, da bi se naselil še jeden red, ki je, kakor frančiškanski, živel jedino ob milih darovih. Pozneje je pa vendar on sam mnogo k temu pripomogel, da so se naselili kapucini, o čemer pa se je govorilo na drugem kraju.

[1]) Chron. Rudolf. I. 190—194,

Mej posvetnimi poslopji je bil za meščane in meščansko življenje minulih stoletij najvažnejši

12. Rotovž.

Tak, kakor je danes, stoji sredi velicega trga že od l. 1720. o tem je pričal originalni napis na njegovem stolpu:

Anno VInI CorrVptI aeDIfICata sVM.

(to se pravi: v letu pokaženega vina sem zidan.) Kronostihon je oznanjal to leto 1720. Zraven tega latinskega napisa se je nahajal še jeden nemški:

»*Es war ein schlechtes Weinjahr und es war beim Baue Wein statt des Wassers gebraucht.*[1])«

To leto je bilo toraj za vino tako slabo, da so je rabili pri zidanju mesto vode.

Ta napis je tako originalen, da ga človek komaj verjame, in če ga verjame, reči si mora, da so bili tadanji mestni očetje veliki bahači, kajti najslabejše, če tudi dolenjsko vino, je vendar dražje nego voda. Mestni dohodki gotovo niso bili v najboljših rokah, če se je tako gospodarilo ž njimi; in res, zgodovina mestnega zbora nas bo poučila, da tacega gospodarstva, kakor takrat, ni imelo mesto še nikoli.

A čisto brez uzroka se pa mestni očetje tudi niso širokoustili. Novomeščani so se šteli v prejšnjih stoletjih Ljubljančanom v vsem jednake ter si prizadevali v nobeni stvari ne zaostajati za njimi, razven pri plačevanju davkov. Leta 1718. so si sezidali Ljubljančani svoj sedanji rotovž. Novomeščani seveda niso smeli nikakor več zahajati v stari rotovž; zato so ga podrli in si zgradili novega. A z ljubljanskim se vendar ni mogel meriti, dasi je bil zidan v istem slogu in skoraj po istem načrtu. Ker se toraj mestni očetje niso mogli kosati z Ljubljančani gledé na velikost svojega rotovža, prekosili so jih pa v drugi stvari: delali so malto z vinom, česar Ljubljančani seveda niso mogli storiti, in čast je bila rešena! [2])

Tak, kakoršen je bil rotovž l. 1720., je ostal do danes, le stolp in streha sta drugačna. Do l. 1856. je bila streha z deskami krita in stolp tudi le lesen. Zaradi varnosti proti ognju so dali leta 1856. streho pokriti z opeko, leseni stolp pa nadomestili z

[1]) Breckerfeldt, p. 98.

[2]) Zidali so ljudje nekdaj z vinom, ker so menili, da je tak zid bolj trden. Op. gosp. Ant. Koblar.

zidanim, ki pa so ga postavili na strop, kjer stoji še danes in bo stal, dokler bo božji previdnosti tako povšeči.

Stari leseni stolp z gori navedenim dovtipnim napisom so dali 2. junija 1856. l. podreti. Privezali so okolu njega močne vrvi ter ga majali toliko časa, da je z velikim hruščem in truščem telebnil na tla. Velika množica, z bobnom skupaj sklicana, je bila pri tem navzoča.

Velik rotovž ni bil; le v jedno nadstropje zidan, je štel, kakor tudi danes še, le pet oken v pročelju ter imel tri sobe. Največja je bila mestna dvorana, v kateri se je razvijalo vse politično življenje mestno. Človek težko umé, kako se je mogel v to sobo zgnesti ves popolni mestni zbor: notranji svetovalci (12 glav), zunanji svetovalci (24), in še občina (48), vseh skupaj 84 glav! Dostikrat pa so se prerivale po rotovžu razven teh mož še stranke.

Ko je minula po francoski dôbi glorija mestnih očetov, vselila se je l. 1819. v mestno dvorano četrta latinska šola, v drugi sobi pa se je nahajala dekliška šola že od l. 1816.

Pa tudi za manj resne namene se je rotovž upotrebljeval.

Kadar so prišli glumači v mesto, in to se je zgodilo vendar časih, je postala mestna dvorana gledišče, kamor je drlo vse, kar se je le količkaj štelo; o pustu pa se je na rotovžu zbiral ravno tako ves boljši svet k plesom in balom.

Kakor vse druge stvari, zanemarjali so mestni očetje tudi rotovško poslopje. Uraden dopis iz l. 1799. nam je opisuje tako-le: »To poslopje, ki je bilo videti pred tremi leti od znotraj kakor zamazana pivnica (eine verwilderte Bierschenke), je zadobilo odtlej po teh in onih popravah polagoma poštenejše lice (ein honnetteres Aussehen), vendar mu je treba še mnogo poprav.«

Na rotovžu se je nahajala tudi ječa in sicer pri tleh, tam, kjer danes. Imela je dva predela, jednega spredaj proti Velikemu trgu, druzega zadaj. Ta del ječe se je zval »na kuglah«, toda zakaj in kaj so bile te »kugle«, zato ne vem nobenega pojasnila. Ječa »na kuglah« se je nahajala že v starem, l. 1720. podrtem rotovžu. »Na kuglah« se omenjajo hudodelci že l. 1647.[1])

Bila je to kaj huda ječa; prostora je bilo v nji komaj za tri ljudi. Luči in zraka ni imela skoro nič, za to pa tem več vlažnosti, tako, da se je po zimi delal led po stenah, kajti tudi kuriti je niso

---

[1]) Chron I. 186—187.

mogli, kakor sploh nobene ječe v mestu ne. Leta 1799. je dejal jetničar pri neki obravnavi o tej ječi: »Na rotovžu se nahaja luknja za živali preslaba, kaj še-le za ljudi. Lansko leto sta bila dva hudodelca le čez noč v nji zaprta; kot smrt bleda in mrličem podobna sta izlezla drugo jutro iz nje. Morali smo ju dejati v prednjo ječo, kjer smo imeli že dva tihotapca zaprta. Ko bi ju bili pustili tam noč in dan, morala bi poginiti.[1]«

Kedar je pritisnil celó hud mraz, je puščal jetničar, ki je bil ob jednem koželerec, vrata svoje sobe odprta, da so se prihajali hudodelci v njegovo sobo gret.

Na levi strani vhoda na rotovž, tam, kjer ima sedaj gasilsko društvo spravljen jeden del svojega orodja, je bila kruharna (Brodkammer), kjer so prodajali peki svoje blago. Doma tega niso smeli in sicer za to ne, da so imeli mestni očetje najvažnejše obrtnike, peke, vedno pred očmi. Na črni deski, obešeni na zidu kruharne, se je brala teža in cena kruha. Cene je določeval mestni zbor in to na podlagi posebne pekovske skušnje (Bäckerprobe).

Pred rotovžem je stal steber, kateremu so rekali »Pranger«. Tu sem so privezovali ljudi, ki so prišli s postavami kakor koli navskriž. Pri tem sramotilnem stebru so stali po več ur drugim v svarjenje in strašilen vzgled. Steber je stal že od nekdaj tu ter je bil simbol kriminalne sodske pravice. V prejšnjih stoletjih so pričakovali od kazni najboljšega uspeha, če je bila javna. Marsikateri obrtnik in rokodelec je moral stati pri sramotilnem stebru s tablico okoli vratu, na kateri je bil popisan njegov pregrešek. Pomočnikom in rokodelskim vajencem so prisojali tudi palice, 10—25, ali pa tudi šibe.

Česa druzega na Velikem trgu ni bilo videti, najmanj pa kak lišp, kak spomenik ali kaj jednakega, brez česar je bilo pač malokatero mesto. Za take stvari ljudje niso imeli razuma. V tem so se zeló ločili od Ljubljančanov, ki so v prvi polovici XVIII. stoletja postavili na svojem glavnem trgu najlepši kiparski umotvor na Kranjskem: vodnjak.

Celó vodnjaka ni bilo v Novem Mestu do l. 1800., kar je tem čudnejše, ker ga gledé na ogenj ni bilo skoraj bolj nevarnega kraja. Z vodo je bilo mesto kaj slabo preskrbljeno. Vsaka kapljica se je morala z veliko težavo iz globoko doli pod mestom in pod strmimi bregovi tekoče Krke prevažati ali prinašati. Kdo bi se čudil, da je pogorelo skoraj zgolj leseno mesto o vsakem požaru do tal!

[1]) Mestni arhiv.

Prvikrat so se meščani spomnili, da jim je vodnjak potreben l. 1784. Takrat je magistrat ugibal, ne bi li se dala s kako mašino, ki pa ne bi smela preveč stati, potiskati voda iz Krke gori v mesto. A stvar je zaspala, ter spala do leta 1800. Čisto nepričakovano so dobili meščani leta 1800. precej novcev izplačanih, o katerih niso nikoli pričakovali, da jih bodo še kdaj videli. Leta 1794. so bili namreč posodili cesarju nekoliko stotakov (Kriegsdarlehen), za kar so dobili obveznice (obligacije). Leta 1800. so se jim izplačale; vrhu tega pak se jim je izplačala tudi skoraj že pozabljena vojaška najemnina (Schlafkreuzer), na katero tudi že niso več mislili. Nabralo se je tem potom 1529 gld. $2^1/_2$ kr.

Meščani so večinoma vsi darovali te novce mestni blagajnici s pogojem, da jim napravi za ta denar vodnjak. Tudi nemška komenda je dala 100 gld. za-to. Tako je dobilo mesto vodnjak, ki pa so ga pozneje parkratov predelali. Denašnji je bil narejen l. 1861. Nekov Škrem, posestnik v Metliki, a rojen Novomeščan, je kupil od svojega svaka Antona Smole-ta takozvani mestni mlin ter dovolil, da postavi mesto pri njem sesalko, ki naj bi gonila vodo gori v mesto. Vkljub temu je stal vodovod nad 3500 gld. Prvikrat je pričela teči voda po njem 4. oktobra l. 1861. na cesarjevega godu dan.[1])

Sicer pa na glavnem trgu ni bilo opaziti nobene stavbe, ki bi le količkaj vlekla oči na-se. Za olepšavo sicer lepega in jako prostornega trga se ni storilo nič, celó čedili so ga kaj malomarno. Še l. 1820. je okaralo okrožno glavarstvo mestno gosposko: »Neprijetni in gnus vzbujajoči pogled po trgu bôde vsacega v oči. Okrožnemu mestu se pač ne spodobi, da je toliko luž in gnojnic iz hiš na Velikem trgu speljanih kar na cesto, kjer teče in se pari ob njenih straneh gosta rjava juha, ki napravlja neznosen smrad ter škodi dobremu imenu mesta.«

Glavarstvo je hotelo to stvar, o kateri se je že govorilo, vendar jedenkrat odpraviti ter se je obrnilo najpreje do hišnikov na Velikem trgu, ki so dobivali — kakor se je izrazilo — smrad mimotekoče gnojnice kar iz prve roke ter imeli grdobo vedno pred očmi; a vkljub svoji znani ostrosti ni opravilo nič.[2])

Z Velikega trga so vodile, kakor danes, ulice na vse strani. Najvažnejša je bila ljubljanska ulica od gorenjih vrat na trg. V

[1]) Chron. Rud. IV. 97.

[2]) Mestni arhiv.

starih časih so ji rekali »Seidengasse«, najbrže po vasi Seidendorf, Ždinja Vas, kamor se je iz te ulice videlo. Druge ulice so se zvale: nad sv. Katarino, pod sv. Katarino, »Raubgassel«, špitalska ulica, sv. Miklavža ulica, »Poskokengasse«, pri sv. Florijanu, pri Pečnici, sv. Jurija ulica, na Bregu (am Rain unter St. Jörgen), pri mesnicah, pri frančiškanih (St. Leonhardgasse), na malnu (ober der Mühl), poleg Kosarne (die Hohl- oder Hollergasse, jetzt Kasernegasse genannt), sv. Antona ulica, kapiteljska, nemška, kovaška, Krenova in šolska ulica.[1])

Hiše po stranskih ulicah so bile kaj skromne, po največ lesene. O priliki je opisal okrožni urad l. 1792. mesto tako-le: »Na Velikem trgu je še nekaj hiš, ki se lahko pokažejo, če pa krene človek le količkaj v stran, zaide v samo beračijo, zlasti na Bregu, kjer je ni zidane ne jedne hiše.« In magistrat sam je pisal l. 1789., da je »mesto vse kljukasto ter ima razven Velikega trga zgolj ozke ulice. Tlak je tako slab, zlasti z Velicega trga do ljubljanskih vrat, da mora voznik o sreči govoriti, če ne prevrne. Temu se ni čuditi, kajti tlak ni bil popravljen že najmanj sto let«. — Na pritisek vlade je moralo mesto to leto za popravo tlaka vzeti na posodo 1300 gld., katerih pa dolgo vrsto let ni moglo vrniti.

Druzih poslopij, ki bi se bila le količkaj odlikovala ali po svoji velikosti ali po svojem namenu, je bilo le malo.

13. Nemška komenda.

Kdaj in kakovo posest si je v Novem Mestu pridobil nemški red, ne vem povedati. V listinah ni o njem o nobeni priliki govorjenja. Najbrže ni imel druzega tu, kakor nemško hišo, v kateri se nahaja sedaj c. kr. mestno delegirano sodišče. Hišo je nemškemu redu kupil komendator Leonhart Frumentin l. 1564., kar zatrjuje še v steni ohranjeni napis: »Der ehrwirdig Edle und Gestreng Herr Leonhart Frumentin zu der Herrschaft Tulmein Ritter deutsches Ordens und dieser Zeit Commentheur zu Laibach hat diese Behausung ermelten löblichen Ritterlichen Orden und dem deutschen Haus zu Laibach erkauft und zugeeignet. Anno Domini 1564.«

14. Kresija (Kreisamt),

sedaj okrožno sodišče. Ko je prišel leta 1749. prvi okrožni glavar v Novo Mesto, nahajale so se njegove pisarne v zasebni hiši.

[1]) Mestni arhiv.

Leta 1804. pa je vlada ukazala, naj se okrožnemu uradu sezida posebno poslopje, ker mu ne pristaje, da bi se potikal po zasebnih hišah. Zidanje naj se izvrši na mestne stroške, kajti največ prida od okrožnega glavarstva ima pač mesto. A to je bilo takrat popolnoma zadolženemu mestu do dobra nemogoče. Kje naj bi vzelo toliko denarja! K večjemu, če bi se davek povišal, a ta je bil že sicer tako velik, da so ga meščani komaj zmagovali.

Vlada je morala izumiti toraj naklado, ljudem kolikor mogoče malo občutno. Menila je, da je pogodila najbolje, ko je l. 1806. ukazàla, naj se pobira po mestu in bližnjih vaseh: v Bršljinu, Ločni, Irčji Vasi, Brodu, Gotni Vasi, Regerčni Vasi, Žabji Vasi, Cikavi in Kandiji od vsacega na drobno iztočenega bokala vina po jeden krajcar naklade (Weinaufschlag). Sicer so se imenovane vasi, zlasti pa njih graščaki, upirali tej nakladi na vse kriplje ter si prizadevali naložiti to butaro meščanom, a njihov upor ni pomagal nič.

Za okrožni urad so kupili neko staro poslopje, l. 1779. prodani in prezidani meščanski špital in špitalsko cerkev, iz kojega gradiva je trgovec Jacomini sezidal in priredil veliko hišo. To hišo je vlada kupila ter jo z nova prezidala za okrožni urad. Delo je stalo 6800 gld.[1]) Prenovljeno in zelò povekšano je bilo to poslopje l. 1830.[2])

L. 1849., toraj ravno sto let potem, ko je bil ustanovljen, je bil okrožni urad razpuščen in l. 1850. se je v njegovo poslopje vselilo okrožno sodišče, kjer se nahaja še sedaj.

Za zidanje okrožnega glavarstva potrebni stroški so bili nabrani že l. 1808., kajti dohodki iz vinske doklade so bili precejšnji. Nekoliko let popreje, n. pr. leta 1799. so potočili v mestu 2447, v Kandiji 872 avstrijskih veder vina, kar je prinašalo 1106 gld. 20 kr. dohodka. Obilo se je stočilo seveda vina tudi po bližnjih vaseh. Ko so bili stroški nabrani, je naklada za vasi sicer minula, ne pa tudi za mesto in Kandijo, ki sta jo morali še vedno plačevati. Zlasti Kandijanci so se bridko pritoževali, a vlada jim je odgovorila, da je Kandija, če se prav premisli, le del mesta ter uživa vse njega koristi. Prijenjala je le toliko, da se je pobiralo od bokala le po pol krajcarja in to še l. 1828. Dohodki so tekli v mestno blagajnico ter so se ž njimi plačevali obili mestni dolgovi.

[1]) Mestni arhiv.

[2]) Costa, Reiseerinnerugen 107.

15. Vojašnica.

Najprostornejše poslopje v mestu je bila brezdvomno vojašnica. Sezidati jo je dala dežela l. 1779. pod vodstvom feldmarschalleutenanta barona Lattermanna. Preskrbela jo je z vsem potrebnim ter jo podarila vojaškemu eraru. Prostora je v nji za 650 móž.[1]

16. Strelišče.

Leta 1807. je bilo sezidano strelišče. Kakor meščani drugih mest, so se vadili tudi Novomeščani v streljanju že v XVI. stoletju. Na strelišče so morali prihajati vsi. V spodbudo strelcem je bil dovolil nadvojvoda Karol darilo 15 goldinarjev, za katero so streljali od velike noči ali od binkoštij pa do svetega Mihaela. Meščani so pa še sami med seboj skupno zlagali za kos sukna, ki ga je konec streljanja dobil najboljši strelec. Ko je bival l. 1592. en oddelek koroških vojakov tu, streljali so tudi oni za te darili. Konec 16. stoletja so silili tudi mlade ljudi k streljanju. A ker je zmagovalec moral povrniti iz dobljenega darila strelcem vse njihove stroške, so meščani tožili, da je vsaka zmaga zarad tega velika izguba; zato se streljanju izogne, kdor le more. Prosili so l. 1593. nadvojvodo, naj jim poviša strelsko darilo od 15 gld. na 30 gld.

Novomeški strelci so hodili tudi v Ljubljano na skus streljat.[2]

Strelsko društvo se je ohranilo do francoskih časov. L. 1807. so si sezidali strelci novo strelišče. Za obrambo mesta takrat seveda niso bili več potrebni: streljali so, razven za svojo zabavo na strelišču, le še o procesiji sv. Rešnjega telesa dan, za kar se jim je smodnik plačeval iz mestne blagajnice. Jožef II. je sicer to streljanje prepovedal, a po njegovi smrti se je zopet uvedlo.

Iz strelskega društva je vzrasla meščanska garda, toda o kateri priliki, ne vém povedati. Tudi sama tega ne vé. Najbrže se je zgodilo to leta 1808. ali 1809.; izcimila se je bajè iz deželne brambe ali pa črne vojske. Prenehala je v francoski dôbi, ko so ji Francozi pobrali puške ter jih prodali; pozneje pa se je z nova oživila. Puške, ki jih rabi sedaj, je dobila od narodne straže (Nationalgarde).

---

[1]) Mestni arhiv.

[2]) Vicedomski arhiv.

Le-tá je nastala v Novem Mestu 19. junija 1848. leta. S puškami jo je preskrbela finančna straža; gardistom je bilo treba omisliti si le uniformo; plačevali so jo z mesečnimi doneski po najmanj 2 gld. Nosili so temno-višnjeve suknje z rudečimi našivi, sive hlače z ravno takimi rudečimi pasportami, klobuke s perjem in kape s trobojno kokardo. Da so si pa mogli narodni stražniki omisliti svojo opravo takoj, ukazala je vlada okrožnemu glavarju, naj jim posodi 1000 gld. iz okrajne blagajnice. 28. septembra l. 1848. ji je poslal grof Radecky 200 z mesingom okovanih pušek, ki jih je vzel sovražnikom na Laškem. Ko so l. 1850. narodno stražo razpustili, oddali so njene puške meščanski gardi, ki se z narodno stražo ni hotela zjediniti ter se je tako ubranila, da niso tudi nje razpustili.[1])

Z opisovanjem vseh le količkaj znamenitih poslopij in stavb v starem mestu smo s tem pri kraju. Tâko je postalo mesto tekom 400 let; večina teh stavb je nastala po največ v prvem in drugem stoletju po ustanovljenju mesta, od l. 1365.—1580., kajti že konec XVI. stoletja se je razvitek mesta ustavil; že takrat je imelo mesto večji obsežek, nego ga ima danes. Dôba od l. 1365.—1580. je bila najlepša v zgodovini Novega Mesta.

IV. Dôba od leta 1365.—1580.

§ 1. Zgodovina.

Pri ustanovitvi mesta si Rudolf IV. pač ni mogel misliti, v kako kratkem času bode isto postalo važna trdnjava in močen jez proti turškemu barbarstvu, ki se je s tako hitrico valilo proti zapadu. Že dobro 30 let po Rudolfovi smrti so se sešli Slovenci prvikrat s Turki, ne sicer še na slovenski zemlji, a ne daleč od mej sedanje Avstro-Ogerske. Pod vodstvom celjskega grofa so se s Turkom seznanili v bitki pri Nikopolju l. 1396.

Leta 1408. pak so se pokazali že prav blizu Novega Mesta, a ostali so vendar še unkraj Gorjancev pri Črnomlju in Metliki.[2]) L. 1431., ali bolje 1429.[3]), so prišli — vodil jih je Ali paša — že

[1]) Mestni arhiv.
[2]) Valvasor, XV. 329.
[3]) Parapat, Letopis Mat. Slov. 1871. 16.

zopet ter dobili Metliko v svojo pest. Bilo jih je neki nad 10.000.[1]) Grozno so divjali, morili mlade in stare, pobijali moške in ženske, rušili cerkve ter pograbili vse, kar je imelo le količkaj vrednosti. Prilomastili so s tako naglico, da so zajeli Metliko prej, predno je še deželni glavar Jošt Schenk[2]) zvedel kaj o njihovem prihodu.

Novomeščanom je huda predla. Tak grozen sovražnik je razsajal že tako blizu njih! Le Gorjanci so ga ločili še od mesta! Poslali so v Ljubljano po hitro pomoč, sicer se jim bo, so dejali, zgodilo kakor Metličanom.

Deželni glavar je naglo sklical deželni zbor, ki je sklenil priskočiti Novomeščanom nemudoma na pomoč. Zbral je skoro vse viteze Kranjske z obilico njihovih vojakov ter se spustil ž njimi proti Novemu Mestu.

Nad 4000 mož je odjezdilo in odšlo iz Ljubljane na Dolenjsko; bilo jih je sicer manj, kakor Turkov, nad polovico manj, a bili so dobro oboroženi, bojeviti, ter so komaj čakali, da se spoprimejo s Turki na domačih tleh.

V treh dneh so prišli pred Novo Mesto, ki so je Turki oblegali. Bitka je bila vroča. Kar je kristijanom manjkalo števila, nadomestili so s pogumom, navduševljenjem in topovi. Pognali so Turka v beg ter ga ostrašili tako, da ga dolzih trideset let ni bilo videti blizu Novega Mesta.

Ta napad je bil po Valvasorjevem zatrjevanju jeden najhujših.[3])

K temu vojskinemu strahu pa je pritisnil še boj z domačim sovražnikom. Ošabnost celjskih pokneženih grofov, Friderika in njegovega sina Ulrika, ki sta imela tudi na Dolenjskem, posebno okoli Novega Mesta, obilo svojih in oglejskih posestev[4]), ju je zapletla l. 1435. v vojsko s Friderikom V., poznejšim cesarjem Friderikom IV. Celjski vojščaki so razsajali po Štajerskem in Kranjskem, napadli mesto Lož, Schrottenthurn pri Kranju, Katzenstein pri Begunjah in Mokronog na Dolenjskem ter dobili tudi, razun mesta Loža, vse te kraje v pest. Napadli so tudi Novo Mesto (l. 1435.) in je hudo pritiskali, k sreči pa so sklenili Celjani s Friderikom V. mir.[5])

---

1) Klun, Archiv I. 25.

2) Letopis Mat. Slov. 1871. 17. not. 1.

3) Valvasor, XV. 389.

4) Ibid., XI. 487.

5) Klun, Archiv I. 26.

Še hujše homatije so nastale po smrti cesarja Albrehta II. Celò brat novoizvoljenega cesarja Friderika IV. je potegnil s Celjani. Vojskina vihra je pribučala leta 1442. zopet na Kranjsko, kjer so Celjski napadli Ljubljano, a se morali pobiti umakniti od nje. Kranj so sicer zajeli, a ga morali dati kmalu iz rok. Razgrajaje in požigaje po deželi so pridrli tudi do Novega Mesta, pa tu jim je spodletelo. »Tudi ta oreh«, pravi Valvasor, »ni bil mečji od ljubljanskega; skrhali so si le zobe ob njem, kajti mesto je odbilo napad tako možato, da so izgubili Celjani mnogo ljudij. Odnesli niso seboj nič druzega, kakor kesanje, da so žrtvovali za ta nepotrebni napad toliko ljudstva.[1])

Ta možata obramba je prinesla Novomeščanom mnogo dragocenih pravic in svoboščin, med drugim pa tudi odlikovanje, da so smeli odslej pečatiti svoja pisma z rudečim voskom. Taka kneževska milost se je takrat visoko cenila.

A ta dva ponesrečena poskusa celjskega grofa nista toliko oplašila, da ne bi jo udaril še enkrat na Novo Mesto in to koj naslednje leto. Najprej je nameraval planiti nad kostanjeviški grad, potem pa si privoščiti tudi druge večje kraje na Dolenjskem, a pozorni kostanjeviški stotnik, Henrik Apfalterer, je prišel njegovim nakanam na sled ter jih še pravočasno preprečil.

A Celjski še ni miroval. Kmalu zatem je izvedel Apfalterer, da nabira grof zopet ljudi za tolovajski napad, ki je bil namenjen ali Kostanjevici, ali Višnji Gori, ali pa Novemu Mestu. A tudi to pot mu je izpodletelo, kajti Apfalterer je poučil dotičnike še o pravem času, kaj nameravajo Celjski.[2])

Friderikove vojske s krščanskimi sovražniki s tem še ni bilo konec; pretegnila se je le iz slovenskih krajev na Ogersko, Avstrijsko in Češko. Med tem pa so Turki brez ovir razkladali svojo moč ter vedno huje udarjali na ogerske, hrvaške in slovenske kraje.

Leta 1469. jih je privrelo nekaj nad 10.000 iz Bosne čez Kulpo. Utaborili so se pred Metliko, divjali v njeni okolici, se je naposled polastili in jo razrušili do dobra. Najpredrznejša druhal se je spustila čez Kočevje proti Ljubljani, druga pa je razsajala okoli Žužemberka blizu do Kostanjevice ter se zatem utaborila na šentjernejskem polju. Takrat so Novomeščani pač tudi trepetali pred Turkom ter ga pričakovali vsak čas pod svoje ozidje, a najbrže

[1]) Valvasor, XV. 340.

[2]) Mittheil. d. hist. Ver. f. Krain, 1866. p. 24.

4*

se ga Turki niso lotili ne to, ne poznejše leto, ko so razsajali po vsem Kranjskem ter jo udarili celò na Koroško.

Leta 1471. so divjali zopet v novomeški okolici, kjer so vjeli Korošca Mihaela Zwitterja ter ga prisilili, da jim je bil kažipot.[1]

Leta 1476. so drli zopet mimo Novega Mesta, kjer pa se najbrže niso ustavili. Še isto leto so prišli še enkrat na Kranjsko ter na poti domov požigali in morili okoli Krškega in Brežic.

O sv. Mihaelu l. 1491. so se zopet prikazali pri Metliki ter jo čez Gorjance udarili na Mehovo, Hmeljnik in Belo Cerkev. Da so se poskušali tudi nad Novim Mestom, je pač brezdvomno, ker so morali iti mimo njega. Pri Beli Cerkvi so se ustavili ter čakali, da upade močno narasla Sava, čez katero so menili kreniti na Štajersko. Med tem pa so razgrajali po novomeški okolici. Sila so trpeli Hmeljnik, Št.-Jernej, Otočec, Prezinek (Preisegg), Mehovo itd.[2]

Naslednje leto so prišli zopet ter naskočili Novo Mesto, a vzeti ga niso mogli, zato pa so se zopet znosili nad njegovo okolico. Valvasor pripoveduje, da so uganjali grozne stvari, nabadali glave kristijanov na sulice, razbijali otročičem glave ob kamenje in drevje, zvezavali ljudi skupaj kakor pse itd. Valvasor ne more najti dosti besedij, da bi opisal njihovo krvoločnost.[3]

Novomeščanom se je odvalil težak kamen od srca, ko so konec XV. stoletja turški napadi minuli za precej časa in se je uboga dežela nekoliko oddahnila. L. 1495. je sklenil namreč ogerski kralj mir s Turki; tudi Maksimilijanu I. se je to posrečilo. Turki dolenjskih krajev niso več s tako silo nadlegovali. Dalj časa jih ni bilo na Kranjsko.

A bližala se je nova nevarnost. L. 1520. je pričel Turkom vladati jeden najsilovitejših sultanov, Soliman II. Že dve leti za tem so razgrajali zopet po Kranjskem. Posebno veliko je trpela Metlika. Deželni komtur nemškega reda je tožil tačas v svojih pismih: »S Kranjskega, posebno iz metliškega okraja, bo Turek zdaj in zdaj odpeljal vse ljudi seboj v večno sužnost.« Zato bi bil posestva nemškega reda prodal rad že za polovico, toda nihče jih ni maral kupiti.[4]

---

[1]) Dimitz, I. 285—286.

[2]) Ibid. 295—296.

[3]) Valvasor, XI. 488.

[4]) Dimitz, I.

Kaj so koristili skoro neštevilni zbori in shodi kranjskih, koroških in štajerskih velikašev, ki so se posvetovali, kako bi zavarovali mejo proti Turkom! Kadar so hoteli, pa so bili ti hudi sovražniki zopet v deželi.

Kranjci, ki so spoznali, da jim bo pomagano le tedaj, če si pomagajo sami, osnovali so l. 1522. popolno urejeno službo ogleduhov in glasnikov, da se je hitro raznesla po deželi vest o pretečem napadu. Urni jezdeci in tekuni so švigali o tacih prilikah na vse strani ter raznašali neprijetno novico. Če so prinesli tako poročilo v drugič, bilo je to znamenje, da so Turki že v deželi. Dotični prebivalci so izpustili tri strele ter zažgali gromade po hribih na okoli. Sicer to zažiganje ni bilo nič novega, ampak »von Alters her üblich« [1], a prejšnje neredno streljanje in zažiganje gromad se je dejalo zdaj v pravi red. Tudi Novomeščani so imeli zraven kapiteljske cerkve prostor za gromado (Kreitfeuer).

Po bitki pri Mohaču je postala turška nevarnost še celò velika. Zato je izdal leta 1526. deželni oskrbnik Josip Lamberg poziv, naj bo vsakdo vsak čas pripravljen za odhod nad Turka takoj, ko se bodo začuli trikratni streli in bodo zaplamtele gromade po gorah. V zbirališče za dolenjsko stran je bilo odločeno Novo Mesto. V koliki nevarnosti se je takrat nahajalo, posnemamo lahko po tem, da je ukazal cesar to leto novomeškemu proštu, naj popiše vso srebrnino, zlatnino in drugo premakljivo cerkveno blago, ter pošlje popis vladi, da se bo vedelo, kam so izginile te stvari, ako bi pridrli Turki v Novo Mesto.[2]

In res, dve leti za tem so videli Novomeščani Turka že zopet pod svojim ozidjem. V petek po vseh svetih l. 1528. so prilomastili pred Metliko ter se od tod podili proti Mehovemu, odkoder so poslali plenivce in tolovaje nad Novo Mesto. Kako se je meščanom takrat godilo, ne vemo, le toliko je gotovo, da Turki tudi to pot mesta niso vzeli. Od tod so se spustili proti Hmeljniku, Staremu Gradu, na šentjernejsko polje, nad Turen in Žumberk.

Ta napad je celò očividno dokazal, da je ne bo varnosti, dokler se ne ustanovi stalna Vojaška Krajina. Sprožil je obilo prošenj do Ferdinanda I., obilo shodov in deželnih zborov, kojih posvetovanja so se sukala samo o tej stvari. V naslednjih dveh

[1]) Dimitz, II. 117.

[2]) Kapit. arhiv.

desetletjih so naposled vendar po silnih težavah ustanovili Vojaško Krajino.[1])

Za Novo Mesto je bila nje ustanovitev pravi blagoslov, kajti postalo je tem potom zbirališče mejnih brambovcev in skladišče vsega na meji potrebnega blaga, žita, streliva in druzih vojskinih potrebščin. Ker je ležalo mesto tostran Gorjancev, so bile v njem shranjene stvari dovolj varne pred kakim nepričakovanim napadom.

Mesto si je vsled tega čudovito hitro opomoglo, v enomer so vojaki prihajali in odhajali; obili vojaški dostojanstveniki so dali mestu neko posebno imenitno lice in trgovci so od blizu in daleč prihajali sè svojim blagom ter ga prodajali vojaški gosposki, ki je imela po mestu razstavljenih mnogo magazinov za najraznovrstnejše vojaške potrebščine.

Veliko veselja je napravil v Novem Mestu l. 1533. cesarjev razglas, ki je meščanom oznanjal, da se je sklenil mir s Turki. Pozival je prebivalce ob turških mejah, naj ne dajo nobenega povoda, da bi se ta mir kalil, bodi si, da napadejo Turke, ali jih motijo v njihovem trgovanju.[2]) Kdo je bil mirú pač bolj potreben, kot Dolenjci, kdo si ga je pač bolj želel!

A ta za »vse večne čase« sklenjeni mir ni trajal dolgo. Med Ferdinandom in Solimanom se je vnela kmalu nova vojska in l. 1547. so pridrli Turki že zopet pred Novo Mesto in celò še dvakrat to leto. Toliko, ko to pot, nista mesto in okolica morebiti še nikoli trpela. V kapiteljskem arhivu so imeli shranjen popis vse škode, ki so jo Turki kapiteljnu in njegovim podložnikom povzročili. Iz tega zapiska bi bilo tudi spoznati, so li morda Turki to pot vlomili celò v mesto, a zapisek se je že pred dvesto leti izgubil.[3])

Odslej ni bilo Turka več videti blizu Novega Mesta, ki se je bilo obdalo do takrat z močnim obzidjem. Bil je na Dolenjskem najtrdnejši kraj.

Že l. 1442. ga je celjski grof zastonj oblegal in tudi Turki niso nikdar nič opravili nad njim.

Ta varnost je prinesla mestu mimo druzih dobrot tudi dve veliki odlikovanji. L. 1469. ali 1470. so se naselili v njem frančiškani, ki so iz Bosne pribežali najpreje na Hrvaško; ker tudi

---

[1]) S. Rutar. Slovenske dežele in ustanovitev vojaške krajine v »Spomenik o šeststoletnici začetka habsburške vlade na Slovenskem« p. 199—240.

[2]) Kapiteljski arhiv.

[3]) Ibid.

tu niso bili pred Turki varni, naselili so se »v Treh farah« pri Metliki. A turška vihra jih je prepodila tudi od tod. Varnega in mirnega kraja iskajoči so prosili Novomeščane, naj jih sprejmó v svoje ozidje, kar so ti z velikim veseljem storili.[1]

Nekoliko let za tem je bil ustanovljen kapitelj. Novo Mesto je že parkrat dokazalo, da more vzdržati celò hude sovražne potrese, zato so si izbrali dolenjski duhovniki, ki so želeli, da se ustanovi na Dolenjskem kapitelj, v ta namen ravno Novo Mesto kot najvarnejši kraj.

Viharni časi sami so silili Novomeščane, da niso zanemarjali mestnega ozidja, celò pa tega niso mogli storiti, odkar je postalo mesto zbirališče mejne obrambe in skladišče za vse vojskine priprave; kajti bogato založeno mesto je moralo Turke odslej še bolj mikati. Bilo je prvi večji kraj na turški meji.

Za zgradbo in popravljanje mestnega ozidja so dajali deželni knezi iz svoje kneževske blagajnice vsakoletne primerne vsote. Sicer pa so bili že po Rudolfovem ustanovnem pismu k zgradbi in vzdrževanju ozidja primorani vsi v mestu stanujoči ljudje, katerega stanu koli. Tudi duhovščina ni bila izvzeta. V tej stvari se je nekaterikrat vnel prepir med njo in meščani.

Ko so se naselili kanoniki v mestu, sprejeli so jih meščani z veseljem, odstopili jim za zidanje njihovih stanovanj potrebni prostor ter spregledali zanj vse davke. Tudi Maksimilijan je izrekel leta 1509., da so kanoniki v kapiteljnu sami svoji gospodje, ter oproščeni bodi si katere koli odvisnosti od mestne gosposke.

Vendar je prišlo kmalu do prepira med njimi in to gosposko. Opiraje se na svoje obile svoboščine, so postavili kapiteljski gospodje na svojih in mestni gosposki ne podložnih tleh hlev in pod, toda tako blizu mestnega ozidja, da se je na tem kraju prišlo le težko do njega. S tem se je zgodila meščanom krivica, kajti med poslopji in ozidjem je moral ostati nezadelan prostor, ulica, po kateri se je moglo priti okoli in okoli mesta. Kaj naj bi koristil zid, če ne bi mogli do njega, da ga branijo o preteči nevarnosti!

Meščani so napeli zarad tega tožbo proti kapiteljnu ter zahtevali, naj dajo gospodje hlev in pod podreti, dasi stojita na njihovih tleh. Tožba je tekla več let. Naposled sta odločila v imenu deželne in cesarske gosposke deželni glavar Jakob baron Lamberg in vicedomski namestnik Ivan Holzer tako-le: Hlev in pod naj ostaneta, ker že stojita, toda kapiteljski gospodje ju ne bodo smeli ne povišati, ne razširiti in ju ne še bliže pomakniti k mestnemu ozidju. Za to pa, da se jim hlev in pod ne velita podreti, jim bo pomagati pri zgradbi in popravljanju mestnega ozidja.

[1]) Chron. Rud. I.

Novomeščani so delali takrat ravno nov, močnejši zid[1]); nadvojvoda jim je odločil za to zgradbo precejšnjo svoto iz svojega.

Dalje je moral kapitelj sklicati vse svoje kmete na tlako k ozidju in to dve leti. Vsak tlačan je moral tlačaniti od sv. Jurija pa do Kresa po dva dni v tednu od 6.—6. ure, jeden dan s konji in vozom, jeden pa samotež. Če pa kdo ni maral priti s konji in vozom, tlačaniti je moral mesto tega za vsak dan po tri dni samotež. Hrano je moral kapitelj tlačanom preskrbljevati sam. In vrhu tega so kapiteljski gospodje plačevali te dve leti še po 16 ranjšev. Dostaviti moramo, da se je pravda sukala najbrže še o čem drugem, kajti za to, da je gosposka pustila hlev in pod na njunem mestu, je bila odškodnina vendar prevelika.

Dalje je bila meščanom na poti tudi hišica, ki jo je sezidal Jurij, kapiteljski organist (Chormeister), zraven velike lipe na holmu, na katerem so sicer zažigali gromado, kadar se je bližala turška nevarnost.

Odkar je stala ta hišica tam, je bila nevarnost velika, da se užge ter zapali vse mesto. Meščani so zahtevali, naj se tudi ta hišica odstrani; višja gosposka je meščanom pritrdila tudi v tem. Kapitelj jo je moral podreti ter pustiti ta prostor prazen za gromado. Godilo se je to l. 1558. (20. nov.)[2]).

Iz te pravde je razvidno, da je bilo deželnemu knezu mnogo do tega, da je mesto dovelj močno in sovražnemu navalu kos. Mestu na ljubo so izrekle više gosposke sodbo, neprijetno duhovščini, katere sicer v tej dôbi niso rade v čem žalile, a — sila kola lomi, in mesto je moralo biti dobro zavarovano.

Ta čas je bilo Novo Mesto pač večje, kakor bodi si v kateri drugi dôbi koli, večje kot danes. Že l. 1515. je štelo več poslopij in več hišnih gospodarjev, kakor danes, namreč 272.[3])

Pa še neko drugo poročilo priča o tem, kako mogočno je bilo sredi XVI. stoletja. L. 1542. je dala namreč deželna gosposka sestaviti nov »Gültenbuch«, nekako davčno knjigo, ter zračunila, da je štelo Novo Mesto takrat $333^1/_3$ »Pfundherrengilt«. Meščani sami so gosposki oznanjali in cenili svoje imetje. Na podlagi tega »Gültenbucha« je naložila deželna gosposka mestu davek, ter ga pobirala ves naslednji čas. V XVII. in XVIII. stoletju so se Novomeščani bridko pritoževali, češ, da se jim godi krivica, da niso več tako bogati, kakor so bili njihovi predniki l. 1542.; l. 1724. so cenili mesto z nova ter izračunali skoraj dve tretjini manj, le

---

[1]) Mittheil. d. hist. V. f. Kr. 1865. p. 29. »Vnnd Nach dem aber solich . . . . Vnuermögen Zum tayll Aus dem, das sy in disen geuerlichen leuffen die Stat Gemeuer mit Türnen und Allerlay Not gepauen beuestigt und sich Derhalben Angriffen unnd Ersaigert, . . .«

[2]) Kapiteljski arhiv.

[3]) Vicedomski arhiv.

117 »Pfundherrengilt«, meščani so pa še vpili, da so previsoko cenjeni. Za toliko je šlo mesto od l. 1542—1724. rakovo pot.[1])

Škoda, da je zadela meščane v njihovi najlepši dôbi velika nesreča! O postu leta 1540. je vpepelil grozen požar skoraj vse mesto, porušil stolpe mestnega ozidja in tudi ozidje samo močno poškodoval. Valvasor tega požara ne omenja; njega tikajoče se listine pa je našel marljivi Elze v deželnem arhivu.[2]) Te nam opisujejo dosti jasno hudi udarec, ki je sprožil obilo prošenj do cesarja Ferdinanda I., kot deželnega kneza in posestnika tega mesta. Nesrečni pogorelci so prosili, naj bi jim njegova milost pripomogla do tega, da jim popusti deželna gosposka davek, ki so ga ji doslej plačevali. Ferdinand I. jih usliši ter pošlje njihovo prošnjo deželni gosposki v Ljubljano z naročilom, naj se ozira nanjo, ko se bodo davki razpisovali, kajti mnogo mu je do tega, da se Novo Mesto, ker leži na meji proti Turkom »als ain Greniz Flekh«, zopet sezida.

Toda deželna gosposka se za to kraljevo željo ni zmenila in se tudi ni zmeniti mogla, kajti davki, ki jih je deželni knez od nje tirjal, in obrambini stroški proti Turkom so bili sila veliki. Kako naj bi li spregledala v tacih zadregah davke sicer nesrečnemu, vendar pa tako bogatemu in imenitnemu mestu!

Kacega pol leta za tem podrezajo Novomeščani pri Ferdinandu I. z nova v tej stvari in z nova pozove ta deželne stanove, naj popusté meščanom davek vsaj za nekoliko let. A neuspešen je bil ta in tudi poziv naslednjega leta 1541.

Novomeščani se obrnejo 20. julija 1542. v tretjič do svojega najvišjega gospoda ter mu tožeč in jadikujoč opišejo svojo žalostno osodo. »Svoje hiše«, rekó mu, »smo večinoma že zopet zgradili, a vzeli smo denar na posodo ter zastavili svoje njive, travnike, nove hiše in vse, na kar je hotel kdo kaj posoditi, zato davka ne moremo plačati nikakor.«

To prošnjo je poslal Ferdinand I. zopet deželnim stanovom v Ljubljano ter velel, naj se Novomeščanov vendar usmilijo. Toda deželna gosposka je prošnjo vrnila z dostavkom, da jim ne more pomagati, kajti ravno sedaj ji je denarja treba, kakor le koli.

Novomeščani so se zakopali le v nepotrebne stroške, kajti prošnje do deželnega kneza so stale takrat mnogo, mnogo denarja.

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Mittheil. d. hist. V. f. Krain, 1865. p. 26.

Neizprosljiva deželna gosposka je dala ravno to leto sestaviti prej omenjeni »Gültenbuch« ter naložila Novomeščanom brez ozira na njihovo nesrečo 1653 gld. 16 kr. 3 vin. davka. Za tedanji čas je bila to ogromna vsota. Poročila, ki so se ohranila o tej stvari, so si tako nasprotna, da človek ne vé, kaj naj verjame; na jedni strani tarnanje in jadikovanje, na drugi pa tako visoka cenitev. A deželna gosposka je sestavila »Gültenbuch« na podlagi tega, kar so ji Novomeščani sami naznanili. Mogoče, da so se takrat malo pobahali, ker morebiti niso sumili, čemu zahteva gosposka od njih izkazek. Najbrže so bile doslej navedene tožbe in tudi one, ki jih bomo še navedli, pretirane, kajti pozni potomci teh jadikovalcev so se v XVIII. stoletju z bridkim srcem spominjali onega leta, l. 1542., ko je bilo Novo Mesto v svojem najlepšem cvetu; poudarjali so sto in stokrat, kako dobri časi so bili to za mesto.

A v XVI. stoletju so Novomeščani vkljub temu le moledovali ter nikakor ne odjenjali. Od l. 1542. dalje so tri leta sicer molčali, potem pa z nova poslali do Ferdinanda I. celò posebnega poslanca. Tudi to pot jih je cesar uslišal ter poslal deželni gosposki v Ljubljano ne povelje, temuč ponižno prošnjo, naj mu stori vendar to ljubav ter odpiše Novomeščanom, če ne ves davek, pa vsaj nekoliko. Gospodje deželni stanovi naj pomislijo, da bodo morali iti meščani sicer beračit ter popustiti rojstveno mesto, ki bo vsled tega razpadlo. Pomislijo naj, da bo to gospôdi sami v kvar, kajti Novo Mesto je takorekoč mejna trdnjava, nad katero si je Turek že nekaterikrat zastonj zobe lomil. Če Novega Mesta več ne bo, potem ne bo Turka zadrževala na Dolenjskem nobena reč več.

Ferdinand I. je gospôdi obetal, da je ne bo pozabil, ako ustreže njegovi želji; o priliki ji bo tudi on rad storil kako uslugo, če ga bo prosila zanjo.

A gospôda je ostala trdovratna ter odgovorila Novomeščanom tako, kakor doslej že večkrat.

Meščanom je postalo jasno, da prosijo zastonj in da sami ne bodo opravili ničesar. Zato so se združili s Kamničani in Kočevci, ki tudi niso mogli zmagovati davkov, ter so prosili združeni, a ne več pri deželnem knezu, ampak to pot pri deželni gosposki, ki pa je poslala prošnjo, namesto da bi jo rešila, deželnemu knezu. Zlasti se je upirala očitanju Novomeščanov, da bi jih bila l. 1542. v novem »Gültenbuchu« previsoko cenila; dejala je: Saj so sami izpovedali, koliko imajo, in to izpoved še pismeno

vložili. — Morebiti bi bila zavoljo tolicih tožbâ deželna gosposka naposled vendar kaj spregledala, ko ne bi bila sama tičala v tolicih dolgeh ter ne bi bila prisiljena zakopavati se še vsak dan v nove, kajti stroški so bili takrat ogromni. Ali naj bi pritiskala kmeta, ki že sicer ni mogel shajati?

»Seveda«, dejali so plemiči, »meščani so potrebni, zelò potrebni, in prav bi bilo, če bi se jim kaj zaostalega davka spregledalo. A najlože stori to deželni knez. Dovoli naj, da se od letne vsote, ki mu jo bo dežela poslala, odpiše toliko, kolikor jo bo popustil meščanom, in ustreženo bo njim in deželi.[1])«

Meščani so dobili tudi sedaj tak odgovor, kakor doslej že večkrat. Spoznali so, da je ves njihov trud zastonj ter se udali v neizogibno osodo.

Toda vkljub vsemu temu in vkljub — gotovo zelò pretiranim — tožbam je bila ta dôba najlepša, kar jih je Novo Mesto kdaj imelo. Odkar je postalo zbirališče brambovcev proti Turkom, stekalo se je tu vedno veliko ljudij; tu so pregledovali in urili vojake, tu jim izplačevali plačo, ki so je ti ljudje veliko, ali rajše vso, pustili v mestu. Višjih in nižjih oficirjev, vojaških uradnikov je bivalo v Novem Mestu takrat premnogo. Tu sem je pridrla vsa dolenjska vojska, če je zašumelo po deželi.

V mestu so se nahajale velike žitnice in obilne shrambe za smodnik in druge vojskine priprave. Trgovstvo je postalo silno živahno; trgovci so drli od vseh stranij v mesto, posebno pa s Hrovaškega in Ogerskega. Priganjali so po največ živino semkaj ter jo zamenjavali za tukajšnje blago, a razun živine so prinašali na novomeške sejme tudi mnogo druzih stvarij, pri katerih so meščanje zasluževali lepe dobičke.

Spomin na ta lepi čas se je ohranil deloma še skoraj do naših časov v arkadah, obokih v pritličju. Z arkadami je bil obrobljen takrat ves Veliki trg. Ko je trgovstvo v poznejših časih pojemalo in naposled popolnoma minulo, zazidavati so jeli te arkade, ter sčasoma vzeli glavnemu trgu njegovo karakteristično trgovsko lice. Zadnje arkade so zazidali še le pred par desetletji, ohranjene so le še pri rotovžu in Bergmanovi hiši, le da so oboje seveda v sedanji obliki mnogo manjše.

To je bila tista srečna dôba, v kateri je nastal v Novem Mestu lepi in prostorni Veliki trg, skoraj bi rekel najlepši in naj-

[1]) Mittheil., 1865., 26—31.

prostornejši od vseh trgov pri mestih na Kranjskem, prostornejši tudi, kakor ljubljanski, vsekako pa lepši. Ravno velikost Velicega trga živo priča o imovitosti tedanjega Novega Mesta. Prostorni trgi so bili v nekdanjih, z drazim obzidjem ograjenih mestih veliko večja potrata in toraj dražji, kot v sedanjih. Takrat se je porabila v mestu vsaka ped zemlje, ulice so se stisnile kolikor mogoče druga k drugi, ljudje so stanovali v tesnih, a visocih hišah. Mesto, ki si je moglo privoščiti najprostornejši trg na Kranjskem, je bilo vsakako imovito, bogato.

Škoda, da je trajala ta dôba le kratek čas, dotlej, ko so zgradili onstran Gorjancev Karlovec med leti 1570—1580. Hujši udarec Novomeščanov ni mogel zadeti. Za vojaki se je preselila iz mesta trgovina in ž njo vsa sreča, vse blagostanje. Mesto je jelo pojemati, pešalo je od leta do leta ter si ni opomoglo nikdar več. Danes životari še ob cesarskih uradih, ki se nahajajo v njem, a če mu ne bo druge pomoči, rešili ga tudi ti ne bodo popolnega pogina.

§ 2. Kulturna slika I. dôbe, od l. 1365—1580.

Sicer so poročila o raznih političnih, trgovskih in socijalnih in drugih razmerah novomeških za to dôbo kaj skromna, vendar si sestavimo lehko iz njih še precej dosti jasno podobo o teh razmerah.

Blaginjo mesta je čuval mestni zbor, »der Stadtrath«, sestavljen (najbrže že o času Rudolfa IV.) iz treh, po dostojanstvu in spoštovanju, ki so je vživale pri someščanih, med seboj različnih skupin: 1. iz notranjega svéta, 2. iz zunanjega svéta, 3. iz občine. Notranji svét »der innere Rath« je štel dvanajst glav, »svetovalci« ali pa tudi le »dvanajstaki«, »die Zwölfer« zvanih: »die innern Rathsverwandten, des innern Raths Verwandte«. V zunanjem svétu »der äussere Rath«, je sedelo še jedenkrat toliko mož, štiriindvajset, ki so se sicer tudi svetovalci zvali, »äussere Rathsverwandte« ali pa: »štirindvajsetaki« »die Vierundzwanziger«, a njihovo dostojanstvo se nikakor ni moglo primerjati z onim notranjih svetovalcev. Vendar je bil sedež med zunanjimi svetovalci že velika čast, ter vsacemu porok, da bo dospel do še višje časti, do notranjega svetovalstva.

Tretja skupina mestnega zbora se je zvala občina, »die Gemein, die Gemeinde«, ki je štela 48 glav; v popolnem mestnem zboru je sedelo toraj v vseh treh skupinah 84 mož, toraj najmanj tretjina vseh polnoletnih in z vsemi meščanskimi pravicami oblagodarjenih pravih in pristnih meščanov, kojih je n. pr. leta 1721. bilo 191 [1])

Vsem trem skupinam glava je bil mestni sodnik, »der Stadtrichter«, »judex«, za vsako leto posebej voljeni predstojnik mesta.

A) Izvolitev mestnega zbora.

Volitev je bila kaj slovesna in polna ceremonij. O njej nas popolnoma natanjko poučuje pismo nadvojvode Karola iz l. 1573. Izdano je bilo nalašč zato, ker so se bile tekom let vrinile v volitev nekatere neprikladnosti, ki jih je nadvojvoda Karol z imenovanim pismom odpravil.[2])

Volitev se je vršila v nedeljo pred sv. Golom. Ta dan je bil jeden najvažnejših vsega leta. Že ob šestih zjutraj je začel peti v rotovškem stolpu zvon, ki je klical meščane k volitvi. Pel je celo uro. Najpreje so volili notranji svèt. Tekom leta se je dostikrat spraznil kak svetovalski sedež, bodi si, da se je mestni oče sam odpovedal svetovalski časti, bodi si, da so ga njegovi vrstniki zaradi kakega pregreška pahnili iz svoje srede, kar se je zgodilo marsikomu, bodi si, da je zapustil Novo Mesto, ali ga je pobrala smrt.

Ostali notranji svetovalci so volili na izpraznjeno mesto po večini glasov iz zunanjega svéta toliko svetovalcev, kolikor jih je manjkalo v notranjem.

Zatem so volili zunanji svetoválci, ki so zeví v svojem gremiju mašili na jednak način z možmi občine, kakor notranji svetovalci z onimi iz zunanjega svéta, občina pa je dopolnila sedeže, ki so jih popustili v zunanji svét izvoljeni, z možmi, izbranimi iz vsega števila meščanov.

Volitev je bila popolnoma prosta. Deželni knezi niso izrekli nikoli, kake lastnosti naj imajo mestni očetje; meščani so si volili v svoj mestni zbor ljudi, kakoršne so si hoteli. Samo toliko so jim knezi priporočali, naj volijo najsposobnejše, in v protestan-

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Mestni arhiv.

tovskih časih je nadvojvoda Karol zahteval, da morajo biti mestni očetje katoličani.

Želelo se je, a neizogibno ni bilo potrebno, da je znal sodnik brati in pisati, a še konec minulega stoletja nahajamo takih, ki niso znali niti jednega, niti druzega. Dobro je bilo, če je sodnik poznal tudi deželne in druge postave. Zlasti z vojaki so imeli sodniki dostikrat velike sitnosti; zato so n. pr. priporočali mestni očetje vicedomu l. 1593., naj jim potrdi izvoljenega Gričarja, če tudi je protestant, kajti ta ume vêsti se tudi proti najvišjim vojaškim dostojanstvenikom tako, kakor se spodobi.[1])

Vkljub popolni prosti volitvi pa je bil včasih le voljen kak človek, kateri ni bil na najboljšem glasu v mestu. Temu se ni čuditi, če pomislimo, da so imeli meščani skoraj le pasivno in le malo aktivne volilne pravice. Kdo naj pride v notranji svét, odločevala je jedino le dvanajstorica notranjih svetovalcev; če ta ni hotela koga sprejeti med se, ga ne poklicati v notranji svét, prisiliti je niso mogli k temu niti vsi meščani. Kakor povsod na svetu, odločevalo je tudi v Novem Mestu osebno prijateljstvo, ali pa osebna mržnja, podkupljivost, terorizem in druge take človeške stvari.

Nekateri bogataši v mestu so imeli toliko moči, da so bili voljeni le taki, ki so bili njim všeč. Meščani so se pri svoji višji vicedomski gosposki kaj pogostokrat pritoževali, češ, njim gorki in zavistni notranji svetovalci jih nočejo voliti v svoj gremij.

Ko je bil mestni zbor v treh delih ali gremijih voljen in je tudi po stari navadi prisegel na postave in mestne svoboščine, vršila se je v o l i t e v s o d n i k a. V ta namen je postavil notranji zbor dva kandidata: vselej bivšega sodnika in še jednega moža iz notranjega svéta. Ta dva moža so predstavili notranji svetovalci zunanjemu svétu in občini, ki sta imela med njima voliti. Če štiriindvajsetakom in občini noben teh dveh kandidatov ni bil po volji, sta smela zahtevati novih dveh, kojih jednega pa sta morala sedaj vsakako izvoliti. Glasove je zapisoval mestni pisar (Stadtschreiber). Po dovršeni volitvi je poslal predsednik volilne komisije notranjim svetovalcem, ki pri glasovanju niso smeli biti navzoči, poročilo o izidu volitve. S tem so hoteli namreč zadržati preveliki vpliv notranjih svetovalcev; ti so bili vsled tega izvolitve sodnikove le toliko deležni, da so imenovali kandidata. Seveda pa je bilo to

[1]) Mittheil., 1867. p. 83.

tudi odločilno; kogar oni niso marali za sodnika, niso ga predstavili občini in zunanjemu svétu kot kandidata, in tak toraj tudi ni mogel voljen biti.

Sv. Gola dan je prisegel novi sodnik vpričo dvanajstakov in štiriindvajsetakov. Pri tej priliki mu je oddal prejšnji sodnik, ali če je bil ta zopet izvoljen, najstarejši svetovalec iz notranjega zbora, starejšina, srebrno sodniško žezlo, ter ga v slovesnem sprevodu spremil domov. Potoma je držal sodnik sodsko žezlo ves čas visoko kvišku.

Najpozneje tekom osmih dnij je moral iti novi sodnik v Ljubljano k svoji gosposki, k vicedomu, cesarjevemu namestniku, kateremu so bili meščani odgovorni za vse, kar so počeli. Vicedom je bil njihova prva instanca; če jim je ta krivico delal, pritoževali so se pri najvišji gosposki, ki se je do dôbe Marije Terezije zvala notranje-avstrijska vlada (die innerösterreichische Regierung), ali pa tudi navadno le dvor (»der Hof«) s sedežem v Gradcu.

Vicedom je bil visok dostojanstvenik, upravnik vsega kneževskega imetja v deželi in prva gosposka vseh mest in trgov, v katerih je pobiral davke za blagajnico deželnega kneza. To važno vicedomsko službo so oddajali avstrijski knezi le plemičem iz imenitnih rodovin.

Vicedomi so bili kaj dobri in popustljivi gospodje, kojih potrpežljivosti se človek včasih kar načuditi ne more Bili so v istini kaj dobrohotni namestniki deželnega kneza. Svoj sedež je imel vicedom v Ljubljani. Vsak novoizvoljeni mestni sodnik je prisegel, da bo vsak čas branil in varoval blaginjo mesta.

B) Mestni zbor in njega posli.

Občina, »die Gemein«, je bila sicer bistven del mestnega zbora, a sešla se je le petkrat v letu: k volitvi sodnikovi in vsake kvatre k posebnim sejam, v katerih je izražala svoje želje gledé gospodarstva mestnih očetov ali kritikovala njihovo postopanje v raznih stvareh. Dostikrat je prinesla občina, ki je bila že po svoji organizaciji in svojem političnem pomenu v vednem nasprotju z notranjim in zunanjim svétom, spisano celo kôpo grehov, ki so jih storili mestni očetje kot gospodarji mestnega imetja in mestnih dohodkov. Bila je toraj v političnem življu novomeškem le nekak nadzorovalni faktor, ki je privajal mestne očete zopet nazaj na pravi tir, če so jo kedaj zavozili v stran.

Pravi vodnik osode Novega Mesta pa sta bila oba svéta, notranji in zunanji, s svojim glavarjem, sodnikom.

Sodnik je bil najodličnejši mestni svetovalec in prva oseba v mestu; v njem je bila vtelešena oblast mestne gosposke. Kdor je njega žalil, žalil je najvišjo oblast v mestu in že Rudolf IV. je zažugal takemu človeku hudo kazen. Sodnik je bil predsednik v vseh sejah ter je podpisoval vsa v mestnem imenu izdana in z mestnim pečatom pečatena pisma. Škoda le, da so imeli navado podpisavati ta pisma ne imenoma, ampak skupno: »Wir N. N. Richter und Rath der landesf. Stadt Rudolfswerth«; zaradi tega nam tudi ni mogoče sestaviti popolnega imenika novomeških sodnikov.

Mestni sodnik je sklieeval mestne očete vsak teden po dvakrat k sejam, vsak torek in petek. Prihajati je bilo k tem sejam obema svétoma, notranjemu in zunanjemu, in sodniku je bilo skrbeti za to, da so prihajali vsi.

V teh sejah so se reševale tožbe meščanov, ki so jih ti imeli med seboj, zraven tega pa so izrekali mestni očetje tudi kazenske sodbe. Mestni zbor je imel pravico obsojati celò k smrti. Morišče novomeško je bilo že od nekdaj na Kapiteljskem hribu.

Mestni očetje, toraj možje, ki so izrekali sodbe o pravicah, imetju ali celò življenju svojih someščanov, so bili večinoma pripr osti rokodelci in obrtniki, pravnih zakonov seveda popolnoma nevešči; največkrat celò niti brati in pisati niso znali. Pa saj jim tudi učenosti treba ni bilo; srednjeveška mesta niso imela namreč nikacih kazenskih zakonov; celò za Ljubljano, glavno mesto, so izšla prva kazenska določila še le l. 1514.[1]) Svoje sodbe izrekajoč so se ravnali mestni očetje jedino le po tem, kár je zahteval običaj, kar jim je svetovala njihova vest, ali njihova dobra ali slaba glava. Sodili so v tej dôbi zgolj po običajnem pravu. Kdor je menil, da se mu je storila krivica, pritožil se je pri vicedomu; smrtne sodbe pa je, predno so se izvršile, podpisaval deželni knez.

Štiri seje v letu, vsak kvaterni petek, so se bavile z mestnimi stvarmi; zvale so se »Stadtrechten«, ter bile najslovesnejše; k njim je prihajala tudi občina.

Med notranjim in zunanjim svétom ni bilo gledé na njune dolžnosti nobenega razločka. Vselej, kadar se je sešel notranji svét,

[1]) Klun, Diplomatarium.

je moral biti navzoč tudi zunanji. Vendar pak so bili notranji svetovalci mnogo bolj čislani, kakor zunanji, kajti le iz notranjega sveta so izbirali vse mestne poslovnike, ter jim oddeljevali njihove posle na nedolžnih otročičev dan. Razven sodnika so imeli le trije mestni očetje svoj posebej določeni jim delokrog. Ti so bili:

a) Mestni pisar, »der Stadtschreiber«. Morebiti ga označimo najbolje, če ga imenujemo mestnega advokata, kajti spisavati mu je bilo vsa z mestnim pečatom izdana pisma. Ker je bilo mesto premajhno, njega dohodki preskromni, da bi moglo plačevati izvežbanega jurista, izbirali so si svetovalci v najstarejših časih pisanja vešče može iz svoje srede; ko pak so se v poznejših časih opravki vedno bolj množili in so razna določila deželnih knezov tirjala izvežbanosti v teh stvareh, poklicati so morali s časoma v notranji svèt prava vsaj nekoliko vešče ljudi. Tako so postajali mestni pisarji ljudje, ki so si po grajščinah ali deželskih uradih pridobili vsaj nekoliko juridičnega znanja.

b) Oskrbnik mestnega špitala, »Der Spitalmeister«. Ta je bil upravitelj vsega špitalskega imetja v denarju in blagu ter je preskrbljeval v špitalu živeče ubožce z vsem potrebnim.

c) Mestni blagajničar, »Der Stadtkammerer«, je imel v oskrbi mestno blagajnico. Prejemal je hišni in obrtni davek, dohodke iz mestnega mlina, opekarne, mestnih pristojbin (Stadtgefälle) itd.

C) Mestne pristojbine.

Pristojbine, ki jih je imelo mesto pravico pobirati, so bile namenjene popravljanju mestnega ozidja in njegovih stolpov; ž njimi so se pokrivali vsi mestni stroški. Mesta so bila v prejšnjih dôbah trdnjave, — Novo Mesto pač jedna najvažnejših v deželi. Knezov te mestne trdnjave niso stale do malega nič. Vzdrževali so jih meščani zgolj sami, a da so mogli to storiti, naklanjali so jim deželni knezi pravice, iz katerih so meščanom prihajali obili dohodki. Najimenitnejše pristojbine so bile:

a) Štantnina (grosses und kleines Standgeld), ki jo je mesto o petih vélikih sejméh pobiralo od vóz, živine, košov, tovorov itd. Mesto je petkrat v letu sejmovalo; to pravico je imelo že od časov Rudolfa IV. Sicer v ustanovnem pismu to ni nikjer izrečeno, a Novomeščani so bili v poznejših časih prepričani, da je že

Rudolf IV. podelil mestu pet sejmov. V tej dôbi so sejmovali tudi ob nedeljah. V pismu od 2. maja leta 1566. je izrekel nadvojvoda Karol, da imajo Novomeščani pravico sejmovati: 1. v nedeljo pred sv. Antonom, 2. na dan sv. Jurija, 3. na dan sv. Filipa in Jakoba, 4. na dan sv. Jerneja in 5. na dan sv. Luke. Prošnjam meščanov ustrezajoč, jim je preložil Karol to leto (1566.) prvi sejem na 13. dan januvarija, leta 1631. pak je cesari sto storil sè sejmom o sv. Filipu in Jakobu, ki ga jim je preložil na prvo nedeljo v adventu.[1])

b) Merice od vsega na trgu prodanega žita, soli, platna, sukna itd. Mestna gosposka je ostro pazila na to, da na njenih trgih niso nikogar z mero sleparili. Zato so morali vso v mestu prodano sol, žito, vino, platno, sukno itd. meriti na javnem trgu, najraje pred rotovžem in sicer z mestno mero. Če so koga zasačili, da je prodajal ali kupoval in meril po vežah ali sicer kje na skrivnem, kaznovali so ga ostro. Merili pa so mestni policaji. Deloma za ta trud, deloma pa tudi kot mestu pristajajočo pristojbino so pobirali merice in sicer po jeden polič od vsacega prodanega mernika žita ali soli, ravno toliko najbrže tudi od vsacega vedra vina. Koliko so zahtevali od platna in sukna, ne vém povedati.

Sè soljó so kranjski kmetje, dokler ni l. 1771. postala državni monopol, kaj živo trgovali. Kupovali so jo v Trstu in na Reki ter jo doma po vaseh in mestih prodajali z velikim dobičkom.

Najobilnejši mestni dohodek pa je bila *c)* mitnina (Zoll, Mauth), ki so jo ob sejméh plačevali kmetje in tuji trgovci pri ljubljanskih in karlovških vratih.

Plačevalo se je po 10 kr. od tovora lepega sukna, po 8 kr. od tovora grope (Loden), po 5 kr. 1 vinar od tovora voska, po 5 kr. od soda vina, po 4 kr. od tovora grobega sukna, po 3 kr. 1 vinar od tovora motik, po 2 kr. 2 vinarja od tovora olja, medu, sira, masla, špeha, kramarskega blaga, platna, volovskih kož, železnine sploh, kožuhovine, svinca in žebljev. Po 2 krajcarja so pobirali od centa jekla in tovora sit; po 1 kr. 2 vinarja od boha špeha, vatla lepega sukna in tovora sekir; po 1 kr. 1 vinar od tovora vrvij in vina, od novega praznega soda, od centa železa in bakra; po 2 vinarja od tovora soli, od vatla grobega sukna, od dolzega vatla platna in od jedne motike, ali sekire, ali volovske kože.

Od konja, prodanega na sejmu, sta plačevala prodajalec in kupec po 2 kr. in 2 vinarja, sicer pa 1 kr. 1 vinar od vsacega vola, 1 kr. 2 vinarja od svinje in 2 vinarja od vsakega repa drobnice.

---

[1]) Mestni arhiv.

Ta tarif je zanimiv zato, ker nam priča, da se je trgovsko blago pomikalo zgolj na hrbteh tovorne živine. Cestâ takrat ni bilo, ali vsaj za vožnjo ugodnih ne.

D) Meščani.

Meščani, ki so se vsi brez izjeme pečali le s trgovstvom, obrtom in rokodelstvom, so se že v zgodnjem času sklenili v skupine, cehe ali zadruge (Zünfte, Innungen) zvane, da so se drug druzega podpirali ter branili svojo blaginjo. Konec XV. stoletja je bilo zadružno življenje v Novem Mestu popolnoma urejeno; to nam deloma spričuje že kupno pismo, s katerim je mestni zbor frančiškanom potrdil, da so plačali vse od Novomeščanov kupljene hiše in vrte, kamor so nameravali sezidati svoj samostan. Tam, kjer stoji danes frančiškanski samostan, so bivali l. 1472. rokodelci, ki so prodali frančiškanom svoje hiše in vrte; prvo je prodal m e s a r Kušan, drugo: c e h o v c i, »Z e c h l e u t e«, pri svetem Nikolaju, tretjo: Nessa (Neža) Zukna (Sukna), vdova rajnega krojača Anžeta (Wittib des Janse Schneider Seelig), četrto: Vrban Supadizh, peto: Vrban Weber (najbrže je bil ta človek tkalec), šesto: krojač Andrej, sedmo: čevljar Ahacij (der Achaci Schuster), osmo pa Jurij, soprog Zofije (das achte der Juri Sofie Mann). Vrte pa so prodali: Max Bader, Jurij Sodar (Juri Soder) in Josip (Josche) Pangerz.

Nemška imena Weber, Schneider, Schuster, Bader niso nikakor priimki, ampak zaznamujejo le rokodelstvo teh ljudij, in so le prevod imen njihovih rokodelstev. Rokodelstvo je nemškega početka. Zanimivo je pri teh imenih opazovati, da so se za rokodelstvo že takrat vgnezdili nemški izrazi, da pa krstnih imen nemški živelj ni še mogel prestvariti. Ohranile so se v nemškem pismu še slovenske oblike: Nessa, Janse, Jurij in Josche. Pri jednem teh ljudij je celò za njegovo rokodelstvo ohranjen slovenski izraz: sodar; to rokodelstvo je bilo v naših vinskih krajih vsakako poznano že preje, predno so nemški rokodelci prišli semkaj. Ta čas »sodarja« ni še izpodrinil »pintar«; vendar se je pričel boj, seveda še nezavesten boj, med slovenskim in nemškim življem, ki je v naslednjih dveh stoletjih prispel do popolne zmage. Da je bilo v tem času mesto še večinoma slovensko, pričajo naj naslednja imena novomeških hišnikov iz leta 1515.[1])

[1]) Od 272 hišnih posestnikov so nosili slovenska imena: Krištof Jaritsch, Jurij Iwez, Andrej Dirgithey (Dergetaj), Jurij Nouina, Pavel Staretz, Tomaž Leschnik, Miha

E) Duševno gibanje.

Kakor v vsem drugem, zaostajalo ni mesto tudi v duševnem oziru za drugimi kranjskimi mesti, da, v nekaterih ozirih se je lahko kosalo celò z Ljubljano. Svojo ljudsko šolo je imelo že l. 1493.; pričela se je z ustanovljenjem kapiteljna. V pismu od l. 1509., s katerim je Maksimilijan I. konečno uredil kapitelj, je rečeno, da naj šolarji novomeški pojó pri vseh duhovnih opravilih.[1] Leta 1509. so bili šolarji v petju že izurjeni, sicer bi pri cerkvenem petju ne mogli sodelovati. Šola se je toraj pričela vsakako že nekoliko let popreje.

Dobro preskrbljeno z duhovniki je bilo Novo Mesto že predno so prišli frančiškani in je bil ustanovljen kapitelj. Bratovščini sv. Trojice in sv. Rešnjega Telesa v cerkvi sv. Antona ste imeli že v početku 15. stoletja vsaka svojega kapelana. L. 1428. so ustanovili: Viljem Kozjak, župnik v Beli Cerkvi in predstojnik bratovščine sv. Trojice v cerkvi sv. Antona v Novem Mestu, Erazem pl. Lichtenberg in Jurij Mindorfer iz Klevevža večno sveto mašo

Lypetz, Klement Dobravez, Anže (Janse) Myekel (Mikelj), Jurij Preprost, Martin Kneyfflitz (sedaj Knafeljc), Jurij Skrbinez, Peter Zethiner (Šetinar), Miha Rezell, Urša Tschimtschitsch, Klement Schkurjanez (Škrjanec), Štefan Jenen, Miha Marchnè, Peter Suppan, Tomaž Griliza, Neža Speckhukha (Špehkovka), Matevž Yschwarien (Izvarjen), Miha Nunez, Gregor Lodiza, Osse (Jože?) Ruzman (Rožman?), Martin Osthauiza, Gregor Putscha, Jakob Gwalla (Glava), Matevž Kutschevar, Jakob Syentsch, Andrej Ribnitscher, Luka Grabner, Andrej Vodapiuz, Jurij Drenig, Jera Ostavitschauka, Martin Schepitz, Lovre Galuff, Jurij Gobruna, N. Volta, Martin Zrimscheg, Marko Meydia, Matej Wariglitscher (Bariglíčar), Jurij Motschnik, N. Detella, N. Lepitsch, N. Kupitsch, N. Scheluthy, Martin Janselin, N. Muessetz, N. Griuiz, Jakob Schlatez (Zlatec), Luka Schinkhavic, Miha Juricha, Martin Samapuch, Jakob Schischka, Martin Schettina, Klement Ystischka (Iztiska), Jakob Roschtan, Primož Chlebic, Jurij Prostmugkh, N. Pek, Gregor Prosenik, Martin Mirffitza (Mrvica), N. Noritsch, Jurij Müküz, Jurij Knessain (Kesanje?), Matija Skrobuth, Vrban Zaitz, Matija Selkha, Primož Gimitz, Paul Werzell (Verzelj), Jurij Zelkho, Jurij Stuletz, Primož Voyschka, Gregor Losner (Lužnar), Matija Schlagabitz (Zlagavec), Pavel Holosta, Urša Mastnik, Jurij Ossel, Peter Schkorz, Matija Winkovitsch, Matija Philipetz, Jakob Wobitsch, Lovre Weterz, N. Glietsch, Pavel Schkrbina, Miha Wonnet (Vnet), Matija Modè, Jakob Petelin, Pavel Zorrè, Luka Derlegkh, Jurij Krobath, Pavel Janischek, Martin Somrak, Simon Godetz, Miha Negibal, Neža Marin, Miha Sterlegher. — Vicedomski arhiv.

[1]) Ut in dicta Ecclesia St. Nicolai quotidie decantent nec non Vesperas per Scolares ejusdem oppidi decantari procurrent. — Mittheil. d. hist. Ver. f. Krain, 1865. 35.

v cerkvi sv. Antona ter nastavili v ta namen dva kapelana.[1]) A že prej je bival v mestu kapelan te bratovščine; med drugimi stvarmi so namreč darovali ti gospodje v namen večnih sv. maš tudi: »item das haws da der Capplan Inn ist.«[2])

Svojega duhovnika je imela tudi špitalska cerkev; ime l. 1481. in 1490. tu službujočega nam je celò ohranjeno: Jurij Schrille[3]); l. 1488. je ustanovila Marija Fröleich v šenklavški (pozneje kapiteljski) cerkvi pri altarju sv. Jakoba posebnega kapelana.[4]) Še pred ustanovljenjem kapiteljna je imelo toraj mestece najmanj šest ali sedem duhovnikov, ki so poučevali meščane v verskih resnicah ter širili, kot najizobraženejši možje v mestu, med njimi omiko.

V dokaz za veljavnost Novega Mesta v tej dôbi nam služi tudi to, da je dobilo Novo Mesto za Ljubljano prvo l e k a r n o; vzdrževala jo je dežela. 4. februvarja leta 1569. je sklenil deželni zbor sprejeti v službo lekarničarskega pomočnika Petra Klausa kot lekarnarja v Novem Mestu, ter naročil vprašati ga, kakšnim potom in proti kakšni plači hoče ustanoviti lekarno.

Peter Klaus je stavil ugodne pogoje in odprl kmalu potem res lekarno v Novem Mestu, kar sledi iz tega, da je isti Peter Klaus dve leti zatem, l. 1571, prosil za poboljšanje svoje plače, čemur pa deželni stanovi »aus mehr beweglichen Ursachen« niso mogli pritrditi.[5])

Stalnega z d r a v n i k a Novo Mesto takrat še ni imelo.

V pristavku, s katerim so rešili deželni stanovi Peter Klaus-ovo prošnjo, so namreč dejali, da mu sedaj še ne morejo ustreči, pa skrbeli bodo za to, da bo v Novem Mestu vedno bival kak zdravnik.

Sicer se je deželna gosposka že l. 1569. prizadevala namestiti v Novem Mestu stalnega zdravnika ter se dogovarjala že dalj časa z doktorjem Baltazarjem Burgerjem. Pozvala ga je to leto zadnjikrat, naj se izreče, hoče li stalno bivati v Rudolfovem, ali ne, sicer se bo jela dogovarjati z doktorjem Jakobom Clapitzem (Hlapec).

A tudi tega ni mogla pridobiti. Zato je 21. oktobra l. 1573. podrezal Karol Višnjegorski v »Hoftaidingu« to stvar še jedenkrat,

---

[1]) Mittheil. 1865. p. 42—44.
[2]) Ibid., 1866., p. 6.
[3]) Mittheil. 1866. p. 7. Nr. 134.
[4]) Mittheil. 1865. p. 39. Nr. 3.
[5]) Ibid., 1865., 31.

naj bi poslali gospodje deželni stanovi vendar zdravnika na Dolenjsko. Dr. Hlapec, ki je vsaj začasno bival v Novem Mestu, je bil isti dan z vsem priznanjem in vso pohvalo kot novomeški zdravnik odpuščen; deželni stanovi so mu darovali v njegovo odlikovanje prej jedenkrat posojenih mu 200 cekinov v zlatu z vsemi obrestmi vred.

Sklenilo se je pozvati doktorja Baltazarja Burgerja še enkrat, naj odide takoj v Novo Mesto, česar pa ta vkljub temu ni storil. Ostal je v Ljubljani, kjer je umrl spomladi l. 1575.

Treba se je bilo ozreti po kakem drugem zdravniku. Deželni stanovi so si izbrali doktorja Andreja Charopija, jednega izmed treh ljubljanskih zdravnikov, ki jih je dežela plačevala po 300 gld. Ta je odšel v Novo Mesto 18. aprila l. 1575. Deželni odbor mu je prisodil kot prispevek k stroškom pri selitvi 40 gld. ter mu priznal vrhu tega še primerno letno priklado za stanovanje in kurjavo.[1])

A tudi ta ni ostal dolgo tu. L. 1585. je bival v Novem Mestu že nek drug zdravnik, doktor Krištof Homelius, z letno plačo 175 gld. Zdravništva se je učil na Laškem in Nemškem. Napredka v zdravništvu, dejal je sam, ni prezrl nobenega ter je opozarjal deželno gosposko posebno na to, da se je do skrajnega seznanil z novo metodo Paracelsovo. Obljubil je po tej metodi na Dolenjskem zdraviti.

A tudi tega ni držalo dolgo časa v Novem Mestu. 7. novembra 1587. l. nahajamo na njegovem mestu doktorja Jarneja Schoberja z letno plačo 300 gld., to se pravi s plačo, ki bi bila danes jednaka oni 3000 gld.; za 300 gld. se je v Ljubljani kupila takrat hiša v Židovski ulici.[2])

Z zdravniki je imela deželna gosposka križe. Tožbe zaradi njih pokazujejo se v protokolih deželnega zbora o vsaki priliki. »Die Medici allhie correspondieren nit und eröffnen gegen einander die recepta nicht.« Pritoževali so se ljudje o njih, da jim zapisujejo preveč zdravil, ter da ne pazijo na bolnike. Razven prvega od njih (Ordinarius) ne kaže nobeden pravega veselja do svojega poklica. Treba jim bo dati oster ukor.[3])

Najbrže je imelo Novo Mesto tudi svojo javno **bolnico**.

[1]) Mittheil. 1865. p. 31—32.

[2]) Dimitz, Geschichte Krains III. p. 222.

[3]) Dimitz, Geschichte Krains III p. 454.

Gledé umetelnosti, vednosti ali poetičnega delovanja pa v tej dôbi ni najti tu nobene sledi.

F) Nova vera.

Kakor drugi Kranjci, oprijeli so se tudi Novomeščani kaj hitro nove lutrove vere. Ukoreninila se je v mestu že l. 1548.; sprejeli so jo s prva le nekateri meščani, ki so sramotili katoliške pridigarje in duhovnike ter hujskali ljudstvo, da je jelo po mestu rogoviliti in razsajati. Pri jedni tacih rabuk so ranili pobožnega in učenega frančiškana patra Ivana tako zelò, da je za ranami umrl.[1]

Luteranstvo se je na Dolenjskem, in toraj tudi v Novem Mestu, razširjalo naglo zlasti zato, ker so grajščaki v okolici sprejeli skoro vsi do zadnjega novo vero. Pri njih so se držali s cesarskimi ukazi preganjani luteranski pridigarji. Seveda, dokler je živel cesar Ferdinand I., se Novomeščani s svojo novo vero niso drznili preveč očitno na dan; a ko je le-ta zatisnil oči in mu je nasledoval luteranom prijazni, na skrivnem, kakor so dejali, celò ves udani cesar Maksimilijan II., razširilo se je luteranstvo tudi po Dolenjskem kaj hitro. Zato njegov brat, nadvojvoda Karol, deželni knez kranjski, štajerski in koroški, nove vere ni mogel zajeziti.

Največ podpore so dobivali novomeški protestanti iz Metlike. Z mladeniško navdušenostjo je oznanoval novo vero tam nek Gregor Vlahovič, o katerem so prihajala Trubarju najprijetnejša poročila. Vlahovič je prišel v Novo Mesto že l. 1560. Dober prijatelj Trubarjev, ljubljanski meščan Khlombner, je pisal Trubarju 24. februvarja 1560. leta, da je moral Gregor Vlahovič za novo vero že mnogo prestati. Novomeški prošt Jurij Graf ga je dal zgrabiti ter ga držal sedem dnij zaprtega. Iz Novega Mesta je šel na Vransko, kjer ga je dobil ljubljanski škof v pest ter ga v najhujši zimi držal tri tedne v ječi ob vodi in plesnjevem kruhu. »Er hat inn paiden übel khampelt« pisal je Khlombner Trubarju v Kempten, kar sta mu pa ta dva, prošt in škof, vrnila z ječo in lakoto. A morala sta ga izpustiti, ko so kranjski stanovi resno to zahtevali. Vrnil se je zopet v Metliko ter oznanjal novo vero še gorečnejše, kakor prej. »Bojim se«, dejal je Khlombner, »da bo postal Vlahovič kranjski mučenik, po čimur hrepeni z vso dušo in z vsem srcem.«[2]

---

[1]) Chron. Rud. I. 143.

[2]) Kostrenčič, Urkundliche Beiträge zur Literaturgesch. d. Südslaven, p. 7.

Gregor Vlahovič je bil tudi jeden tistih, ki so vsi goreli za Trubarjevo prepričanje, da ga proti Turkom ni boljšega orožja, kakor če se jih pridobi za Lutrovo vero, kar pak se bo zgodilo le potem, ako se jim poda biblija v njihovem jeziku.[1])

Iz Metlike je hodil Vlahovič tudi v bližnje in daljne kraje; celò po deset milj na okoli pridobival je novi veri privržencev.[2])

L. 1567. je prišel znova v Novo Mesto; oklicali so ga bili namreč meščani za svojega predikanta, a ker mu duhovščina ni dovolila, da bi pridigoval v kaki cerkvi, storil je to v hiši nekega gospoda Scheyer-ja.[3]) V kratkem je spreobrnil mnogo meščanov, zlasti ker je bil arhidijakon za Dolenjsko, trebanjski župnik Ivan Clement, pristaš luteranov; njegov brat je opravljal celò službo deželnega predikanta v Ljubljani.

Novomeški prošt je delal Vlahoviču seveda velike ovire; v prvi vrsti mu ni dovolil, da bi pridigoval v kaki cerkvi A meščani, do katerih se je prošt obrnil, so potegnili s predikantom ter si izmislili zvijačo. Prosili so deželne stanove, naj jim pošljejo nekoliko tovorov prosa ali peska v mesto, pa naj rekó, da je smodnik, pripravljen za obrambo na turški meji; zaradi večje varnosti naj ga dadó zanesti v kako novomeško cerkev, zraven pa ostro prepovedó, hoditi z lučjo vanjo. Cerkvene ključe pa naj oddadó občini in mestnim očetom. Na tak način bi imeli predikanti pristop do cerkve in Novomeščanom bi ne bilo treba poslušati očitanja sosedov, da se morajo njihovi predikantje potikati po hišah.[4])

Isti čas, l. 1567., je prišel v Novo Mesto najbrže tudi krški predikant Weixler, bivši župnik kostelski.[5])

Vlahovič se v Novem Mestu ni dolgo mudil, kajti že naslednje leto, l. 1568., je nadvojvoda meščanom zaukazal, naj zapodé iz mesta oba predikanta, onega, ki je bival prej v Metliki, to je bil Vlahovič, in onega s Krškega (Weixlerja).

Vlahovič se je preselil v Ljubljano, kjer je umrl 18. februvarja 1581. leta; pokopan je pri sv. Petru.[6])

Kakor druga mesta, dobilo je tudi Rudolfovo povelje, voliti v mestni zbor jedino le katoličane. Leta 1590. je bil za sodnika

---

[1]) Kostrenčič, Urkundliche Beiträge zur Literaturgesch. d. Südslaven, p. 67.
[2]) Ibid. 64.
[3]) Valvasor XI. 489.
[4]) Dimitz, III. p. 20.
[5]) Kostrenčič, p. 160.
[6]) Mittheil., 1864. p. 181.

izbran protestant Jurij Raab; vicedom je pisal v Novo Mesto, da ga ne potrdi. Volijo naj katoličana! Novomeščani so se udali temu povelju, porabili pa so prvo priliko, ki se jim je ponudila, da so si volili zopet protestante v mestni zbor.

L. 1592. in 1593. je že zopet zelò vrščalo ob turških mejah. Vojskine zadrege, v katerih je tičal nadvojvoda Ferdinand, ali bolje rečeno njegovo namestno vladarstvo, ker ni bil še polnoleten, dale so Novomeščanom pogum, da so l. 1593. zopet izvolili protestantovskega mestnega sodnika, Adama Gričarja. Volitev njegovo so zagovarjali s političnimi razmerami. Dejali so: »Doslej smo se pač ravnali po nadvojvodskem povelju ter volili katoliške ljudi, ker so bili časi mirni in se vojaki niso, kakor sedaj, pomikali vsaki dan v velikem številu skozi mesto. Sedaj pa, ko je pričakovati, da bo to še hujše, je treba v mestnem zboru premožnih in branja in pisanja veščih ljudij, naj bodo potem vere katerekoli, zlasti sodnik mora biti tak. Nekateri katoliški mestni očetje ne znajo ne brati, ne pisati, tudi so prerevni. Če prihajajo vojaki skozi mesto, vprašujejo le po sodniku, ki se mora ž njimi ukvarjati, mora skrbeti za njihove potrebščine, ter se jim v vsem odgovarjati. Ker nam primanjkuje gostilen, in se še v teh, kar jih je, ne godi vse tako, kakor bi se moralo, spravijo se vojaki dostikrat z zmerjanjem nad sodnika. Vsled tega smo izvolili mestnim sodnikom včeraj, 10. oktobra, Adama Gričarja, dasi tudi je augsburške konfesije; pa saj z verskimi stvarmi ne bo imel nič opraviti, ampak le z našimi velikimi in obilimi revami; z našim ubogim mestecem gré zelò navzdol. On je bogat trgovec, ume brati in pisati, vé, če je treba, odgovarjati revežu in bogatinu ter more prenočišče dati tudi stotnikom in take baže ljudem.[1])

Gričar se je branil sprejeti volitev, a gotovo le na videz. Dobro je vedel, da vicedom njegove volitve ne bo potrdil, k večjemu, če bi se meščanje še posebej izrekli, da hočejo le njega imeti kot sodnika.

Zato so poslali posebnega pota do vicedoma v Ljubljano s prošnjo, naj zavrže Gričarjev prazni ugovor ter ga potrdi, da se mu bo mogla prihodnjo saboto, na dan sv. Gola, oddati sodska oblast. A vicedom se za to ni zmenil, Gričarjeve volitve ne potrdil ter Novomeščanom ukazal, naj takoj izvolijo katoličana ter se ne kratovičijo, da ne bo prisiljen poročati to nadvojvodi.[2])

[1]) Mittheil. 1867. p. 83.
[2]) Ibid., 1864., p. 83.

To odločno postopanje vicedomovo je ostrašilo marsikaterega omahljivega protestanta, da se s svojim luterskim prepričanjem ni upal očitno na dan; vkljub temu pa so še parkratov poskusili voliti v mestni zbor luterske ljudi, tako n. pr. l. 1597.

Proti koncu XVI. stoletja so se nahajali v Novem Mestu le še posamezni luterani, kajti nadvojvoda Ferdinand je ukazal 19. decembra leta 1597. vicedomu, naj opomni novomeškega mestnega sodnika, da se o prepovedanih časih mesó ne smé jesti in da mora biti mestni zbor katolišk. Ker se Novomeščani po tem ne ravnajo vsi, naj skrbi sodnik za to, da se bodo ravnali. Vicedom naj poizve pri sodniku imena vseh onih, ki dajo svoje otroke krstiti lutersko ter ne prihajajo k pridigam v kapiteljsko cerkev. Ob jednem naj pošlje sodnik ta imena tudi proštu, kateremu se mora sicer v vseh stvareh v roko streči.

Še posebej pa je vicedom naročil tedanjemu sodniku Mateju Uršiču, naj pokliče pred-se ključavničarja Luko, ki je dal svojega otroka krstiti luterski, kar je strogo prepovedano; okara naj ga v imenu nadvojvodovem ter ga zaprè tri dni ob kruhu in vodi. Zažuga naj mu, če to ne bode izdalo, še hujšo kazen.[1])

Največ zaslug pri zatiranju nove vere v Novem Mestu si je pridobil tedanji prošt Polydorus de Montagnana. Že preje, ko je bil naddijakon za savinjsko dolino in župnik na Krškem, se je pokazal vnetega zatiralca luteranov. Tam je pridigoval neki Hanns Wayxler, ki ga je Polydorus segnal z lece in iz cerkve. Toda takrat bi jo bil skoro skupil, kajti Krčani so bili tako razljučeni, da bi ga bili pretepli, ko bi se ne bil umaknil še dovelj zgodaj.[2]) Sploh so protestanti svoje prepričanje kaj resno kazali, kajti nosili so, ko so hodili k službi božji, orožje seboj. Pozneje, l. 1582., je postal Montagnana prošt v Novem Mestu ter spolnoval tudi tu dolžnost katoliškega višjega duhovnika z vso gorečnostjo. Vneti pomočniki pri tem poslu so mu bili frančiškani. Njihove zasluge pri zatiranju luteranov jim je priznal tudi mestni zbor, ki jim je dal l. 1628. spričevalo, češ, da se je vsled prizadevanja frančiškanov izgubilo iz mesta luterstvo popolnoma.[3])

L. 1600. je prišla v Novo Mesto protireformacijska komisija, ki sta jo vodila škof Hren in deželni glavar Jurij Lenkovič. Ravno

[1]) Mittheil. 1864. p. 94—95.
[2]) Valvasor, VII. 437.
[3]) Chron. I. 179.

tako vnet za zatiranje nove vere je bil Polydorov naslednik, Marko Khun.

Vkljub temu, da je škof Hren sam prišel leta 1600. v Novo Mesto zatirat novo vero, jo posamezniki vendar niso hoteli popustiti; seveda so bili to le najpogumnejši med njimi. Celò javno, v deželnem zboru, so se novomeški protestanti l. 1607. pri nekem verske stvari tikajočem se posvetovanju nagnili na stran škofovih nasprotnikov.[1]

Pa tudi predikanti, katerim je nadvojvodski ukaz 22. oktobra l. 1598. velel zapustiti deželo, so včasih poskusili priti nazaj v deželo. Tako se je zadrževal n. pr. predikant Hanns Dax, prej šolski učitelj v Kranju, l. 1609. v Pogancu pri Juriju Gušiču ter se je podajal od tod k drugim protestantskim plemenitažem ponoči, včasih še celò v Kranj.[2]

Pred leti iz Toplic blizu Novega Mesta izgnani predikant Vrbec skrival se je ne daleč od Metlike pri grofu Zriniju ter se je vsako leto spustil katerikrat na Dolenjsko (l. 1609. je bival pri mladem Pelzhoferju v Schneckenbichelnu). Deželni sodnik je dobil povelje zasačiti ga in pripreti.[3]

Bližina teh luterskih oznanovalcev je močno ovirala protireformacijo. To najbolje dokazuje ta-le dogodek:

Ko se je podal prošt Khun v postu l. 1614. opominjat in pokorit luterance po Dolenjskem, so novomeški luterani takoj po proštovem odhodu dvignili predrzne svoje glave. Khun, ki je izvedel o tem na Krškem, je poročal ljubljanskemu škofu, kot glavarju protireformacijske komisije: »Pritožiti se mi je še, da sta se v Novem Mestu predrznila 6. aprila dva luterska potepuha (böse praedikantische Säu- und Spitzbuben), mizarska pomagača Magnus in Jakob, po mojem odhodu briti po mestu norce, na cesti napasti mojega oskrbnika, kanonika, in druge duhovne, jih bíti po glavi in obrazu in jih celò raniti. To sta storila, ker sem ju opominjal jaz sam, pa tudi moj kapelnik (Chormeister) in drugi duhovniki, naj se spreobrnejo h katoličanstvu.

Vse to pa se godi le zato, ker trpi novomeška mestna gosposka take nedostatnosti. Magnus n. pr. mi je lansko leto mojega velikega hlapca (Amtmanna) z zidarskim kladvom skoraj pobil in

---

[1]) Dimitz, III. p. 350.

[2]) Mittheil. 1867. p. 116.

[3]) Ibid.

komaj še živega pustil; uni, Jakob, pa je skoraj tako počel z mojimi duhovniki; mestna gosposka in neki mlad meščan, Andrej Brezar, jim dajo potuho ter ja hujskajo proti mojim duhovnikom; to pa samo zato, da moreta po protestantovsko pridigovati in o prepovedanih časih meso kuhati.«[1])

Protireformacijska komisija je izdajala kaj ostre ukaze. Kdor se ni maral spreobrniti, moral je popustiti deželo, ter plačati pri odhodu deset odstotkov od vsega svojega imetja. Ko je bilo luteranstvo v Ljubljani že skoro popolnoma zatrto, in so tam na odgovor pozvali leta 1615. le tri moške in pet žensk pred versko komisijo, bili so tisti čas v Novem Mestu še naslednji sumljivi: Jurij Görtsch, oskrbnik pri provijantu, Jakob in Adam Weiss, Andrej Wüz s soprogo, Luka Sattler, klobučar Schweiger s soprogo, Schmidt, Matija Tschändickh, soproga Gričarjeva, vdovi Rötter in Heinricher, Gašper Dörfler s soprogo, Andrej Jerič in Adam Gričar.[2])

A še leta 1617. so se nahajali v mestu luterani[3]). Seveda, ko so zatrli luteranstvo povsod po Kranjskem popolnoma, morali so se udati tudi Novomeščani. Ob Hrenovi smrti l. 1630. pač ni bilo nobenega protestanta več v mestu. Pokatoličil se je celò sodnik Adam Gričar in vsa njegova rodovina.[4])

V. Od ustanovljenja Karlovca do Marije Terezije. (l. 1580.—1740.)

§ 1. Zgodovina mesta.

Nad Novo Mesto so udarile s to dôbo vse nesreče kar ob jednem. Prva je zadela njihovo trgovstvo, ko so vzeli Turki Kanižo ter zaprli s tem ogerskim trgovcem, ki so prihajali poprej v gostem številu skozi Novo Mesto, pot na Dolenjsko.

Že l. 1564. so Novomeščani tožili, da se je trgovina jela nagibati na drugo stran ter se pomikati po Savi od Ljubljane do

[1]) Mittheil. 1867. p. 118.

[2]) Ibid. p. 121.

[3]) Ibid. 122.

[4]) Glej str. 29.

Zagreba. Novega Mesta se je pričenjala izogibati in ga puščati na strani.[1]) »Več je ni trgovine na Hrvaško«, jadikovali so, »odkar je jel razgrajati Turek po Kranjski in jo pustošiti. Poprej smo s Hrvati najbolj trgovali, zdaj pa se pet milj od našega mesteca sam človek ne smé nikjer pokazati zaradi groznega sovražnika; zato živimo večinoma le ob svojem težkem rokodelstvu: čevljarstvu, krojaštvu, krznarstvu itd.«

Še groznejša nesreča je prišla nad mesto leta 1576. Pred pustom, 1. marcija, je mesto pogorelo skoro do tal, ostalo je le par hiš. Pogorel je rotovž, kapitelj in kapiteljska cerkev znotraj in zunaj, z vsem blagom in vsemi listinami vred. Ko se je zbrala 29. majnika tega leta dolenjska duhovščina v Novem Mestu k posvetovanju o nekem ukazu nadvojvode Karola, najbrže zaradi nove vere, poročala mu je o groznem požaru, ki je razsajal par mesecev poprej po mestu. Zgorelo je vse, kar so postavili in sezidali Novomeščani tekom dolzih let. Sto in sto družin je brez strehe. Zgorela je stolna cerkev, pogoreli so altarji v nji, razpela, zastave, podobe, ves cerkveni lišp, raztopili so se celò zvonovi.[2]) Tudi kmetom, ki so bili podložni kapiteljnu in mestu, je zgorelo vse.[3])

Najhujši udarec pa je bilo za mesto, da je dal nadvojvoda Karol sezidati (od l. 1570.—1580.)[4]) Karlovec, ki je potegnil nase vse dobrote, ki so doslej pritekale v Novo Mesto. Zbirališče za obrambo mej sklicanih vojakov je bilo prestavljeno v Karlovec, ž njim pa tudi vsi magazini, v katerih so se shranjevale vojaške potrebščine. Za magazini in vojaki se je pretegnila iz Novega Mesta vsa obila četa civilnih in vojaških uradnikov. Nalašč za vojake zidane hiše so ostale po požaru posute, rokodelci so odpustili svoje pomočnike, gostilničarji so se zastonj ozirali po gostih, trgovci so pozaprli svoje prodajalnice ter se poprijeli poljedelstva, s kratka, kakor vihar je pometel odhod vojakov vse blagostanje iz mesta. Le vojaška krdela so se pomikala skozi mesto, ki pa je imelo odslej zaradi surovosti in brezobzirnosti od njih več škode, kot dobička.[5])

---

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Kapit. arhiv.

[3]) Imeli so namreč te čase iz strahu pred Turki vse svoje žito in vse, kar je imelo kaj vrednosti, shranjeno v mestu. — Kapiteljski arhiv. — Mestni zbor je imel v mestu in zunaj mesta mnogo shranišč (Gäden) za kmetsko blago, od katerega so plačevali kmetje precejšnjo najemščino. — Viced. arh. ibd.

[4]) Valvasor, XI.

[5]) Vicedomski arhiv.

Dotlej je ležalo Novo Mesto na meji krščanskega in muhamedanskega sveta, a počutilo se je vkljub neprestanim napadom vendar dobro, to se pravi: gmotni dobiček iz turške nevarnosti je bil za mesto večji, kakor škoda, ki so jo Novomeščani za varnim ozidjem trpeli pred Turki. Sicer niso zatisnili nobeden večer svojih očij z mirno vestjo. Ostre straže so stale na mestnih stolpih, v bližnji okolici in na Gorjancih. A če denemo te neprilike na stran, je bilo Novo Mesto vendar živahno tržišče, kamor so drli trgovci od vseh stranij. Odkar je bil pa Karlovec dozidan, je bilo z novomeškim trgovstvom in seveda tudi z novomeškim blagostanjem skoraj do dobra pri kraju.

Kolikor je ostalo hiš po požaru v l. 1576., so zgorele nekoliko let za tem, leta 1583., ž njimi vred pa tudi mnogo novih, ravnokar sezidanih in pokritih poslopij. L. 1605. je vpepelil velik ogenj nad 60 hiš v mestu, in l. 1664. je pogorelo mesto že zopet do tal; ostala je le tu pa tam kaka hiša.[1])

Po tacih nesrečah se pač ni čuditi, da so se Novomeščani znova jeli s prošnjami zatekati h kneževski milosti, naj se jih v njihovih velikih nezgodah usmili ter jim popusti preobili in krivično jim naloženi davek. Krivično jim je bil pač naložen, kajti l. 1573. je deželna gosposka cenila Novo Mesto nad 700 ognjišč ter v tem razmerju tirjala davek od njega. Meščani so se pritožili proti tej očividni krivici, a deželna gosposka jim je odgovorila, naj le ostane pri tem; če hočejo olajšanja, poprosijo naj pri knezu, morebiti jih usliši.

Ta čas so Novomeščani naposled tudi to krivično naklado še zmagali, nemogoče pa jim je bilo tò v početku XVII. stoletja. Prošnja, ki so jo poslali l. 1606. nadvojvodi, je živa slika njihove bêde, v katero so zabredli tekom nekaterih desetletij.

»Ni nam ljubo«, pisali so deželnemu knezu, »da moramo mi, skoraj na meji živeči in do skrajnosti trti, vendar vedno zvesti in udani podložniki in meščani nadlegovati Vašo, tudi od drugih stranij nadlegovano kneževsko milost. Kaj bi želeli bolj, kakor če bi mogli brez svoje škode zamolčati revo našega izsesanega mesta. Toda, ker za Bogom ne moremo nikomur drugemu položiti svoje reve, kakor Vaši kneževski milosti, kot našemu najmilostnejšemu gospodu in zaščitniku, zato prosimo milosti in posluha za svoje prošnje.«

[1]) Veto, IX. p. 488.

»Ko sta si v minulih letih podajala lakota in Turek roko, nismo mogli s svojim blagom in obrtom od kraja do kraja hoditi ter si ne pridobiti toliko, da bi mogli zmagati visoke davke, ki znašajo na leto čez 1200 gld.; toraj več, kakor davki kateregakoli druzega od osmih mest na Kranjskem. Po neki pomoti so nam naložili to pretežko breme.«

»Razven vedno bolj in bolj pojemajočega trgovstva nas tarejo še druge reve. V kratkem času je pogorelo mesto štirikrat, l. 1540. popolnoma, l. 1576. skoro do tal, l. 1584. čez polovico, in zadnjič, l. 1605., je bilo vpepeljenih 56 hiš.[1] 1598. leta so nas oškodovali Karlovčani (karlovška posadka), ki so tu pri nas prezimovali, za več ko 2000 gld.«

»Bili so to konjski arkebuzirji. Morali smo vzeti 500 gld. na posodo, ter jim jih posoditi, a na vračilo smo čakali zastonj, kajti mnogo izmed teh jih je pomrlo, mnogi pa so jo potegnili v druge kraje. Za hrano in druge potrebščine pa, ki smo jih jim dajali, so ostali ti ljudje na dolgu 1046 gld., na katere čakamo še sedaj zastonj.«

»L. 1599. je razlil vsegamogočni Bog svojo pravično jezo čez nas, ko je razsajala preklicana kuga čez pol leta po mestu ter pobila k tlom ne le vse trgovstvo in obrtstvo, ampak tudi nad 800 ljudij, med njimi 149 gospodarjev; polovica mesta je sedaj praznega, hiše so zapuščene ter se podirajo. Od ostalih hišnikov nam je mogoče za davek iztirjati komaj 400 gld.«

O tej kugi pravi Valvasor, ki pa jo deva v l. 1590., da je razsajala tako, da je Novo Mesto skoro do dobra izmrlo; po Velikem trgu je rastla trava, da bi jo bili lahko kosili.[2]

»Da bi imelo mesto vsaj kaj zemljišča!« jadikovali so meščani nadalje. »Ali ni ga niti jednega pašnika, kamor bi mogel zagnati meščan svojo živino. Polja imamo malo, in malo majhnih vrtov in še od teh teče davek, ne v mestno blagajnico, ampak večinoma v one druzih gospósk.«

»L. 1601. so se pomikali skozi mesto vlaški vojaki (wällisch Kriegsvolk) ter Novo Mesto popolnoma izželi. Da, žugali so celò, da ga požgó, kar smo pa z veliko silo vendar zabranili. Bog ne daj, da bi zabredli v še večjo revo! Veliko meščanov je popustilo mesto ter se preselilo drugam zaradi velikih zadreg in previsocega

[1]) Mittheil. 1865. p. 34.
[2]) Valvasor, XI. p., 488.

davka. Od njih prazno stoječih hiš pa moramo vendar-le davek plačevati, zato moramo drugi obteževati svoje imetje s trikratnimi težavami. Če se nam ne pomaga in kaj davka ne spregleda, bomo morali še drugi prijeti za beraško palico ter iti iz mesta.«

»V mesto priti in se pri nas naseliti ne mika nikogar, vse tišči le vun iz njega; popuščenih hiš ni nikakor mogoče prodati, še zastonj jih nihče noče. Posvetovali smo se že mnogokrat ter ugibali na vse strani, kako bi si pomagali, od kod dobili denar za davke, a vse zastonj. Naše trgovstvo je popolnoma uničeno; res nam ne preostaja druzega, kakor iti. A Vaši kneževski milosti to gotovo ne bode v korist, že zaradi kameralnih dohodkov ne; prazno mesto ne prinaša nikacih. Vrhu tega je Rudolfovo za Vašo kneževsko milost že zaradi tega važno in bi se ne smelo opustiti, ker hodijo tod skozi odličnjaki in se ustavlja tu vojaštvo.« [1])

Leta 1604. je prilomastil v Novo Mesto del posadke iz Karlovca, bilo je kacih 150 móž. Prihruli so kar nenadoma; prisilila jih je k temu lakota in strah pred Turki. V Karlovcu jim je namreč pošel ves živež in tudi plače niso dobili že več mesecev nobene. Sklenili so odškodovati se zato pri prestrašenih Novomeščanih, ki bi bili morebiti Turka ravno tako neradi videli v svojem ozidju, kot te surove in izstradane ljudi. Zahtevali so plačo za cel mesec in hrano, kolikor jim je bo treba; dejali so, da ne bodo šli preje od tod, dokler se jim ne bo preskrbel živež in plača, kolikor jo imajo v Karlovcu zaslužene.

Sodnik Cestnik je sklical mestne očete o tej neprijetni stvari k posvetovanju, ki naj bi se bilo najbrže vršilo skrivoma, kajti, ko so spoznali Karlovčani na rotovž gredočega sodnika, planili so nanj, nastavili mu puške na prsa ter pripravili moža v grozen strah. Izgovarjal se je, da ni sklical mestnih očetov zato, da bi odbili zahteve teh nepridipravov, ampak, da se posvetujejo, kako bi se jim najložje ustreglo. A vojaki ga niso pustili, da bi šel sam na rotovž, spremili so ga ter ga potoma psovali in preklinjali. V njihovi navzočnosti vršila se je zatem seja, o kateri pa ne vémo povedati, kaj se je v nji sklenilo.

Da bi si jih spravili Novomeščani z glave, svetovali so jim nekaj, kar je tedanjega prošta Khuna silno razjarilo. Svetovali so jim, naj napadejo samostane in cerkve v obližju, češ, tam bodo

---

[1]) Mittheil. 1865. p. 32—34.

dobili žita in vina na ostajanje. Godilo se je to v času, ko je silila vlada Novomeščane popustiti novo lutersko vero.

To nakano je zvedel tudi prošt ter jo urno sporočil opatu v Kostanjevici in v Pleterjah, naj pravočasno ukreneta, kar je potrebno; skrbita naj, da se ne bo zgodilo kaj tacega, kakor tu, ko jim je vinjeni vratar brez obotavljanja odprl mestna vrata.[1])

V tacih velicih zadregah so prosili Novomeščani pomoči. Nadvojvoda naj odredi posebno komisijo: prošta Marko Khuna, kranjskega vicedoma Franca Galla, Jurija Baltazarja, Schreyerja, grajščaka v Soteski in hmeljniškega gospoda Konrada Ruessa, da popišejo prazne novomeške hiše ter jim odpišejo davek vsaj od teh hiš. »Če se to ne zgodi, šli bomo vsi po zlu, kar pa bode Vaša kneževska milost gotovo z vsemi svojimi močmi zabraniti skušala ter pomislila, da bo povrnil vsemogočni Bog to v svoji dobrotljivosti z bogatim blagoslovom, dal srečo pri vladanju in dolgo življenje, za kar ga mi in naše žene in naši otroci v svojih vsakdanjih katoliških molitvah ne bomo pozabili prositi.[2])«

Cesar je uslišal njihovo prošnjo ter poslal imenovano komisijo v Novo Mesto, naj stvar preišče. Ta je storila po ukazu ter cesarju poročila (24. septembra 1606. l.), da je stvar še veliko hujša, kakor so jo Novomeščani popisali. Vdove in otroci za kugo umrlih in gostači (Inwohner) zaslužijo preje, da se jim dá miloščina, kakor da se tirja od njih davek. V svojih kajžah se komaj komaj ubranjujejo dežju, snegu in drugim neprilikam. Po posutih in požganih hišah stanujejo večjidel gostači in delavci, ki si služijo svoj ljubi kruhek deloma v mestu, deloma pa po kmetih; ti ne plačujejo za stanovanje nič. Te kajže je pustil mestni zbor tem revam, da ima v mestu vsaj nekoliko moštva pod streho, sicer bi bilo mestece vse leto brez njega ter videti dolgočasno, kakor požgana vas. Od davka teh koč (236 gld. 27 kr.) bo mogoče komaj polovico iztirjati, nikakor pa ne od požganih ali praznih hiš in popuščenih zemljišč.

Mestece nima nikakih drugih dohodkov, kakor pristojbino od soli in mošta, ki pa nosi na leto k večjemu 80 gld.; le tovorniki prihajajo sem po sol, žito in vino; od kruharne (Brodkammer) dobiva mesto po 40 gld., in od mestnega mlina 80 gld. najemščine; davek od nekaterih vrtičev v mestu, ki so jih napravili iz popuščenih

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Mittheil. 1865. p. 33, 34.

pogorišč, nosi komaj 10 gld. na leto. Brez pravice za pobiranje cestnine mora mestece vkljub temu popravljati pota in ceste na štiri strani, vzdrževati veliki most čez Krko, mestno ozidje, mlin, ter plačevati blagajnika, mestnega pisarja in druge uradnike.

Bogatih ljudij je v mestu le kakih pet. Ti so doslej pomagovali iz zadrege, toda zdaj so se odločili, da se raje umaknejo iz mesta, ako ne dobé nikakoršne olajšave.

Ko bi bilo še tako, kakor pred leti, ko so bile hrvaške in slovenske dežele (Chrabaten- und Windischland) še popolnoma varne in še vse pod avstrijansko vlado, plačevali bi radi davke, zdaj pa, ko se je paririnil sovražnik že prav do domačega plota (da der Feind gar an den Hofzaun gerückt) ter je podvezana vsaka prilika za trgovstvo, zahteva pravica, da se davek zniža.

Komisija je vsled tega predlagala, naj se Novomeščanom popusti ves zaostali davek, ter se določi za nadalje namesto 834 gld., ki so jih plačevali doslej, le 400 gld.[1])

Dolgov je imelo mesto takrat razven imenovanega davka in tedenskega vinarja za l. 1606. že sicer 1709 gld., kar je po današnji veljavi denarja najmanj desetkrat toliko.

Kmalu za tem, l. 1625., je udarila nesreča nad mesto znova. Pokazala se je zopet grozna kuga. Novomeščani so poročali vicedomu: »O kugi, ki je prišla minulo leto nad naše ubogo mestece, je umrlo 322 ljudij, med njimi petnajst gospodarjev, kojih otroci in vdove tavajo sedaj ob beraški palici po svetu, hiše so popuščene in ni ga upanja, da bi bilo mogoče dobiti davek od njih. Minulo zimo se je pet hiš podrlo. Kljub temu nismo zamudili, da ne bi bili v teh grozno žalostnih in nesrečnih časih podpirali in z živežem preskrbljevali revežev in siromakov ter se v ta namen lotili ne le mestnega, ampak tudi vsak svojega imetja.«

»Ko nas je neusmiljena deželska gosposka pritiskala, naj plačamo davke, pretaknili smo vse kote, a našli vse izpraznjene in kakor popihane. Trgovstvo je pojenjalo popolnoma. Nekdaj je bilo v mestu po 12 trgovcev, sedaj shajata le dva in še ta dva sila revno. Iz jedne reve prehajamo v drugo, najhujša pa je bila lanska kuga, ki je trajala od majnika do 4. novembra. Ni jih bilo dobiti ljudij, da bi nam obdelali polje in vinograde, zaradi tega smo trpeli tu veliko škodo.«

---

[1]) Mittheil. 1865. p. 34.

»Leta 1624. so bili veljavo denarja znižali; ker smo morali svoje davke plačevati v starem denarju, trpeli smo vsled tega čez 1000 gld. škode. Če smo hoteli živeti, morali smo na posodo vzeti žita v špitalu, v Mehovem pri Paradajzarju in drugod. Za zdravila smo naredili v Ljubljani za 100 gld. in tu v naši lekarni za 300 gld. dolgá, kar znaša zopet več kot 1000 gld. (namreč v novem denarju [1]). Mesto nima druzih dohodkov, kakor pristojbino od soli in vinsko merico. Še pred 40. leti je bilo tukaj mnogo dobrih krčmarjev (30—40), ki so svoj davek lehko plačevali, zdaj jih od teh še tretjina ni.« [2])

Prosili so pomoči: odpiše se naj jim davek. A vse jadikovanje jim ni nič koristilo. L. 1654. so sicer zopet izmoledovali preiskovalno komisijo, a ker je dežela denar zelò potrebovala, ostalo je pri starem. Vkljub temu, da so bili davki primeroma res preveliki, se jim ni moglo pomagati. Zato so meščani popustili nadaljne prošnje.

Mimo drugih nesreč je po največ Karlovec uničil novomeško blagostanje, ker je odnesel mestu vse trgovstvo. Seveda Novomeščani niso tudi po tej nesreči držali rók križem, ter se ne trgovstvu popolnoma odpovedali. Trgovali so tudi odtlej še, a razloček med prejšnjim in tem časom je bil velik: odslej so se morali podajati, kakor sicer drugi kranjski meščani, s svojim blagom po svetu, preje so pa prihajali tujci sami v Novo Mesto po blago.

To blago so bili seveda skoro zgolj domači pridelki, domače surovine. Ljudje, ki jim pridevamo v teh-le člankih prislov »trgovci«, so bili večinoma le prekupovalci in prodajalci domačega in rokodelskega blaga. Seveda so se pečali nekateri tudi s prodajanjem tujih in finejših izdelkov, dasiravno so bili naši predniki v tem oziru prej s kako stvarjo zadovoljni, nego mi, sedanjiki.

Po finejše ali sploh blago, ki ga v naših krajih ni bilo dobiti, so zahajali že v srednjem veku daleč na tuje. Neki luterski novomeški trgovec, Rottenhofer, je prihajal celò v Linc [3]), ki je imel v XVI in XVII. veku s Kranjskim mnogo živahnejšo dotiko, kakor iste čase Dunaj. Dokler se Turki niso vgnezdili na Ogerskem, zlasti pa, dokler ni stal Karlovec, so ostajali trgovci s svojim domačim

[1]) Dostavek pisateljev.

[2]) Vicedomski arhiv 34.

[3]) Vicedomski arhiv.

blagom doma; tujci so prihajali semkaj, sedaj pak so morali iti Novomeščani sami ž njim po svetu, kar jim je dajalo seveda mnogo manj dobička.

In kakor bi se bilo vse zapriseglo, da meščanskega trgovca uniči, jeli so se v trgovstvo vrhu tega vtikati še kmetje in gospôda po grajščinah.

Po srednjeveških nazorih so imeli jedino le prebivalci mest in trgov pravico trgovati. Kmetom in gospôdi je bilo to prepovedano. Avstrijskim in deželnim knezom je bilo mnogo do tega, da so bili meščani imoviti ter mogli vzdrževati z drazim denarjem zidano mestno ozidje, ne da bi kneze to kaj stalo. Iz tega uzroka so se o vsaki priliki potegnili za meščane ter prepovedali vsakemu vtikati se v meščansko trgovstvo.

Toda vsled velicih zadreg, v katere so potiskale kneze turške vihre, postajala je moč deželnih stanov, grajščakov in imenitnih duhovnikov vedno večja. Sicer so knezi, vedni prijatelji in podpiratelji meščanov, prepovedovali v eno mer to kmečko trgovstvo, a prepovedati ga niso imeli moči. Velika gospôda po kmetih se ni zmenila za vse njih prepovedi ter delala meščanom vedno večjo škodo.

Vendar so pošiljali meščani po Kranjskem pod vodstvom Ljubljančanov v XVI. in XVII. stoletju v eno mer na knežji dvor poslance s prošnjami, da se gospôdi ustavi to kmečko trgovstvo, ki je meščanom tako zelò škodljivo. A vse zastonj! Opravili niso nič. Novomeščani so bili menda prvi, ki so spoznali, da je ves njihov trud zastonj. Ko so l. 1646. poklicali Ljubljančani zopet zastopnike vseh kranjskih mest k zborovanju o tej stvari v Ljubljano, odgovorili so jim Novomeščani, da jih ne bo, da so tako obožali in tako na slabem, da se jim je zbora nemogoče udeležiti, ker preveč stane; reve ne vedó, kje naj vzemó denar za poslaniške stroške.[1])

V svojih velikih zadregah so se l. 1675. vzdramili z nova; poslali so zopet prosilce na knežji dvor prosit pomoči, toda uspeh je bil ravno tak, kakor dotlej, ravno tak tudi l. 1696. in 1699.

Vse zastonj! Še-le l. 1720. je odposlal vicedom novo komisijo, ki bi imela urediti sila razdrapano mestno gospodarstvo. Ta komisija je odkrila skoraj neverjetne stvari, ki so se godile v mestnem

[1]) Vrhovec, Ljubljanski meščani 172.

zboru. Preiskava je dokazala, da tičé uzroki za slabo stanje mestne blagajnice in meščanov sploh tudi še kje drugej, kakor jedino le v neugodnih političnih ali obče državnih razmerah.[1])

§ 2. Mestni zbor v dôbi od l. 1580.—1740.[2])

Vkljub ukazu nadvojvode Karola iz leta 1573.[3]), ki je določeval, kako se mora postopati pri volitvah, vrinili so se vendar kmalu zatem v mestne stvari marsikateri nedostatki. Sicer so prav zanimivi, ter nam kažejo, na kaka kriva pota je zašlo v tistih časih mestno gospodarstvo po kneževskih avstrijskih mestih, a manjka nam prostora za natančnejši opis. Zadovoljiti se moramo le z nekaterimi potezami.

Že v XVII. stoletju se je bila napravila v mestnem zboru neka koterija, ki je postopala na rotovžu, kakor se je nji zljubilo. Vse mestne službe so prešle v roke nekaterih, dveh ali treh, mogočnih rodovin. Kdor se je hotel pririti do kake mestne službe, potegniti je moral s temi mogočniki; najbolje je storil, če se je z ženitvijo vrinil v jedno ali drugo teh odličnih rodovin. To pak se je prizadeval vsak, kajti mestne službe so bile dobro plačane. S početka, po ustanovitvi Novega Mesta, so bile sicer vse le častne, toraj brezplačne, toda sčasoma so jele nositi lepe dohodke.

1. Sodnik. Najstarejši sodnikov dohodek, in najbrže tudi jedini, je bil tako zvani sodnikov davek (Richtersteuer), nek prostovoljen donesek, ki ga je za sodnika po izvolitvi pobiral mestni stražnik. Velik pač ni bil, kajti imoviti meščani so plačevali po 17, drugi po 12, 10 in 8 kr., mestu podložni kmetje pa po $4\frac{1}{2}$ kr., zato pa so bili, če so imeli kako tožbo na rotovžu, prosti tako zvanega »Klaggroschen«. L. 1721. je nabral mestni stražnik vsega skupaj le 13 gld., nikoli pa ne čez 15 gld. A še ti niso ostali sodniku, kajti po izvolitvi je moral, tako je zahtevala stara navada, povabiti ves mestni zbor k slovesnemu obedu.

Sodnikove so bile tudi denarne kazni, ki so se nakladale meščanom, a tudi te niso nosile mnogo, kajti v minulih stoletjih so kaznovali skoro zgolj ali z zaporom ali pa s sramotilnimi kaznimi.

---

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Vsa poročila so zajeta, če ni naveden kak drug vir, iz vicedomskega arhiva.

[3]) Glej str. 61.

A že l. 1564. je imel sodnik 40 gld. letnega plačila. Pozneje se je pridružilo še več večjih in manjših dohodkov. Ko je šel n. pr. sodnik v Ljubljano prisegat k vicedomu, služil je en cekin. Za vsacim umrlim meščanom mu je pripadal takozvani »Sterbefallgulden«. Pri popisovanju zapuščine služil je vsak dan, dokler se je mudil ž njim, po dva goldinarja; ta dohodek so cenili na kacih 40 gld. na leto. Taksa za potrjilna pisma, »Schirmbrief«, je znašala 20 do 30 kr. O sejméh so mu dajali v početku XVIII. stoletja tujci, trgovci in krošnjarji kaj svojega blaga. Ribničanje n. pr. po en funt olja, lončene in suhe robe, krošnjarji sira, rib itd. — Užival je dalje travnik (Richterwiese), ki so mu ga kosíli mestni vratarji in žitomerci. Polje so mu obdelovali revni ljudje, ki niso plačevali nobenega davka, gostači, delavci, osobenke itd. O sejmu na Trški gori je pobiral za-se tam gori štantnino in jezike vseh takrat tam pobitih volov. Njegova je bila tudi gornica (»Bergrecht«), mali davek od vinogradov. Najboljši dohodek pa je bila mitnina in mostovina. Pravico mitnino pobirati so podelili avstrijski nadvojvode mestu, da je pokrivalo ž njo mestne stroške in vzdrževalo ozidje, sčasoma pa so potegnili sodniki skoro vse na-se, zraven nje pa tudi še mostovino (Brückenpfennig).

Pravico za pobiranje mostovine so dobili meščani v prvi polovici XVII. stoletja. Kdaj se je naredil most čez Krko, ne vém. Ko je umrl Lenkovič, l. 1569., je bil na kraju sedanjega mostu še brod. Pravico prepeljavanja je imel Lenkovič, ki jo je v svoji oporoki zapustil frančiškanskemu samostanu; od frančiškanov jo je kupila kneževska kamora ter plačevala zanjo po 62 goldinarjev letne odškodnine. Ko pa je leta 1576. Novo Mesto pogorelo skoro do tal, pripomogel je nadvojvoda Karol meščanom k zidanju mesta s tem, da jim je prepustil brod, najbrže pa jim ob jednem tudi naložil dolžnost, da naredé most čez Krko, (l e t a 1 6 0 6.[1]) j e v s a k a k o ž e s t a l) ter plačujejo od mostovine po 230 gld. letnega davka (Remanenzgeld). Čudno pa je, da so izmoledovali pravico za pobiranje mostovine še le l. 1637.[2]) To mostovino so jemali vedno le sodniki proti plačevanju onih 230 gld. v najem. O neki priliki so sodili dohodke iz mostovine nad 1000 gld. na leto. Ta številka je zanimiva že zavoljo tega, ker spričuje, kako živahen je bil takrat promet v Novem Mestu. Sodnik je sicer oporekal,

[1]) Mittheil. 1865. p. 34.

[2]) Vicedomski arhiv.

da je ta cenitev previsoka, in leta 1727. so našli v blagajnikovih računih zabeleženo, da je nesla 485 gld. 52 kr.; pregledovalec teh računov pa je opomnil, da je to dosti premalo in mnogo utajenega.

L. 1725. je razsajala huda živinska kuga, vrhu tega se je še pripravljalo za vojsko. Sodnik je trdil, da je vsak, ki ga izvolijo za sodnika, že s tem hudo tepen, ker mora prevzeti mostovino in plačevanje davka (230 gld.).

Zato je l. 1732. vicedom ukazal, da naj se dá mitnina na javni dražbi v najem. Sedaj sodnik ni bil prisiljen prevzeti je, a vendar se je poganjal zanjo ter jo prignal na 550 gld. —

O samovoljnem in ošabnem postopanju sodnikov proti meščanom je prihajalo v XVII. in XVIII. stoletju vedno mnogo pritožeb k vicedomu v Ljubljano. Čuditi se je njegovi potrpežljivosti in da jih je sploh poslušal. Pa kdo bi se rad vtikal v take stvari? Naj se pobotajo meščani sami. V važnih slučajih je pa stopil vendar-le odločno na noge, n. pr. l. 1691. Takrat je razsajala po Dolenjskem huda živinska kuga. O takih prilikah so bili sejmi prepovedani. Sodnik pa je deloma meščanom, deloma sebi v prid sejem vendar dovolil. Vicedom ga je takoj odstavil ter ukazal voliti druzega sodnika.

Tudi v mestnem zboru je prišlo marsikaterikrat do hudega ravsa in kavsa; službovanje ni bilo nikakor prijetno; najneprijetnejša je bila v tacih razmerah pač služba

2. mestnega blagajnika, kateremu je bilo pobirati davke. Posebno neprijetno je bilo pobiranje pri notranjih svetovalcih, torej pri ljudeh, ki so blagajničarja volili. Kdor je hotel to službo dalj časa opravljati, je moral biti kaj previden človek. Najbolje je storil, če je sprejemal le prostovoljno mu prinešene davke. K vplivnim meščanom so hodili razumni blagajničarji celò po davke sami na dom, najraje pa niso imeli s stvarjo nič opraviti. Komur se ni ljubilo plačevati, ostal je dolžan. Previden blagajničar ni zaostalega davka nikoli tirjal; zaostali davek pa je bil tako, kakor odpuščen, kajti davkoplačevalec je bil prepričan, da ga blagajničar ne bo podrezal zanj, celò pa tega ne bo storil njegov naslednik, ko bi bivšega več ne volili. Nov tak blagajničar bi si bil svojo srečo že koj s početka popolnoma skrhal.

Zavoljo tega so ostajali mestni blagajnici velike svote na dolgu, ta pa deželi. Po tem takem je lehko umljivo, da je narasel deželni dolg od leta 1701. do 1745. na 70.000 gld., to je največ

med vsemi kranjskimi mesti. Preiskovalna komisija, ki jo je zavoljo tega odposlal vicedom v Novo Mesto, je dognala, da so pokladali blagajničarji račune dostikrat še le deset let po svojem službovanju in še takrat le samo notranjim svetovalcem, s katerimi so bili v sporazumljenju, največkrat celò v sorodstvu; pokladali so jih ne na rotovžu, ampak na njihovih domih. Pri pogrnjenih mizah in pri vinski kapljici so se računi pregledovali in seveda tudi brez ovir odobravali.

3. Mestni pisar. Tudi služba tega je postajala vedno neprijetnejša. V prejšnjih časih so oddajali to službo kacemu notranjemu svetovalcu. Ker pa so se v XVIII. stoletju opravki vedno bolj množili, jemali so za pisarje po največ tujce. Zadostovali so, da so znali le pisati, kajti za pravde in zamotane pisarske stvari so imeli v Ljubljani advokata in še po jednega »agenta« najetega. Tudi pisar se je moral znati mestnim očetom prikupiti. Ko se je oglasil l. 1734. hmeljniški pisar za to službo, odsvetoval mu je to njegov gospod, grof Paradajzar: »Pomisli naj, da so mestni očetje kaj nezanesljivi in omahljivi ljudje, ki se človeka kmalu naveličajo.« Pisarju je bilo žal, da ni poslušal svojega gospoda. Že čez par mesecev so mu meščani odpovedali službo.

4. Oskrbnik špitala. Mestni špital je dobil tekom stoletij od milosrčnih ljudij jako veliko imetje.[1])

Denar je bil naložen v mestni blagajnici. Dohodki naj bi se razdeljevali med dvanajst ubozih meščanov, drugih dvanajst pa naj bi se preskrbljevalo v špitalu samem z vsem potrebnim. A mesto tega so plačevali s temi dohodki davke v deželno blagajnico, ali pa so jih brezobrestno posojali meščanom in kmetom, dostikrat celò takim, o katerih se je lehko vedelo, da ne bodo mogli posojila vrniti. Pristave in zemljišča špitalska so bila grozno zanemarjena. Ko je l. 1734. prevzel neki Dröls špitalsko oskrbništvo, tožil je vicedomu: »Pri špitalu gré vse rakovo pot. Našel sem samo beračijo, špital ves prazen, nič žita, nič drv, nič krme za živino, poslopja pa skoro vsa porušena.« A tudi Dröls ni bil boljši, kakor njegovi predniki. Ko so ga l. 1735. spet izvolili za oskrbnika, dejali so kmetje, špitalski tlačani, na rotovžu, da si žele druzega, češ, »mekastil nas je že dovolj, ko je bil prvikrat oskrbnik. Silil nas je k nepravični tlaki in tudi revežem v špitalu ni dajal, kar jim je šlo.«

---

[1]) Glej str. 35.

Ker so se poslopja preveč zanemarjala, morali so prodati l. 1742. tri na izlivu Teške vode ležeče mline z grunti vred. Izkupili so za vse skupaj samo 850 gld. in v kratkem je izginil še ta denar, da živa duša ni vedela kam. Tako je izginilo tudi mnogo špitalskih kapitalov. Reveže so oskrbniki silili, da so jemali od njih to, kar jim je šlo, v neznansko drago zaračunjenem blagu, mesto da bi jim plačevali miloščino v denarjih. Marsikateri voz je zgrešil s špitalskih travnikov ali špitalskega polja pravo pot in se zavozil na oskrbnikov dom, — s kratka, vicedom je o priliki pisal novomeškemu zboru, »dass bei diesem Spitalamt niemals so vollkommentlich, als einem ehrenhaften und getreuen Diener geziemt, nachgekommen ist«. — To je trpka sodba in je tem trpkejša, ker jo je zapisal vicedom, cesarjev namestnik in mož, ki je natanjko vedel, kako se godi.

Kako so izpolnovali drugi mestni očetje svoje občinske dolžnosti, ne vem povedati, toliko pa se iz aktov vendar razvidi, da jih je moral vicedom marsikaterikrat prav resno opominjati njihovih dolžnostij. Siliti jih je bilo seveda težko, kajti njihova plača je bila kaj skromna, ali bolje povedano, imeli niso nobene, ampak le male postranske dohodke. Pri pravdah so bili n. pr. vseh stroškov prosti. Od l. 1712. jim je pošiljal blagajničar vsacega Novega leta dan na dom po jeden mernik soli, po jeden koledar, jedne bukve papirja, kos pečatnega voska, povesmo gosjih peres in nekoliko svinčnikov, pa ne vsacemu, ampak samo onim, ki so pridno zahajali k sejam. Od l. 1727. dalje so imeli, toda tudi samo »pridni« očetje, stalno plačo po jeden goldinar na leto, ki so ga jim izplačevali nedolžnih otročičev dan. Najbrže pa se tega določila niso trdno držali, sicer bi bil malokateri potegnil to svojo plačo, kajti k sejam so zahajali jako mlačno. Someščani so mnogokrat tožili, da je ni bilo še niti jedne seje, pri kateri bi bili navzoči vsi mestni očetje, razven one nedolžnih otročičev dan, ko goldinarje delé.

Skromen postransk dohodek prinašale so tudi inventure (popisi zapuščinski), pa še ta je bil negotov, ker je sodnik jemal seboj k popisovanju ljudi, katere je on hotel. Po krivem se je polastil mestni zbor nekaterih dohodkov iz Dilančeve ustanove. Po krivem so med seboj razdeljevali takse, ki so jih plačevali meščani za meščansko pravico, in ki so znašale ta čas po 10 do 30 gld.

5. Reorganizacija mestnega gospodarstva. Mestno gospodarstvo je bilo tako razdrapano, da mu je bilo preustrojitve

in zboljšanja, pa temeljitega zboljšanja živo treba. Zato je poslal vicedom l. 1721. v Novo Mesto preiskovalno komisijo, ki je l. 1733. in deloma leta 1737. — toraj 17 let po pričeti preiskavi, izdala pravila, »Instructionen«, katerih se je bilo odslej mestnim poslovnikom natanjko držati.

V prvi vrsti so zadevale blagajničarja pa špitalskega oskrbnika. Blagajničar je bil dotlej skoro brez vsacega nadzorstva, pokladal je račune le na videz in čez mnogo let, zdaj pa se mu je ukazalo, da ima to storiti precej po končanem letu. Z mestnim imetjem se blagajničar zdaj vplivnim mestnim očetom ni mogel več ljubeznivega skazovati. V vasi Cegovnici je imelo n. pr. mesto opekarno, kjer so žgali opeko in apno. Poprej ni blagajničarju nihče na prste gledal, koliko je opeke nažgal, koliko in po kaki ceni jo prodal itd. Tacih vprašanj mestni očetje niso radi stavili, sicer bi se bilo pokazalo, koliko tisoč opeke je dobil *A*, koliko *B*, koliko *C* itd., pa nikdar ne poprašal potem, koliko stane. Odslej je postalo drugače. Zapisati se je moral vsak krajcar. Račune, ki jih je pokladal blagajničar preje mestnim očetom pri kupi vina, je zdaj pregledaval in pretipaval strogi vicedomov preglednik. Blagajničar je bil odslej odgovoren za vse davčne zaostanke. Mestni dohodki so se dejali v pravi red in izkazati se je moral vsak krajcar, ki so ga nosile razne mestne pristojbine, mlin, opekarnica, zemljišča itd. Blagajničarju je bil preglednik računov kaj neprijetna oseba, toda tudi ta ni užival nič dobrega. O priliki je tožil vicedomu, da ga ni na svetu sitnejšega opravka, kakor Novomeščanom račune pregledovati. Že čez tri leta bi se bili radi tega »nepridiprav-a« odkrižali, kar pak se jim ni posrečilo. — Ker so se opravki blagajničarjevi odslej precej pomnožili, dala mu je vicedomska gosposka pomočnika (Unter-Stadt-Kammerer.)

Isto tako je obrnila ta gosposka svojo pozornost špitalu. Obsodila je mesto, da ima povrniti vse, kar je tekom let špitalu zmanjkalo; prepovedalo se je, odslej še kdaj špitalski denar posojati, ukazalo pa revežem miloščino izplačevati v denarjih. Špitalska zemljišča so se morala vestneje in o pravem času obdelovati, kar ni bilo prav nič težavnega, kajti špital je imel toliko tlaki podvrženih kmetov, da vsi še na vrsto niso mogli priti. Odredilo se je, da se v računih ne smejo več prikazati stroški za klajo, žito in drug živež, kajti na špitalskih gruntih se pridela vseh tacih stvarij lehko dovelj in še več. Vsa dela je nadzoroval v špitalu preskrbljevan revež, ki

je moral vsak najmanjši nedostatek naznaniti vicedomski gosposki, sicer mu je bilo zažugano, da ga takoj spodé iz špitala. Končno so se sestavila še natančna določila, kaj gré dvanajsterim v špitalu preskrbljevanim revežem, koliko naj se porabi na teden zanje moke za kuho in peko, kaše, sočivja, mesa (veliko se jim ga seveda ni izgovorilo, en funt na teden za vsacega), koliko zabéle, soli in vina (o največjih štirih praznikih v letu in sv. Martina dan po en maselje).

Tako je vicedomska gosposka zopet uredila mestno gospodarstvo, toda ne za dolgo.

§ 3. Duševni živelj te dôbe.

Dasi je blagostanje novomeško od leta do leta bolj pojemalo in so se godile v mestnem zboru reči, ki jih nihče ne more odobravati, vendar Novomeščanom v težavnem boju za svoj obstanek ni še srce otrpnilo popolnoma. Ne le, da so se ohranili vsi zavodi prejšnje dôbe, ljudska šola v kapiteljnu, kapitelj sam, frančiškanski samostan, špital itd., pridobilo si je Novo Mesto celò še par novih zavodov, ki so širili omiko in duševno vzbujali prebivalce; v prvi vrsti sta bila to: kapucinski samostan, o katerem se je že na drugem kraju govorilo, in pošta.

A) Pošta.

Prvikrat je stekla pošta po Kranjskem l. 1573. in to iz Nemškega Gradca v Ljubljano. Ustanovil jo je nadvojvoda Karol. Seveda je bila takrat kaj skromna. Hodila ali tekala je iz Gradca v Ljubljano peš (fusslaufende Ordinari-Post). Toda pri tem ni ostalo dolgo. Peš-pošto je l. 1588. zamenjal nadvojvoda Karol z ježno pošto ter jo raztegnil od Ljubljane preko Hrušice v Gorico, odkoder je hodila dalje v Benetke. Druga poštna cesta je šla iz Ljubljane na Dolenjsko čez Višnjo Goro, Trebnje, Novo Mesto in Metliko v Karlovec. Plačevala jo je deželna gosposka; hodila je le po jedenkrat v tednu; ob petkih je odhajala iz Ljubljane v Karlovec, ob torkih pa od tod v Ljubljano. To je bila pošta na konjih (ordentliche reitende Post[1]). Natančnejšega pak se za to dôbo o novomeški pošti ne vé nič. Mestni očetje so pošiljali svoja pisma, namenjena

[1]) Zvon VIII., zv. 11 in 12.

gosposkam v Ljubljani ali Gradcu, po posebnih svojih pótih (Eilbothen); za pot v Ljubljano jim je plačaval magistrat po 48 kr. potnine.[1])

B) Lekarna in zdravniki.

Reklo se je (str. 69), da so Novomeščani dobili prvo lekarno in prve zdravnike kmalu po tem, kakor v Ljubljani. Zdravnikom se v Novem Mestu ni dopadalo, neradi so bivali tu. Branili so se te službe že v prejšnji dôbi: Baltazar Burger, Jakob Chlapitz, Andrej Charopius, Krištof Homelius in drugi. Ravno tako se je godilo tudi pozneje. V prvi polovici XVII. stoletja je zdravnikoval v Novem Mestu neki Morell, ki pa so ga deželni stanovi poklicali l. 1654. v Ljubljano. Na njegovo mesto naj bi šel neki dr. Repek in sicer za kazen, ker se je proti svojim kolegam v Ljubljani nosil kaj odurno, pobiral njihove recepte iz lekaren, jih črnil pri ljudstvu ter sejal razdor med njimi.

A v Novo Mesto ga ni veselilo iti. Deželna gosposka mu je zažugala, da ga bo odstavila, če ne pojde. To je pomagalo. Dr. Repek je odšel in še tisto leto, l. 1654., so mu povišali deželni stanovi plačo od 300 na 400 gld.[2]) A dolgo ni ostal v Novem Mestu. Leta 1658. ga nahajamo že zopet v Ljubljani.[3]) Sicer pa ga ni bilo dosti škoda, kajti dve leti zatem, leta 1660., je dobil mesto povišane plače, za katero je prosil, ukor, »damit er sich in seinem methodo artis medicandi um so gewisser besser perfectioniert mache und cautius fürgehe« — L. 1678. so mu plačo celò ustavili.

Najbrže je prišel za dr. Repekom Ivan Ganser, ki je svoje slovensko ime Gosjak po tedanji navadi prevel v nemški Ganser. Tudi njegov sin istega imena, Ivan Ganser, l. 1662. lastnik gradiča pred Mostkom (Steinbrückel) zraven Novega Mesta, služboval je tu. Oba sta bila pisatelja v zdravniški stroki ter pisala o ženskih boleznih.[4]) Mlajši Ganser je umrl leta 1688., še le štiriinštirideset let star.[5])

---

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Dimitz, III. 455.

[3]) L. c. IV. 76.

[4]) Hoff, Gemälde II. 48.

[5]) Ibid. III. 130.

Razven teh zdravnikov sta bivala tu konec XVII. stoletja tudi Ivan Burkhardt[1]) in Wolf Breckerfeldt.

C) Ustanove in milodari.

Ravno v tej dôbi, ko je po velikem požaru od leta 1664. nastala v mestu velika revščina, nahajalo se je v njem mnogo mož, ki so deloma v čast božjo in blagor svoji duši, deloma pa v podporo svojih ubozih someščanov darovali mnogo, nekateri vse svoje imetje.

Po homatijah luterske vere in še hujših homatijah tridesetletne vojske se je ljudstvo oklenilo sv. cerkve z vso gorečnostjo ter svojo mržnjo nad minulimi časi kazalo s krščanskimi deli usmiljenja in spoštovanja do vsega, kar je bilo v zvezi s cerkvijo. Kaj obile darove je dobival frančiškanski samostan, ki se je mogel ustanoviti pač le zavoljo darežljivosti in prijaznosti pobožnih njegovih prijateljev. Število teh dobrotnikov je raslo od leta do leta. To dokazujejo obili grobovi imenitnih plemenitažev, ki so si želeli v frančiškanski cerkvi čakati sodnjega dné. Nagrobni spomeniki nekaterih od teh so se ohranili do današnjega dné.

V cerkvi pokopan biti si je želel takrat pač vsak verni kristijan; seveda se ta želja ni mogla vsakemu izpolniti, ampak le posebnim prijateljem in dobrotnikom samostana. In tacih je imel samostan v prvem početku obilo. Leta 1520. so pokopali tu Sigmunda Villandersa, l. 1553. Kunigundo Villanders, rojeno pl. Guettenberg, l. 1547. Viljema Villandersa in Ano Villanders, rojeno Trautsam. Villandersi, tirolska rodovina, so bili posestniki Otočca.

Drugi še danes ohranjeni spomenik je Lenkovičev ter se glasi:

»*Hie liegt begraben und ruhet der Edl und Gestreng Ritter Hanns Lenkovitsch zu Freythurn an der Culp, weyland Kaysers Ferdinandi und jeziger Kays. May. auch fürstl. Durchlaucht Herrn Carl Erzherzogen zu Oesterreich gewester Rath und Obrist Feldt-Hauptmann der dreyen Landen Steyer, Carenthen und Crain an den windischen und kroatischen Gränizen und mehr Ort Fleken. So gestorben ist den 22. Tag Juni im 1569. Jahr, dem Gott der Allmächtige sambt seinem allda begrabenen Sohn Wolff Cristoph und allen glaubigen Seelen ein Christlichen Urstand verleihen wolle. Amen.*«

---

[1]) Burkhardt je bil jako pazen opazovatelj narave v novomeški okolici, opisal je razne toplice in zdravilne rastline v tem kraju. (Valvasor, III. 378.)

Ta Ivan Lenkovič je bil jeden največjih dobrotnikov novomeškega konventa, kajti umirajoč mu je pripisal brod čez Krko med Kandijo in Novim Mestom. Lenkovič ni imel le pravice prevažati ljudi in živino čez Krko, ampak njegov je bil tudi prostor pred mostom v mestu do skal nasproti sedanje hiše št. 82. Meščani niso smeli imeti tu nikacih čolnov; pravica prevažati blago, živino in ljudi je bila Lenkovičeva. Dohodki iz tega broda so bili tedaj, ko je bila trgovina jako živahna, kaj obili. Še v XVIII. stoletju so cenili mostovinske dohodke na 800—1000 gld. na leto. Lenkovič jih je prepustil frančiškanom. Ker se pa ti s takim poslom niso hoteli ali mogli ukvarjati, odkupila jim je graška nadvojvodska kamora (finančni erar) to pravico za 62 gld. letnega priboljška. Seveda je bila mnogo več vredna. Pozneje je odstopila vlada brod obubožanemu mestu ter mu naložila zato, da na mesto nje plačuje frančiškanom izgovorjeno odškodnino.

Ravno ta Lenkovič je najbrže, dokazati se ne dá, podaril frančiškanom tudi pravico ribarjenja v Krki od mostu pa do jéza. Sicer so si prizadevali meščani pozneje (že pred več ko 200 leti, 1650. leta[1]) vzeti samostanu to pravico, vendar jo ima samostan še danes.

Kmalu za tem, l. 1574., so pokopali v frančiškanski cerkvi Jurija S i g i s d o r f a, stotnika morske krajine v Senju. Sicer ni povedano, koliko je samostanu zapustil, a vsakako ga nam je šteti med velike prijatelje in dobrotnike njegove.

Isto velja o tu pokopanem grajščaku Krištofu G a l l u pl. Gallensteinu iz Luknje, gradu kako dobro uro od Novega Mesta. Umrl je Gall l. 1576.

Leta 1619. je umrl Gabriel K r i ž a n i č, grajščak v Oedengratz-u in Trebnjem. Po navadi tedanjega časa je zaukazal, da se mora za njegovim pogrebom vesti jeden najboljših njegovih konj, po pogrebu pa se dati samostanu. Ker pa je vdova želela konja nazaj, prepustili so ga ji za 30 tolarjev.

Martin R a a b je volil v svoji oporoki († l. 1622.) 100 gld., kojih 6% obresti naj bi dobival samostan.

L. 1656. je umrl Gregor M a t e ž i č, kateremu so oo. frančiškani dovolili, da napravi v njihovi cerkvi za se in za svojo rodovino rakev ter sme vsekati v nagrobni kamen napis, kakoršnega si želi.

[1]) Chron. Rud.

V hvaležno poplačilo za to jim je podaril Matežič svoje v mestnem pomeriju ležeče zemljišče, s čegar dohodki naj bi se poravnavali vsakdanji, bodi si katerikoli stroški pri altarju sv. Trojice.

Ko je l. 1659. zboroval na Tersatu definitorij, rešil je mnogo prošenj novomeškega frančiškanskega samostana, iz katerih se razvidi, da so bili članovi najodličnejših dolenjskih rodovin vneti prijatelji in dobrotniki njegovi. Dovolil je n. pr. grofu Paradajzarju in baronu Jurišiču napraviti napise nad grobovi svojih rodovin. Obljubila sta, da se bosta skazala za to samostanu hvaležna.

Sprejel je ponudbo Breckerfeldta, zdravnika in doktorja medicine, ki je hotel napraviti v čast sv. Antonu Padovanskemu altar, in ponudbo nekega Koslerja, ki je nameraval sezidati lavretansko kapelico.[1])

Leta 1660 je velela grofinja Dorothea Frangepani (rojena baronovka Haller), ki se je v drugem zakonu poročila z grofom Paradajzarjem, v oporoki svoji hčeri Evi Frančiški s Pogancev, da mora dajati samostanu vsako leto po 15 gld., razven tega pa še tudi vina in žita. Isto leto je odmenil neki Fedrigi 300 gld. za sv. maše, ter naložil denar v metliško mestno blagajno, ki je izplačevala samostanu letne obresti.[2]) Leta 1666. je umrla Ana Marija Mellar, soproga onega v zgodovini mestnega zbora v dôbi od leta 1574.—1740. večkrat omenjenega dobrosrčnega mestnega pisarja Mellarja Lenarta.

V svoji oporoki je izgovorila frančiškanom in kapucinom v priboljšek njihove hrane po 15 gld. letne podpore ter svojemu soprogu in njegovim dedičem naročila, naložiti v ta namen 500 gld.[3])

V tej dôbi je živelo v Novem Mestu in njegovi okolici mnogo dobrosrčnih ljudij, ki so dajali od svojega obilega posvetnega blaga znatne podpore siromaškim in cerkvenim zavodom, dobrodelnim ustanovam, ali sicer v obćni blagor. Jeden tacih starih prijateljev oo. frančiškanov je bil tudi Ivan Jurij Wuset, grajščak v Gracarjevem Turnu. V svoji oporoki (27. julija 1666.) se je spomnil tudi oo. frančiškanov, kojim je velel dajati iz dohodkov Gracarjevega Turna po 12 gld. na leto, dokler bo ta grajščina v rokah njegove rodovine.[4])

---

[1]) Chron. Rud. I. 209.
[2]) Ibid. I. 279.
[3]) Ibid. I. 236—237.
[4]) Ibid. I. 238—240.

Isto leto (1666.) je ustanovil Ivan Kern večne maše s kapitalom 100 gld. in l. 1670. Avguštin Rasp (100 gld.).

L. 1674. je umrl Lenart Mellar, ki je bil dal l. 1665. sezidati kapelico svetega Antona na evangeljski strani cerkve. Zapustil je samostanu dva soda vina in 800 gld. gotovega denarja, za kar si je izgovoril, da naj se bere zanj in njegovo rodovino v kapelici sv. Antona vsak torek po jedna sv. maša. Za nje razsvetljavo in navadne potrebe pri altarju v nji pa je še posebej velel vložiti na kak varen kraj 500 gld.[1]) Leta 1694. je umrla gospa Wuset ter zapustila samostanu hišo v Novem Mestu, ki jo je ta prodal za 400 gld.

Prej imenovana odlična rodovina Raab je ostala tudi v svojih poznejših potomcih prijateljica frančiškanov, kajti Lorenc Raab, vnuk Martina Raaba, je zapustil samostanu l. 1677. zopet 400 gld. kot ustanovo za večne sv. maše.[2])

Meščanske rodovine Raab, Mellar in Kosler so bile kaj odlične, kajti bile so celò v sorodu s plemiči v novomeški okolici, n. pr. z rodovino Ruessensteinovo in Jankovičevo s Hmeljnika.

L. 1681 je umrl karlovški general grof Matija Strassoldo ter zapustil novomeškemu samostanu 1000 gld. L. 1682. je dovolil grof Auersperg hoditi v njegove gozde po les. Leta 1686. je testiral mestni pisar Jurij Perše 100 gld. Ko so l. 1686. devali nove zvonove v stolp, plačal je neki Lukančič vse tesarske in tudi zvonarske stroške za prelitev srednjega zvona.

Isto leto je umrl tudi kanonik in slovenski pisatelj Matija Kastelec, pač jeden največjih prijateljev samostana tedanjega časa. Kastelec ni bil le spreten pisatelj, ampak tudi izvežban stavbar, pod čegar vodstvom je dobila frančiškanska cerkev po požaru l. 1664. sedanji obok, ki ga popreje ni imela, in nov stolp. Matija Kastelec je pokopan v cerkvi zraven svojega brata Hyacintha, gojenca frančiškanskega samostana. Želel je sam tu počivati, kar priča napis, ki si ga je napravil sam.

V naslednjih letih so darovali l. 1688. medicine doktor Ivan Ganser 1000 gld, l. 1691. Ana Katarina Raab (roj. Werneg) 100 gld., l. 1692. je dal zdravnik Wolfgang Konrad pl. Breckerfeldt iz Impolce sezidati škapulirsko kapelico s kripto vred in potrošil za to v denarjih 200 gld. ter dal delavcem vso potrebno

[1]) Chron. Rud. I. 247.

[2]) Ibid. I. 258.

hrano. Sicer pa so pripomogli pri tem delu tudi drugi dobrotniki z manjšimi in večjimi dohodki, n. pr. Constantia Mordax s 40, Felicita Dilanec s 100 gld. itd. Ko je bilo delo dokončano, je preostalo samostanu še 53 gld. 35 kr. gotovine.

Leta 1709. je dal sezidati baron Ferdinand Mordax blizu svojega gradu Grma kapelico Božjega groba, koje podrtine se še vidijo, ter naložil za frančiškane 1000 gld. Obresti je odmenil za večne sv. maše. Za bratovščino sv. škapulirja je podaril še posebej 50 gld.

Leta 1710. je naložila Marija pl. Mosbach za frančiškane 200 gld.; 1712. Constantia Wolf, novomeščanka, 1000 gld.; leta 1712. je deželna gosposka dovolila samostanu 40 gld. letne podpore; l. 1715. je naložila Marija Sauer 1000 gld.; l. 1724. Catarina Schitfeld 2000 gld.; leta 1726. Daniel Schitfeld 2800 gld. To je bilo zadnje večje darilo, ki je je samostan dobil; le še l. 1730. mu je daroval beneficijat na Holmcu pri Kamniku 500 gld. za knjižnico; l. 1732. novomeški mesar Andrej Svetec 1500 gld., za katere pa se je moral samostan pričkati z njegovimi dediči, in leta 1753. mu je neki Filip Grebbin odstopil svojo terjatev pri dunajskem državnem banku v znesku 1000 gld.

Nekdanji dobri časi so polagoma minevali in samostan je jel doživljati marsikatero grenkobo. L. 1724. ga je pritisnil podjetnik Reyner, ki je vzel mestni mesarski davek v zakup, da so morali odslej plačevati tudi frančiškani davek od vsake za svojo potrebo zaklane živine, katerega davka so bili preje prosti.

Isto leto so prišli navskriž z grofom Paradajzarjem, ki ni hotel plačevati obrestij onih kapitalov, ki so jih njegovi predniki naložili v prid frančiškanom. Da bi frančiškane vjezil in se znosil nad njimi, napel je grof vse žile za to, da bi se naselil v Novem Mestu ali pa v njega okolici še jeden beraški red, namreč oo. Pavlini, kar bi bilo obema že obstoječima samostanoma, kapucinskemu in frančiškanskemu, gotovo v kvar, posebno tiste čase, ko je darežljivost meščanov pojemala od dné do dné bolj. K sreči je vodila merodajne osebe razumna razsodnost, da bi škodila preselitev vsem trem samostanom. Zato se Pavlini niso naselili.

Leta 1746. so si naložili frančiškani težko breme, ker so prevzeli pouk v gimnaziji; koliko neprilik so zavoljo tega doživeli, se bo povedalo pri zgodovini gimnazije.

V to dôbo (1580.—1740.) spada tudi ustanovitev obilega števila beneficijev, ki smo jih omenili pri opisovanju raznih cerkvâ. A

tudi za druge dobrodelne namene so darovali dobrodušni meščani velike svote. Nekatere teh ustanov so:

1. Martin Streha je bil kanonik v Št. Vidu v »Voggau-u«. L. 1642. (1. septembra) je odmenil 2000 gld. za dve dijaški ustanovi v graškem »Ferdinandeum-u«. Dogovoril se je z rektorjem tega zavoda, z jezuitom P. Caharijo Trinchellis, da bo le-ta iz obrestij teh 2000 gld. preskrbljeval po dva dijaka v imenovanem zavodu z vsem potrebnim. Denar se je takrat obrestoval s 6%; 40 gld. je bilo odmenjenih za hrano in stanovanje vsacega dijaka, 5 gld. za posteljno perilo, 15 gld. pa za obleko in druge potrebščine. — Prosilci za ti dve ustanovi so morali biti najmanj 14 let stari, ter imeti toliko znanja, da so mogli vstopiti v gramatiko, to se pravi vsaj v prvo latinsko šolo. Sorodniki ustanoviteljevi so imeli pri tem prednost, za njimi novomeški sinovi, ali vsaj v Novem Mestu rojeni otroci, potem pa tudi drugi Kranjci. Prezentacijsko pravico je prepustil Streha vsakočasnemu sekovskemu škofu. — Ustanovitelj si ni izgovoril stanu, katerega si morajo njegovi štipendijati izvoliti. Prizadevati so si le morali pridobiti si kmalu take lastnosti, kakor so jih imeli drugi Ferdinandejci. Če se niso vêdli po predpisih, veljavnih v tem jezuitskem zavodu, smeli so jih iz njega bacniti, le da je moral biti o tem sekovski škof poučen. Ustanovo so lehko uživali, dokler so se šolali.

Novomeški magistrat si je prizadeval dobiti to ustanovo v svojo pest, kar pak se mu hvala Bogu ni posrečilo. Kmalu po nje ustanovljenju je jel dajati prosilcem zanjo obljube, da jo bodo dobili, kadar se izprazni jedna ali druga. Take pismene obljube so se zvale »ekspektance«. L. 1716. so mestni očetje to ustanovo celò kar oddali, dasi niso imeli nobene pravice do tega. Seveda je bilo to početje brezuspešno, a bil je to prvi poskus, dobiti štipendijo v svojo oblast. A tudi sekovski škof je pazil na svoje pravice ter poslal za to predrznost mestnemu zboru kaj oster ukor.[1])

To ustanovo, ki se je sicer tekom let parkratov kaj zelò skrčila, uživajo novomeški dijaki še sedaj. Njena glavnica je mnogo večja, kakor je bila pri ustanovitvi.

2. Wolleneckova ustanova. Ivan pl. Wolleneck je bil župnik na Trebelnem, potem pa kanonik v Novem Mestu.

---

[1]) Mestni arhiv.

3. Mikičeva ustanova. Neki obrtnik Mikič, ki nam je sicer popolnoma neznan, je ustanovil l. 1683. beneficij ter odmenil za to eno hišo v mestu, ki je imela l. 1785. številko 150, en vrt, tri njive na novomeškem polju in tri vinograde.

4. Dilančeva ustanova. V svoji oporoki je neka Felicita Dilanec, rojena Gričarica, naročila svojemu sinu, naj naloži na kak varen kraj 1000 gld., iz kojih 6% obrestij naj se plačuje vsako leto dvema revnima a nravitima nevestama iz Novega Mesta po 30 gld. kot prispevek k njihovi doti. Sinu Dilancu se je zdel ta kapital najboljše naložen v »gilti«, zato je nakupil za to svoto desetino od žita in živine (Sack-, Garben-, Jugend- und Peinstöckzehent) na osmih gruntih v Dolenjem Gradišču v šentjernejski fari, v Ostrogu, na Rojih, na Drami in na Mihavcu, pa vinsko desetino in gornico na Tolstem Vrhu, ki je nosila po 15½ veder vina.

Dohodke iz teh pravic je naročil pobirati mestnemu zboru ter ga zavezal plačevati vsako leto dvema nevestama po 30 gld. Zgodilo se je to leta 1687.

To so najimenitnejše ustanove iz XVII. stoletja. Po vsem pa, kar smo že čuli o mestnem gospodarstvu in kar se bo pozneje še reklo, smemo sklepati, da se je mnogo ustanov že koj pri svojem početku poizgubilo, da jim niti imen več ne vemo.

D) Slavni meščani te dôbe.

V tej dôbi nahajamo mnogo slavnih móž, ki so bili ali novomeški rojaki ali pa so dolgo časa v mestu bivali ter si prislužili zaslug za njega razvitek ali vsaj njega dobro ime. Razven dobrosrčnih ustanoviteljev, ki smo jih ravnokar imenovali, in slovečih dveh zdravnikov Ganserjev, si je pridobil največ slave znani slovenski pisatelj Matija Kastelec. Sicer ni bil Novomeščan, ampak Notranjec, rojen v Kellenbergu blizu Vrema 24. januvarija l. 1620. Če je Valvasorjevo poročilo pravo, postal je že z 22. letom župnik v Toplicah l. 1642., kjer je ostal trinajst let (l. 1655.), zatem je bil dve leti župnik v Št. Jerneju na Dolenjskem, odkoder je prišel kot kanonik v Novo Mesto ter kanonikoval tu celih 30 let.[1]) L. 1668. mu je naklonil Žiga pl. Gallenberg beneficij sv. Erazma v Soteski.[2]) V zahvalo za to je dal Kastelec, ko je ustanovil l. 1675.

[1]) Valvasor. VI. 359.
[2]) Mittheil. d. hist. Ver. f. Krain, 1865. p. 86.

v cerkvi sv. Nikolaja v Novem Mestu pri altarju svete Barbare beneficij, grofu Žigi Gallenbergu in njegovi rodovini pravico predlagati beneficijata.[1]) Kot kanonik je bil neumorno delaven ter jeden najplodovitejših pisateljev svoje dôbe.

V slovenskem jeziku je spisal: 1. Kratki sapopadek potrebnih catoliskih naukoù. Ljubljana 1685. 2. Navuk Christianski sive praxis Catechistica etc. Ljubljana 1688. 3. Nebeski zyl, tu je premishloúaine teh svetih ozhakou. Ljubljana 1684. 4. Nebu na semli po boshji voli. V Ljubljani 1686. 5. Spegel te Zhistosti. 6. Shpeigel duhouni. 7. Bratouske buqvice Svetiga Roshen Kranza. Grätz. Druga izdaja se je tiskala v Ljubljani. — Razven teh knjig je spisal še slovensko-nemško-latinski slovar okoli leta 1680. in več knjig verskega zadržaja v latinskem jeziku.

Mimo pisateljevanja se je bavil tudi s stavbarstvom. Pod njegovim vodstvom je bilo narejeno, dejali smo na strani 39, pročelje (fasada) novomeške frančiškanske cerkve in se je sezidal njen stolp. Sploh je bil Kastelec velik prijatelj frančiškanov, v kojih cerkvi je tudi pokopan. Grobni napis sestavil si je sam; ta slovè:

Hic Mathias Castellez Canonicus jacet
qui etiam mortuus non tacet.
Loquitur hic in fornice et turri
nec silent alibi muri
Hic sciens architecturam
fecit sibi hanc sepulturam
et ut sit cum mundis
Petit a singulis paternoster vel de profundis

Clamat o viator ne tace
saltem dic requiescat in pace.
Dic ut docet S. Sulpitius
Deus sit ei propitius
Obiit in Domino A. 1688
Die XIX. Junii aetatis LXVIII.
Lux aeterna luceat ei Domine
Cum sanctis tuis in aeternum.

Ob kamnu na štirih straneh je napis:

Quaeris cur voluerit
sepeliri hic intus,
ait causa fuit
meus frater Hyacinthus.

Njegov brat, P. Hijacint, je bil frančiškan v Novem Mestu in, ker sta se ljubila v življenju, nista hotela biti ločena po smrti, pravi kronika novomeškega frančiškanskega samostana.[2])

Razven tega spomenika spominja nanj tudi še napis nad hišo, v kateri se nahaja nemški kazino:

SVB POTESTATE MARIANA
VIVET AEDES CASTELZIANA.

To hišo je namreč daroval leta 1668. svojemu beneficijatu. Prodana je bila z vrtom vred l. 1796. za 400 gld.

[1]) Valvasor, XI. 485.
[2]) Novice 1864. p. 74.

Sloveč slikar je bil Ivan Koch, čigar oče je bil prej imenovani dobrotnik špitala meščanskega. Kochova rodovina je bila jedna najbolj slovečih v mestu. Ivan Koch sam je bil jednajstkrat mestni sodnik, l. 1689., 1691.—1692., 1695.—1697., 1702.—1705. in 1713. Posebno slavna je bila njega slika sv. Tomaža v kapelici gradiča Weinhofen (?) pri Veseli Gori.[1]) Slikal jo je l. 1682.; slovela je kot mojstersko delo. Tudi Valvasor omenja več njegovih del; zlasti lepe so bile njegove podobe kranjskih noš in slike zgodovinske, kojih mnogo je Valvasor prevzel v svoje slavno delo.

Ivan Žiga pl. Breckerfeldt, rojen v Novem Mestu l. 1689., † 1760. Bil je sloveč in učen državnik, ki si je pridobil za državo veliko zaslug. Spisal je in v rokopisu zapustil mnogo razprav, ki jih navaja Hoff, Gemälde II. 49.

France Albert Pelzhofer, baron s Schönau-a, c. kr. svetovalec, je bil sloveč jurist. V Frankobrodu je izdal l. 1710.: »Arcanorum status libri decem.« Bival je tik Novega Mesta v gradu »Steinbrückel«, ki ga je kupil od Ganserjevih dedičev.

Ivan Urh Rudolphi. Rojen je bil v Novem Mestu, pa se ne vé kdaj. Njegovi stariši so bili Ivan Krištof Rudolphi, podpolkovnik (Obristlieutenant) in Marija roj. Wernegg z Vrhovega (Freyhof). Tudi ta je bil sloveč jurist, vseučiliški profesor in rector magnificus v Inomostu. Izdal je juridično knjigo »Centuria Palladis togatae.« V drugi izdaji je izdal isto knjigo njegov sin Anton Andrej Rudolphi, doktor obeh prav, in profesor na vseučilišču v Inomostu.

Mihael Herrmann, rojen v Novem Mestu l. 1618., je bil regens v konviktu na Dunaju in rektor v ljubljanskem jezuitskem kolegiju leta 1652. Bil je duhovni pesnik, ki je skladal in izdajal pesmi v čast sv. Barbare, sv. Ignacija, sv. Alojzija in drugih svetnikov. Te njegove pesmi so se večkrat z bakrorezi ozaljšane izdajale med svet. V tisku so izšle tudi »Exercitia pietatis« za dijake.[2])

Antonij Brežan, rojen v Novem Mestu in ondi frančiškan, je bil sloveč pridigar. Objavil je več duhovskih knjig, med njimi tudi svoje pridige v VI. zvezkih.[3])

P. Anton Mordax, rojen v Grabnu zraven Novega Mesta 25. decembra 1662. leta, umrl v Ljubnem (Leoben) 4. februvarija l. 1725. Bil je profesor modroslovja in bogoslovja v Gradcu, Celovcu,

---

[1]) Dimitz, IV., p. 112.

[2]) Breckerfeldt, l. c. 35.

[3]) Hoff, Gemälde II. 51.

Lincu in rektor pri sv. Ani na Dunaju, predstojnik vojaške duhovščine in rektor v Ljubnem. Spisal je več pobožnih knjig.[1])

Leonhard Wolf, rojen v Novem Mestu, je izdal več pobožnih knjig, med njimi »Ceremoniale ordinis s. Francisci«, 1649.[2]) Bil je frančiškan.

VI. Dôba od Marije Terezije do francoske okupacije.

§ 1. Prosvetljeni absolutizem in njega posledice za Novo Mesto.

Blagostanje novomeško je šlo že v XVII. stoletju vedno bolj rakovo pot, a prišli so še hujši časi. Že v dôbi Karola VI. se je napovedoval v zapadni Evropi, po Angleškem in Francoskem, nov duh, ki je kmalu prešinil tudi Avstrijo; stavil si je nalog, odstraniti in razrušiti vse, kar je veljalo doslej v cerkvi, šoli in državi, javnem in zasebnem življenju. Porodil se je v najvišjih vladnih krogih, ter se vrival v vse razmere državnega življenja.

Merodajni krogi so postajali vedno bolj prepričani, da je bil ves dosedanji način vladanja ponesrečen, skažen. Lotili so se odstranjati vse srednjeveške razmere, ki so se ohranile v Avstriji s čudovito žilavostjo celò do dôbe Marije Terezije. »Proč z vsem, kar spominja le količkaj na zastareli srednji vek«, je bilo geslo avstrijskih državnikov. Zapriseglí so se, izvesti ga do najskranejše skrajnosti.

To prestvarjevanje in prerojevanje je doseglo tudi Novo Mesto in reči moramo, ne v njegov prid. Spodkopalo je zadnje ostanke njegovega blagostanja ter storilo iz njega pravo beraško mesto.

Najpreje so to jeli čutiti trgovci.

Modrijani in državniki so obsojali v znanstvenih sistemih dotedanje ovire, ki so podvezovale po njihovih mislih razvitek trgovstva. Prepričanje, da se morajo trgovstvu gladiti pota in razbiti spone, ki so ga oklepale dotlej, se je jelo javljati v tem, da je dal Karol VI. popravljati in razširjevati važne, a dotlej slabe trgovske ceste, in delati nove, da je razglasil Trst in Reko za

---

[1]) Dimitz, IV., p. 109.

[2]) Hoff, l. c. II., p. 52.

svobodni luki (Freihafen), da je odpravil mnogo mitnic ter s komercijalnim patentom od leta 1717. razveljavil marsikatero trgovsko neprilično določbo itd. Cesarski patenti so vabili tuje trgovce v deželo ter jim olajševali trgovino in promet, kolikor je bilo mogoče. Kranjski trgovci so se pač spogledovali, ko je dal Karol VI. razglasiti, da smejo po Avstriji trgovati tudi Judje in Turki. Turki, ti ljuti sovražniki krščanskega imena! Tedanjikom so bile to čudne, neumljive prikazni. Ko bi bili hoteli uvidevati, da je prevzel novi duh vse merodajne kroge, ne bi se bili kranjski trgovci podali v ono dolgotrajno in drago pravdo zaradi kmetskega trgovstva. Izgubljena je bila že naprej. Kar so meščani zahtevali, obsodila je vlada že davno. Odkar je odpal jedini uzrok, iz katerega so imeli meščanski trgovci vse trgovstvo v rokah, odkar namreč mesta zaradi napredka vojskine taktike niso bila več stebri države, ker se vojskam nove dôbe niso mogla več upirati, spustila je vlada meščane iz rok ter naklonila svojo milost vsem državljanom v isti meri.

Že za Karola VI. toraj je bila nastavljena sekira na izključljivo le mestom dovoljeno trgovstvo in ž njim združeni lehki dobiček. Leta 1733. so se nahajali v Novem Mestu le še trije trgovci in še od teh je bil samo jeden pravilno izučen in pravi mojster. Najpotrebnejšega blaga nisi mogel kupiti pri njih, zlasti tacega ne, ki ga ženske oči vidijo tako rade. Prinašali so je krošnjarji (Hausierer); če teh ni bilo dolgo na spregled, bili so meščani, celò pak meščanke, v veliki zadregi. Zato so l. 1733. meščani kaj močno godrnjali in mrmrali nad mestnim sodnikom, ker jim je zapodil ravnokar prišle krošnjarje iz mesta, predno so mogli še nakupiti, kar so potrebovali.[1])

Prestvarjanje dotedanjih razmer je pa jelo iti v cvet, ko je vlado nastopila Marija Terezija.

Seveda je bilo malomestnim obrtnikom težko umeti, kake razmere se pripravljajo: v prvem času so celò menili, da se jim dela krivica. V Novem Mestu je imela mestna gosposka n. pr. z mesarji in peki, takrat najvažnejšimi obrtniki, največe križe in težave. Bili so to kaj trmoglavi in samovoljni ljudje; kadar se jim je zdelo, nehali so mesarji klati, peki pêči, ter so spravljali občinstvo v največjo zadrego.

Mesarjem je cene določeval sicer mestni zbor, a bil je pri tem ves v rokah mesarjev, kajti storiti je smel to le na podlagi

[1]) Vicedomski arhiv.

»mesarske skušnje«. V to svrho so kupili mestni očetje na sejmu živinče, za čigar meso se je imela cena dognati. Dobro seveda niso nikdar kupili, ampak žival vselej preplačali. Skrbeli so že mesarji za to, sicer so sumničili mestne očete, da so prodajalca podkupili.

Za poskušnjo kupljeno žival so zaklali na javnem trgu ter pozvali k poskušnji vse meščane.

Na tak priprost način so si prizadevali dognati v prejšnjih stoletjih pravo ceno, v XVIII. stoletju pak so višje gosposke jele spoznavati, da take skušnje v ta namen niso pravo sredstvo.

In vendar so se morali meščani takim poskušnjam udajati, sicer so se mesarji skujali in občinstvo je bilo brez mesa. Prigodilo se je celò, da n. pr. l. 1744. mesarji še po tacih cenah niso marali prodajati, kakor jih je skušnja dognala. Nehali so mesariti. Takrat pa so bili mesarski privilegiji že precej omajani. Zato so se razdraženi mestni očetje opogumili, poklicali kmečkega mesarja v mesto ter mu dovolili, da smé sekati meso po določeni ceni. A mesarji so se pritožili pri vicedomu, ki je mestni gosposki naročil, kmečkega mesarja takoj pognati iz mesta. Privilegiji, dasi tudi takrat že precej omajani, so imeli še vendar toliko moči, da se vicedom ni upal prezirati jih. Obljubil je, da bo prišel celò sam v Novo Mesto; napravila naj se bo mesarska skušnja vpričo njega.

In res je prišel. Ker se pak ni mogel delj časa v mestu muditi, ukazal je, naj se pričnè skušnja takoj ter se po stari navadi pozove vse občinstvo k nji. A dasi tudi so razglasili že ob sedmih zjutraj, da je vicedom tu, bilo je vendar že prepozno, kajti Novomeščani so odšli skoraj vsi iz mesta na poljska dela svoja.[1])

To je bilo za mesto, čigar prebivalci so bili trgovci, obrtniki in rokodelci, žalostno znamenje. Na polju so si morali iskati svoj bori kruhek, ker ga jim trgovstvo in obrt nista več dajala. Temu je bila kriva nova dôba!

Odklenkalo je tudi takim skušnjam.

Leta 1775. jih je vlada prepovedala ter ukazala, da se je mesarjem gledé na ceno mesa ravnati po Ljubljani; v Novem Mestu naj bo meso za en krajcar cenejše, kakor v Ljubljani; ali pa, če hočejo, en krajcar dražje, kakor v Zagrebu.[2])

---

[1]) Vicedom. arhiv I. p. 133.

[2]) Mestni arhiv.

Jožef II. je celò dovolil, da sme vsak rokodelčiti, obrtovati in trgovati, celò kmetje. Zato so jeli meščani popuščati svoje posle ter so se lotili poljedelstva.

Kaj je pomagalo n. pr. mesarjem, da jim je vlada ukazala l. 1775. ravnati se po cenah, kakoršne so bile navadne v Ljubljani, ter meso prodajati za en krajcar cenejše, kakor tam; kmetski mesar ga je prodajal lahko po dva krajcarja cenejše ter je imel vkljub temu boljši dobiček, kot meščanski.

Celò slabi časi pak so prišli proti koncu XVIII. stoletja, ko se je zaradi vojskâ vse podražilo, posebno pa žito in živina. Mesarji so nekaterikrat svoj obrt zaradi tega popolnoma ustavili.

V prejšnjih časih je mestna gosposka najlože mesarje uganjala v kozji rog, če jim je zažugala, da jim bo obrt prepovedala, ako se ne bodo vedli tako, kakor zahteva pravica in postava. A tako žuganje zdaj ni več izdalo, saj so puščali mesarji svoj obrt sami. Kdo bi se bil hotel le zastonj truditi, ali celò še škodo trpeti!

Leta 1791. je prišlo že tako daleč, da si je le še jeden sam mesar prizadeval zaslužiti si v Novem Mestu z mesarstvom svoj kruh. Bil je to neki Kalčič, ki je pa magistratu že parkrat izjavil, da bo tudi on popustil svoj obrt, češ, da mu hodi le v zgubo.

Leta 1801. je imelo mesto že zopet štiri mesarje, štiri leta za tem, l. 1805., pa zopet samo jednega. Pa še temu se je slabo godilo. Klal je le dvakrat v tednu, v torek in saboto. Vkljub temu pa mu je ostalo nekoč od jedne sabote toliko mesa, da se v torek ni upal zopet vola pobiti. Bilo je po letu in bal se je, da se mu meso usmradi. Prodati je hotel poprej ostanke. Kakor nalašč pa so prišli v sredo vojaki v mesto, ki so ostalo govedino povžili; vsled tega je bilo vse občinstvo od srede do sabote brez mesa.

Ravno tako se je godilo pekom. Sredi XVIII. stoletja so se nahajali v mestu trije. Njihov obrt je bil tako slab, da nekoč tri dni ni zakuril niti jeden peči. Ko jih je mestna gosposka zaradi tega prijela, dejali so: kako naj pečemo, ko ne moremo moke kupiti, saj nima nobeden človek denarja.

Ko je šla mestna gosposka preiskovat njihove shrambe, našla je pri vseh treh le šest mernikov moke.

Leta 1789. sta bila le še dva peka v mestu, pa še tema se je godilo tako slabo, da sta dejala, da zadružnega davka (40 gld.) nikakor ne moreta plačevati; če se jima ne spregleda, popustila bosta svoj obrt.

Leta 1803. nahajamo sicer zopet tri peke, pa tudi ne v boljših razmerah. Vsak čas je primanjkalo kruha.

Magistratu se je zdelo, da se kujajo nalašč, zato je dal razglasiti, da sme pêči, kdor hoče. Hipcem se je oglasilo pri magistratu 56 ljudij najrazličnejših rokodelstev, med njimi tudi en brivec, češ, da hočejo pêči kruh za prodaj. A zdaj so jele še le prihajati tožbe o premajhnem in slabem kruhu na rotovž!

Magistrat, ki je izgubil vsled svojega razglasa tudi še dohodke, ki so mu jih plačevali peki za pekarsko pravico, si ni vedel drugače pomagati, kakor da je preklical svoj prejšnji razglas, ter dal pekom njihove pravice nazaj; dejal je, da peki sicer ne morejo živeti, dolžnost magistratova pa je, skrbeti za vse svoje podložne jednako.

Iz uradnega poročila, ki je je poslal l. 1803. magistrat svoji višji gosposki, okrožnemu glavarstvu, odseva vsa bêda novomeškega obrta. Pisal je: »V novomeškem pomeriju, ki sega pol ure okoli mesta daleč, se nahajajo trije mesarji; dva v Kandiji, Lorenc Mikuš in Matija Drganec, in jeden sam v mestu, Miha Rohrmann.«

»Milar in svečar (Seifensieder) je bil že od nekdaj samo jeden tu. Sedanji se zove Anton Kalčič, ki streže občinstvu kaj slabo, a ne more boljše, ker ima preveliko rodovino, je slab gospodar in tudi ne posebno priden, dasitudi bi ga njegov obrt redil lahko prav dobro. Za gotov denar loja ne more kupovati, ker ga nima, na up mu ga pa mesarji nečejo več dajati. Prodajajo ga v Ljubljano ali Karlovec, občinstvo pa si mora sveče naročati, ali iz drugih krajev, ali si jih pa liti samo.«

»Svečar Kalčič tiči do ušes v dolgeh in se pripravlja, da bo prodal hišo in obrt ter šel od tod proč.«

»Peki so sicer štirje tukaj, Matija Štibernik, Lorenc Vevšek, Damijan Würstl in Anton Žitnik, a s pekarijo se ukvarjata le prva dva in še ta dva le po malem, tretjemu je le polje in druge spekulacije na mari, četrti je pa lenuh.«

»Uzrok, da v Novem Mestu ni dobiti vsak dan kruha po peki, tiči v v tem, da se prodaja skoro v vsaki deseti hiši, pri meščanih, gostilničarjih in drugih obrtnikih tako zvani kruh v hlebcih (das sogenannte Laibbrod), zato se večkrat prigodi, da ostaja kruh časih po tri in še več dnij. Težko bo peke siliti, da bi preskrbljevali občinstvo s kruhom tako, kakor treba. Sklicujejo se na to, da se nihče ne zmeni za njihove svoboščine in da ga ni urada, ki bi se zanje potegnil, marveč se dovoljuje pêči kruh, komur se ljubi.«

»Pred tridesetimi in več leti smo imeli tukaj tudi pivovarja, a pri sedanjih nizkih vinskih cenah ni mogel shajati, popustil je pivovarjenje in odšel. Za njim se potem dolgo ni nobeden več lotil tega obrta. Odkar pa se je vino podražilo, pivovariti je jel tukajšnji kotlar Anton Jäger, toda le po malem; zadovoljno ni z njegovim obrtom niti občinstvo, ker mu prodaja le slabo pijačo, niti ni zadovoljen on sam, ker pivo težko spravlja v denar.[1])

[1]) Mestni arhiv.

Tako se je godilo obrtnikom, a nič boljše ne rokodelcem.

Rokodelstvo je storilo vsled prizadevanja višjih gosposk v Avstriji res precejšen korak naprej, toda le v pogubo novomeških rokodelcev, ki se nikakor niso mogli meriti s fabrikanti, kojim so bili na razpolaganje veliki kapitali. Ličnejši in gotovo tudi cenejši izdelki, ki so jih dobivali meščani sedaj vsled boljših cestâ in ugodnejšega prometa iz Ljubljane ali celò od dalj, so vzeli domačemu rokodelcu vsa dela iz rok.

A da čujemo oba zvoná, navedena naj je tudi sodba sovrstnika, ki je živel dalj časa v Novem Mestu ter razmere dobro poznal. Breckerfeldt piše o tedanjih meščanih:

»Fabrike« (v tedanjem pomenu besede: večja industrijelna podjetja) »niso nastale tu nikdar, a kdo bi pak tudi kaj tacega od tako ubožnih ljudij mogel zahtevati!«

»Rokodelstvo je tukaj kaj slabo. Meščan, prizadevajoč si, pridelati si kruh in vino sam, peča se zraven svojega rokodelstva preveč s poljem in vinogradi. Zato ni niti dober kmet, niti dober rokodelec. Vsakemu je njegovo rokodelstvo postranska stvar. Posledica temu je, da ga ne dobiš iz njegovih rok še tako majhnega dela pred tremi, šestimi, osmimi ali še več tedni. Marsikdo si naroči, predolzega čakanja sit, to, kar potrebuje, rajši iz Ljubljane, če je le mogoče. Vrhu tega pa so še vsa dela navadno nerodna in šušmarska. Rokodelci popivajo rajši, kakor da bi delali. Po gostivnah posedajo preradi. Zato je najboljši novomeški obrt gostivna ter toči skoro vsak hišnik vino. Meščan menda tu ne pozna druge zabave, kot pijančevanje.«

»Ker so se cehom vzele njihove svoboščine, trpi mesto veliko škodo. Pretrgana je vez jedinosti, ki je vezala cehovske člene. Nemogoče je sedaj iz tujine naročiti si dobrih rokodelcev. Le slučaj privede mojstru pomočnika v delavnico. Tem potom si nakopava mesto, ker pomočniki niso naročeni in izbrani, samo pritepence. A vsprejemajo se, ker boljših ni. Zato pak tudi ni v rokodelstvih nikakoršnega napredka. Poprej, ko so pomočnike še naročali, je prihajalo mnogo tujcev v deželo. Zato so tukaj narodnosti tako močno mešane; zato iščeš v mestu zastonj pravega narodnega značaja (?), dobiš ga le zunaj na kmetih. Mnogi so res pravi tujci, mnogi pa živé komaj v drugem rodu tu.«

»Število tukajšnjih rokodelcev ne zadostuje potrebam tega mesta in tega okrožja. Mnogi od njih niso domačini, doma so iz druzih dežel, kjer vino ne raste. Vino je najbrže tudi ona vada, ki jih je izvabila, da so se tukaj naselili.«

»Sedaj (l. 1791.) se nahajajo tu naslednji obrtniki in rokodelci:

2 lekarnarja, 3 brivci, 1 kipar, 3 peki, 1 bukvovez, 1 puškar, 2 izprašana ranocelnika, 1 strugar, 3 železninarji, 3 barvarji na črno (Schwarzfärber), 1 sodar, 2 trgovca z galanterijskim blagom, 1 gostilničarka (Gastgeberin = Hotelierin), 2 trgovca z dišavskim blagom (Gewürzhändler), 1 kipar, ki vliva razpela iz gipsa, 1 steklar, 2 pasarja, 2 lončarja, 2 rokovičarja, 2 babici, 3 klobučarji, 1 glavničar (Kampelmacher), 2 krznarja, 1 kotlar, 6 usnjarjev, 2 fijakarja (Lehenkutscher), 2 platnarja, 2 mesarja, 2 zidarja, 3 iglarji (Nadler), 1 barvar (Plankenstreicher), 2 jermenarja, 1 brusar, 2 ključarja, 3 kovači, 4 gosposki in 6 kmetskih

krojačev, 2 vrvičarja (Schnürmacher), 1 dimnikar, 4 čevljarji, 1 mali mesar (klavec, Schweinstecher), 1 milar, 1 vrvar (Seiler), 1 nogovičar, 3 mizarji, 2 suknjarja, 1 urar, 1 kolar, 1 svečar, 2 strojarja na belo (irharja, Weissgärber), 1 tesar, 1 sladčičarica.[1])«

Gotovo majhno število! A še tega malce blaga, ki so ga ti — in še vsi ne pridni — rokodelci in obrtniki izgotovili, niso mogli izpečati. Boljše in cenejše blago jim je stalo povsod na poti.

Odkar je bilo rokodelstvo in obrtstvo vsacemu dovoljeno, je trpel meščan veliko škodo. Tuji trgovci že davno davno niso prihajali iz tujine, z Ogerskega in Hrvaškega, v mesto. Potrebnega blaga so dobivali zaradi zboljšanega prometa v svoji bližini in tudi doma dovelj; izostajali so celò kranjski kmetje, ki so na sejmeh po vaseh in okoli cerkvâ kupovali in prodajali, kar so želeli. Celò po pridelke in izdelke iz tujih dežel jim ni bilo treba več prihajati v mesto, prinašali so jim jih obilni krošnjarji.

Novomeški sejmi, nekdaj vir mestnega blagostanja, so izgubili vso svojo veljavo.

Odkar si je vlada prizadevala trgovstvo razviti in je osvoboditi vseh dotedanjih ovir, izpodrivali so tujci s svojim boljšim blagom meščana s sejmov; meščani niso imeli od njih skoraj nič druzega, kot le jezo.

Res je, da so še prihajali kmetje v gostih trumah proti mestu, v mesto pa ne več; ustavljali so se raje zunaj pred njim, kajti od vsacega blaga, prinešenega v mesto na sejem, je bilo treba plačevati, kakor smo čuli na str. 65, več pristojbin.

Dasiravno te pristojbine niso bile velike, vendar so se kmetje, da bi jih jim ne bilo treba dajati, ustavljali že v vaseh pred mestom, v Bršljinu, Cikavi, Žabji Vasi, na Pogancih, zlasti pa v Kandiji, kjer je bilo včasih bolj živahno, kakor v mestu samem. Proti temu se je postavljala mestna gosposka z vsemi silami po robu, ker je škodilo to njenim dohodkom, zraven tega pa tudi mestnim trgovcem. Toda svet unstran Krke je spadal pod Ruperčvrh in samostan kostanjeviški, od leta 1785. dalje lastnina verskega zaklada, ki se je seveda tudi potegnil za svojo pravico, kajti ruperčvrška gosposka je v prejšnjih časih tudi pobirala sejmovino od sejmarjev na svojem svetu, na katerem ni imela mestna gosposka nobene besede. Zastran tega so si bili vedno v laseh in se zapletali v dolge pravde, katerih je mesto skoraj vsako izgubilo. Le proti koncu stoletja, ko je bilo

---

[1]) Breckerfeldt, l. c. p. 27.

mesto zabredlo zaradi velikanskih žrtev, ki mu jih je nakladala vlada, v grozno revo, usmilila se ga je ta, ter prepovedala sejme v Kandiji. Posodila mu je celò vojaško pomoč; ker je bilo vedno dovolj vojaka v mestu, dajal je vsak bataljonski komandant proti malemu plačilu za vsak sejem patruljo 10 mož, ki je razganjala zakotne sejmarje v Kandiji in druzih blizu mesta ležečih vaseh.

Vkljub vsem tem neprilikam pak je bilo mesto v minulem stoletju o sejmeh vendar še bolj živahno, kot danes. Na Vélikem trgu je stala še cela vrsta arkad. Prodajalci z žitom so bili postavljeni pred rotovžem in od tod do Fabijanove hiše na voglu gimnazijske ulice, zato, da so se mogli umakniti z žitom pod oboke (Schwibbogen), če je pričelo deževati. Prodajalci s soljo in z vsemi takimi stvarmi, ki so jih prodajali na bokale, stali so od rotovža po vsem trgu doli do mostu. Sol so imeli na kocéh po tleh razloženo, konji solarjev pak so hodili, ker niso bili privezani, med ljudmi sem ter tja.

Po mestu, zlasti pa na južnem koncu Vélikega trga, je bilo o tacih dneh kaj tesno, kajti ulico, ki je držala s trga na most, so zapirala kaj nizka in ozka mestna vrata, tako nizka, da so morali visoko obloženi vojaški vozovi, ki so bili na potu na most, dostikrat odložiti svoje blago. Toda to je bila težavna reč, kajti precej pri mestnih vratih, na levi od vode gori, so k skalam pritisnjene stale štiri tako nizke hišice, da so jim visoki vozovi dostikrat strehe porušili. Podrli so jih še le l. 1845.; odkupil jih je erar, ki spravlja sedaj tjekaj les, ki ga rabi za most. Samostanski kronist, ki je to stvar zabeležil, dostavil je: »Ljudje se bodo kdaj čudili, ko se jim bo pripovedovalo in se jim kazal kraj, kjer so stale kdaj hiše.« [1])

Pri cerkvi sv. Antona so imeli lončarji in Ribničanje za suho robo svoj prostor, živinski trg pa je bil že takrat na Loki, kamor so ga iz Kandije prestavili, a tudi v Kandiji je pobiralo mesto živinsko mitnino.

Meščani bi bili imeli tudi v teh časih lehko od sejmov še nekoliko koristi več, kakor so jo res imeli, a ravno oni sami so bili najbolj uzrok, da so ostajali prodajalci zunaj mesta, kajti tekali so že zgodaj zjutraj vun v Kandijo, kupovali od njih blago, v prvi vrsti, kar je človeku za jed potreba, za prav drago ceno ter tako ljudi sami napotovali, da so ostajali zunaj mesta.

---

[1]) Chron. IV. 6.

A če tudi se sejmi konec minulega stoletja niso mogli primerjati prejšnjim, vendar so se meščani vselej veselili smanjih dnij. To se dá posneti že iz naslednjega:

Vkljub temu namreč, da je mestna gosposka v eno mer jadikovala, da mestu ni več shajati, da ne veljajo sejmi čisto nič več, potrošala je vendar rada denar za potrditev sejmskih pravic, kar jo je n. pr. l. 1795. stalo 139 gld. 46 kr. Seveda jih je ostala na dolgu in na Dunaju so jo dve leti drezali za te pristojbine. Naposled so ji poslali vojaško rubežen in plačala je.

Kam je izginila ona zlata dôba, ko se je Novo Mesto še z Ljubljano potegovalo za prednost!

Tudi na cesarskem dvoru so spoznali, da je zabredlo mesto v veliko revo in že Karol VI. je odvrnil Novomeščanom — ki so ga za božjo voljo prosili, naj stori kaj zanje, sicer bodo morali seči po beraški palici ter iti po svetu — da jih ne bo pozabil; pomagal jim bo, samo povedó naj, kako.

Meščani so ugibali sem in tja. Komisije, ki naj bi našle zlato žilico, s katero bo pomagano mestu jedenkrat za vselej, so si le kar kljuko podajale, a odhajale so druga za drugo brez koristi za meščane. Celò narobe, škodile so jim, kajti plačevati so morali drage komisijske stroške.

Po smrti cesarja Karola VI. moledovali so meščani z jednakimi prošnjami pri cesarici Mariji Tereziji. Tudi ta je bila pripravljena nakloniti jim svojo milost, seveda le v toliko, kolikor so se vjemale njihove prošnje z novim duhom prosvetljenega absolutizma. Poslala je l. 1744. v Novo Mesto celò svojega vicedoma, grofa Orzona, da bi jim pomagal. Ta jim je vdihnil dobro misel, češ, prosijo naj za gimnazijo. In res! Novomeščani so to storili ter po znani svoji navadi opisali veliko svojo revo: kako bogato mesto je bilo kdaj, kak promet je imelo, koliko je žrtvovalo za obrambo domovine, a nesrečne razmere, turška sila, zidanje Karlovca, uničilo jim je vse njihovo blagostanje! Ko je pala Kaniža, izostali so trgovci, ki so dotlej v gostih trumah prihajali z Ogerskega, Erdeljskega, Srbije itd.; zasukali so se drugam ter puščali Novo Mesto na strani. Prišla je nadnje kuga za kugo, požar za požarom in, kakor bi vseh teh nesreč še ne bilo dovolj, dali so deželni stanovi, ki niso bili blagru in prospehu mest po Kranjskem nikdar prijatelji, izdelati vrh tega še cesto s Hrvaškega skozi Sotesko in Žužemberk proti Ljubljani. Še tisto malo število trgovcev, ki so

dotlej hodili še skozi mesto, zasukalo se je na to novo cesto ter pušča Novo Mesto sedaj popolnoma na strani. Pomagano pa bi jim bilo, ko bi jim cesarica osnovala v frančiškanskem samostanu javne latinske šole — gimnazijo. Tem potom bi si Novomeščani mogli prislužiti vsaj boren košček kruha.

Po velicih težavah, o katerih bomo pa pozneje v poglavju o novomeški gimnaziji obširneje govorili, dobili so Novomeščani naposled vendar gimnazijo.

Leto za tem, leta 1747., jim je osnovala vlada okrožno glavarstvo.

Leta 1749. je dobilo Novo Mesto prvič svojo garnizijo. Prvi polk, ki je tu bival v garniziji, je bil polk Palffy; pozneje so bivali tu polki Moltke, Browne, Botha, Thurn, Terzy, nadvojvoda Jožef in drugi.

V jednem naslednjih let je prestavila vlada semkaj bankalno mitnico in tabačni inspektorat, ki je pazil na tihotapce s Hrvaškega.

Da bi spečali meščani svoje poljske pridelke lože v denar, poslala jim je vlada 1759. leta na Kranjsko čez 8000 vjetih Prusov. V Novo Mesto jih je odposlala 650 [1]), druge pa v druga mesta. Novomeščani se niso skazali hvaležne za to dobroto. Spodtikali so se preveč nad tem, da so bili ti ljudje luteranci. Vtepli so si bili v glavo, spreobrniti jih h katoličanstvu. Na to kaže vsaj, kakor se mi zdí, prošnja do prošta grofa Attemsa, naj odredi, da se pridiguje tem jetnikom vsako nedeljo nemški, zdaj pri frančiškanih, zdaj pri kapucinih, zdaj v kapiteljnu. A stvar se je sama ob sebi razbila, pač zato, ker je bila neizvršljiva.

Leta 1766. je osnovala Marija Terezija predilno šolo v Novem Mestu. Okrožni glavar je silil vanjo vse mlade ljudi brez ozira na stan in starost in spol, kajti šola je imela dobrotvoren namen: dala naj bi bila mladim ljudem priliko uvežbati se v predenju dotlej na Dolenjskem še neznanih izdelkov ter jim pripomogla tako do ložjega zaslužka. Toda mnogo starišev se je branilo pošiljati svoje hčere v to predilno šolo, v kateri so se stepali otroci najrazličnejše vzgoje. Nastal je v mestu prepir in se vnelo sovraštvo proti prestrogo postopajočemu glavarju.

Meščani so poslali višji gosposki pritožbo proti njemu, in ta je določila število učenk in učencev na 48, vsacih polovico, ter dostavila, da naj se silijo v to šolo le otroci revnih starišev, da se bodo

[1]) Chron. Rud. II. 199.

naučili v njej služiti si svoj kruh. Najbrže pa se jih tudi sedaj ni oglasilo zadostno število, zato je dal glavar izključiti 54 gimnazijcev ter jim ukazal, ali lotiti se kacega rokodelstva, ali pa vstopiti v predilnico. Ko pak je višja gosposka zvedela o tem samooblastnem postopanju ter videla, da se njeni dobrohotni ukrepi napak razumevajo, dala je šolo zapreti.[1])

Pritegniti se mora, da je vlada napela vse moči, pomagati meščanom v njihovi revi. Pri tem pa je časih izdala kak ukaz, ki ga smemo imenovati popolnoma ponesrečenega.

Tako je nameravala n. pr. l. 1763. prepovedati Dolenjcem preveliko število vinogradov, vzlasti one, ki so se nahajali na rodovitnih tleh, na katerih je bilo po misli vlade pričakovati boljšega in izdatnejšega pridelka. Ta prepoved bi bila zadela tudi Novomeščane, ki so imeli takrat skoro vsi vinograde. A ker je vlada postopala pri vsaki stvari kolikor mogoče varno in previdno, vprašala je tudi sedaj merodajne osebe za njihovo mnenje. Novomeški prošt je odločno odsvetoval premeniti dolenjske vinograde, zlasti one okoli Novega Mesta, v kaj druzega, ker se nahajajo vinogradi na krajih, na katerih bi sicer ne rastla nobena druga stvar s pridom. Dejal je, da leže vsi na strmih rebrih, s katerih odnaša vsak naliv zemljo seboj. Prav po nepotrebnem bi z veliko težavo morali ljudje nositi gnoj na take kraje. Prvi naliv bi jim vsega izpral. Vrhu tega bi se morale iz vinogradov napravljene njive le kopati, ker bi jih bilo nemogoče orati. Tudi v gozde jih spreminjati je prošt odsvetoval, kajti, da gozd kaj vrže, je treba predolgo čakati, tukajšnji ljudje pa morajo gledati na to, da jim njihovo zemljišče vsako leto kaj donese, sicer ne morejo shajati. Vsled tega so se vinogradi ljudem pustili.[2])

Veliko škodo pak je napravil meščanom in kmetom ukaz od l. 1771., s katerim se je v korist državne blagajnice razglasila sol kot monopol. Trgovstvo s soljo je nosilo na Kranjskem obilo dobička. Ta dobiček pak je videl tudi kneževski kameralni urad ter dal trgovstvo s soljo že l. 1607. v najem. Deželni stanovi so se zastonj proti temu upirali.[3]) Minulo je več ko 50 let, predno je razglasil cesar Leopold to trgovstvo zopet l. 1661. za prosto.[4])

---

[1]) Chron. Rud. III. 144.

[2]) Kapit. arhiv.

[3]) Dimitz, III. p. 438.

[4]) Ibid., IV p. 52.

Prosto je ostalo za tem več kot 100 let, do l. 1771., ko je Marija Terezija razglasila sol zopet za monopol. Poprej je imela svojo korist pri trgovstvu s soljo tudi mestna blagajnica; magistrat je po svojih paznikih (Salzmesser) pobiral od trgovcev na javnem trgu sol »in natura«, po jeden polič od vsacega mernika, ki se je tu prodal. Spravljal je to sol v svojih magazinih za hude čase, ko bi se sol ali zarad vojske, ali bolezni, ali drugih neprilik ne mogla lehko dobiti. V početku XVIII. stoletja je imel že nad 60 let staro sol shranjeno.[1])

Da je bilo trgovstvo s soljo zeló živahno, posnamemo lahko iz tega, da je dal magistrat l. 1760. vsled višjega povelja pravico pobirati solne merice, ker tega sam več ni smel, za 40 gld. čistega dohodka v najem. L. 1771. se mu je ta pravica odvzela. Sol se je mogla kupovati odslej le pri podjetnikih, ki so vzeli solni monopol v zakup. Cena soli je vsled tega tako poskočila, da je veljal odslej mernik soli 1 gld. 40 do 1 gld. 50 kr.

Proti koncu stoletja, okoli l. 1795., je dala vlada solni monopol zopet iz rok, Francozi pa so ga iz nova uvedli 1. junija l. 1812.

K sklepu tega odstavka naj bodo omenjene še dve ali tri pravice, ki jih je izgubilo mesto vsled prosvetljenega duha XVIII. stoletja.

V ustanovnem pismu je Rudolf IV. oprostil l. 1365. novomeške trgovce na cesti proti Ljubljani do Višnjegore, na zagrebški cesti do Kostanjevice, na ogerski cesti pa do »Richsenz-e« vsake carine in mitnine.[2]) Od l. 1733. dalje ni veljala ta pravica več.

O času Jožefa II. so izgubili Novomeščani tudi pravico, ki jim jo je bil podaril Rudolf IV. tudi že v ustanovnem pismu, da je bil namreč vsak nov meščan za sedem let vseh davkov prost.

Isti čas so izgubili tako zvani »Einstandsrecht«, pravico, ki so jo tudi uživali, odkar je mesto stalo. Po tej pravici so imeli meščani prednost pred vsacim drugim človekom pri nakupu kakega nepremičnega imetja, ki ga je dal kak someščan v prodaj in sicer proti neki določeni ceni. Ker pa je bila ta cena mnogo nižja, kakor

[1]) Vicedomski arhiv.

[2]) Krajev, kjer so se nahajale cesarske mitnice, so se trgovci seveda izogibali. Že 16. novembra leta 1478. se je pritožil cesar Friderik IV., da so si Novomeščani izbrali drugo cesto, da ne vozijo več mimo Čreteža, kjer je cesarska mitnica, in tedaj odpade nekaj kameralnih dohodkov. Ukazal je, naj vozarijo po stari cesti. (Opazka gosp. Ant. Koblarja po »Notizenblatt-u« 1852., p. 382.)

prava vrednost dotičnega imetja, zabranjevala se je s tem prehitra prememba posesti. Vsak posestnik je zato pač dobro premislil, predno je dal kako nepremično blago v prodaj. Le če bi ga noben meščan ne bil hotel kupiti, ponuditi ga je mogel nemeščanu. Tem potom niso ostajala le posestva v rokah istih rodovin, ampak so se odrivali tudi tujci iz mesta, kajti kdor ni imel svoje hiše, se ni smel oglasiti za meščansko pravico. Odkar pa je bil odpravljen »Einstandsrecht«, mogel je meščan ponuditi svoje imetje v prodaj, komur je hotel in od kogar je pričakoval višje cene. Odslej so tudi tujci mogli meščanska posestva kupovati ter postajati meščani, ne da bi jim smel mestni zbor staviti take zavire, kakor v prejšnjih dôbah.

Izgubo je trpela pri tem tudi mestna blagajnica. V dôbi Jožefa I. se je smel pečati z meščanskim poslom, rokodelstvom, obrtom in trgovstvom, kdor je hotel, ter mu ni bilo potreba, da se je dal sprejeti med meščane. Če druzega ne, prihranil si je pri tem vsaj takso za meščansko pravico (Bürgerrechtstaxe), ki se je ravnala prej po imovitosti prosilca za meščansko pravico. Ta pristojbina je tekla prej v mestno blagajnico, sedaj pa je bila tudi ta izgubljena. Komu bi bilo prihajalo pač na misel, oglašati se za sprejem med meščane; ta sprejem je imel odslej le še idealno vrednost.

Tacih in jednacih izgub, ki so jih vsled ukazov prosvetljenega stoletja trpeli posamezniki pa tudi mestna blagajnica, našteli bi lehko še več, toda zadostuje naj nam najvažnejše.

Obrniti nam je pozornost še drugim težam, ki so jele tlačiti meščane v tej novi dôbi. Ravno zaradi vedno bolj pojemajočega blagostanja so bile te posebno čutne; te so bile:

§ 2. Vojskine neprilike.

Hudi časi so se pričeli za prebivalce avstrijskih dežel, ko se je Avstrija zapletla proti koncu XVIII. stoletja v vojsko s Turki, posebno pa s Francozi; skoraj tako hudi časi, kakoršne so doživeli bivalci po nemških deželah v nesrečni 30letni vojski. Zlasti preko Kranjskega so bile vojaške čete vedno na poti, bodisi na Italijansko, bodisi proti nemški meji. Surove in divje vojake je usoda menda prav zato zgnetla skupaj, da so do krvi mučili miroljubnega meščana. Kaj so pomagale pritožbe! Gosposke niso mogle pomagati,

če bi bile še tako rade. Izdajale so sicer povelje za poveljem in olajševale meščanom vojskino težo, a vsem z ramen jo vzeti se vendar le ni dalo. Kolikor so mogli, pomagali so si meščani sami; z naporom vseh svojih močij so zgradili vojašnice, praznili nalašč za to odmenjene hiše in mestna poslopja in jih odkazovali došlim vojakom za stanovanja, vendar jih je dostikrat toliko pridrlo v mesto, da so jih morali radi ali neradi potakniti po hišah meščanov.

In kakšna sodrga se je v vojaških krdelih skupaj stekala! Da se je Bog usmili! Saj je bil vojaščine prost, kdor je imel le količkaj, o čemer je mogel reči: »To je moje!« Prost je bil ves stan plemenitnikov, razven, če so se oglašali sami, prost ves duhovski, meščanski in celò kmetski stan, posestniki, bodisi še s tako majhnim posestvom. Vojaštvo je raztezalo grabežljive svoje roke le po tujih rokodelskih pomagačih (kajti domače so znali mojstri dostikrat na kaj premeten način izviti iz rok vojaške gosposke), po dninarjih, nesvobodnih ljudeh, potepuhih, zanikrnih dijakih itd., skratka, utikali so med vojake po največ ljudi, o katerih ni živa duša rekla: škoda zanje.

Kako naj bi se meščan ne bil strašil, če so mu porivali dan za dnem take ljudi čez prag med njegovo mirno in pošteno rodovino! A tudi potepuh, potisnjen med vojake, je bil res milovanja vreden človek, saj v prejšnjem stoletju ni mogla zadeti človeka večja nesreča, nego če so mu po sili oblekli vojaško suknjo in — to ne za tri leta, kakor dandanašnji, ampak za vse življenje njegovo. Še le l. 1802. so omejili vojaško službo na 22 let, od 18. do 40. leta. Ni čuda, da je mikalo nesrečnega vojaka, znositi se s svojo trpkostjo nad meščanom, ki ga je milejša usoda obvarovala te nezgode. Čim bolj je meščan jadikoval, tem ložе je prenašal vojak bridkosti svojega stanú. Zaradi tega se je rodila med nevojaki ona odurnost, ki po nekoliko v ljudstvu še zdaj ni popolnoma pozabljena.

Uradni zapisniki minulega stoletja nam pripovedujejo o marsikateri hudi »rabuki«, ki je časih počila med meščani in vojaki. Mnogo nočij je bil na nogah ves kraj, kjer so »ležali« vojaki; hrupa in vrišča se ni manjkalo. Dostikrat so se za trda spoprijeli in zjutraj so bile videti krvave luže po ulicah. Doma so bili vojaki tiráni, gospodarji in oni pa, ki so jih morali imeti v stanovanjih, njih sluge.

Tudi po Novem Mestu je bilo v drugi polovici XVIII. stoletja vedno več vojaka videti. Danes bi meščani od veselja poskakovali,

8*

ko bi se jim storila ta dobrota ter se jim poslala garnizija. Tudi v minulem stoletju so sprejemali vojake s početka z veseljem, a sčasoma jih je prihajalo toliko tod skozi, da so se prestrašili, kadar se jim je naznanilo, da je zopet nov roj na poti proti mestu.

L. 1759. jih je bilo tako polno, da ni bilo dobiti stanovanja za dijake, ki so zato izostali ali pa potegnili drugam. Prefekt je prav bridko tožil o tem nedostatku.

Ko se je vnela zadnja turška vojska (leta 1788.), so čutili meščani že prav trpko pomnoženo število avstrijskega vojaštva. Celò pak je jela ta obilica presedati, ko se je Avstrija zapletla v vojsko s francoskimi prekucuhi na Laškem. Odtlej ni skoro minul mesec, da bi se ne bilo pomikalo po več sto vojakov skozi mesto, ali pa so celò še za več časa tu ostali.

Ko so se leta 1797. Francozi prvikrat bližali Novemu Mestu, se je stepalo tu neprimerno veliko vojakov. Od 7.—24. marcija n. pr. je bilo nastanjenih 547 mož Alvinzi-jevega polka [1]), za njimi je prišel polk Esterhazy-jev. Francozi to leto Novega Mesta še niso zajeli; v urnem diru je prijezdila vanje 4. aprila le predrzna francoska patrulja 14 móž, ki je pa čez par ur zopet odšla.

Precej za njimi je prišel v mesto domači polk Thurnov z vojskino bolnico vred, ki pa je ostal le par dnij tu. 7. aprila, tri dni po odhodu francoske patrulje, sta primarširala dva bataljona graničarjev, ki sta ostala tu 118 dnij, od 7. aprila do 2. avgusta.

Po zimi pak je postajalo prehajanje avstrijskih polkov skozi mesto celò živahno. 5. novembra se je oglasila vojskina bolnica iz Kostanjevice, 6. decembra polk Jos. Colloredo, 16. decembra zopet jeden oddelek istega polka, 24. decembra so prijezdili huzarji nadvojvòde Josipa, 27. decembra je dospel transport različnih polkov, 6. in 7. januvarja 1798. sta prehajala zopet dva oddelka vojskine bolnice iz Kostanjevice, 9. januvarja se je ustavil tu cel pešpolk Hoch- und Deutschmeister, 13. januvarja polk Jos. Colloredo; 23. januvarja so se pripeljali vojaški vozarji (Fuhrwesen), 27. januvarja polk nadvojvode Josipa, ki pa je drug dan odšel, a 29. januvarja se je vračaje zopet ustavil v Novem Mestu.

[1]) Toliko mož je štel ves polk, druge je izgubil na Laškem. Sploh to leto ni bil ni jeden polk polnoštevilen; kompanije, dejal je o priliki novomeški magistrat, prihajajo semkaj sila decimirane; mnogo od njih jih šteje mesto 195, le po 8, 10, 15, k večjemu 30 glav.

Mimo vojakov, ki so danes prišli, jutri pa zopet odšli, je ležalo v mestu od 22. aprila pa do 22. oktobra 1797. l. še čez 600 vojakov, ki so jih na Hessen-Darmstadt-skem nabrali Angleži, pa najbrže niso vedeli, kaj ž njimi početi.

Leta 1797. in 1798. so bivali v mestu, časih po več mesecev, polki Thurn, Esterhazy, nadvojvoda Josip, Hoch- und Deutschmeister, Colloredo, graničarski polk, Staray, Alvinzi, Nadasdy, Benjowsky, Huff, mnogo artilerije, grenadirjev, husarjev, mešanega transporta in najrazličnejših polkov, itd.

Tako se je godilo odslej vsa leta do francoske okupacije.

Vsem tem je bilo treba dati podstrehe, nekaterim, n. pr. onim 600 Hessom, celò pol leta. A mestece je bilo majhno, prostora v njem kaj malo; in še ta prostor, kakošen je bil!

Mesto je štelo takrat z vsemi javnimi poslopji vred 268 številk. Magistrat, kateremu je bila skrb, razvrstiti po mestu vsakokrat došle vojake, jih seveda v javna poslopja ni mogel pošiljati; med meščanskimi hišami pa je bilo mnogo popolnoma popuščenih in posutih; zopet v drugih so bili prostori, če le količkaj ugodni za oficirska stanovanja, enkrat za vselej najeti. L. 1797. je dejal magistrat, da ima komaj 100 stanovanj na razpolago. L. 1805. je bilo, kakor je poročal magistrat, 13 gospodarjev oproščenih vojaškega vkvartiranja, 57 stanovanj je bilo za kaj tacega nesposobnih, 28 že z vojaki napolnjenih, v ostalih pak je bilo komaj prostora za 420 móž; vojaka pa je primarširalo v mesto čez 1000 glav!

To je bil kaj tesen prostor, zlasti če se pomisli, da so posebno višji častniki strogo zahtevali taka stanovanja, kakor so jim po postavah šla. »Obristwachtmeistru« je n. pr. šlo pet sob, jedna shramba, jedna kuhinja, jedna klet, jedna drvarnica in dva ali štirje prostori v hlevu.

Stotniku so šle tri sobe in vse drugo, kar »Obristwachtmeistru«, le da se je moral zadovoljiti samo z jednim prostorom v hlevu. Nižjim častnikom so morali pripraviti po dve ali jedno sobo.

V koliki zadregi je bil časih pač magistrat, zlasti če je kak višji častnik ostal dalj časa v mestu in so za njim prihajali vedno drugi. Polkovnik grof de Belcredi je bil n. pr. leta 1797. tu od 1. junija pa do novega leta 1798. Leta 1805. so se nahajali v Novem Mestu: en podpolkovnik (Obristlieutenant), šest stotnikov, štirje nadčastniki, štirje častniki, dva banderijaša (Fähnrich). Vsi ti so bili baroni, vsak je zahteval po več sob za-se.

L. 1801. je prišel sem general, da preišče vojaštvo. Magistrat se je seveda za tacega vojaškega dostojanstvenika na vse moči prizadeval dobiti stanovanje, a ni mu bilo mogoče. Naposled so iztaknili v Kandiji nekje zanj podstreho.

Mnogo je bilo treba tudi prostora, kadar je dospela v mesto kaka vojaška bolnica. Leta 1801. se je nahajala tu celò glavna vojaška bolnica in preskrbovalna zaloga (Verpflegsmagazin). Novo Mesto je bilo ob jednem zbirališče vseh onih, ki so spadali k bolnicam v Kostanjevici, Karlovcu, Zagrebu in morebiti še drugje na Hrvaškem.

Najrazličnejše bolniško osobje je čakalo tu tedne in mesece povelja, da odide na določeni mu kraj. To leto so prišli ob jednem semkaj: jeden bolniški poveljnik, jeden podčastnik, jeden oskrbnik, jeden pristav, jeden vojaški kapelan, jeden feldwebel, štirji furirji, jeden štabni zdravnik, šest nadzdravnikov in petnajst zdravnikov; ž njimi pak tudi še drugi, ne k tej bolnici spadajoči bolniški poslovniki, jeden vojskini komisar, jeden častnik, jedna lekarna z dvema pomagačema, jeden zdravnik, dva furirja in jeden žid, ki je spadal k mesarskemu oddelku vojske.

Vse to je hotelo biti seveda pod streho in to kolikor mogoče prijetno spravljeno. V vojašnico, kjer je bilo dosti prostora blizu za 700 ljudij, pa malo snažnosti, si ni želel nihče; ljudje, ki so imeli svoje opravke pri bolnici, še celò ne; drugod po mestu pa je bil ta čas vedno vsak prostorček oddan.

Nobena teža menda ni bila meščanom tako čutna, kakor ta. Vojaki so si le kar kljuke podajali; komaj so jedni odšli, prišli so že drugi, časih pa se jih je nagnetlo toliko, da jih je bilo ne-le mesto polno, ampak tudi vse bližnje vasi; tako n. pr. l. 1797., ko se je nastavilo tu 1728 vojakov in to za več dnij.

Dosti je bilo hišnikov, ki so se morali umakniti vojakom iz vseh svojih sob ter se zadovoljevati z jedno samo za vso rodovino in vse posle. Da! dostikrat so se zgnetli domači in vojaki v jedno sobo. L. 1797. je imel nek meščan skozi več kot pol leta 12 vojakov v svojem stanovanju.

Vsak najmanjši prostorček je bil založen. L. 1797. so vzeli ter porabili za vojaško stražnico celò malo sobo v mestnih vratih, kjer je bival sicer mitničar. Najemnik mestne najemnine, neki Brtoncelj, se je proti temu bridko pritožil, češ da njegov mitničar sedaj ne more več pobirati mitnine, ker ga pehajo vojaki proč od

okna, pri katerem jo pobira; rekajo mu, da to je njihova stražnica, kjer nima nobeden drug človek nič opraviti. Vojaki ne trpé, da bi se kak voz tu ustavil, vozniki mu toraj uhajajo, ne da bi mu plačali. Navadno je bilo že od nekdaj, da so se mestna vrata zaprla, če so ljudje na enkrat veliko živine prignali. Tudi tega vojaki ne pusté več, ampak razganjajo živino s palicami na vse strani. Brtoncelj je dejal, da trpi škodo; zato pač ne bo plačal take najemnine, kakor se je z mestom pobotal zanjo, ako se mu ne pomaga.

Potolažili so ga, naj malo počaka, da vojaki odidejo, saj je tudi magistrat v veliki zadregi ter ne vé, kam bi jih potaknil.

Vojaki so res odšli, a pomagano mu ni bilo, kajti še tisti dan so mu poslali druge. Sedaj je pa tudi Brtonceljna minula potrpežljivost. Dal je magistratu na izbiro, ali naj prestavi vojake, ali mu pa popusti kaj mitnine, kajti z mitnino sta mu bili oddani tudi obe sobi v gorenjih in dolenjih mestnih vratih. Po leti je za vso silo še shajal, mitničar se je preselil z vso svojo rodovino pod streho, po zimi pa ne more tam več bivati.

Tacih in jednacih pritožb bi se dalo navesti cele kôpe. Da se je vojakov vsak branil, se nam pač ne more zdeti čudno, posebno če pomislimo, kake vrste ljudje so to bili.

L. 1799. n. pr. Novomeščani pač niso bili posebno oveseljeni s sporočilom, katero jim je poslala višja gosposka, da je na poti proti Novemu Mestu 352 vojakov, vrhu tega še prostovoljcev, ki so se nosili posebno ošabno. Take čete so se meščani vselej najbolj bali. Prostovoljci, ljudje toraj, ki so nosili radovoljno svojo kožo sovražniku v boj na prodajo, dovoliti so si smeli še več, kot njih drugovi, ki jih je le sila in zvijača potisnila med vojaška krdela. Prostovoljci minúlega stoletja so bili vselej in vsi izmečki človeške družbe, ljudje, katerih je marsikdo skrival pod vojaško suknjo zločine, za katere so človeški in božji zakoni odmenili vešala.

Napovedan je bil tedaj prihod take sodrge. Vojaška gosposka, ki jo je meščanom napovedala, je pridejala pač nepotrebni dostavek, da so to po večjem ljudje, »die einer besonderen Beaufsichtigung bedürfen«. Zato je ukazala, da morajo biti vsi meščani vse noči, dokler bodo ti ljudje v mestu, z orožjem v roci po koncu, kajti bati se je nereda, hrupa in celò ognja. Vrhu tega bi jim utegnilo na misel prihajati, kako bi ubegnili od vojakov. Gosposka je storila meščane odgovorne za to, da ne zmanjka nobenega, in da se to ne

bi zgodilo, morajo hoditi vse noči močne meščanske patrulje po mestu in imeti zlasti mestna vrata dobro zavarovana.

Po takem poročilu meščanom seveda ni bilo pričakovati najprijetnejših dnij. In res takoj prvi večer je nastal med njimi in došlimi prostovoljci pretep, v katerem so meščani pobili tri prostovoljce, več pa jih hudo ranili; ali tudi marsikateri meščan je nosil drug dan obvezano glavo.

Takih gostov se je seveda vsak branil pod svojo streho; ker je pa zakon strogo zapovedoval, da ni nastanitve nihče prost, iskali so meščani najrazličnejših ovinkov, po katerih bi se izognili tej neprijetni dolžnosti. Potiskali so si vojake drug drugemu v hiše in pritožb na to stran ni bilo konca ne kraja.

Tepeži med vojaki so bili navadna stvar. 13. julija l. 1806. so se stepli v Mačkovcu trije vojaki nadvojvode Josipa polka z nekaterimi ondotnimi kmeti. Več kmetov je bilo ranjenih, dva od njih celò prav nevarno. Vojaško poveljstvo je poslalo tjekaj častnika s 50 možmi; a mesto da bi postalo vsled tega boljše, pripetili so se še hujši izgredi. Več marodérjev (vojaških tolovajev) se je ločilo namreč od svojih tovarišev; po noči so se razkropili po Mačkovcu in Ločni ter s silo udarili v hiše, kjer so pobrali, kar jim je prišlo v roke.

Vojakov se je branil vsak, ubranil pa se jih seveda ni. Posebno Kandijanci so se upirali proti nastanitvi na vse kriplje. Mestna gosposka se je zarad tega pri okrožnem glavarstvu mnogokrat pritoževala in zahtevala, da naj nosijo Kandijanci z meščani vse iste teže. Posebno čvrsto so se branili l. 1800. Novomeški magistrat je dejal: »Tam v Kandiji je neki človek, ki se nosi, kakor bi bil res kandijski starejšina; to je neki Pissig, mlad, golobrad neslanec, ki je komaj misliti začel; ta res méni, da bo pripravil Kandijancem oproščenje od nastanitve. Ker se nismo hoteli prièkati, preoblagali smo svoje meščane, ki so kaj tacega že od zadnje turške vojske sem vajeni. Kolikokrat prihajajo semkaj transporti v pozni noči, ne da bi bili prej oglašeni. O tacih prilikah vzbujamo someščane iz spanja ter jim pošiljamo vojake v hiše, med tem, ko Kandijanci mirno dalje spé. Leta 1797. je bilo mesto čez pol leta z vojaki kar prenatlačeno, meščani smo jim morali dajati dvakrat na dan kurjave in soli. V vsej Kandiji je bilo takrat le par Hrvatov, ki so v tednu komaj jedenkrat kuhali ter spali ali po skednjih in šupah, ali pa pod milim nebom. — Če bi hoteli,

dokazali bi lehko, da spravlja mesto po $^5/_6$, Kandija komaj $^1/_6$ sem prihajajočih vojakov pod streho. Če bi šteli hiše in odšteli v mestu one, kamor vojakov ne smemo ali ne moremo pošiljati, našli bi komaj sto za stanovanje pripravnih hiš. Dosti je stanovanj, v katere vam vojaki ne gredó za nobeno ceno; in tak je ves Breg, vsa vojaška in samostanska ulica in vsa okolica kapiteljska. Kandija pa ima najmanj trideset in sicer prav prostornih hiš, toraj le za $^2/_3$ manj, kakor jih je v mestu.«

Najneprijetnejši posel je imel pač oni mestni oče, ki je razvrščeval vojake po hišah. In s kom se mu je to plačevalo? — Z jezo in sovraštvom!

Odškodnina za take in jednake sitnosti pak je bila kaj majhna, le po jeden krajcar za prostaka na dan (Schlafkreuzer), pa še na to odškodnino so morali meščani čakati dostikrat po več let. Obile vojske so izpraznile vse državne blagajnice. Državniki so izumljali davek za davkom; ko pa vsi le še niso mogli pokrivati stroškov, obrnili so se do državljanov za prisiljeno vojskino posojilo.

§ 3. Prisiljeno vojskino posojilo.

Prvikrat se je to posojilo zahtevalo leta 1794. Izogniti se mu ni mogel nihče, kdor je imel le količkaj svojega. Za posojilo je dobil na svoje ime pisano potrjilo, ki pa je ni mogel prodati. Patent od 13. januvarja l. 1794. je obljubil, da se bodo potrjila po končani vojski zamenjala za obveznice. A to je bilo neizvršljivo; država je bila v tolicih zadregah, da je dala naslednje leto po časopisih objaviti, da pričakuje od svojih upnikov kolikor mogoče velike pripomoči. Pričakovala je in pozivljala naravnost, naj se ji posojeni denar daruje. Zato naj se oglasijo meščani s svojimi pobotnicami o posojenem denarju najpozneje v šestih, kmetje pa v dvanajstih tednih za obveznice. Kdor bo ta čas zamudil, prečrtalo se bo njegovo posojilo ter se razlagalo, kakor bi ga bil daroval.

Oglasilo se je res veliko ljudij prepozno, ki pa niso nameravali svojega posojila darovati. Bilo jih je toliko in vedeli so navajati take izgovore, da gosposke niso mogle ostati pri svoji prvi izjavi. Dale so $3^1/_2$ odstotne obveznice tudi onim, ki so določeni obrok zamudili.

Avstrija ni nikakor računila, da bo vojska s Francozi trajala tako dolgo. Zanašala se je na gotovo zmago in tej sledeči nagli

konec vojske. Brezdvomno se ji je zdelo, da bo posojeni denar mogla vrniti svojim državljanom že l. 1795., a mesto tega je bila prisiljena leta 1797. potrkati z nova pri njih.

Leta 1797. je spravila posojevanje v pravilen red ter prisilila vsacega k posojilu, od kogar je bilo le kaj izsiliti.

Posojati so morali po tem-le načrtu:

Posestniki zemljišč, v prvi vrsti toraj grajščaki in razni cerkveni zavodi, farovži, samostani, opatije itd. so posojevale toliko, kolikor je znašal njihov »gosposki davek od zemljišč« (Dominical-contribution), kmetje pa le 30% svojega »kmečkega davka« (Rustical-contribution).

Hišniki po mestih so dajali polovico odmerjenega jim hišnega davka kot posojilo. Celò hišniki, oproščeni sicer vsega hišnega davka, so morali posojati v isti meri, kakor drugi.

Državljane, ki niso imeli nikacega nepremičnega posestva, vendar pak gotove letne dohodke, toraj: obrtnike, rokodelce in kapitaliste, je dejala vlada skupaj v jeden razred ter jih imenovala »quartum genus hominum«, izvzeti so bili iz tega razreda le duhovniki in uradniki, ki so jih obdavčili drugače. »Quartum genus hominum« je dajal posojilo od čistega letnega dohodka. Kdor ga je imel manj kot 100 gld., je bil posojila prost; od čistega dohodka 100—150 gld. so posojali po 4%, od 150—200 gld. po 6%, od 200—300 po 8% in od 300 dalje po 12%.

Vsakdo je moral svoje dohodke sam gosposki oglasiti. Nalašč za to postavljena »dvorna komisija vojskinega posojila« je pazila na to, da so se oglašali ljudje s svojimi dohodki pravično in pošteno. Če se ji to ni zdelo, odmerila je posojilo sama.

Čisti letni dohodek nekaterih ljudij, n. pr. malih rokodelcev, je bil dostikrat kaj majhen. Da bi si prihranila dvorna komisija pri nujnosti opravkov delo, naložila je rokodelcem in obrtnikom davek kar skupno, vsemu cehu. Ta ga je razdelil za tem med posameznike.

Čudno! Vkljub hudim časom se je oglašalo mnogo novomeških rokodelcev z veliko večjim čistim dohodkom, kakor so ga res imeli. Dvorna komisija je pošiljala take izjave magistratu v odobravanje ali popravo. Magistrat je bil pač o dohodkih bolje poučen, kakor komisija. V opazkah, s katerimi je reševal izjave o dohodkih, nahajamo stavke kakor: »N. N. nima niti polovice oglašenih dohodkov«, ali: »velika revščina«, ali: »vsa rodovina strada« itd.

Kako to, da so oglašali ti ljudje večje dohodke, kakor so jih res imeli, je skoraj neumljivo. Najbrže niso umeli, da je razloček med dohodki in čistimi dohodki; da bi se bili v teh hudih časih iz gizdavosti in nespametne nečimurnosti delali bogatejše, kakor so bili, skoraj ni misliti, a mogoče je, zlasti v Novem Mestu.

Na vrnitev posojila za leto 1794. je mogla misliti država še-le l. 1804. Dala je razglasiti, da se smejo na imé pisane obveznice prodajati odslej tudi dalje, da se smejo zamenjati, zastaviti ali kar hoče kdo ž njimi storiti. Pripravljena je bila jih o vsaki priliki izplačati; zato je ustavila tudi njihovo obrestovanje 1. novembra l. 1804. Rečeno je bilo, da bodo zapadle vse obveznice, ki se tekom leta ne bodo pri državni blagajnici zamenjale za gotov denar.

A predno se je moglo to izvršiti, začela se je zopet nesrečna vojska l. 1805., vsled katere država ni mogla ne le nič vrniti, ampak bila narobe prisiljena jemati zopet na posodo. Isto tako se je godilo leta 1806., 1808. in 1809. Vračevanje se je vsled groznih nesreč, v katere je Avstrija zabredla, zavleklo celò do l. 1828.

Koliko so posodili Novomeščani tekom onih nesrečnih let, ne vém povedati, računi so preveč zmedeni. Znano mi je le, da je posodil l. 1794. »quartum genus hominum« v Novem Mestu 130 gld., leta 1795. 67 gld.; leta 1799. so posodili vsi meščani skupaj 350 gld., leta 1806. 444 gld. 54¹/₄ kr.; leta 1807. 131 gld. 22³/₄ kr. Od leta 1805.—1808. in od l. 1809.—1810. so posodili Novomeščani vsega skupaj 24.565 gld. 9 kr.; v tem je vračunjenih tudi onih 2000 gld., ki so jih izsilili Francozi od njih.

Mnogo tega posojila, o katerem niso pričakovali, da ga jim bodo kdaj vrnili, darovali so meščani l. 1800. za napravo vodnjaka na Vélikem trgu. Zadnjih vrnjenih svot tega vojskinega posojila pa je malokateri posojevalec dočakal; izplačale so se jim še le l. 1830.

Po tem takem se ni čuditi, da je nastala v Novem Mestu v početku tega stoletja tolika revščina, da je magistrat tožil l. 1800.: »Indem bei dem herrschenden schweren Mangel an Barschaft schon die Umsetzung (t. j. Umwechslung) einer Banknote von 25 fl. hierorts den äussersten Schwierigkeiten, jene einer höheren der platten Unmöglichkeit ausgesetzt ist.«

§ 4. Zgodovina mestnega zbora (od l. 1740.—1809.).

Tako globoko, kakor v vse druge razmere meščanskega življenja, je posegla vlada Marije Terezije in Jožefa II. tudi v mestni zbor. Čuli smo, kako neomejeno svobodo so vživala avstrijska kneževska mesta (landesfürstliche Städte) v prejšnjih dôbah. Bila so skoraj do dobra samostalne republike, ki so se same vladale tako, kakor se je njim zdelo najprikladneje. Le redko kdaj je moral vicedom, cesarjev ali knezov namestnik, vmes poseči, pa še takrat je storil to nerad.

Sedaj je to prenehalo popolnoma. Po nazorih prosvitljenega stoletja so se morali dati tudi mestnim zborom strogejši nadzorniki, kakor so bili vicedomi. Ker je bilo vse meščansko gibanje dejano v ozke ojnice, moralo se je to tem bolj zgoditi tudi z mestnim zborom, ki je bil vendar povsod duša vsega življenja v mestu.

To je doživel tudi novomeški zbor. Najimenitnejši osodepolni ukrep ga je zadel l. 1747., ko je dejala Marija Terezija zadnjega kranjskega vicedoma, grofa Orzona, v pokoj ter uvedla mesto vicedomske gosposke okrožno glavarstvo.

O k r o ž n i g l a v a r j i (Kreishauptleute), nasledniki vicedomov, so morali biti možje nove dôbe, napojeni z novim prosvitljenim duhom. Njihova dolžnost je bila skrbeti z največjo natančnostjo, da se uvede in spolnuje vse, kar ukazujejo višje gosposke. Brezobzirni do skrajnosti, posebno, če se jim je stavilo pri spolnovanju njihovih dolžnostij kaj na pot, so bili okrožni glavarji navdušeni občudovatelji novega časa. Čim vnetejši novotarji so bili, tembolj so se prikupljali svojim gosposkam, a ravno tako neprijetni so postajali meščanom, ki se niso mogli tako hitro, kakor so oni želeli, vživljati v nove naredbe. Pa kako bi bilo tudi pričakovati kaj tacega od ljudij, ki so jim bile stare razmere in navade svete in priljubljene ravno zato, ker so bile stare.

Leta 1747. je dobila Kranjska mesto jednega prejšnjega vicedoma tri okrožne glavarje, jednega za Gorenjsko s sedežem v Ljubljani, druzega za Notranjsko s sedežem v Postojini, tretjega za Dolenjsko s sedežem v Novem Mestu.

Ž njim je dobil mestni zbor kaj natančnega gospoda. Brigal se je za najbolj malenkostne stvari. Kako bi si bili novomeški

gospodje prej kdaj mislili, da bo prišel čas, ko ne bo veljala njihova beseda čisto nič, ko vkljub svojim privilegijem in častitljivim svoboščinam ne bodo smeli brez glavarjevega dovoljenja iz mestne blagajnice potrošiti niti najmanjše svote! Preje pa so s tisočaki gospodarili, kakor so hoteli. Kako bi si bili mogli misliti, da bo treba kdaj poprašati, smejo li na rotovžu popraviti okna ali vrata, ali dati popraviti streho!

1. Prvi okrožni glavar je bil Wolf Adam baron Erberg (1747.—1754.), ponosen in silovit mož. Za delo, pravi Breckerfeldt, ni bil posebno vnet Glavne naloge, ki se mu je naložila, uravnanja mestnih dohodkov, ni izvršil, prehitela ga je pri tem smrt.

2. Sledil mu je Maks baron Erberg (1754.—1761.). Za okrožnega glavarja tudi on ni imel drugih sposobnostij, kakor da je bil prijatelj novodobnih nazorov. Bil je lieutenant v polku generala Dauna ter se tam tudi odlikoval. Slekel je lieutenantsko opravo ter oblekel ono okrožnega glavarja, ki je imel dostojanstvo oberstlieutenantovo. O poslovanju ni dosti umel, kar tudi ni bilo pričakovati, a dali so mu v pomoč izvrstnega tajnika, Novomeščana Mikoliča. Erberg je nosil le imé, delal pa je Mikolič, »durch den auch das Kreiswesen lediglich dirigiert und betrieben wurde«. V priznanje in plačilo za njegov trud so poslali pozneje Mikoliča kot okrožnega glavarja v Senj.

Erberg ni dolgo glavaril v Novem Mestu; umrl je tu že l. 1761. ter so ga v frančiškanski obleki pokopali v tukajšnji frančiškanski cerkvi v škapulirski kapelici.[1])

Tudi on ni uredil novomeškega gospodarstva. Storil je to njegov uradni pribočnik Ivan Žiga pl. Breckerfeldt, začasni naslednik prejšnjega glavarja Adama barona Erberga. Seveda je bilo to uredovanje sila težavno delo, ker ni vedel niti jeden mestnih očetov, kakošni so mestni dohodki. Težavno delo je bilo končano še le leta 1760., ko je Maks baron Erberg že umiral.

3. Tretji glavar je bil Franc bar. Apfaltern (1761.—1767.). Tudi ta mož ni bil na svojem mestu. Breckerfeldt pravi o njem: »Sein elastischer Geist hatte die Kraft nicht gewonnen, sich in dem Wirkungskreise nach seinem inneren Vermögen ausdehnen zu können.« Storil je le, kar sta hotela tedanji vladar Kranjske (Landesregierer), grof Henrik Auersperg in baron Josip Brigido.

---

[1]) Breckerfeldt, p. 17.

L. 1767. je zamenjal dolenjsko glavarstvo z gorenjskim, s katerega se mu je umaknil

4. četrti novomeški glavar Ivan Karol pl. Klassenau (1767.—1783). Ta je glavaril v Novem Mestu 16 let. Bil je mož obilne vednosti in spretnosti ter neumorno delaven. Sreče pa ni imel. O njegovem času se je pričelo kovarstvo proti blagajničarju Vaclavu Škubicu. Novomeščani so imeli Klassenaua radi; vkljub temu je bil poklican v Ljubljano, pa ne kot glavar, ampak kot okrožni komisar, dasi tudi so mu pustili prejšnjo plačo.

5. Za njim je prišel v septembru l. 1783. Ivan Nepomuk Ursini grof Blagaj (1783.—1786.), gubernijalni svétnik. Tudi tega glavarja se Breckerfeldt ni oveselil. Sodba njegova o njem je zeló trpka. »Dosedanji glavarji so imeli v svoji pisarni le po jednega tajnika in pristava, ki pa ni imel nobene plače. Blagaju so dali obilnejše osobje in obilnejšo plačo.« Poln trpkosti in užaljenja proti Blagaju, pravi Breckerfeldt o njem, da bi bil za orijentalskega pašo bolj na svojem mestu, kakor za novomeškega okrožnega glavarja. »Kakor kmet poželjivo pogleduje po bogati strni, tako ta grof po žetvi, ki mu je cvetela o priliki, ko so razpuščali samostane ter odpravljali bratovščine in cerkve. Ko je jel cimiti razpor med grajščaki in podložniki, pospeševal ga je nalašč in pristranski, kolikor je mogel. Bogata žetev mu je zorela pri kazenskih pristojbinah in drugih denarnih pritokih, ki jih ni mogoče natanjko nadzorovati.«

Služboval je le tri leta in poltretji mesec, potem pa šel v pokoj. V njegovi dôbi je izgubilo mesto ozidje in stolpe ter moralo na njegovo povelje zidati z mestnim denarjem dragoceno, a čisto nepotrebno in skaženo ledenico, ki je stala 1400 gld. Ker ni bila za nobeno rabo, prodali so jo za 120 gld.[1])

6. Njemu je sledil 19. decembra l. 1786. gubernijalni svétnik Ivan Žiga pl. Coppini (1786.— 1802.), mož prav po volji božji. Poštenost in možatost sta značili vsako njegovih početij na tem neprijetnem potu.

7. Na njegovo mesto je prišel mariborski okrožni komisar Ambling, ki pa je kmalu umrl (l. 1806.) ter se umaknil

8. baronu Marenciju, ki pa je tudi že odšel l. 1809.

9. V najhujšem času, v hudi vojski s Francozi, je prevzel vodstvo dolenjskega glavarstva jeden najbolj zaslužnih glavarjev

---

[1]) Breckerfeldt, p. 18 in 19.

Josip Hanibal grof Hohenwart, drugi sin Jurija Jakoba grofa Hohenwarta, ki je bil predsednik deželnega sodišča v Ljubljani. Hanibal Hohenwart je bil rojen 24. majnika l. 1771. Vzgojal ga je njegov stric Žiga Hohenwart v Florenci. Žiga je bil tam vzgojevalec poznejšega cesarja Franca II. Iz Florence je poslal Žiga svojega gojenca na Dunaj, da se izšola na vseučilišču. Tu se je seznanil s Karlom pl. Schreibersem, poznejšim dvornim svetovalcem in vodjo naravoznanskega kabineta. To znanje mu je vžgalo veselje do naravoznanstva, medicine in montanistike. Svoje študije dovršivši se je podal na potovanje v Dalmacijo, da praktično pomnoži tam svoje naravoslovske vednosti. O tej priliki se je seznanil z Žigo Zoisem, ki mu je znal vneti le še večje veselje do te stroke. Menda prav zato, da bi bil bliže Zoisa, potegoval se je za službo okrožnega komisarja pri ljubljanskem guberniju ter postal to tudi l. 1795. L. 1803., so ga poslali kot vicekapitana, namestnika okrožnega glavarja, v Koper. Zaradi njegovega domoljubnega in avstrijskega mišljenja so ga Francozi l. 1804. v Trstu priprli ter ga z vojaškim spremstvom odvedli v Gorico k Masseni. Slabo bi se mu bilo godilo, ko bi ga ne bil rešil general Charpenthier. Čez 14 dnij so ga zopet izpustili.

L. 1809. je prišel malo pred Francozi kot okrožni glavar v Novo Mesto. On je bil tisti, ki je dolenjsko črno vojsko v kratkem času spravil na noge ter jo izvrstno organiziral. Kot poveljnik njen je otel 250 mož kočevskega in ribniškega bataljona neizogibnega pogina. Zato so ga Francozi v Ljubljani obsodili, da bo ustreljen; k sreči njegovi pa so sklenili Avstrijci prej mir. To mu je rešilo življenje.

Ko so se Francozi polastili l. 1809. Novega Mesta, ubežal je pred njimi ter odnesel seboj in rešil tako 1890 gld. 25 kr. mestnega imetja, ki ga je l. 1811. poslal z Dunaja mestu nazaj.[1] L. 1816. je postal Hohenwart gubernijalni svetnik v Benetkah. Štiri leta za tem je šel v pokoj, ker je začel bolehati. Odslej se je bavil jedino le s tako priljubljenim mu naravoslovjem, s poljedelstvom in montanistiko. L. 1821. je ustanovil ljubljanski muzej. Bolezen v nogi ga je l. 1843. prisilila popustiti vsako delo. 2. avgusta l. 1844. je umrl v Ljubljani čez 72 let star.

Okrožni glavarji so imeli blag posel. V prvi vrsti naj bi bili zaščitniki in branitelji ubozega zatiranega kmeta nasproti ošabnim

[1]) Mestni arhiv.

grajščakom, v drugi vrsti pa kolikor moč pomagali meščanom, katerim je nakladala vlada od leta do leta večje teže. Lepa prilika, pokazati svoje ljudoljubje, ponujala se je ravno v Novem Mestu, čegar prebivalci so mnogo trpeli zaradi razdrapanega gospodarstva mestnih očetov prejšnjih dôb. To stvar urediti in zboljšati je dobil povelje že prvi glavar, Wolf Adam baron Erberg, a izvršil ga ni niti on, niti njegov bolni naslednik. Še le leta 1760. se je dodelal tako zvani domestikalni sistem ali proračun o stroških in dohodkih Novega Mesta.

§ 5. Domestikalni sistem leta 1760.

Da se dožene, koliko ima mesto stroškov in dohodkov, osnovala je vlada posebno komisijo (Rectifications-Commission), ki je po novih nazorih določila davek od pohištev, obrtnosti in druzih stvarij. Ta nova vreditev davkov se je zvala »der rectificatorische Anschlag«. Ob jednem je sestavila tudi navod, kako naj gospodarijo mestni očetje nadalje.

Pri tem pa se je tudi mestni zbor zeló premenil. Vladi se je zdelo potrebno, število svetovalcev skrčiti. Občinski zastop je bil za Novo Mesto mnogo prevelik: saj se je sestavljal iz 84 ljudij. Marija Terezija je skrčila to število na 17 glav: sodnik, osem notranjih in osem zunanjih svetovalcev; leta 1770. pa na devet. Ob jednem so se izdale zanje instrukcije, katerih se jim je bilo odslej natanko držati.

a) S o d n i k u je bilo gledati na to, da se je sodstvo vršilo natanko in brez postranskih namer. Razglašal je v mestnem zboru vse odloke višjih gosposk ter skrbel, da so se tudi izrševali. Imel je drugi ključ od mestne blagajnice ter bil z blagajničarjem vred odgovoren za vsak primanjkljaj. Z blagajničarjem vred je skrbel za to, da so meščani plačevali svoje davke točno, in so se ti ravno tako točno pošiljali v deželno blagajnico. Za zaostanke sta bila oba odgovorna. Skrbeti jima je bilo, da so se obresti naloženih kapitalov razdeljevale tako, kakor so zahtevali njihovi darovalci. Vsak, tudi najmanjši potrošek se je moral popreje v zboru skleniti, in se ta sklep predložiti okrajnemu glavarstvu v potrjenje in odobrenje.

b) B l a g a j n i č a r j e v glavni posel je bilo pobiranje davkov; zaostanke so davkoplačevalci morali obrestovati po $10\%_0$, če pa je zaostanek zakrivil blagajničar, trpeti je moral to škodo on sam. —

Pobiral je najemščino od mestnih pristojbin, ki so se morale vse dati na javni dražbi v zakup. — Nadzoroval je mestne gozde, naročal jih trebiti ter pazil, da ni posekal kdo v njih niti najmanjšega drevesa ali premaknil mejnikov. Proti plačilu se je dobila tudi paša v mestnih gozdéh, toda čegar živina je napravila kaj škode, moral jo je povrniti.

Račune je moral blagajničar vsako leto sproti polagati in ne 10 ali 20 let poznejc, kakor v prejšnjih dôbah. — Zavoljo varnosti je moral vložiti 500 gld. kavcije.

c) Z blagajničarjevim poslom je bil, toda le za par let, po 1760. l., združen tudi posel mestnega pisarja. V tej dôbi je moral biti pisar že dobro izvežban pravnik. Izročena mu je bila mestna pisarna, vse nje knjige, pisma in listine. Zaukazan mu je bil strog red. Novomeški zbor si je moral prvikrat omisliti registraturo.

Svetovalci naj bi bili, želela je vlada, če ne že učenjaki, pa vsaj branja in pisanja vešči. Ukazano jim je bilo pridno prihajati k sodniškim obravnavam. Malomarnežu je bilo zažugano, da ga bodo izpodili iz mestnega zbora.

Ta dolžnost je bila dosti težavna, kajti sodniške obravnave so se vršile vsak teden po dvakrat. Dva mestnih očetov sta bila celò še vrhu tega ognjska komisarja (Feuercommissäre). Skrbeti jima je bilo za varnost proti ognju. V tem poslu so se mestni očetje menjavali po mesecih. Sploh pa je bila to prva ognjevarstvena naredba, ki jo nahajamo v novomeški zgodovini; vkljub temu, da je bilo mesto skoro vse leseno, se ni storilo v prejšnjih dôbah prav čisto nič v tej stvari. Zdaj pa so o priliki (l. 1784.) celò nameravali omisliti brizgalnico (Spritze).

Plača mestnih očetov je bila kaj skromna: sodnik je dobival le 40 gld. na leto in najemnino od tako zvanega sodniškega travnika. (Glej str. 86.) Ker vlada ni marala pustiti mestnim očetom niti najmanjše stvari v lastni oskrbi, dala je tudi ta travnik v najem; najemnino je spravljal sodnik. Svetovalci so imeli celò neprimerno malo plačo, notranji po 6, zunanji pa po 2 gld. na leto, pa še ta se jim ni izplačevala iz mestne blagajne, ampak iz šestine na dva dela deljene Tischlerjeve ustanove; v Ljubljani so isti čas služili notranji svetovalci po 30, zunanji po 8 gld. na leto.[1])

[1]) Vrhovec, Ljublj. meščani p. 43.

Med svetovalci sta imela posebno plačo le blagajničar in mestni pisar ali sindicus, vsak po 75 gld. na leto.

Mestnih služabnikov je bilo malo. Najimenitnejši od njih je bil stražmešter (Stadtwachtmeister) s 26 gld. na leto. Navijavec mestne ure je služil vkljub temu, da si je moral olje za mazanje ure sam kupovati, po 4 gld. na leto, mestni bóbnar (Stadttambour) po 2 gld., vratar pri gorenjih mestnih vratih 10, pri dolenjih 14, in štirje močni in zanesljivi stražniki (Stadtwächter) po 20 gld. na leto. To so bili prave pare! Uporabljali so jih za vse; skrbeti jim je bilo za varnost proti ognju, o tržnih in semanjih dneh so pobirali na trgu merice od žita, soli, platna itd., če je bilo treba tlak popravljati, so bili oni jedini za to sposobni delavci itd. Gozdnega čuvaja (Forstknecht) je plačeval magistrat le z lesom.

Plača vsega osobja, gospodov in služabnikov, je znašala le 404 gld. na leto. Ravno tako majhni so bili tudi drugi stroški. Mestu se je prodalo, kar se je le moglo v denar spečati: hiše, oba mlina, mestni mlin in mlin na Strmem Bregu, ribji lov v Krki, travniki, veliko gozdov, Kochova pristava v Bršljinu itd. V lastni oskrbi je ostalo prav malo nepremičnega blaga: rotovž, mestna vrata, vratarjevi hišici nad njimi, sedem stolpov in še par drugih malenkostij. Ostala je mestu še tudi nadalje kmečka gilta, »die Gilt am Land«, pa most čez Krko. Davek od vsega mestu ostalega pohištva in zemljišča je znašal le 104 gld. 24 kr. Za popravo mostu je odmerila rektifikatorična komisija 50 gld. na leto, ravno toliko za popravljanje vseh mestnih pohištev z gimnazijo vred, toliko tudi za nasipanje cest in 160 gld. za popravo tlaka. Pri ustanovitvi gimnazije se je mesto dogovorilo s frančiškani, da jim bo za njihov trud pošiljalo vsak teden, izvzemši one dni, v katerih se frančiškani postijo, po 12 funtov govedine v samostan. To dolžnost je premenila komisija v denar ter naročila mestu plačevati za to 19 gld. 53 kr.

Tekom let je sprejela mestna blagajna iz rok dobrodušnih ustanoviteljev in podpornikov velike svote, ki pa so do l. 1760. večinoma skoro vse izginile. Zasledovanje teh svot je bilo najtežavnejše, pa tudi najnevspešnejše delo rektifikatorične komisije, ki se je sicer s to stvarjo bavila, a naposled pa brez daljših ovinkov mestno blagajnico obsodila, da mora plačevati obresti za izgubljene kapitale, seveda le za tiste, o katerih se je moglo dokazati, da

so se sploh kdaj nahajali, kajti mnogi so se izgubili brez vsake sledí. Te obresti so znašale 217 gld. 7 kr.

Če prištejemo tem doslej imenovanim stroškom še hišni davek in davek, ki ga je pobiral blagajničar od obrtnikov, rokodelcev, krčmarjev in kmetov, mestu podložnih (ki so plačevali 307 gld. 8 kr. $2^{1}/_{9}$ vin.), vsega skupaj 1066 gld. 57 kr., znašali so stroški mestne blagajnice 2294 gld. 17 kr. $^{1}/_{9}$ vin.

Za pokrivanje stroškov je imelo mesto te-le dohodke:

1. Ves ravnokar imenovani davek . . .		759 gl. 18 kr.
2. Kmečki davek (Dominicalcontribution von der Gilt am Land) .		95 » 42 » $1^{1}/_{3}$ vin.
3. V najem dane pristojbine in sicer:		
a) vratarska pristojbina (Thorwartlgeldbestand)	12 gl. — kr.	
b) mesnica	8 » 30 »	
c) pečnica (Backofen)	5 » 6 »	
d) žitne merice (Comaunmasserei) .	100 » — »	
e) merice od sukna (Grope) in platna (Loden- und Leinwandmasserei) .	10 » — »	
f) vinske merice	20 » — »	
g) solne merice	41 » — »	
h) velika in mala štantnina . .	37 » 30 »	
i) mostovina in mitnina in »Büchsengeld« od mitnice v Lešnici in Ždinji Vasi	520 » — »	
j) desetina od lazov (»Gereuterzehent«)	2 » 33 »	
k) opekarna	12 » — »	
l) pekarska pristojbina (Brodkammergefälle)	130 » — »	
m) davek od Lampičeve hiše . .	2 » 50 »	
n) taksa za vsprejem med meščane (Bürgerstellung)	12 » — »	
o) telesni davek (Leibsteuer) . .	3 » — »	
p) dominikalna kontribucija od prodanih gozdnih parcel	4 » 6 » 2 v.	
		920 » 35 » 2 »
Neizgubljeni kapitali od Tischlerjeve in Wolleneck-ove ustanove, kolikor jih je še ostalo, in od dobrodelnih namenov so nosili samo . . .		14 » 54 » $1^{3}/_{5}$ »
V deželni blagajnici naloženi kapitali .		63 » 48 »
Dohodki od mestnega zemljišča in mestnih poslopij		250 » — »
Vsi mestni dohodki so znašali . .		2316 gl. 15 kr. $2^{2}/_{45}$ vin.
» » stroški pa		2294 » 17 » $^{1}/_{9}$ »
Prebitka je bilo toraj		21 gl. 58 kr. $1^{378}/_{405}$ vin.

S tem prebitkom naj bi se plačevali velikanski mestni dolgovi.

§ 6. Mestno gospodarstvo po novem domestikalnem sistemu.

Ta domestikalni sistem je bilo kaj površno delo. Mnogo dohodkov ni bilo nikjer vštetih, ravno tako pa tudi mnogo stroškov ne. Dolgovi so rasli kar vidoma; gospodarstvo mestnih očetov je bilo zopet v kratkem tako nepravilno, da je izzvalo med ljudstvom silno nevoljo, ki se je z vso srditostjo zagnala v tedanjega blagajničarja Vaclava Škubica. Škubic je blagajničaril v Novem Mestu dvanajst let, od leta 1770.—1782. ter polagal seveda zelò površne račune, ki sta jih pa odobrila oba, okrožni glavar pl. Klassenau in ces. kralj. dvorno knjigovodstvo, kamor so se poslali v končno odobritev. Take površne račune pokladati je bilo takrat navadno povsod in ne le v Novem Mestu, to pa zato, ker so jih pri c. kr. dvornem knjigovodstvu ravno tako površno tudi pregledovali.

Dvanajst let je šla stvar tako dalje, kar se vname velikansk vihar proti Škubicu in okrožnemu glavarju, ki ga je ljudstvo sumničilo, da streže Škubicu v roke. Vsakako pa mu je bil zelò naklonjen. Škubic je prišel v Novo Mesto s praznimi rokami, brez novcev ter si tu prigospodaril lepo imetje; ljudstvo je bilo prepričano, da z mestnimi dohodki. Sprožilo je zagrizeno pravdo proti njemu, zahtevaje, naj položi račun od vseh dvanajstih let. Meščani niso mirovali prej, dokler jim ni višja gosposka poslala preiskovalno komisijo v Novo Mesto, pred katero se je bilo Škubicu zagovarjati. A čez dvanajst let se že priletni mož ni mogel več spominjati na vse okoliščine posameznih stroškov. Po dolgotrajni in nečloveško mučni obravnavi je bil Škubic obsojen povrniti mestni blagajnici 8354 gld. 26 kr., vrhu tega pa še presedeti tri leta v ječi. Prodali so mu vse imetje. Ker pa to ni vrglo toliko, doplačati je moral okrožni glavar Klassenau, češ da je stregel Škubicu v roke, 1291 gld.

Vsa obravnava se je vršila z nepopisljivo zagrizenostjo; niti jedna Škubičeva trditev ni veljala, med tem, ko se je vsacemu meščanu in vsaki meščanki verjelo, kakor svetemu pismu. Po končani obravnavi in morebiti tudi že po prestani kazni (česar pa ne morem odločno trditi), je napel Škubic v zvezi s Klassenauom, ki so ga prestavili v Ljubljano kot komisarja, pravdo proti mestnemu zboru, proti preiskovalni komisiji in proti pregledovalcem njegovih računov in jo je tudi dobil. Skazalo se je, da je blagajnikoval popolnoma pošteno! Vsi pri pravdi prizadeti so bili obsojeni povrniti Škubicu in Klassenau-u storjeno

škodo. Predolge pravde sit pobotal se je stari Škubic z mestnim zborom za 2000 gld., pridržal pa si pravico, tožiti vse, ki so s svojim pričanjem pripravili ubozega moža na kraj groba.[1])

Mesto je zabredlo vsled te pravde v še večje dolgove. Vrhu vsega tega je pa postal za Škubicem nek Gottlieb Scheyrer res tak blagajnik, kakoršen so sumničili da je bil Škubic. Tudi ta je pokladal svoje račune celih 14 let, a dvorno knjigovodstvo, ki naj bi jih bilo pregledovalo, se ni zmenilo zanje, dokler se ni ljudstvo oglasilo z jednako tožbo, kakor takrat proti Škubicu. Scheyrerju se je dokazalo, da je osleparil mesto za 1228 gld. 7 kr., 2947 gld. 44 kr. pa iz malomarnosti za mestno blagajnico iztirjal ni. Obsojen je bil to svoto ali iztirjati, ali jo pa plačati iz svojega ravno tako, kakor onih 1228 gld. 7 kr. A Scheyrer se ni zmenil niti za jedno, niti za drugo; ko so meščani podrezali v tej stvari pri višji gosposki, izgovarjal se je, da je vložil pritožbo. Dokler ta ne bo rešena, se ne meni o tem z nikomur, a še leta 1800. pritožba ni bila rešena.

Med tem pa je (in to že do leta 1786.) izginilo tudi onih 8354 gld., ki jih je mestni zbor iztržil za Škubičevo imetje prav do zadnjega krajcarja. Dà, še več! Isto leto je imela blagajnica celò že 125 gld. 36 kr. dolga.

Ko je bilo mesto obsojeno povrniti Škubicu odvzeto imetje, zašlo je v najhujše zadrege. Z mestnimi dohodki je bilo nemogoče shajati. Dolgovi so se kupičili drug na druzega! Mestni očetje so se lotili naposled ustanov, ker si drugače niso vedeli pomagati.

Osoda ustanov. Na straneh 98 in 99 smo omenili mnoge ustanove, kojih kapitali so bili prepuščeni rokam mestnih očetov. Od svoje ustanovitve pa do prihoda Francozov so imele te ustanove vse kaj žalostno osodo.

1. Straussovo ustanovo je dobil kmalu po njeni ustanovitvi kapitelj v svojo oskrb, kar je bila sreča zanjo.

2. Strehova ustanova je bila že od svojega početka v rokah oo. jezuitov v Gradcu ter natanko vzeto ne spada pod to poglavje.

3. Wolleneckova ustanova. Rektifikatorična komisija se je l. 1760. zastonj trudila zaslediti, kam so izginili novci za to ustanovo. Razšla se je, ne da bi bila to izvedela.

A vlada ni smela mirovati in ne pustiti, da bi stvar zaspala. L. 1785. so se jele ustanove in njihovi novci z nova preiskovati,

[1]) O priliki bom to prezanimivo pravdo na drobno opisal. Pis.

a tudi sedaj ni komisija nič opravila. Mestna blagajnica je plačevala le beneficijatu po 61 gld. 31 kr. na leto; toraj bi bila imela ustanova po tem računu takrat 1538 gld. gotovine.

4. Mikičeva ustanova. O tej ustanovitvi rektifikatorična komisija l. 1760. niti zvedela ni, da se sploh nahaja, tako so jo znali prikrivati. Druga komisija, ona od l. 1785., je bila srečnejša; dognala je vsaj, koliko bi morala imeti kapitala, a kapitala samega ni bilo mogoče izvohati nikjer.

5. Melarjeva ustanova. Bila je popolnoma izgubljena.

6. Kochova ustanova. O nji velja isto, kar o Melarjevi. Rešena je bila jedino le gilta v Bršljinu.

7. Tischlerjeva ustanova. Leta 1760. je bilo od bogate ustanove samo še 934 gld. mogoče zaslediti. Toliko si je namreč izposodilo mesto iz nje za svoje potrebe, a dolžnega pisma o tem posojilu ni bilo nikjer. Leta 1785. se je našlo poročilo o druzih 1510 gld., ki si jih je izposodilo mesto, ali pa najbrže kak mestni oče, iz ustanove. Mestna blagajnica je plačevala beneficijatu po 60 gld. 26 kr. obresti za to posojilo. Tudi za to ni bilo najti dolžnega pisma. Dalje je zasledila ta komisija še 600 gld., ki so bili naloženi pri deželni gosposki, in 1000 gld., ki si jih je izposodil grajščak iz Starega Grada že l. 1706.

8. Dilančeva ustanova je bila prispevek k doti dveh revnih Novomeščank lepega vedenja. Fundirana je bila v raznih desetinah. A teh desetin se je polastil mestni zbor ter dajal nevestam mesto denarja »ekspektance«, obljube, da se jim bo ustanova izplačala, kadar bo to mogoče. Že do leta 1726. so imele Novomeščanke čez petdeset tacih ekspektanc v rokah. Bile so seveda brez vrednosti in le slepilo za lehkovernice.

Ko je prišlo to vicedomu do ušes, je prepovedal izdajati ekspektance ter ukazal izplačevati ustanovo v gotovini. A čez par let se je to že zopet pozabilo. Kaj je brigalo mestne očete, da jih je Dilanec prosil v ustanovnem listu »za pet ran Kristovih«, naj pazijo, da bodo mogli dajati odgovor na sodni dan.

L. 1760. je velela rektifikatorična komisija Dilančevo desetino prodati. Kupil jo je baron Žiga Zois za 2005 gld., ki pa so se naenkrat izgubili, kakor bi se bili udrli v zemljo. L. 1761. že ni nihče vedel povedati, kam so prešli. Mesto je bilo obsojeno plačevati obresti od izgubljenega denarja, a le 51 gld. Tudi leta 1785. se ni moglo nič najti. Komaj pa je komisija odšla, ustavili so takoj

celò izplačevanje onih 51 gld. Od l. 1785.— 1799. ni dobila nobena nevesta niti bora. Od l. 1799.— 1802. so ustanovo zopet razpisavali, potem pak so bile obresti z nova ustavljene do leta 1827. Dohodke je spravljalo mesto ter plačevalo ž njimi do prihoda Francozov svojega sindika. Francozi so pripisali ustanovo doménskemu zakladu. Po njihovem odhodu je mesto zopet porabljalo obresti. L. 1821. je moralo sicer vsled višjega povelja ločiti račune te ustanove od druzih mestnih računov, vendar pa je tudi za tem obresti uporabljalo za svoje potrebščine. L. 1825. je prosilo, naj bi se ustanova odmenila za dekliško šolo, kar pa se ni dovolilo. Redno izplačevati se je pričela pa zopet l. 1827. Takrat je imela 1685 gld. v obligacijonih, 325 gld. 56 kr. v bankovcih dunajske veljave, 810 gld. 51 kr. pa v kovanem denarju (Metallmünze). Odslej, kakor se vidi, je ostala ustanova dobro urejena ter imela n. pr. l. 1860. 2174 gld. gotovine.

Le zaradi tega ali onega juridičnega vprašanja so nastajala časih še nasprotstva med magistratom in okrožnim glavarstvom. Dognano še ni bilo n. pr., ali se smé Novomeščanka oglasiti za ustanovo še tudi več let po svoji možitvi, ali kako naj se porabi, če se katero leto ali celò več let zaporedoma ne oglasi nobena zanjo; dalje: če je dovoljeno razpisati katero leto tudi več kakor samo dve ustanovi itd. V zadnjem oziru niso bile gosposke vedno istih mislij. Časih so jih razpisale po tri, štiri, celò pet v jednem letu. Tudi sedaj še niso odpravljeni vsi pomisleki gledé jedne ali druge stvari pri tej ustanovi.

Kakor z Dilančevo, godilo se je pozneje tudi z Tischlerjevo ustanovo. L. 1797. je velela vlada prodati tej ustanovi vse nepremično blago. Od l. 1785.— 1793. so se porabljali nje dohodki za mestne potrebe. 22 julija 1801. se je nje imetje združilo s fondom meščanskega špitala, ki je imel takrat 7821 gld. gotovine. Končno se je uravnala še le l. 1826. Meščanski špital je imel 8195 gld. imetja.

Novomeščani so dokazali, da so do dobra nesposobni gospodarji, a priznati se mora, da so tudi zahteve prosvetljenega absolutizma mnogo pripomogle k slabemu stanju mestnega imetja. Okrožni glavarji so postopali kakor despoti ter nakladali, brez ozira na revno mesto, zelò mnogo in dostikrat nepotrebnih stroškov. Naslanjaje se na predpise prosvetljenega stoletja so zahtevali, naj postane Novo Mesto kakor kaka rezidenca.

Tako se je spomnil n. pr. glavar grof Blagaj, da mesto še nima ledenice. Zaukazal je sezidati jo takoj. Mestni očetje so se sicer temu upirali na vse kriplje, a zastonj. Ledenica se je morala sezidati in to po načrtih glavarjevih. Stala je čez 1400 gld., a ko je bila gotova, ni bila za nobeno rabo. Koliko so stale druge stavbe, ceste, mostovi in razne nepotrebne poprave, ki jih je ukazala zdaj ta, zdaj una gosposka! Magistrat je tožil l. 1800.: »Ukazovali so take nepotrebne stroške ljudje, ki jim ni bilo prav nič do tega, ali si mesto opomore, ali pa popolnoma propade. Redno smo polagali račune, a gosposke so jih prezirale. Ko so se pritoževali reveži, da ne dobivajo pristajajočih jim obrestij, posegle so gosposke po ustanovinskih kapitalih, mesto pa obsodile, da naj plačuje obresti. Kako bi le moglo to sedaj, ko mu je še preje bilo nemogoče, ko so bili kapitali v njegovih rokah! Pomagano ni bilo nič; reveži toraj tudi odslej niso dobivali ničesar. Z Gottliebom Scheyrerjem je imelo mesto čez 5000 gld. škode, a še do danes ni dobilo povrnjenega niti bora. L. 1796. je bilo treba plačati Klassenaua. Mesto je moralo, da plača vsaj nekoliko tega dolga, vzeti 600 gld. na posodo. L. 1797. so stali potrjeni sejmski privilegiji 130 gld. Ko se je pomikalo l. 1797. skozi mesto silo veliko vojaka, morali smo most in ceste štirikrat v letu popravljati, najemniku mostovine pa popustiti velik del najemnine.«

Celò davka od mostovine (Remanenzgeld) ni moglo mesto več plačevati. Od leta 1790.—1798. je ostalo za 1207 gl. 30 kr. na dolgu. Višji uradi so žugali, da mu bodo vzeli mostovinsko pravico, če ne plača. Magistrat je odgovoril, da ne more več shajati. Če mu višji uradi nočejo pomagati, da bi n. pr. iztirjali od Scheyrerja vsaj nekoliko njegovega dolga, potem naj vzamejo mostovino v božjem imenu!

In res! Vzeli so jo še tisto leto, ter je niso mestu nikdar več dali nazaj. Prisodili so jo najprej cestnemu fondu, potem pa bankaliteti. Magistrat ni pričakoval, da ga bodo tako hitro za jezik vjeli. Napel je vse žile dobiti mostovino zopet nazaj, plačal ves zaostali davek še l. 1801., a zastonj. L. 1807. je vzel erar most brez kake odškodnine popolnoma v svojo last.

Predno se poslovimo od magistrata, bodi še povedano, da je gubernijalni odlok od 3. februvarja leta 1784. vzel dotedanjemu mestnemu sodniku ta naslov, ter ga zamenjal za »Gerichtsverwalter«, namestnik sodnikov. Odslej so volili namestnika ne za

jedno leto, kakor minula stoletja, ampak na tri, od l. 1788. pa na štiri leta. Magistrat je štel odslej pet oseb, kojih gospodarstvo je nadzoroval meščanski odbor (der bürgerliche Ausschuss) sestavljen iz dvanajst glav. Njegov posel je bil pregledovati račune.

Tako je bilo odpravljeno starodavno, čez 400 let staro, čestitljivo dostojanstvo mestnega sodnika. Ker so sodniki druzega mesta v deželi za zgodovino Kranjske vsakako važni, navedeni naj bodo tu oni, kojih imena se mi je posrečilo zaslediti.

Leto	Sodnik
1382.	*Martin Linsack.*
1427.	*Primus Landmann.*
1497.	*Mert (Martin) Činkšič Čimšič (Tchimschitsch).*
1498.	*Matej Uršič.*[1]
1521.	*Iv. Schumpel.*
1524.	*Flor. Lambert.*
1542.	*Miha Pär.*
1548.	*Jurij Reinutscha.*
1550.	*Pavel Sparer.*
1553.	*Jakob Gričar.*
1561.	*Tomaž Kahlschmidl.*
1562.	*Jakob Krenčevič.*
1566. 1567.	*Franc Krenčevič.*
1568.	*Jakob Krenčevič.*
1569.	*Jurij Miklič.*[2]
1570.	*Valentin Osterwolf.*
1580. 1581. 1582. 1583. 1584. 1585.	*Tomaž Moser.*
1586.	*Simon Schinnagel.*
1588.	*Erasmus Scheiter.*
1589.	*Jurij Jursche (Jurče).*
1591.	*Jurij Rab.*
1593.	*Jurij Glavár.*
1600.	*Jurij Derlač.*
1604.	*Cestnik.*
1606.	*Jurče Raab.*
1607.	*Andrej Rotter.*
1608.	*Jakob Kramar.*
1609.	*Peter Gartwin.*
1612.	*Pavel Cestnik.*
1613.	*Adam Gritscher.*
1618.	*Lorenc Grivitz.*
1621.	*Jurče pl. Luegg.*
1627.	*Blaž Tailler.*
1629.	*Jurij Kern.*
1633.	*Matija Plahota.*
1634.	*Jakob Kramar.*
1640.	*Viljem Mausrämel.*
1649.	*David Delmór.*
1650. 1651.	*Henrik Koch.*
1652. 1653. 1654.	*Adam Textor.*
1655.	*Ivan Koch.*
1656. 1657.	*Leonard Melar.*
1658. 1659.	*Ivan Koch.*
1660. 1661.	*Leonard Melar.*
1662.	*Iv. Jurij pl. Geiersfeld.*

[1]) Mittheil. 1867. p. 94.

[2]) Ibid. 1865. p 31.

1663. *Dominik Delmór.*
1664. *Jurij Peršé.*
1665., 1666. *Leonard Melar.*
1667. *Matija Langer.*
1668. *I. Jurij pl. Geigersfeld.*
1669. *Matija Langer.*
1670. *Jurij pl. Geigersfeld.*
1671. *Jurij Jakše.*
1672. *Andrej Fiedeler.*
1673. *I. Jurij pl. Geigersfeld.*
1674. *Andrej Fiedler (Fiedeler).*
1675 *Miha Mrhar.*
1676. *Leopold Thurner.*
1677., 1678. *Jurij pl. Lauschenhof.*
1679. *Jurij Perše.*
1680., 1681., 1682. *Ivan Čadež.*
1683. *Mirko Rigoni.*
1684. *Jurij Perše.*
1685., 1686., 1687. *Leopold Fiedeler.*
1688. *Jurij Perše.*
1689. *Ivan Koch.*
1690. *Ivan Rochner.*
1691., 1692. *Ivan Koch.*
1693., 1694. *Nikolaj Liskutin.*
1695., 1696., 1697. *Ivan Koch.*
1698., 1699. *Jurij Marin.*
1700. *Nikolaj Liskutin.*
1701. *Nikolaj Liskutin.*
1702., 1703., 1704., 1705. *Ivan Koch.*
1706., 1707., 1708. *Maks Eichelbrenner.*
1709, 1710. *Jernej Delmór.*
1711., 1712. *Ivan Wanko.*
1713., 1714. *Ivan Koch.*
1715. *Ferdinand Perše.*
1716. *Filip Derganšek.*
1717., 1718., 1719. *Ivan Križman.*
1720. *Ferdinand Perše.*
1721., 1722., 1723. *Fran Fričko.*
1724. *Martin Pluth.*
1725., 1726. *Josip Novak.*
1727. *Daniel Perše.*
1728., 1729., 1730., 1731., 1732. *Vaclav Fričko.*
1733. *Martin Pluth.*
1734. *Vaclav Fričko.*
1735. *Jurij Samuel.*
1736., 1737., 1738., 1739. *Josip Novak.*

Leto	Mestni sodnik
1740.	*Jurij Samuel.*
1741. – 1749.	*Franc Ignac Polz.*
1750. – 1751.	*Matija Dröls.*
1752.	*Franc Josip Langer.*
1753. – 1759.	*Ignac Polz.*
1760. – 1762.	*Martin Rieff.*
1763.	*Martin Rieff.*
1764.	*Maks Mohr.*
1765. – 1766.	*Martin Rieff.*
1767. – 1769.	*Ernst Leop. Fričko.*
1770. – 1776.	*Ivan Žagar.*
1777. – 1778.	*Franz Tanzmann.*
1779. – 1781.	*Ivan Žagar.*
1782. – 1783.	*Franc Germ.*
1784.	*Andrej Candutsch.*

Dostojanstvo mestnega sodnika je Jožef II. odpravil zato, ker si je prizadeval mestnim občinam vzeti krvavo sodstvo (Kriminalgericht, v prejšnjih časih tudi Blutbann zvano); nameraval je je vzeti priprostim, v pravu neizvežbanim rokodelcem in obrtnikom ter je dati izučenim juristom. To pa je bila seveda kaj težavna stvar. Že Marija Terezija se je bavila ž njo in jo deloma že tudi v red dejala. Mestni pisar ali »sindicus« je moral biti že v dôbi Marije Terezije, vsakako pa v dôbi Jožefa II., popolnoma izvežban jurist, sicer ni bil za rabo. Jožef II. bi bil sodstvo občinam najraje popolnoma vzel, a ker se to nikakor ni dalo, jim je omejil sodsko pravico le toliko, da so se morali vsi sodski odloki, predno so postali veljavni, predložiti okrožnemu glavarstvu, kar preje ni bilo treba. Proti mestnim sodbam je šel priziv k prizivnemu sodišču v Celovcu (Appellationsgericht).

Da je obdržalo Novo Mesto svoje civilno pravo, v tem, menim, ne bo oporekanja od nobene strani. Dvomljiveje pa je, če je

pridržalo tudi krvavo sodišče, kajti Valvasor pravi: »Dessen jedannoch ungeachtet ist diese Stadt (namreč Rudolfswert) nach Laibach die fürnehmste in Krain und hatte vor diesem die Acht und Bann.[1])« On trdi toraj, da Novo Mesto že o njegovem času (vor diesem) ni imelo več krvavega sodstva, kar pa ni res. Imelo ga je celò do prihoda Francozov. Še leta 1808. se je žugalo novomeškemu magistratu, da se mu bo vzelo krvavo sodišče, če si ne sezida potrebnih ječ. To žuganje je mestne očete, ki so se preje zidanja branili, precej streznilo in spametovalo in odgovorili so: »Diese Kriminalsgerichtsbarkeit erklärt sich der Magistrat noch forthin und zwar um so mehr beizubehalten, da derselben Abtretung, wozu keine erwiesene Ursache vorhanden ist, mit der damit verbundenen Entschädigung und weiteren Folgen der Stadt sowohl als dem städtischen Aerario sehr nachtheilig sein würde.«[2])

Mesto je imelo toraj tudi krvavo sodstvo, le da se je drugače izvrševalo, kakor v Ljubljani. Ljubljanski magistrat je (vsaj v Valvasorjevem času) sam smel izrekati smrtne sodbe, novomeški pa je moral prositi, da so mu poslali v mesto cesarskega sodnika (Bannrichter), ki je sodišču predsedoval in obravnavo vodil.[3]) Ker

---

[1]) Valvasor, XI. 468.

[2]) Mestni arhiv.

[3]) V vicedomskem arhivu v Ljubljani se nahaja račun o stroških, ki jih je imelo Novo Mesto z nekim zločincem Jurmanom, ki ga je moralo zapreti zaradi velicih pregreh njegovih in ga postaviti pred sodbo. Godilo se je to l. 1737. Jurman je bil obtožen zaradi več zločinov: sacrilegium idololatriae, falsi furti et stellionatus. Na take zločine je bila postavljena smrt. Zato je moral priti iz Ljubljane cesarski sodnik in njegov pisar, kmalu za njima tudi rabelj. Za pot iz Ljubljane je služil sodnik 35 gld. 13 kr., njegov pisar pa polovico tega — 17 gld. 56 kr. Jetnika so imeli zaprtega od 18. septembra do 23. oktobra, stal je 6 kr. na dan. Vsak drugi dan so mu dali vrhu tega še po jedno svečo. Kupili so mu tudi en škaf (3 kr.) in tri otepe slame (à 1 kr.). — Rabelj je prišel že en teden pred žalostnim opravilom v Novo Mesto, že 14. oktobra. Ker se ni stvari, ki jo je on rabil, dotaknila živa duša več, kupilo je mesto nalašč zanj žlico, nož in vilice, sklede, namizni prt, serviete, blazine, odejo itd. Krmili so mu tudi konja. Za gromado, na kateri je sežgal Jurmana, so kupili mestni očetje 9 voz drv in 10 otepov slame. Posebej plačani so bili tudi mestni stražniki, ki so stražili zločinca noč in dan, mu nosili jedi, žagali in klali drva za gromado, prinesli otepe itd. 24. oktobra so Jurmana sežgali. Ta dan je služil rabelj 5 gld. 30 kr.; za pritrjenje vrvi posebej še 1 gld. 20 kr.; zato, da je napravil gromado, 1 gld. 30 kr.; da je odrezal zločincu lase, 20 kr.; da mu je odsekal glavo (toraj niso živega sežgali) 1 gld.; da je potegnil truplo z vrvmi na gromado, 1 gld.; da je vrgel glavo gori, 1 gld.; da je truplo sežgal, 1 gld. Ta dan je dobil

pa sta stala tak sodnik in vsa obravnava mnogo denarja, je mestni zbor rad videl, če je malokdaj slišal o kacem zločincu. Temu je najbrže tudi pripisovati, da je iz ječe ušel, kdor je hotel.

Sploh so bile ječe kaj patrijarhalično urejene. Še konec XVIII. stoletja čujemo o tem prav zanimive stvari. Jetniki bi morali biti n. pr. uklenjeni in pritrjeni k železnemu obroču, ki se je nahajal v steni vsake ječe, a jetničarji so bili usmiljeni ljudje, zlasti če so čutili, da ima jetnik denar. Jetnikom so puščali, da so prihajali k njim v njihove sobe, kjer se je veliko pilo in jedlo, dovoljevali so jim celò, da so hodili po mestu po gostilnah. Pošiljali so jih na svoje njive kopat in robotat, celò v gozd steljo grabit so jim rekali. Nič čuda, da je redko kateri jetnik ostal v ječi. Tacih slučajev smo že na drugem kraju omenili nekaj. Jetničarji so se izgovarjali in se največkrat tudi izgovorili, zakaj so jim jetniki uhajali.

Jetnik pa vsak še ubežati ni hotel. Leta 1799. so imeli na rotovžu zaprtega tihotapca in še dva druga hudodelca. Iz ječe, v kateri je sedel tihotapec, se je videlo na Véliki Trg. Necega jutra najde jetničar železni križ v oknu ves upognjen in kamenite stebriče v oknu razmaknjene, tihotapec pa jo je popihal. Tihotapcu so prinesli, pravila sta v ječi ostala hudodelca, njegovi znanci, Hrvatje, dva bokala vina skozi okno. S tem vinom ju je upijanil, ter jima razodel, da jo namerava iz ječe popihati. Prosil ju je, naj mu pomagata, ter jima je prigovarjal, naj potegneta tudi ona ž njim. Obljubil je vsacemu po dve kroni (tolarja) in dober zaslužek na Hrvaškem. Zatem je izdrl iz ležnice (Pritsche) najmočnejši kol ter razgnal ž njim križ v oknu. Pomagala sta mu zaprta človeka pač (izgovarjala sta se, da za to, ker sta bila vinjena), a ž njim iti nista hotela, ker sta bila oba tu rojena in je imel jeden od nju tukaj celò svojo rodovino in svojo hišo.

Časih pa se je zaprtim tudi slabo godilo. L. 1799. je prišlo o neki preiskavi na dan, da je bilo jetnikom, posebno pa onim, ki so tihotapili s tobakom, tepenje v ječah tako gotovo, kakor vsakdanji kruh. Nazori o človeškem ravnanju z jetniki so konec minulega stoletja pričeli še le kaliti. L. 1805. je vlada vprašala

---

dva bokala vina (zwei Viertel Wein), njegov hlapec pa 1 gld. darila (Trinkgeld). Ko je gromada zgorela, mu je bilo zbrati pepel v škaf ter ga razpršiti po Krki; zato je služil 2 gld. Onih 11 dnij, ko se je mudil v Novem Mestu, je dobival za hrano po 1 gld. na dan.

novomeški magistrat, če doslej določena svota petih krajcarjev za hrano jetnikovo na dan ni morebiti premajhna. V Trstu in Istri je postavljena za to višja svota. A mestni očetje so odvrnili, da je že pet krajcarjev na dan zadosti, če ne celò preveč. »Seveda, v Trstu in Istri je vse dražje«, so dejali. »Kakošnega življenja so pa ljudje, ki prihajajo v ječe, pri nas vajeni! Največ jih živi skoraj vse življenje v kaki raztrgani koči. Če zapremo koga, denemo ga v dostojnejše stanovanje, kakor ga je bil doma vajen. Ko bi bila še hrana boljša, potem bi bile kmalu vse ječe prenapolnjene, da ne bi vedeli kam z jetniki.«

Pri krvavem sodišču so včasih sodelovali tudi kmetje v okolici novomeški, ker so bili mestnemu sodstvu podložni, kar naj pojasni naslednji dogodek.

Leta 1764. so bili na smrt obsodili neko Jero Bradaševko; obsodili so jo na kolo, na katero so ji glavo z žeblji pribili, najbrže, ko je bila že mrtva. Kmetje v vasi Cegovnici so imeli dolžnost preskrbeti to kolo. Ta dolžnost je bila vsakako sramotilna in najbrže kaka stara kazen iz prejšnjih časov za pregreške ondotnih kmetov. Da bi se tej sramoti vsaj sebi v tolažilo odtegnili, ukradli so o tej priliki kmetje to kolo nekemu Josipu Muhiču, ki je bil kapiteljski in ne mestni podložnik, kakor oni. Zavoljo tega so nastali prepiri in tožbe. Ne le okradeni kmet, ampak tudi kapiteljska gosposka se je čutila žaljeno in osramočeno ter je prisilila mestne očete k izjavi, da niso vedeli nič o tem, da jim je žal, da se je to zgodilo, ter se zavezali za to skrbeti, da se kaj tacega ne ponovi nikdar več.[1]«

To krvavo sodništvo so vzeli mestu še le Francozi; ko se je avstrijska vlada povrnila v ilirske dežele, zadobila so sodništva drugačno uredbo. Mestnemu zboru je bila sodska pravica s tem odvzeta za vselej.

§ 7. Drugi kulturni pojavi.

Sicer se je na prejšnjih listih navedlo mnogo slučajev, ki so nam razjasnovali deloma javno, deloma tudi zasebno življenje meščanov v tej dôbi, vendar naj jih v dopolnilo sledi še nekoliko, ki utegnejo jedno ali drugo stran meščanskega življenja označiti še natančneje.

[1]) Mestni arhiv.

Čudno je, da niso imeli meščani vsa prejšnja stoletja pa do konca minulega stoletja prav nikacih priprav, s katerimi bi se uspešneje branili proti ognju, kakor le take, ki se nahajajo danes v vsaki vasi: lestve in dolge kljuke in par sodov, s katerimi so iz dalje dovažali vodó. Najstarejša naredba proti ognju je bila pač ta, da so nočni čuvaji klicali ure po mestu ter vzbujali ljudi iz spanja, če so opazili kaj nevarnega. Ta posel so opravljali štirje mestni stražniki zaporedoma; a še ta varstvena naredba je v dôbi Jožefa II. prenehala, ker preslabo plačani stražniki niso hoteli opravljati več te težke službe.

Leta 1790. je oglasil stražmešter, da nočni čuvaj noče več stražiti po mestu, zlasti o deževnem vremenu ne. Morali so ga z zaporom »na kugle« siliti k temu.

Še le leta 1799. je osnovala vlada meščanom nekako gasilsko zvezo. Napraviti je velela brizgalnice, sode, lestve in drugo pri gašenju potrebno orodje; razdelila je mesto v več delov ter vsacemu meščanu in pomočniku odločila njihove posle, tem pri brizgalnicah, unim pri sodih, tretjim pri straži itd. A zaradi velike reve meščanov se mnogo ukrepov ni moglo izvršiti tako, kakor bi bilo želeti.

O požarnih pripravah poroča magistrat leta 1802.: »Po hišah imajo pod streho povsod velike z vodo napolnjene kadi, sicer pa nima mesto proti požaru prav nobenih priprav, ne sodov, ne lestev, ne kaj druzega. Nahaja se pač stara brizgalnica, ki pa je nerabljiva, in šest ročnih brizgalnic, ki pa tudi vse niso nič vredne.«

O zabavah čujemo v tej dôbi kaj malo. Največ razvedrila so našli tedanjiki pač v gostilnah. A ob desetih zvečer se je morala vsaka zapreti, razven onih, ki so sprejemale tujce. Tacih pa ni bilo veliko. Neki Kutjaro je bil jedini hotelier v mestu, pa še tega je moralo glavarstvo siliti k temu, da je imel par slabih sob pripravljenih za tujce. Zato so hodili ljudje zgodaj spat, zlasti ob nedeljah in praznikih. Nobena gostilna ni smela biti o tacih dneh odprta, dokler se niso popoludne ob štirih pozaprle vse cerkve in ni vsa služba božja minula.

Resni časi so bili zabavam nasprotni. L. 1803. je n. pr. okrožno glavarstvo prepovedalo hoditi dijakom in pomočnikom sv. Nikolaja večer našemljenim po mestu okoli. Seveda se mladi ljudje za to prepoved niso dosti zmenili. L. 1804. so hodili že zopet »Miklavži« in »parkeljni« po mestu.

Najelegantnejše zabavišče je bil rotovž; tu so se vršili pred pustom bali in plesi, ki pa so bili kaj skromni vkljub temu, da je zahajala semkaj najboljša družba in se sukala na takó častitljivem kraju. To smemo že posneti po prošnji nekega Wolfa. Ta je l. 1791. prosil za dovoljenje, da bi smel prirejati pred pustom na rotovžu plese in bale. Obljubil je plačati od vsacega plesa po dva goldinarja ter je zatrdil, da bo tudi za to skrbel, da ne bo tepeža ali kake druge neredností. Dostaviti hočemo še, da ta Wolf ni bil morebiti hotelier, ampak priprost ključarski mojster.

Tudi pri Kutjaru se je plesalo, a semkaj so zahajali najbrže ljudje srednjih in nižjih stanov. Kutjaru so namreč dovolili mestni očetje o vsacem predpustu samo po dva plesa, jednega pustno nedeljo, druzega pustni torek. Pri njem je moral biti vsak ples o polnoči končan, kar za plese na rotovžu ni veljalo. Dalje je plačal za plesno pravico samo dvajset krajcarjev, nasprotno pa se mu je zažugala huda kazen dvajset tolarjev, ko bi se prigodilo kaj nerednega.

Tudi gledališke predstave so se vršile na rotovžu, vendar pa tudi drugje. Jeden okrožnih glavarjev je pa dovolil, da so smeli vojaki prirejati gledališke predstave celò v gimnaziji, v sobi, v kateri so sicer petošolci in šestošolci opravljali svojo marijansko pobožnost.

Gledališke predstave so se prirejale že v prejšnjih časih, že v dôbi Karola VI., kar smemo sklepati po jedni njegovih prepovedij. V nji so bili navedeni vsi dnevi, o katerih se ni smelo niti v gledišču igrati, niti se osnovati petje, godba ali kaka druga veselica. [1])

Do l. 1792. je imelo mesto le jedno kavarno; kavarnar se je zval Gašper Tesio iz Milana; to leto pa se je oglasil za to obrt še neki Ivan Makar; proti temu pa se je Tesio postavljal na vse kriplje po robu, češ da dva kavarnarja nikakor ne moreta shajati.

---

[1]) Ti dnevi so bili: 1.) vsak petek, 2.) v adventu dnevi od 14. decembra dalje, 3.) Sveti dan, 4.) ves post, 5.) Vélika nedelja, 6.) Križevi teden od srede do sobote, 7.) Binkoštna nedelja, 8) praznik sv. Trojice, 9.) oktava sv. Rešnjega Telesa, 10.) prazniki in predvečeri praznikov Matere Božje, 11.) kvaterni dnevi, 12.) dan Vseh svetnikov in njega predvečer, 13.) dan sv. Treh kraljev, 14.) 1. in 4. oktober kot rojstni dan in god cesarja Karola VI., 15.) 28. avgust in 19. november kot rojstni dan in god ranjke cesarice Elizabete Kristine.

Vendar nahajamo še isto 1792. leto dva kavarnarja, razven Tesio še Francesca Marchese.

Marsikateri dogodek priča o tem, da se je gibalo življenje meščanov v kaj skromnih razmerah. Tako čitamo n. pr. l. 1800., da so si najeli meščani čredni̇ka (Stadthirt), ki je gonil meščansko goved na pašo. Za to je dobil od vsacega repa po jeden goldinar na leto, na hrano pa je hodil po hišah, od jedne do druge. Pogodbe s čredníkom so delali meščani na rotovžu vpričo mestnih očetov.

Po ulicah so švigali ljudje po noči z gorečimi trskami, s katerimi so si svetili tako pogostokrat, da je moral magistrat to razvado l. 1800. ostro prepovedati.

Tobak so kadili v Novem Mestu še leta 1803. kaj po malem, kajti magistrat je izdal naslednji oglas: »Opazuje se, da je postalo kadenje tobaka v tem mestu na javnih prostorih, med hišami in na trgu že prav nekaka zabava. Zato bodo mestni stražniki vzeli vsacemu, bodi si katerega stanu in dostojanstva koli, ko ga bodo prvič zasačili, pipo — smodek takrat še niso kadili, — drugič pak ga bodo odpeljali v ječo, kajti lehkomišljen človek ne zasluži nobenega prizanašanja.«

Pošta. Pošta, o kateri smo rekli, da se je uvedla v Novem Mestu že konec XVI. ali najpozneje v prvih letih XVII. stoletja, se je ohranila tudi še v XVIII. stoletju.[1])

29. novembra 1798. leta je kupil Josip pl. Fichtenau od Antona Krenna to pošto za 2500 gld. Za prevažanje pošte je dobival Fichtenau polovico pisemske poštnine (den halben Briefporto) in letni priboljšek 150 gld. Ko so razglasili cesarske urade poštnine proste, je dobival tudi za te odškodnino, za vse skupaj 303 gld.

Lekarne. Proti koncu stoletja ste se v mestu nahajali dve lekarni.

---

[1]) Leta 1769. je bila nekoliko prestvarjena, kajti dotični odlok je javljal: »Es wird eine Post von Laibach nachher Karlstatt aufgestellt und zwar die erste Station zu Unterbösendorf bei Fedran, die zweite zu Rudolfswert bei Herrn Pober, die dritte zu Möttling bei Herrn Verlinscheg.« Izraz: ‚es wird eine Post . . . aufgestellt' bi nas utegnil navoditi na misel, da je pošta do l. 1769. prenehala. In tudi neka druga listina »Information des Josef Fichtenau hinsichtlich der Erblichkeit der Poststation Neustadtl« kaže z nekaterimi izrazi na-to, n. pr. »1. Die im J. 1769. errichtete Post in Rudolfswerth (Neustadtl) haben die Vorbesitzer Joh. Nep. Pober, Joseph und Franz Härtl, dann Anton Krenn . . . . . erblich vererblich zugleich mit dem Verkaufungsrechte . . . besessen.« Toda iz drugih poročil sledi, da pošta novomeška ni nikoli prejenjala, ampak so jo takrat le temeljito prestvarili.

Občevalni jezik je bil med meščani večinoma nemški, če je res, kar je sporočal leta 1785. magistrat, ko je dejal: »Dve tretjini vseh meščanov govorita nemški; mnogo od njih jih slovenskega (krainerische Sprache) celò nič ne ume.« — Iz tega uzroka je prosil magistrat, naj bi se pridigòvalo po cerkvah mimo slovenskega jezika tudi nemški, kar se do takrat ni zgodilo; a ravno ta dostavek dokazuje, da je magistrat pretiraval, kajti ni verjeti, da bi bili dve tretjini meščanov, če ste bili res nemški, do takrat brez nemške pridige. Najbrže jih ni bilo toliko Nemcev.

Isti magistrat pa je o drugi priliki poročal svoji višji gosposki, da se cesarski odloki na štirih krajih mesta objavljajo z bobnom. Iz nemškega jezika jih prevaja v slovenski jezik mestni pisar. A govori se v Novem Mestu že toliko nemškega, da v par letih tega več ne bo treba.

S tem se zlaga tudi neka druga vest, ki se nam je ohranila za jedno naslednjih let, za l. 1788. Nemški tujci so tudi takrat, dasiravno jih je bilo manj kot domačinov, imeli v mestnem zboru prvo besedo. Zato so se pritožili domačini, češ, da se zaradi vpliva pri volitvah navzočega vladnega zastopnika in komisarja volijo v mestni zbor skoro zgolj Nemci. Prosili so, naj vlada ukaže voliti v mestni zbor vsaj polovico domačinov, Kranjcev. Toda od okrožnega glavarstva je došel odgovor: če se bodo mestni očetje spomnili še kedaj kaj tacega, jim bo kazen gotova.

V prejšnjih dôbah, in tudi še v XVIII. stoletju, je bila Kranjska za tujce kaj mikavna dežela, ki je obetala obil in gotov dobiček. V gostih trumah so se vsipali vanjo, napolnili si žepe ter ž njimi odhajali, od koder so prišli. Ljubezni do Kranjske in do mesta samega pri teh ljudeh ne smemo iskati. Kdor hoče notranjo zgodovino Novega Mesta prav razumeti, prav presojati sebično gospodarstvo mestnih očetov, ne sme pozabiti, da mu je opraviti s tujimi ljudmi, kojim je bil le njihov blagor na mari. Od tod tolika hitra prememba priimkov; komaj jeden rod (jedno generacijo) srečujemo v obče ista imena meščanov; od tod pak je tudi razlagati, da se nahaja med sedanjimi meščani toliko ljudij z nemškimi imeni. Še-le po dôbi Jožefa II. je postalo meščanstvo stalneje, to se pravi od takrat dalje, ko obrtnost in rokodelstvo nista imela več zlatega dna, kakor popreje.

Ravno v dôbi Jožefa II. so se hišniki kaj hitro menjavali in sicer iz dveh uzrokov: prvič zato, ker so po naredbah Jožefa II.

rokodelstvo, obrt in trgovstvo postala skoraj popolnoma prosta in vsakemu pristopna; drugič pa zato, ker je bil l. 1784. odpravljen takozvani »Einstandsrecht« (glej str. 113 in 114). Ker v vedno bolj pešajočem mestu nista trgovstvo in obrt zlasti odslej več obetala tistega dobička, kakor še malo poprej, so prejšnje rodovine ali obožale ali pa proste volje prodale svoje hiše. To nam celò jasno spričujeta dva imenika hišnikov novomeških. V jednem so vpisani hišniki od l. 1772., v drugem oni od l. 1792. Leta 1772. je štelo Novo Mesto z vsemi javnimi poslopji, toraj cerkvami, samostanoma, vojašnico itd. vred — 267 številk. V imeniku od l. 1792., ki je toraj le za 20 let mlajši, se čita le še 78 istih imen, kakor v onem od leta 1772. Vse druge hiše so prešle ta kratki čas v roke drugih rodovin. Če pa iščemo v tem imeniku tudi še imena sedanjih hišnikov, kaže se nepričakovana prikazen, da se je do današnjega dné ohranilo samo še 13 hiš v tistih rodovinah. Vse druge so izmrle ali odšle ali pa obožale. Čez sto let stare hišniške rodovine, ki so toraj vpisane že v imeniku od l. 1792., so le še: Langer, Kalčič, Grm, Luser, Papež, Kastelic, Zupančič, Brunner, Greiland, Kraus, Surz, Wolf in Žitnik. Vrhu teh se nahajajo, dasitudi niso več hišniki, še nekateri potomci hišnikov l. 1792.; ti so: Muthweis, Mohorčič, Seyfert, Kuschmann, Skola, Gregorič in Rizzoli.

Če pa pogledamo v imenik od leta 1772., srečamo v njem samo še osem prednikov sedanjih hišnikov.

To velja za dôbo Marije Terezije. Za prejšnje čase je hitra prememba v imenih rodovin težje dokazati, ker je prvo ljudsko štetje ukazala še le Marija Terezija, pa še pri tem so imenoma šteli iz vojaških ozirov le moške. Imenik hišnikov za XVI. ali XVII. stoletje bi se dal sestaviti po davčnih knjigah, a tudi te so se pogubile. Vendar menim, da sodba moja o hitri menjavi rodovinskih imen ni napačna, če pomislimo, kako malokrat naletimo pri obilih imenih, ki se v tej zgodovini omenjajo, na imena istih rodovin. Brez dvoma bi se morala taka imena kazati v vrsti mestnih sodnikov, kajti mestne sodnike so volili le iz najodličnejših rodovin; najodličnejše pa so bile vsakako le take, ki so bivale že dolgo časa v mestu. A od tacih jih nahajamo le malo. Imenik mestnih sodnikov nam kaže, da je bila jedna tacih rodovin, ki je živela v mestu dalj kot jedno stoletje, Kochova, razven nje so imenovati za XVII. in XVIII. stoletje še Langerjeva, Peršetova in Novakova. Imenik iz l. 1772. pa nam spričuje tudi, da ste se od rodovin, iz

katerih so kdaj jemali sodnike, toraj od starih rodovin, ohranili do tega (1772.) leta le še rodovini: Langer in Rieff.

Po letu 1792. se je menjava rodovinskih imen za dalj časa precéj ustavila; od l. 1849. pa so se jela zopet tako hitro preminjati, da nahajamo n. pr. danes med imeni hišnikov le še 41 tacih, kakoršne čitamo leta 1849.; a to leto je štelo mesto 231 hišnih številk (z javnimi poslopji vred), med tem, ko jih šteje danes 241.

Hitro menjavo posestva dokazuje tudi to, da od vseh rodovin na Vélikem Trgu in v njemu bližnjih ulicah ni razven Fichtenau-ove, Luserjeve, Grmove, Jelovskijeve in Jenknerjeve nobena čez 30 let v posesti sedanjih svojih hiš.

Po tem kratkem skoku v stran se vrnimo zopet k svojemu glavnemu predmetu.

§ 8. **Frančiškanski red.**

Prosvetljeni absolutizem je nakopal tudi frančiškanskemu redu marsikatero nepriliko na glavo.

Leta 1748. bi bil skoraj izgubil dohodke Lenkovičevega darila, ker ni mogel z listinami dokazati, kedaj in kako je dobil to pravico. Vendar se mu je po velicih težavah posrečilo, ohraniti jo.

In odslej so prihajali od višjih gosposk od leta do leta neprijetniši ukazi. Marsikateri vzdih in marsikatera trpka beseda kronistova nam kaže dosti očito, da so frančiškani dobro čutili, kakošna sapa je začela pihati in da se v nji napovedujejo hudi, viharni časi.

Frančiškanski kronist je vestno zasledoval pota, po katerih je začel hoditi prosvetljeni absolutizem ter zabeležil vsak le količkaj važen in samostana dotikajoči se ukaz višjih oblastij. S tem se ne bomo dalje ukvarjali, ker so to stvari, ki so se tikale vseh samostanov in druzih cerkvenih zavodov v Avstriji; svojo pozornost pa hočemo obrniti povelju, da naj predloži samostan izkazek o imetju in svojih dohodkih.

Frančiškani so storili to l. 1762. Tekom let so se porabile nekatere ustanove za neizogibne poprave cerkve in samostana, druge pa same po sebi jenjale, ker dediči ustanoviteljev niso hoteli plačevati izgovorjenih obrestij. Za ustanove so bili naloženi naslednji kapitali:

1.	Ustanova	*Neimenovanega*	v znesku	gl.	500·—	dež.	velj.
2.	»	*Leonarda Mellar-ja*	»	»	« 1772·13	»	»
3.	»	*Andreja Kosler-ja*	»	»	» 200·—	»	»
4.	»	*Lorenca Raab-a*	»	»	» 317·46	»	»

5.	Ustanova	*Ivana Ganser-ja*	v	znesku	gl.	500·—	dež.	velj.
6.	»	*Katarine Schitfeld-ove*	»	»	»	1000·—	»	»
7.	»	*Daniela Schitfeld-a*	»	»	»	1800·—	»	»
8.	»	*Andreja Suettiz-a*	»	»	»	1500·—	»	»
9.	»	*Filipa Grebbin-a*	»	»	»	1000·—	»	»
10.	Glavnica	*Dorot. Frangipani-jeve* naložena v Pogancih;	»	»	»	100·—	»	»
11.	»	*Eve Fr. Paradeiser-jeve* naložena v Pogancih;	»	»	»	250·—	»	»
12.	»	*Ferdinanda Mordax-a* naložena v Grmu;	»	»	»	1000·—	»	»
13.	»	*Marije pl. Mosbach-ove* naložena na Golem;	»	»	»	100·—	»	»
14.	»	*Konštancije Wolf-ove* nal. p. zatišk. samost.;	»	»	»	1000·—	»	»
15.	»	*Nikolaja Fedrigi-ja* naložena v Metliki.	»	»	»	300·—	»	»

Vsi kapitali so znašali nemške veljave 10.581 gld. 19 kr.; obrestij 543 gld. 26 kr., za katere so opravljali frančiškani na leto po 916 maš.

Dalje izvemo iz tega izkazka, da je živelo v samostanu takrat 16 duhovnikov, in sicer: jeden gvardijan, jeden bivši provincijal, jeden vikar, jeden učitelj gojencev (magister deren jungen Clericorum im geistlichen Leben und in der klösterlichen Zucht), dva lectores philosophiae (učitelja sedmega in osmega gimnazijskega razreda), trije gimnazijski profesorji, štirje očetje pa so hodili na biro ter opravljali notranjo in zunanjo službo božjo, šest jih je bilo klerikov, jeden terciarij in 8 bratov (kuhar, krojač, bolniški strežnik in drugi v vsakem samostanu potrebni rokodelci); razven teh pa še trije posvetni posli, kojih jednemu so odkazali dela v lekarni, druzemu v kuhinji, tretjega pa, ki je bil na pol slep, so redili iz usmiljenja.

Že l. 1764. so frančiškani zvedeli, da so sklenili možje prosvetljenega stoletja razpustiti tudi v Avstriji vse rede, v prvi vrsti pa beraške, v Novem Mestu toraj frančiškanski in kapucinski red. Ker se je tej prosvetljeni gospôdi zdel izkazek prepovršen, zahtevala je l. 1764. natančnejšega; zlasti je hotela zvedeti, koliko vrednosti imajo milodari, ki jih naprosijo frančiškani tekom jednega leta. Iz odgovora izvemo, da so pobirali frančiškani spomladi maslo, po letu pšenico, v jeseni mošt, po zimi pa ajdo in sicer pet milj na okolu do Zatičine, Kostanjevice in Polšnika (Billichberg). Na

tem prostoru so se nahajale fare: Krka, Št. Vid, Sv. Križ, Trebnje (kjer pa mošta niso pobirali), Hine, Žužemberk, Dobernik, Št. Rupert, Mokronog, Šmarjeta, Skocijan, Št. Jernej, Št. Peter, Bela Cerkev, Šmihel in Mirna Peč. V Metliki in Semiču so pobirali le mošt, v Kočevju in kôčevskih farah pa le sočivje. V bližini samostana so se priporočali za repo in zelje, v mestu samem pa so pobirali po enkrat v tednu kruh in enkrat v letu, o postu, sveče (mimogrédé naj se pové, da so jih nabrali vselej kacih 800). — To je določil l. 1719. shod vseh gvardijanov.

Frančiškani so gospôdi odgovorili, da v številkah ne morejo izreči, koliko merijo, vagajo in so sploh vredne tekom jednega leta nabrane stvari. Kajti reveži, dejali so, nimajo navade podarjene jim stvari ceniti, meriti in vagati. Vrhu tega je obilica teh stvarij kaj različna, ter se ravna po letini, dobrih rokah darovateljev in njihovi naklonjenosti. Če nastane v samostanu pomanjkanje, skrbi za najpotrebnejše stvari duhovni oče (der geistliche Vater). Grajščine ali dobri prijatelji so frančiškanom tekom leta le redko kedaj poslale kak dar »in natura«, a če so ga, ga frančiškani niso cenili in ga ne dejali morebiti v kak račun, ampak ga porabili, kadar je prilika nanesla, kakor delajo to pač vsi reveži.

Gosposke s tem odgovorom niso bile zadovoljne, ampak so zahtevale številk; zato so cenili frančiškani sami ter dejali, da potrebuje samostan za 32, oziroma 35, v njem živečih ljudij in za obile reveže, ki v enomer trkajo na samostanska vrata, pač 200 mernikov pšenice, ravno toliko ajde, čez 300 veder vina, in, ker je več kot polovica dnij v letu postnih, najmanj 9 centov masla.

A tudi ta izkazek ni zadostoval; gosposke so pritiskale vedno bolj na večjo natančnost in samostan je moral predložiti take izkazke še nekaterikrat: l. 1770., 1772., 1775., 1782., 1784., med tem pa se je vedno tresel, da mu dospe zdaj pa zdaj v roke dekret, ki mu bo naznanil, da je razpuščen, zlasti, ker so dan za dnem prihajali ukazi, ki so se vtikali v najbolj notranje in samostanske stvari. Leta 1776. se jim je prepovedalo sprejeti še kdaj kacega terciarija, leta 1783. so morali razpustiti zasebno VII. in VIII. šolo v samostanu in poslati svoje gojence v Ljubljano; isto leto so morali razpustiti tudi na gimnaziji bratovščino Matere Božje, koji se je pobralo vse, kar je imela cerkvene posode, obleke in orodja. Leta 1784. so zatrle gosposke vse bratovščine sploh; v samostanski cerkvi se je nahajala samo še škapulirska bratovščina.

Vzeli so ji vse imetje: 600 gld., ki so bili naloženi pri deželski gosposki v Ljubljani za sv. maše za umrlimi udi bratovščine, in 215 gld. iz pušice, shranjene v samostanu; dalje tri srebrne krone s podobo Matere Božje, dve srebrni žezli, zlat kolar, kolar iz pravih biserov, deset oblačil za to podobo, svileno zastavo, z zlatom prešit škapulir in več druzih stvarij, ki so jih leta 1785. na očitni dražbi prodali.

Med tem pa so prihajala tudi že poročila, da se razpuščajo samostani. Razpustili so n. pr. l. 1782. kartavzo v Bistri, samostane sv. Klare v Ljubljani, Loki, Mekinah, in sv. Dominika v Velesovem, l. 1784. zatiški samostan in samostan obutih avguštincev v Ljubljani; l. 1786. cistercijenški samostan kostanjeviški, samostan diskalceatov, bosonogih avguštincev v Ljubljani in kapucinov v Novem Mestu in Kranju. Toda novomeškega samostana ta osoda ni zadela. Obvaroval ga je te nesreče pouk v gimnaziji, in od l. 1778. tudi v normalki.

L. 1789. se je prepovedala bira, a obljubila se je primerna odškodnina. Ostalo je le pri obljubi, ker je cesar Jožef II. kmalu za tem umrl.

Z Leopoldom II. pa so nastajali boljši časi in polagoma je prišlo vse zopet v stari red. Ker je z letom 1794. frančiškanski kronist najbrže vsled hudih vojskâ pero dejal iz rok, zaključimo tudi mi samostansko zgodovino s tem letom ter navedemo le še vrsto gvardijanov od početka pa do danes; o šolah, ki so bile prepuščene oo. frančiškanom, se bo govorilo na posebnem kraju.

Vrsta gvardijanov.

P. *Andreas* iz Novega Mesta 1472., izvrsten slovensk pridigar.
» *Mihael* iz Ljubljane 1500.—1507.
» *Sebastian* iz Novega Mesta 1508.—1510., 1512. in 1513.
» *Ludovik* z Dovjega 1511.
» *Pavel pl. Pferdersheim* 1513.—1515.
» *Pancratius* iz Novega Mesta. Chronicon Rudolfsw. javlja, da je neznano, kedaj je bil tu gvardijan; Breckerfeldt pa pravi, da l. 1517. Isti Chronicon imenuje iz tega stoletja še jednega gvardijana: P. *Pancratius de Fürstenfeld*, a brez letne številke. Zatem so mu neznani vsi gvardijani do leta 1655., dasiravno navaja na drugem kraju (I., 182 in 183) pismo novomeškega gvardijana *Petra Seidetti-ja* za l. 1647.

Breckerfeldt pa našteva med tem gvardijane:

*P. *Ivan Posch* 1524.

» *Pankracij* iz Novega Mesta, v drugič gvardijan 1531.—1533. Tej zadnji številki dostavlja opazko, da je Novo Mesto to leto, leta 1533., pogorelo. Pri tem požaru je zgorel p. Johannes iz Kemptena.

» *Pankracij* iz Fürstenfelda 1538. Chron. Rud. pravi, da je to leto umrl.

* » *Ivan*, Madjar, 1548. To je tisti Ivan, ki ga je usmrtil o priliki luteranskih homatij nek Štajarec, ki ga Breckerfeldt imenuje Erazma.

* » *Engelbert* iz Maribora 1549.

* » *Ludovik* 1597.

* » *Matevž Vidoš* 1609.

* » *Mihael pl. Chumberg*, Goričan, 1616. Pozneje je postal dvakrat provincijal, generalni definitor, generalni komisar nemškega naroda, škof v Chrysopolji, prošt v Ljubljani in Novem Mestu, kjer je l. 1653. umrl.

* » *Andrej Strakel* 1620.

* » *Bernard Horcha* 1627.

* » *Frančišek Zeuda* 1631.

* » *Aleksander Rampel* 1637., bil je tudi provincijal.

* » *Bonaventura Valko* 1642.

* » *Peter Sedetti*, Goričan, 1647.—1649.; bil je tudi provincijal.

* » *Ivan Haberle* 1650.—1652.

* » *Joahim Stross* 1653.—1654.; bil je dvakrat provincijal.

» *Leo Magliovich*, Goričan, 1655.; ta je bil že poprej dvakrat provincijal.

» *Dominik Pizzolini*, Goričan. 1656.—1657.

» *Gabriel Tonjutto* 1658.

» *Dominik Pizzolini*, Goričan, 1659.—1660.

» *Gabriel Tonjutto* 1661.—1663.

» *Vincenc Komel*, Goričan, 1664.

» *Caharija Textorius* 1665.

» *Maksencij N.* iz Castue 1666.

» *Vital Majerič*, Novomeščan, 1667.

» *Lorenc Tomažič* iz Reke, 1670.

» *Pavel Surian*, Korošec, 1671.

» *Poncijan Novak*, Novomeščan, 1672.

P. *Josip Bosizio*, Goričan, 1673.
» *Vincenc Lampretič*, Ribničan, 1674.
» *Bonaventura Spindler*, Štajarec, 1675.
» *Poncijan Novak* 1676.
» *Frančišek Mazol* 1677.; postal je pa še to leto provincijal.
» *Constantin Perkopec*, Novomeščan, 1678.
» *Frančišek Kimmerle*, Ljubljančan, 1679.—1681.
» *Ferdinand Stadler*, Štajarec, 1682.—1684.
» *Avguštin Dekleva*, Kraševec, 1685.—1687.
» *Anton Brezan*, Novomeščan, 1688.—1690.
» *Avguštin Dekleva* 1691.—1693.
» *Vit Jurjevič*, Ljubljančan, 1694.
» *Angelik Dyrrheim*, Bavarec, 1695.
» *Avguštin Dekleva* 1696.—1697.
» *Vaclav Muhič*, Novomeščan. 1698.—1699.
» *Bonaventura Güttler*, Štajarec, 1699.
» *Gavdencij Lingo*, Korošec, 1700.
» *Konrad Ziegler*, Korošec, 1701.; bil je dvakrat provincijal.
» *Peter Stibelli*, Goričan, 1702.—1704.
» *Vit Jurjevič* 1705.
» *Celestin Studler*, Bavarec, 1706.—1707., provincijal.
» *Bernardin Gregorič*, Novomeščan, 1708.—1710.
» *Mauricij Bobnar*, Kranjčan, 1711.
» *Bernardin Gregorič* 1712.—1714.
» *Friderik Skerpin* 1715.
» *Bernardin Gregorič* 1716.—1718.
» *Constantin Feitl* 1719.
» *Friderik Skerpin* 1720.—1722.
» *Ivan Battig*, Goričan, 1723.
» *Bernardin Gregorič* 1724.—1726.
» *Kalikst Watscher*, Novomeščan, 1727.
» *Bernardin Gregorič* 1728.—1730.
» *Žiga Babel*, Ljubljančan, 1731.
» *Bernardin Gregorič*, 1732.—1733.
» *Anton Kalan*, iz Škofje Loke, 1733.
» *Benno Waldreich*, Tirolec, 1734.
» *Albert Črne*, Goričan, 1735.—1738.
» *Maks Kliviser* 1739.—1740.
» *Kosmas Tauber* 1741.

P. *Teodat Čebul*, Ljubljančan, 1742.
» *Ciril Makaj*, Ljubljančan, 1743.
» *Albert Črne* 1744. (vdrugič).
» *Godefried Pfeiffer* iz Radovljice, 1745.— 1747.
» *Benno Waldreich* 1748.— 1750. (vdrugič).
» *Angelin Koballi*, Kamničan, 1751.
» *Godefried Pfeiffer* 1752.— 1753.
» *Arhangel Mihelič*, Ljubljančan, 1754.
» *Adolf Bobnar*, Kranjčan, 1755.— 1757.
» *Florijan Čokelj*, 1760.
» *Bernardin Schurg*, Ljubljančan, 1761.— 1763.
» *Bonavita Dietrich*, Ljubljančan, 1764.
» *Bernardin Schurg* 1765 — 1767. (vdrugič).
» *Ludovik Buset* 1768.
» *Bonavita Dietrich* 1769.— 1771. (vdrugič).
» *Bernardin Schurg* 1772.— 1774. (vtretjič).
» *Jordan Zierer*, Ljubljančan, 1775.— 1777., ima največ zaslug za osnovo novomeške ljudske šole.
» *Jakob Vokalič* 1778.— 1780.
» *Kastulus Weibl*, Novomeščan, 1781.— 1783., leta 1784 provincijal.
» *Karol Novak*, Ljubljančan, 1784.— 1787.
» *Mauricij Pöhm*, Čeh, 1788.—1803.
» *Nereus Florijančič* 1803.
» *Avguštin Herrnfort* 1804.—1806.
» *Regalat Mašič* 1806.— 1809.
» *Gratus Mauermayer* 1810.— 1811.
» *Hugolin Leiller*, 1811.— 1818.
» *Chrisosthomus Fogh* 1820.
» *Verecundus Torenta* 1821.— 1823.
» *Karol Železnik* 1823.— 1826.
» *Angelus Gorenz* 1826.— 1847.
» *Fulgentius Arko* 1847.— 1862.
» *Burghardt Schwinger* 1862.— 1863.
» *Bernard Vovk* 1863.— 1867.
» *Rafael Klemenčič* 1867.— 1869.
» *Ignacij Staudacher* 1869.— 1870.
» *Bernard Vovk* 1870.— 1880.
» *Ignacij Staudacher* 1880.— 1882.

P. *Bernard Vovk* 1882.— 1883.
» *Hugolin Sattner* 1883.— 1887.
» *Inocenc Koprivec* 1887. – 1890.
» *Florentin Hrovat* 1890.

§ 9. Glasoviti Novomeščani.

V bojnem hrupu iztekajočega se XVIII. stoletja so obmolknile modrice tudi v Novem Mestu. Hoff, komur je bilo novomeško življenje te dôbe dobro poznano, pravi v svojem znanem delu »Gemälde von Krain«: »Vednosti so v tem mestecu malo znane. Razven male knjižnice v frančiškanskem samostanu[1]), ni najti tu nobene knjige. Tudi sicer je težavno postati tu človeku učenemu. Le v šestih humanitetnih šolah (to se pravi v gimnaziji) poučujejo frančiškani. Do l. 1781. so poučevali ti menihi (pa tudi le svoje gojence) v metafiziki in fiziki po Locke-jevih in Newton-ovih načelih; jelo je svetlo postajati, ker se je preje delal mrak. Toda odkar se je vsem menihom zasebni pouk ustavil, prejenjala so tudi ta predavanja (namreč v metafiziki in fiziki).«

»Vednosti niso bile tu nikoli stvar, s katero bi se bilo kaj prislužilo; tiskar ali bukvar bi moral tu lakote poginiti. Vendar pak se vidijò tu pa tam sledí, da Novomeščanom ni manjkalo nikoli nadarjenosti (Genie), dobre volje in pridnosti, da bi postali koristni v znanóstih. To mestece ima tudi svoje učenjake, kojih so nekateri zagledali luč sveta v tem mestecu, nekateri pa sicer drugje, pa so vendar svoje učene misli tukaj izročili svetu. Tisti, ki se niso mogli vežbati s knjigami, so si pomagali z rokopisi, da ustrežejo prijateljem in poznavateljem vednosti. Večinoma pa se pogreša pri njih »politura«, poznanje sveta, dostikrat tudi dobri okus. Znanja in nadarjenosti pa se nikakor ne more odrekati. Odlikujejo se zlasti s pravilnim mišljenjem pa z lepoto in jedrovitostjo v izrazu, v čemur so si skoro vsi jednaki.«[2])

Toda ta ugodna sodba Hoffova velja le zgolj o frančiškanih, kojih delovanje za tem ocenja.

Od teh so se na literarnem polju odlikovali:

Lambert Fabiani, Novomeščan, je dal v Benetkah tiskati: Idia sacrae eloquentiae.

[1]) Sicer pa je bila ta knjižnica primeroma jako velika.
[2]) Hoff, l. c. II. 46.—48.

Castulus Weibl, Novomeščan, rojen 28. aprila l. 1741., gimnazijski profesor, je objavil več spisov verske vsebine ter nadaljeval l. 1773. samostansko kroniko.

Peter Alcantara Krammer, Novomeščan, gimnazijski profesor v Novem Mestu. Pridobil si je veliko učenost ter živel 22 let kot misijonar v Egiptu po največ v Kajiri. Od tod se je vrnil v Novo Mesto, ki je je pa zopet zapustil ter odšel v Ljubljano, kjer je umrl leta 1778. V rokopisu je zapustil arabsk prevod svetih evangelijev.

Gottfried Pfeifer, kronist novomeškega samostana.[1]) Vrhu tega je spisal in v kroniko vplel: »Kurze Erleuterung über die Seltsame Frag, ob die Kloster Chirurgi die Weltliche ohne Unterschied, auch zu allen Zeiten, da Sie begehret werden, curiren können.« Druge njegove spise navaja Hoff, Gemählde II. 55.

Konrad Branko iz Mengša; tudi ta je mnogo pisal.[2])

»Če bi hotel navesti«, pravi Hoff[3]), »vse učene može, ki so bivali kedaj v tukajšnjem frančiškanskem samostanu ter se odlikovali s svojimi učenimi spisi, omenil bi jih lehko še 16, a ne omenim jih, ker niso Novomeščani.« Pač pa jih navaja Breckerfeldt v svojem večkrat citiranem rokopisu[4]): 1. France Gladinich, Istrijan, je spisal: »Origine della provincia Bosna, Croatia, Udine 1648.« 2. France Maturelli iz Arco. 3. Pavel Janžič iz Karlovca. 4. Ludovik Premb. 5. Anton Lazari, Ljubljančan, prestvaritelj provincije. 6. Žiga Sigoni, Goričan. 7. Jakob Hoffstätter. Ljubljančan. 8. Maksim Ruesch, Bavarec, zaščitnik škotistike. 9. Peter Fanzetič iz Reke. 10. Goričan Frančišek Skaletari. 11. in 12. Gašper in Clarus Pasconi, brata. 13. France Zupančič, vsi trije Goričani. 14. Ljubljančan Ivan Tropper. 15. Otto Sprugg, Kamničan, in 16. Atanazij Kavčič iz Idrije.

Od móž, ki sicer niso bili Novomeščani, pa so se na novomeški gimnaziji vežbali ter položili tu temelj svoji vednosti, naj se navedejo: 1. **Andrej Laurin**, auditor goriške nadškofovske kurije. 2. **France Mohr**. 3. **Aemilijan Janitsch**, rojen v Št. Joštu pri Pogancih; postal je benediktinec v Göttweihu, ter se je odlikoval

[1]) Glej uvod.

[2]) Hoff, II. 55.

[3]) Ibid. 56.

[4]) Str. 43.

z obširnim znanjem, zlasti v orijentalskih jezikih. Leta 1791. je izdal na Dunaju tudi tri zvezke potopisov.[1])

Tu sta se šolala tudi dva znana slovenska književnika, **Marko Pohlin** (od l. 1747. in 1748.) in **France Ser. Metelko** (od l. 1808. do l. 1810.). Oba sta čez dve leti odšla v Ljubljano.

Tudi **Valentin Vodnik** je bival par let v Novem Mestu pri svojem stricu (1768. in 1769.) frančiškanu Marcelinu Vodniku, ki je poučeval na gimnaziji od l. 1761.— 1765. V gimnazijo pa Valentin v Novem Mestu ni hodil. Njegovega imena v katalogih gimnazije ni zaslediti.

Ti trije so si pridobili nevenljivo slavo s peresom v roci, drugi trije gojenci novomeške gimnazije pak so z mečem zapisali svoje ime v zgodovinsko knjigo. Bili so to poznejši sloveči generali Oreskovič, Rukavina in Quosdanovič, vsi trije Hrvatje.

Novomeščanov posvetnega stanu, ki bi se bili odlikovali v jedni ali drugi umetniški ali slovstveni stroki, ne nahajamo ta čas, razven jedne rodovine, nobenih. V prvi vrsti so bili to trije bratje Šege. Vsi so bili kot medailleurji in graveurji na izvrstnem glasu.

Najbolj sloveč med njimi je bil Franc Andrej Šega, rojen l. 1711. Njegov oče je bil znan puškar v Novem Mestu. Sedemnajst let star je odšel France Šega na tuje, bival dve leti v Steinu na Gorenje-Avstrijskem ter se podal od tod v Monakovo, kjer se je štiri leta vežbal v rezanem puškarskem delu. Dva glasovita mojstra sta bila njegova učitelja. Zatem se je jel vaditi v rezbanju pečatov, vpodabljanju v vosek po naravi in risanju, ne da bi imel kacega učitelja. Ko je menil, da se je v tej umetnosti dovolj izvežbal, vpodobil je v vosek tedanjega izbornega kneza bavarskega Karola Alberta. Predložil mu je to delo po tajniku in unetem poznavatelju te umetnosti, Ivanu Askaniju pl. Titru. To delo mu je pridobilo službo v monakovskem uradu za kovanje denarja (Münzamt) l. 1738. Od tod so ga dvakrat poklicali na Dunaj, l. 1758. in 1766., da je vpodobil Marijo Terezijo v vosek. Izborni knez Karol Albert mu je podelil službo dvornega medailleurja. Slava Šegova je bila tolika, da niso le inozemski dvori naročali pri njem svojih del, ampak mu tudi ponujali svoje službe. A ostal je raje na Bavarskem, kjer je tudi umrl l. 1787.

---

[1]) Hoff, II. 57.

Njegov mlajši brat Jernej je živel še leta 1806. na Dunaju. Učil se je pri bratu Francu Andreju v Monakovem ter se pri njem tako izvežbal, da je veljal za prvega rezbarja pečatov v Evropi. Tega brat Ivan Anton Šega je slovel na Dunaju kot puškar.[1]) Tudi nečak teh treh móž, Jernej Hribernik, je bil sloveč rezbar pečatov. Svoje slovensko ime je premenil v »Bergen«.[2])

VII. Francoska okupacija.[3]) (1809.—1813.)

§ 1. Francoska patrulja v Novem Mestu l. 1797.

Toliko vrišča, strahu in trepeta, kakor l. 1797., na Kranjskem že dolgo ni bilo. Že dolgo let ni bila prilomastila v deželo sovražnikova vojska; tedanjih ljudij se ni spominjal nobeden več, kakšna je ta huda šiba božja; izkusil je ni nihče, slišali so o nji le pripovedovati. Da je udarila katerikrat jata tolovajskih Bošnjakov čez mejo, tega ne jemljemo v poštev. A l. 1797. je vrščalo zopet po deželi in vrščalo je grozno, kajti prihajali so Francozi, ki so si neki hoteli ves svet spraviti pod noge. Na tem svojem potu jih je zaneslo tudi na Kranjsko.

Vrtoglavi in razburjeni Francozi so bili že pred petimi leti zgrabili za orožje, da se ubranijo nemškega cesarja, ki jim je žugal, da jim razdere Pariz, kjer ne bo ostal kamen na kamenu, če se ne streznijo. Toda stvar se je zasukala popolnoma drugače. Francozi so se s cesarjem tako čvrsto spoprijeli, da mu niso le zastavili poti v Pariz, ampak mu vzeli celo lepo in bogato deželo Belgijo, ki jo je dobil le še jedenkrat za par mesecev, potem nikdar več nazaj. V vojsko zapleteni Francozi niso hoteli prej mirovati, dokler nemškega cesarja popolnoma ne pripognejo k tlom. Leta 1795. zagrabijo ga na treh straneh, celò na Laškem. Spočetka so imeli Avstrijanci tu srečo in so Francoze nekaterikrat dobro pretepli, a huda jim je jela presti, ko je prišel spomladi l. 1796. Napoleon na Laško ter prevzel poveljstvo nad francosko vojsko.

---

[1]) Dimitz, IV. 191.

[2]) Wurzbach, Biog. Lexicon 9. 359.

[3]) Vsa poročila za to poglavje so zajeta iz tukajšnjega mestnega arhiva.

Predno je minulo leto, pometel je vse avstrijske polke z Laškega in jih zapodil v tirolske in goriške hribe. Po zimi l. 1796. na 1797. so se umikali Avstrijanci s svojimi pobitimi četami in ranjenimi vojaki prek Kranjskega nazaj z Laškega. Meseca marcija l. 1797. se je moral umakniti Napoleonu celò sloveči nadvojvoda Karol, cesarjev brat. Bežal je s svojimi četami čez Vipavo in Opčino na Kranjsko. Za njim pa so drli Francozi v deželo, kjerkoli je peljala kaka cesta vanjo. Prvi je bil general Bernadotte, ki je prilomastil dné 23. marcija v Idrijo; pet dnij za tem so se pokazali Francozi v Postojini. Šel je pred njimi tolik strah, da je bežalo iz Postojine vse, kar je le bežati moglo, v bližnje hribe.

Drugi dan, 1. aprila, primarširala je iz Logatca prva francoska četa z muziko v Ljubljano. Vodil jo je Bernadotte, ki je dal takoj po svojem prihodu razdeliti po mestu v treh jezikih pisano oznanilo, da bo skrbel za najlepši red in gledal na to, da se ne stori nikomur niti najmanjša krivica. In res, dokler je bil Bernadotte v mestu, se ni bilo nikomur pritoževati.

Novomeščani so ugledali prve francoske vojake dva dni pozneje, nego Ljubljančani. Dné 4. aprila zvečer je prijezdila semkaj francoska patrulja, ki je štela štirinajst glâv. Avstrijanski generali niso nikakor pričakovali, da bodo prišli Francozi tudi semkaj. To njih prepričanje se je pokazalo najbolj v tem, da so odposlali iz Ljubljane, ko so se ji bližali Francozi, 24.278 stotov za vojsko potrebnih stvarij na Dolenjsko, češ, naj bi se spravile in skrile v Novem Mestu. A do sem se te stvari niso pripeljale, izgubile so se na poti, toda kje in kam, tega ni vedel pozneje nihče povedati, kar je jako čudno, zlasti če se pomisli, da je bilo treba za tako težo nekoliko sto vóz.

Videti je, da so bili Avstrijanci ali o gibanju Francozov kaj slabo poučeni, ali pa so jih le-ti tako zelo iznenadili, da v prvem strahu niso vedeli, kaj najbolje kaže. V Novem Mestu na priliko ni bilo 4. aprila, ko je prijezdila tjekaj francoska patrulja (14 konjenikov), ne jednega avstrijskega vojaka, v tem, ko se je mudil malo prej polk Alvinzi-jev (547 móž) celih 18 dnij tu, od 7.—24. marcija, za njim Esterhazy-jev polk dva dni, in dan poprej bolnica Thurnovega polka; tri dni po odhodu francoskih 14 konjenikov sta prišla zopet dva bataljona graničarjev, ki so ostali tu od 7. aprila do 2. avgusta.

Prihod onih štirinajstih Francozov je napravil v Novem Mestu grozen, toda nepotreben strah. Mestna gosposka, ki je pozneje po-

ročala o teh stvareh višemu oblastvu v Ljubljani, je dejala, da so se vedli ti ljudje jako dobro; nikoli bi Novomeščanje o njih kaj takega ne pričakovali; seveda, vojska je vselej huda stvar in Bog nam je ne daj še kmalu, vendar bi se bili Francozi v Novem Mestu nosili lahko sovražneje, kakor so se. K sreči je ohranjen protokol seje, h kateri je novomeški mestni zbor poklical vse tiste, katerim so Francozi napravili o prihodu svojem kaj škode.

Za koliko so oškodovali meščane? Nekov Jager, kotlar in zajedno pivovar, moral je dati, ko je prišla patrulja v mesto, vina, piva in kruha, ki mu ga seveda ni plačala. Odkod je patrulja prišla, ni povedano, a če tudi ni bila lačna in žejna, rêči moremo, da je bila zelo zmerna. Vso škodo, ki mu jo je napravila, je cenil Jager na 1 gld. 2 kr. Denar je imel takrat seveda veliko večjo ceno, za 10 kr. se je dobil bokal vina, za 4 kr. bokal piva. A četudī; štirinajst seveda upehanih in trudnih ljudij je povžilo samo za 1 gld. 2 kr., jeden sam torej še za 8 kr. ne. Popili so tri bokale vina po 10 kr., dva bokala piva po 4 kr.; snedli so za 14 kr. kruha in vzeli prazen bokal s seboj, ki je bil vreden 10 kr.

Drugi meščan, ki so ga oškodili, je bil neki usnjar France Papež. Ta je mestni gosposki tako-le pravil: »Dné 3. aprila, — zmotil se je toraj za jeden dan — ko je bila francoska patrulja tukaj, so prijezdili k meni trije konjeniki (chevaucheurs). Jeden teh stopi s konja, nastavi mi golo sabljo na prsi, z drugo roko pa me zgrabi za rame ter zakriči: Denar sem! V tem pa opazi, da imam uro pri sebi, seže po nji in mi jo iztrga iz žepa; zatem me zopet zgrabi in zahteva iz nova denarja. Jaz da ne, on dà, in tako se mekástiva nekoliko časa. V tem pak je pobegnil iz sobe sosed moj, čevljar Valenčič, ki je bil po naključju pri meni. To videč me Francoz izpusti in gré iz pritličja gori v prvo nadstropje.

V tem so zagnali sosedje moji hrup, da so tolovaji tu! Vrišč in krik je najbrž Francoze odgnal, kajti pomaknili so se vsi drug za drugim iz hiše. Spotoma je še jeden potegnil materi moji turško ruto z vratú.

Da se je res tako godilo, priča temu je sosed čevljar Valenčič in dolga moja bolezen, ki se me je prijela zaradi prebitega strahú, in ki me je stala mnogo, mnogo denarja. Škodo pak, ki jo imam, cenim na 38 gld. Srebrno uro s tremi pokrovi kupil sem od pokojnega Strbenca za 31 gld, velika ruta matere moje pak je bila vredna najmanj 7 gld.«

To pripoved Papeževo je potrdil tudi Valenčič, kolikor se je godilo, dokler je bil on v sobi, kot od besede do besede popolnoma resnično.

Prvi pot Francozi torej Novomeščanom niso storili Bog si ga védi koliko škode. Razven te patrulje, ki je drugi dan, 5. aprila, précej dalje odšla, l. 1797. ni bilo nobenega Francoza v mesto. Že tri dni zatem je bilo v Ljubnem na Štajerskem sklenjeno premirje in Francozi, kolikor jih je bilo še na Kranjskem, so se jeli počasi pomikati iz dežele.

Tudi v Novem Mestu so hitro zvedeli o sklenjenem premirju. Prinesel ga je sem poseben kurir. Ta z veselo novico došli vojak pak je bil mnogo nezmernejši v telesnih potrebah, nego onih štirinajst Francozov, sovražnikov. Mestna gosposka je izdala zanj za hrano, vino, punč, kavo, rozolijo in za krmo njegovemu konju 13 gld. 40 kr.

V ravno tistem protokolu je popisana tudi škoda, ki so jo napravili domači avstrijanski vojaki, ki so kmalu zatem marširali tod skozi. Ta protokol je zanimiv zaradi tega, ker dokazuje, da so se domači vojaki vêdli huje od sovražnikov; dalje pa dokazuje tudi, da so bili Novomeščanje reveži, naj so potovali skozi prijatelji ali sovražniki.

§ 2. Francoski ujetniki v Novem Mestu.

Dve leti zatem so imeli Novomeščani zadoščenje, da so videli Francoze v čisto drugačnem položaju prihajati v njihovo mesto. Bili so to l. 1799. na Laškem ujeti Francozi. Avstrijsko bojno ministerstvo (der k. k. Hofkriegsrath) je odsodil, da se pošlje teh ujetnikov nekoliko v Ljubljano, nekoliko v Mekine, Velesovo, Kamnik, Zatičino, Kostanjevico in Novo Mesto (560 móž). Naročilo se je političnim oblastim, teh ujetnikov nikakor ne v nemar puščati. Strogo je bilo ljudem prepovedano govoriti ž njimi ali se celò kako pajdašiti; krčmarjem je bila zažugana kazen treh tolarjev za vsak pot, ko se bo zvedelo o njih, da so dali kakemu Francozu ali jesti ali piti ali jih sploh pod svojo streho trpeli.

Če se pomisli, da so Francozi po mestu prosti hodili, kakor se jim je ljubilo ter so morali le o določenem času biti v vojašnici, potem je lahko umljivo, da se te prepovedi skoro ni bilo mogoče držati in je prišlo višji gosposki kmalu do ušes, da dobivajo Francozi

v Novem Mestu za dober denar vse, česar želé. Bolj, kot prepovedi višjih gosposk, oplašila je Novomeščane nalezljiva bolezen, ki je jela razsajati med Francozi ter jih tudi skoro vse pobrala. Sicer so dali razglasiti, da ne smé od Francozov nihče nič kupiti, a lakomni ljudje se niso dali preplašiti in neki mesar je vkljub temu kupil od Francoza dve ruti; mestna gosposka je dobila povelje, vzeti mu ju ter sežgati na Vélikem trgu. Iz nova se je zabičila prva prepoved in se zažugala dvojna kazen, ki pa tudi ni nič izdala. Francoski ujetniki so imeli najbrž mnogo denarja ter ga tudi stiskali niso. Prepoved so morale gosposke še v tretjič ponoviti ter kazen povikšati na 12 tolarjev, kar pa tudi ni nič izdalo, ker se tudi avstrijski stražniki francoskih ujetnikov niso brigali za ukaze svojih višjih. 14. majnika l. 1800. je kupil neki Novomeščan, pekarski mojster Würstl, od neke Francozinje — tudi ženske so hodile namreč takrat za svojimi možmi v vojsko, dasiravno ne tudi v boj — kožuh za 6 gld. 48 kr., posredoval pa je pri tej kupčiji neki avstrijski poveljnik.

Francoski jetniki so prihajali skozi Novo Mesto tudi naslednje leto 1801. Bilo jih je nad 700. Avstrijanci so jih odvajali na Ogersko.

§ 3. Novo Mesto prvikrat v francoskih rokah (1805.).

Leta 1805. pak so prišli Francozi v Novo Mesto zopet kot sovražniki.

L. 1797. so sklenili namreč z Avstrijanci mir v Campo Formio, a ni jim bilo do mirú; l. 1799., torej precej dve leti zatem, je že zopet zagrmelo na vseh straneh: pokalo je na Nemškem in Laškem. Francozi so Avstrijance, ki so bili zvezani z Rusi, spravili navzlic temu v tako zadrego, da so morali od vojske odjenjati, skleniti s Francozi mir (l. 1801.) ter jim odstopiti mnogo lepih dežel.

A tudi še zdaj ga ni bilo mirú. Francozi so delali celò v mirnih časih po Evropi toliko krivice, da je bilo evropskim oblastim tega naposled vendar-le preveč. Zato so se dogovorili Avstrijanci l. 1805. z Angleži, Rusi in Švedi, storiti vendar temu večnemu rogoviljenju konec. A grozno so se opekli. Francozi so jih tako do dobra otepli, kakor doslej še nikoli ne. V najhujši zimi, dne 2. decembra, je ugonobil Napoleon avstrijansko in rusko vojsko pri Slavkovem (Austerlitz) na Moravskem polju tako zeló, da je

moral déti avstrijanski cesar Franc I. orožje iz rok in skleniti z Napoleonom mir, kakor ga je ta sam hotel. Dné 26. decembra l. 1805. je podpisal ta mir avstrijanski cesar v Požunu ter izgubil mnogo lepih dežel, med njimi tudi Tirole.

Na Kranjsko so pridrli Francozi to leto še nekaj dnij pred ono odločilno bitko pri Slavkovem. Pokazali so se na Notranjskem proti koncu meseca novembra, v Ljubljani dné 28. novembra l. 1805.

Novomeščanje so jih ugledali dné 16. decembra. Prišlo jih je 1700 glav, ki so posedli vso Dolenjsko doli do hrvaške meje. Vodil jih je general d' Espagne, ki si je izbral Otočec za stanovanje svoje; vsi drugi so ostali v Novem Mestu. Tudi to pot je bilo njih vedenje takšno, da se meščanom zaradi tega ni bilo pritoževati.

Seveda, česar so potrebovali za-se in za živino svojo, izterjavali so od njih z vso vojaško ostrostjo, sicer pak so puščali ljudi pri miru. Deset dnij po njih prihodu je bil sklenjen mir v Požunu in počasi so se pripravljali za odhod. Dné 4. januvarja leta 1806. so se pomaknili iz Novega Mesta »popolnoma mirni« — so poročali mestni očetje višji svoji gosposki v Ljubljano.

V novomeškem arhivu je še shranjen natančen račun o troških, ki jih je napravil deželi francoski sovražnik. Meso so dobivali proti nakaznicam mestne gosposke pri naših mesarjih. Pojéli so ga za 1230 gld. 36 kr.

A tudi mestu so pouzročili mnogo škode. Njih poveljniku v mestu, stotniku Fallionettiju, je moralo mesto plačevati po 6 gld. na dan obednine (Tafelgelder). Kupilo je zanj sedem srebrnih žlic (40 gld.), srebrno uro repetirko (125 gld.), prisilil je je, da mu je preskrbelo »ein spanisches Rohr« (6 gld.) in obleke za 133 gld.

Tudi general d' Espagne v Otočcu je porabil priliko, da se je okoristil pri prestrašenih Novomeščanih in njihovi mestni blagajnici. Napraviti so mu morali kočijo za 736 gld. in novo konjsko opravo za 132 gld., v denarjih pa je izžulil iz njih 2134 gld. 37 kr. za svojo osebo. To so bili njegovi »Tafelgelder« za kratki čas od dné 17. decembra pa do 4. januvarija.

A tudi posamezni meščani so trpeli precéj škode, zlasti krčmarji, ker so jim francoski vojaki ostali na dolgu vse, kar so zaužili; rokodelcem so dali v popravo svojo raztrgano obutev in

obleko, vzeli temu ali onemu kako lepo puško, itd. Vsota, za katero so Francozi posamezne meščane oškodili, znašala je 2009 gld. 26 kr.; v vsem skupaj pak so odrli mesto za dobrih 6000 gld. Da so se Novomeščani dné 4. januvarija leta 1806. od njih radi poslovili, verjame se takoj na prvo besedo.

Kakšen razloček pač med obéti, ki so jih delali Francozi, in med njih ravnanjem! Ko so prišli prvikrat na Kranjsko l. 1797., razdal je Napoleon Bonaparte tak-le razglas:

Prebivalci Kranjske!

Francoska vojska ne prihaja k vam, da bi vas podjarmila, ne da bi le količkaj izpremenila verske vaše navade, šege vaše! Ona je prijateljica vseh narodov, posebno pa vrlih národov nemških.

Francoska republika ima pravico postopati z vami, kakor zmagovalka. Toda sporazumljenje, ki nas oboje veže, odpravilo bo to pravico. Vi se ne boste vtikali v vojsko, kateri ne pritrjujete, dajali nam boste potrebnega živeža, jaz pa bom branil vašo vero, vaše navade in imetje vaše. Naložil vam ne bodem nobenega vojskinega davka. Ali ni vojska že sicer in sama po sebi strašna dovolj? Ali ne trpite po nedolžnem že dovolj za zmote, katerih so krivi drugi? Davki, katere ste do zdaj plačevali cesarju, pokrivali bodo vso škodo, ki vam jo bode napravljala skozi deželo pomikajoča se vojska, in ž njimi se bode plačeval tudi živež, ki nam ga bodete dajali.

Tako je govoril Napoleon l. 1797., tako pa, kakor je bilo prej rečeno, godilo se je l. 1805. Seveda je minulo v tem osem let; Napoleon se je povzdignil ta čas do cesarja in njegova čudovita sreča ga je tako omamila, da je pozabil vse, kar je obetal l. 1797.

Le dobrih štirinajst dnij so se Francozi mudili leta 1805. v mestu in okolici njegovi, a obrnili so ubogim Novomeščanom prav vse žepe narobe ter iz mestne blagajnice iztrkali še prah. A postali so jim vrhu tega neprijetni še v drugem oziru. Po njihovem odhodu so tožili Novomeščanje: »Francoski napad je zaprl pot na Hrvaško, v deželo, iz katere jedine smo dobivali meščani doslej potrebno žito. Rekvizicije Francozov so pobrale vse domače žito, katerega pak že sicer ni bilo dosti. Ubogi meščan se nahaja sedaj v žalostnem položaju, da ne more nakupiti žita niti za-se, niti za državo. Če vlada noče, da nastane lakota, pomagati mora s tem, da velí pripeljati žita semkaj. (21. junija l. 1806.).«

§ 4. Leto 1809.

Toda prišli so še hujši časi! Leta 1809. so Francozi tretjič prilomastili na Kranjsko.

Če avstrijanska vlada ni hotela, da jo Napoleon polagoma vso pogoltne, morala se je pripraviti za boj, za zadnji in odločilni boj, kajti Napoleon je po letu 1805. dosedanje prijatelje in zaveznike avstrijanske ali popolnoma na tla pobil, ali pak si jih storil prijatelje, n. pr. Ruse. Avstrijanski cesar Franc I. je bil od l. 1807. dalje popolnoma osamljen, zastonj se je oziral po Evropi okolu, od kod bi poklical prijatelja k sebi. Napoleonova sila je izbila vsem orožje iz rok; jedini Angleži so bili doslej še neustrahovani, toda Avstriji niso mogli priti na pomoč, kajti Napoleon jih je zapletel na mnogih krajih v hudo vojsko. In ko bi bila ta končana, zadušiti je menil Napoleon že sicer tako oslabelo Avstrijo.

Ta nakana je bila pak seveda znana tudi Avstrijcem. Da se Napoleonu ne posreči, treba je bilo napeti vse in zadnje moči. Vedno zvesti narodi širnega avstrijanskega cesarstva so prenašali že doslej mnogo mnogo težav. Leto za letom so terjali z Dunaja ljudij in denarja. Avstrijanci niso nikdar mrmrali; v slavo državo in pomoč presvetle rodovine cesarske so bili pripravljeni dajati blago in življenje. Na to nikdar omahujočo udanost državljanov se je zanašal nadvojvoda Ivan, ko je poklical s patentom dné 8. junija 1808. l. vse moške, ki so mogli nositi orožje, pa doslej še niso bili nikamor uvrščeni v avstrijansko armado, k »deželni brambi« (Landwehr), kjer naj bi služili od svojega 18. do 45. leta. Nadvojvoda Ivan je pričakoval od udanosti avstrijanskih državljanov, da bodo z oduševljenjem zgrabili za orožje. In ni se motil! Ko je prišel dné 1. julija na Kranjsko, vriskal mu je narod oduševljen nasproti in v kratkem času so lezli brambovski bataljoni le kar iz tál. Tudi Novomeščani so sklicali jednega na noge; voditelj jim je bil Langer, graščak v Pogánici. Ob nedeljah in praznikih so se učili in vadili brambovci za težavni boj z izurjenimi francoskimi četami.

V zgodnji spomladi prihodnjega leta 1809. so pričeli Avstrijanci vojsko s Francozi. Zagrabili so Napoleona na dveh straneh, na nemški in italijanski meji. Na Nemškem je vodil avstrijanske čete slavni nadvojvoda Karol, ki pak se je moral pred Napoleonom umakniti nazaj na Češko, odkoder je hitel proti Dunaju, kjer je premagal Napoleona v slavni bitki pri Aspernu in Esslingenu dné

21. in 22. majnika; a dné 5. in 6. julija zatem je udaril Napoleon z vso svojo silo nanj ter ga pri Wagramu popolnoma potolkel. S tem je bilo na Nemškem vse izgubljeno; Avstrijanci so se morali z Napoleonom pogajati za mir.

Kakó pak na Italijanskem? To leto so bile ravno slovenske naše dežele, ker so se dotikale s svojimi mejami Napoleonu podklonjene Italije, za vojskine operacije jako važne. Na Kranjskem so se postavile avstrijanske čete v Savski dolini od Ljubljane do Trbiža ter zasedle od Trbiža in Beljaka tja do Gorenjega Dravburga na Koroškem vse ceste, ki držé na Italijansko. Dné 10. aprila se je jela pomikati vojska preko Predéla na Goriškem proti Italijanskemu. Pričetek vojske je bil jako srečen. Od 14. do 18. dné aprila so bili Francozi pobiti, kjerkoli so se pokazali, a ker je ravno isti čas jel Napoleon potiskati na Nemškem nadvojvodo Karola nazaj, umikati se je morala avstrijanska vojska pred Francozi tudi tu.

Jeden njen oddelek, ki ga je vodil Gyulay, se je pomaknil v početku meseca majnika na Kranjsko. Pri Razdrtem, v Podvelbu, Logatcu in v Ljubljani so nameravali krepko se v bran postaviti, ko bi Francozi hoteli preko Kranjske udariti v srce Avstrije. A ves napor je bil zastonj. Dné 17. majnika so pregnali Francozi Avstrijance iz trdnjave Malborget, dné 18. majnika z Predéla, ravno tiste dni pa so morali popustiti Avstrijanci tudi utrjene kraje na Notranjskem.

Francozi so drli nezadrževani proti Ljubljani. Ker se je v Tirolah črna vojska tako dobro obnesla, poskusiti so hoteli ž njo tudi na Kranjskem. Ljubljančani so jo pozvali dné 12. majnika; a predno se je mogla zbrati, prehiteli so jo že Francozi. Dné 19. majnika jih je bilo že 4000 móž blizu mesta; Ljubljane ni bilo več môči rešiti, zato so jo generali popustili ter sklenili Francoze odbijati vsaj od Dolenjske. Tu sem so se umaknili Splenyi, Zach in Gyulay. Okoli Novega Mesta so se zbirale bežeče čete, katerim je dal Gyulay povelje, préžati na Francoza v Ljubljani, ne pustiti ga pri miru ter planiti nanj, če bode prilika le količkaj ugodna. Ko bi Francozi te oddelke le preveč pritiskali, pomaknejo naj se nazaj na hrvaško mejo.

Ta čas so bili Novomeščani seveda vsi zbegani, kajti jeden dan, predno so zasedli Francozi Ljubljano, prišel je tudi njim poziv, naj se zberó v črno vojsko. Poslal ga jim je okrožni glavar Hohenwarth.

Črna vojska novomeškega okraja je bila razvrščena v tri oddelke. V levem krilu so bili okraji: Poljane, Kostel, Kočevje, Ribnica, Turjak, Višnja gora in Cobelšperk; v desnem: Zatičina,

Turn pri sv. Križu, Svibno, Rateče, Boštanj, Mirna, Trebnje, Rakovnik, Mokronog in Otočec; v sredi pa: Mokrice, Šrajbarski Turn, Pletarji, Kostanjevica, Ruperč Vrh, Metlika, Črnomelj, Gradac in Novo Mesto. »Gospod okrajni komisar Gasparini in marquis Pietragrassa«, pisal je Hohenwarth Dolenjcem, »me bosta podpirala v tem hvalevrednem početju; na strani moji bosta stala grof Wolfgang Lichtenberg in baron Smledniški. Po pravici pričakujem, da se bode po tem vzgledu ravnal vsakdo, ne da bi bil siljen. Uverjen sem, da se bodo vsi plemiči in vsi honoracijori urno odzvali temu pozivu ter se oglasili pri dotičnem komandantu črne vojske, da jim odkaže častno mesto med branitelji domovine. Pričakujem za trdno, da ne bo nihče s plašljivim govorjenjem pobijal občne srčnosti. Proti takemu nevrednežu se bo postopalo z zasluženo kaznijo. Zanašam se za trdno, da bo vsakdo zaupal temu, kar se ukrene v obrambo, da bo vsakega oduševljala želja rešiti domovino, boriti se za najpravičnejšega vladarja, in staro in slovečo hrabrost kranjsko dokazati tudi v teh nevarnih dnéh.«

Précej, ko je dobil mestni svèt to pisanje v roke, sešel se je k slovesni seji, da določi vodnike posameznim oddelkom črne vojske može, ki so imeli v meščanih popolno zaupanje. Novomeška črna vojska naj bi imela jednega poveljnika, štiri podpoveljnike, katerih vsakemu se bi dalo po 39 do 40 móž in 10 korporalov. Ob jednem je objavil v tej seji župan, da mora biti črna vojska preskrbljena s potrebnim orožjem. V ta namen si mora omisliti vsak moški od 16. do 50. leta svoje orožje: šest do sedem čevljev dolge in v (obsegu) po tri palce debele preklje, ostre vile, ravne kosé, motike, puške itd. Vsak naj se preskrbi s tistim orožjem, do katerega ima največ zaupanja. Orožje pa mora imeti vsakdo, bodisi potem že kakeršno koli.

Po tehtnem premišljevanju so izvolili mestni očetje za poveljnika pl. Fichtenaua, njemu v pomoč pa nadčastnika v meščanski gardi, Franca Lužarja, dalje podpoveljnike Leopolda Strausa, Josipa Unterlokauerja, Simona Govekarja in Franca Papeža. Korporali so bili izvoljeni: medíčar France Grm, Ivan Bučar, Karol Kopecki, Leopold Šparovec, Martin Škrem, Josip Janežič, Frančišek Potokar in Frančišek Kancijan. Vseh skupaj so sklicali Novomeščani v orožje 169 móž črne vojske.

V ogenj to moštvo bržkone ni prišlo, vsaj povedano ni nikjer nič, iz česar bi se moglo sklepati na to. Ko je jel namreč mar-

širati francoski maršal Marmont od Reke sem preko Postojine proti Ljubljani, je odšel maršal Gyulay z vso svojo vojsko, ki jo je bil pripeljal na Dolenjsko ter se je pomaknil na Hrvaško, da vname Hrvate za upor in boj proti Francozom. Na Dolenjskem je ostal le major bar. de Montet. Imel je dve kompaniji »kranjskih fantov«, šest kompanij hrvaške deželne brambe in škadron husarjev. Pri odhodu na Hrvaško mu je naročil, kakor smo že rekli, general Gyulay, naj si dá s Francozi, ki so takrat že Ljubljano zajeli, opraviti kolikor le more. In to nalogo je izpolnil predrzni in hrabri major kot pravi junak. Bliskoma je planil na Ljubljano in na Francoze v nji, vzel mesto ter držal Francoze nad jeden mesec v vednem strahu, dokler ni prišla v Ljubljano (dné 27. julija) novica, da je sklenjeno premirje in da mora nadaljno vojskovanje v tem jenjati, ko se bodo pobotavali, kakšen mir naj sklenejo.

V Ljubljani se je to sicer zgodilo, ne pa tudi drugod, zlasti po kmetih ne. V naglici na noge sklicana kmetska črna vojska se tudi po sklenjenem premirju ni mogla sprijazniti z mislijo, da bo gospodoval v zvesti avstrijanski deželi prevzetni in neusmiljeni sovražnik. Ljubezen do starodavne habsburške rodovine je tičala ljudem pregloboko v srcih. Vrhu tega pak ljudje res niso vedeli, pri čem so in kaj naj počnó. Črno vojsko so avstrijanske čete pač sklicale na noge in to prav v zadnjem trenutku, ko se je sovražnik vsipal že od vseh stranij čez mejo ter drl proti stolnemu mestu. Trepetaje so se razpršili iz njega na vse vetrove svetá vsi avstrijanski uradniki, najprej oni, ki so bili doslej v najimenitnejših službah, nekateri med njimi so le stežka ubegnili pred sovražnikom, da jih ni ujel. Ni ga bilo človeka, ki bi bil črni vojski dejal, naj se razide ali kaj naj sploh stori. Na noge sklicani kmetje so se pač lehko čudom čudili, kako to, da so avstrijanske čete pred Francozi bežale, ne da bi vsaj jedenkrat poskusile ustaviti se jim, celò pred stolnim mestom Ljubljano ne. Ker ni dobila črna kmetska vojska od nikoder povelja, naj dene skromno in priprosto orožje svoje iz rók (dà, celò narobe: na skrivnem so jo šuntali avstrijanski agenti, naj ne izgubi upanja), zato so ljudje pač mislili, da se umikajo Avstrijanci nalašč pred Francozom, da bodo kar nenadoma udarili zopet nanj in ga pognali iz dežele. Želeli so tembolj, ker so Francozi, komaj da so se pokazali na mejah, naložili kranjski deželi velikansk vojskini davek. Podkralj Evgen je terjal za italijansko svojo vojsko poltretji milijon frankov; rabil je zanjo 15.000 parov

čevljev, 15.000 sraje, 36.000 rjuh, 96 vóz s konji v četvero in 24 konj za ekvipaže. Ni čuda, da je nastal po deželi velik strah zaradi tega in da so kmetje udarili na Francoze kjerkoli so mogli.

Če je tudi dolenjska črna vojska nadlegovala Francoza, tega ne vémo, verjetno pa je, kajti v Novo Mesto so prišli Francozi več kakor šest tednov pozneje negoli v Ljubljano, še-le o početku meseca avgusta. Bržkone, da so jim zastavljali avstrijanski vojaki in naši kmetje pot do stolnega mesta dolenjskega.

Več slave, kakor črna vojska, pridobil si je dolenjski brambovski bataljon, ki ga je zbral poganiški grajščak Franc Ksaver Langer in postal tudi njega komandant.

V početku vojske leta 1809. je bil ta bataljon odposlan v Sachsenburg na Koroškem. Ko so zajeli Francozi Malborget in Predél (17. in 18. majnika) ter je bila izgubljena s tem Koroška, Kranjska in Goriška, se je vrnil ta bataljon po velikih ovinkih v Novo Mesto, ter bil na povelje ondotnega avstrijskega poveljnika Gavesinija »za sedaj« odpuščen. Ko pa je baron Dumontes poskusil napad na Ljubljano, ki je bila takrat že v francoskih rokah, pripeljal mu je Langer na pomoč svoj dolenjski bataljon, ki ga je z velikim trudom in še večjim prigovarjanjem zopet zbral. Štel je nad 1000 móž.

Kmalu za tem je bilo sklenjeno premirje. Dolenjski bataljon je bil prestavljen v Samobor. Ker je bil pa namenjen le za obrambo dežele in so se vojaki le pod tem pogojem dali pregovoriti, ubežala je na potu v Samobor skoro večina njegova, dasi se je Langer na vso moč prizadeval ljudi pridržati. Z ostanki tega bataljona je odšel Langer v Kesztelly na Ogerskem ter tudi tu opravljal s svojim bataljonom vse vojaške dolžnosti. Langerju in njegovim Dolenjcem se je izrekla zato zaslužena zahvala. Ko je bil mir s Francozi sklenjen, so odšli Langer in njegovi vojaki 5. novembra l. 1809. čez Čakovec, Kanižo in Zagreb domov. Kot poveljnik pak si je Langer uničil svoje zdravje, umrl je kmalu zatem, 5. avgusta leta 1811., 47 let star. Za zasluge očetove povzdignili so pozneje njegovega sina Fr. Henrika Langerja, cesarskega svetovalca in okrožnega komisarja, v plemenitaški stan s pridevkom Podgoro. Zastavo novomeškega brambovskega bataljona so oddali 5. majnika l. 1880. poveljništvu 24. bataljona deželnih brambovcev v povoljno porabo.

Leta 1809. 6. avgusta so prišli Francozi v Novo Mesto.

Znani Zalokar opisal je, kar je sam doživel, l. 1851. v »Mittheilungen des historischen Vereines« str. 91. kako so Francozi prihajali v mesto: »Bilo je proti koncu poletja 1809. Bila jih je dolga dolga kita, ki je kar ni hotelo biti konec; vse popoludne od jedne pa do večera so se pomikali v mesto. Opazili smo, da so šli ne po trije ali štirje, ampak po dva in dva; dosti je bilo presledkov, ko so stopali le po 2, ali 5 ali 10, 20 móž. Ko so se na trgu ustavili, zmanjkalo jih je brzo zopet, da so se umaknili drugim. Potaknili so se po ulicah, kakor bi šli v svoje kvartirje, a šli so dalje. S početka smo mislili, da jih je grozno veliko, a skoraj smo upoznali, da je bila le zvijača; videli smo, da so se čete, ki so prišle že v mesto, pokazovale zopet iz nova na trgu.

Nekoliko radovedni, nekoliko pa tudi preplašeni, smo opazovali te tuje čete; bili smo si v svesti, da bodo odslej ti ljudje naši gospodarji. Sicer smo videli Francoze že l. 1805., toda le za malo časa, zdaj pak smo vedeli, da ostanejo tu. Nikoli se nam niso videli kot tujci, našega jezika nevešči, ampak kot sovražniki in zmagovalci in to tudi pozneje še, ko so bivali že par let med nami, ter tudi pri nas jemali ljudi v vojsko. Nikoli jih nismo zvali »svojih«.

Bil je italijansk polk, a častniki so bili po večjem Francozi. Naposled je prišla baterija.«

A kmalu so se seznanili Novomeščani z novim gospodarjem na kaj neprijeten način. 8. avgusta, dva dni po njihovem prihodu, so oznanili Francozi Novomeščanom, da je naložil Napoleon že dné 7. julija deželi kranjski velikansk davek, 15,260.000 frankov! Pred njim pa je že prej zahteval podkralj Evgen oni polutretji milijon, da obleče in obuje raztrgano svojo italijansko vojsko. A razglašen je bil ta dekret še le sedaj zato, ker intendant za Kranjsko, glavni nadzornik grof Fargues, ni vedel, kaj bi počel; bi li tirjal samo Evgenovo ali samo Napoleonovo naklado od dežele, ali pa obé. Predno je dobil dotičnih in natančnih povelj, minul je ves mesec; še-le dné 7. avgusta je bilo objavljeno Napoleonovo povelje, ki je Kranjce popolnoma na tla podrlo. Blizu 18 milijonov frankov!

Kje naj jih vzame uboga, pa tako dolgih vojskah popolnoma izsesana dežela! Saj so avstrijanski podložniki že za svojega cesarja tekom zadnjih 15 let dali več, nego so mogli. Plačevali so velike davke, in ker presvetli cesar navzlic temu ni mogel zmagovati troškov za vojske, posojali so mu velike svote od leta 1794. pa do 1808.

(Kriegsdarlehen). Z velikim trudom je francoska gosposka izžulila, prišedši na Kranjsko, nekoliko tisočakov za italijansko vojsko podkralja Evgena, zdaj pa naj bi plačali podložniki še po vrhu nad 15 milijonov frankov!

Kot podlago za razdelitev te velikanske svote so vzeli Francozi davke, ki so jih plačevali podložniki prejšnjim avstrijskim gosposkam. Da se naberó zahtevani milijoni, moral bo, tako so ukazali, vplačati vsak posestnik od nepremičnega imetja svojega petintridesetkratni davek, petintridesetkratni osebni davek, (ki je znašal po pol goldinarja od osebe), in štiridesetkratni razredni davek (Classensteuer)!

Kje so bili tisti obeti, ki jih je delal Napoleon leta 1797. v svoji proklamaciji, ko je Kranjcem oznanjal, da ne bodo niti bora več plačevali pod francosko oblastjo, kakor prej pod avstrijansko!

Kmalu so skusili še druge neprijetnosti. Jeden teden po svojem prihodu, 13. avgusta, sklical je glavar francoske sile v Novem Mestu vse obrtnike in trgovce v mestno svetovalnico, da jim pové, kako menijo Francozi preskrbovati vojake svoje. Ko je pričel razgovor, povedal jim je najprej, da bode imenoval v tej seji one ljudi, ki bodo morali prevzeti, seveda proti plačilu, oskrbovanje francoske vojske v Novem Mestu. Objavil pa jim je takoj, da izgovorov ne bo poslušal; kogar bodo danes določili za preskrbovanje te ali one stvari, ta naj se le kar brez obotavljanja udá v odmenjeni posel. Izgovorov francoske gosposke ne trpé.

Da pa ne bi ti možje prihoda Francozov obračali v svoj prid ter ne za stvari, ki jih bodo imeli preskrbovati, terjali previsocih cen, določili so jih takoj ta dan.

Da Francozom ne zmanjka potrebnega mesa, skrbeti je moral zanj nekov Šibenek; kje ga bode dobil, bodi njegova skrb. Sekali pa bodo to meso trije mestni mesarji: Rohrmann, Drganec in Makeš in to po ceni, kakeršna bo veljala sicer v mestu. Hrano za častnike so morali prevzeti gostilničarji, katerih dva, Schwinger in Jager, sta se zavezala, da bosta dajala častnikom od generala pa do stotnika hrano po dvakrat na dan, opoludne in zvečer, vselej po osem jedij, za kar se jim bode plačevalo po 8 gld. za moža. Po tej ceni bodo častniki smeli zahtevati razven mesnih jedij tudi »konfeture«, vino, in če bi jim prišlo na misel, takisto rozólijo in slivovec. Nižji častniki naj bi dobivali le po šest jedij in vse drugo, kar višji. Računati bosta smela zanje po 6 gld. za

moža in to tudi takrat, ko bi imeli ti nižji častniki z višjimi skupni obed.

Kar bodo ti gostilničarji potrebovali, kupovali bodo lehko v vojaškem magacinu, kjer bo podrzan vagán (»gestrichener Metzen«) pšenice stal 10 gld., star puran 3 gld. 24 kr., kopun 51 in 24 kr., kokoš 30 kr., piščanec 10 kr., žlahtnih rib funt 40 kr., ràk 5 kr., funt masla 1 gld., présnega masla funt 40 kr., slanine funt 34 kr., bokal svežega mleka 15 kr., jajce 1 kr. Te stvari bodo lehko kupovali v magacinu, ne pa tudi vina, kisle vode, rozólije in slivovca. Ker bodo pak morebiti nekateri častniki rajši obedovali kakor se jim bo ljubilo, ter bodo plačevali sproti in iz svojega žepa, zavezani so krčmarji dajati jim, česar bodo zahtevali in jim računati po cenah, kakoršne bodo v mestu veljavne tudi za druge ljudi. In da ne bi vojaški êrar trpel kake škode, izkazati se bodo morali gostilničarji vsaki dan sproti, po koliko častnikov je obedovalo pri njih.

Druga dva meščana sta morala skrbeti za to, da v vojaškem magacinu ne bi nikoli pošlo potrebnega žita. Računi njujini naj bodo vedno v najboljšem redu; za vsak nedostatek ali za izprijeno žito odgovorna sta onadva.

Za preskrbovanje moke so odločili štiri druge. Tem so naložili jako siten posel. Dobivali bodo namreč žito iz magacina ter je dajali mlét. Vsak vagán pšenice ali mešanega žita (pšenice in rži) dati bo moral 82 funtov moke in po 12 funtov otrobov. Izgovorov ne bo poslušalo francosko oblastvo nikacih; če se bo namlélo od žita manj moke, plačali bodo nedostatek oni štirje možje. Vožnje v mlin in nazaj bodo morali opravljati brez obotavljanja meščani, ki imajo konje, račune pa bo treba polagati vsacih osem dnij.

Od te moke se bo pekel kruh za vojake. Skrb zato morata prevzeti dva meščana, ki bosta oddajala iz magacina moko pekom; le-ti bodo morali speči od vsacega stota dane jim moke po 46 hlebov po tri funte težkih. Če bo kruh ložji, prijeli ne bodo pekov, ampak one, ki bodo oddajali moko iz magacina.

Na jednak način so razdelili med posamezne meščane tudi skrb za vse druge stvari, za seno, slamo, ribe, ki so jih morali preskrbovati vsak dan sproti iz Soteske in Otočca, rake, maslo specerijsko blago itd. Za stražo pri magacinih so imeli preskrbovati vsak dan po 60 kmetov.

Ko so zapustili meščani, vsak s svojim poslom obložen, mestno dvorano, spogledali so se pač, češ da je pričela vleči

drugačna sapa, kot pod mehko avstrijansko vlado. Ravno preskrbovanje potrebnega živeža, zlasti pa mesá, delalo je dotlej avstrijanskim deželskim in mestnim gosposkam največ preglavice. Kolikokrat so se prej mesarji uprli, da ne bodo več klali, ker jim je magistrat določil za meso prenizko ceno, nekaterikrat so celò popolnoma izpregli, češ, naj pa kolje in mesari magistrat sam ali pa vojaški polk, ki se je takrat v mestu mudil, če hoče mesá. Prigodilo se je ne jedenkrat, da so bili meščani in vojaki časih po več dnij, tudi po ves teden brez mesa, ker so se mesarji kujali. Sedaj pak je bilo vse v najlepšem redu, blago je šlo brez obotavljanja iz rok v roke in francoska vojska v mestu je bila brez skrbi, da ji ne bo treba trpeti pomanjkanja, naj bi šlo v deželi za živež še tako trdó. Njih gosposka je prijela meščane dosti hudo v škripce.

Napoleon ni določil nobenega časa, do kdaj bodi vojskina naklada nabrana. Njegove gosposke so si razlagale to povelje takó, da najbolje precej. Kranjski intendant Fargues je razglasil torej po deželi, da mora biti osmina te naklade plačana vsaj v desetih dnéh. Do 18. dné avgusta — dva milijona frankov!

Toda gospodje pri deželni gosposki v Ljubljani in tudi predstojniki drugih okrajev niso nič kaj hiteli z nabiranjem. Ti gospodje so bili namreč avstrijanski uradniki, katere so Francozi prisilili, da so ostali v prejšnjih svojih službah. Drugače si Francozi seveda niso mogli pomagati; navezani so bili popolnoma nanje. V čast tem uradnikom bodi rečeno, da so sicer premenili gospodarja, zamenjali za Franca I. Napoleona, ali srce je ostalo avstrijansko. Če jim je bil naročen kakov posel, ki jih je kot Avstrijance užalil, izvijali so se in kratovičili, dokler se je le dalo, predno so ga zvršili. Še-le, ko so jeli Francozi žugati z ostrostjo, lotili so se ga, a kolikor mogoče mlačno. V tem oziru se je posebno odlikoval podpredsednik deželske gosposke v Ljubljani, grof Brandis.

V desetih dneh bi bila morala biti nabrana dva milijona, toda minulo je že pol tega obroka, ne da bi bili izterjali Francozi le jeden krajcar. Grof Brandis je bil pri tem bržkone zeló prizadet in intendant Fargues mu je pisal 13. dné avgusta, da bo on, grof Brandis, dajal odgovor, če ne bo denar nabran vsaj 25. dné avgusta. Primaknil je torej še pet dnij, poleg tega pa tudi še dva milijona frankov naklade ter zahteval štiri, namesto dveh. Grof Brandis se niti ganil ni in ko je celò podaljšani ròk minul, pisal mu je Fargues:

Gospod podpredsednik!

Dovolil sem si čast, Vam dné 13. avgusta oficijelno naznaniti, da morate do dné 25. avgusta plačati v deželno blagajnico štiri milijone frankov na račun vojskine naklade za Kranjsko. Danes pišemo že 24. in vplačevanje se niti še pričelo ni. Vsak trenutek delate ovire in težave samo zato, kakor se mi zdi, da bi stvar zavlekli in da bi si nakopali na glavo zažugano ostrost. Ali ni n. pr. čudno, da v dveh dnéh niste mogli določiti, kakšen kurz imajo papirji v Ljubljani? In ravno tako se zavlačuje oddaja kónj! Storilo se ni nič, česar je pri taki stvari treba; dolgo časa niso ljudje kónj prignali, in ko so jih prignali, bili so taki, da jih je iz 300 bilo za rabo le 40.

Ravno tako se zavlačuje naprava čevljev, srajc in drugih stvarij, ki so se terjale od dežele. Celò potrjilnih listov od stvarij že oddanih nisem mogel do danes dobiti v roke.

Posebno Vam, gospod grof, in še dvema članoma vlade pripisujem, da se ne zvršujejo povelja, ki sem Vam jih dal, kar se tiče vojskine naklade, terjane od dežele kranjske.

Opozarjam Vas! Če ne boste tekom 25. dné (avgusta) napeli vseh žil, da se stori temu konec in se zagotovi nemudoma vplačanje onega dela naklade, ki sem ga določil, postopal bom kar najostreje, da ne bodo povzročitelji tega nereda veljave svoje uporabljevali za to, da ovirajo povelja Njega cesarósti.[1])

Fargues sam je spoznal, da se nabiranje ne bo tako hitro vršilo, kakor si je umišljal, in 25. dné avgusta je pisal grofu Brandisu, da ne zahteva več štirih ali petih milijonov, ampak samo dva, in to do 30. dné avgusta.

Namesto plačila je pošiljal grof Brandis naslednje dni Francozom v jednomer pritožbe Kranjcev, češ da se jim godi krivica pri odmerjenju nanje spadajočega dela vojskine naklade. Intendant Fargues je bil zdaj že jako hudomušen in pisal je grofu Brandisu 29. dné avgusta: »Vidim, da Vam ni druzega na mari, kakor staviti v jednomer ovire, da bi se le povelja Njega cesarósti ne izvršila.«

V odgovor temu pismu mu je poročil grof Brandis še tisti dan, da se kmetje po deželi branijo plačevati vojskino naklado.

Minul je v drugič podaljšani ròk (30. dan avgusta) in namesto dveh milijonov je prinesel grof Brandis Francozu Farguesu 22.488 gld. $44^2/_4$ kr. in še te v papirju.

Fargues je spoznal, da se na ta način ne bo dal nabrati denar.

---

[1]) Mittheil d. hist. Ver. f. Krain, 1868. p. 14.

Francozi so bili v hudi zadregi; naj so pritiskali, kakor so hoteli, vse zastonj; od nikoder niso mogli dobiti denarja, da bi zmagovali vsaj najpotrebnejše troške.

Ker vojskina naklada ni prinesla ničesar, izvolili so si Francozi pot, po kateri je avstrijanski cesar od podložnikov svojih vselej dobival potrebnega denarja. Razpisali so prisiljeno posojilo za pol milijona frankov. Veleli so, da naj se to posojilo razdeli na duhovnike, plemenitaže, trgovce, kapitaliste in sploh na ljudi, ki lehko kaj posodijo. Za vplačane vsote bodo dobili upniki obligacijo, ki se bo obrestovala s šestimi od sto. Novomeškemu okrožju so naložili 58.000 frankov prisiljenega posojila. Največ so morali posoditi Višnja Gora, Turjak in Cobelšperk, skupaj 25.000 frankov, zatem pa Kočevje z Ribnico in Kostelom 20.000 frankov; Novo Mesto sámo so obložili z 2000 franki.

Ker pak so Francoze bridke izkušnje učile, da gré Kranjcu za Francoza kaj nerad denar iz rok, zažugali so z vojaškim eksekucijonom. V srénjo, ki ne bo v določenem času posodila prisojene ji vsote, poslal se bo oddelek vojakov po najmenj 20 glav. Te ljudi bo morala srénja preživiti, vrhu tega pak še plačati vsakemu prostaku po jeden frank, korporalu po dva, seržantu pa po tri franke na dan. Vsak večer sproti bo morala srénja prinašati ta denar seržantu, ako ne, vzeli bodo vojaki živinče, kjer je bodo dobili — ter je prodali za katero ceno koli. Tisti pa, ki bodo svoj del plačali, bodo iz tega števila izvzeti; to naj se bo godilo toliko časa, dokler ne bo v občini plačan zadnji krajcar.[1])

Stvar se je torej resno zasukala!

Pa še nekaj energičnega je ukrenil Fargues. V noči od 31. dné avgusta na 1. dan septembra je dal namreč zgrabiti po vsi deželi najodličnejše može in jih kot tálce odpeljati na Laško v Palmonovo, med njimi tudi grofa Brandisa, ki mu je delal tolike preglavice. V novomeškem okrogu je dal prijeti grofa Blagaja, grofa Turjaškega, grofa Barbo, barona Lichtenberga, Lazzarinija Fichtenaua in gospoda Mordaxa. Jedini grof Barbo je še o pravem času ušel iz dežele, grofa Turjaškega pak so pustili zaradi njegove bolehnosti v Novem Mestu, odkoder pak je tudi pobegnil nekamo doli v Istro takoj, ko je ozdravel. Večina teh ljudij je bila pri Francozih slabo zapisana, ker je hujskala ljudi, ne plačevati vojskine naklade.

---

[1]) Novomeški mestni arhiv.

Tudi v Novo Mesto so dobili vojaški eksekucijon, ali »garnizêrje«, kakor so jih imenovali Francozi.

S početka se je res videlo, kakor bi bila strogost Francozov Kranjce oplašila, a strah ni trajal dolgo. Dné 5. septembra se je Fargues res hvalil v nekem pismu, katero je pisal novomeškemu okrožnemu glavarju, da je plačala Ljubljana ves svoj del, ali že dva dni potlej nasproti deželnemu podpredsedniku ni mogel razumeti, da je priteklo tako malo denarja v blagajnico; in postojinskemu glavarju je pisal dan za tem: »Res se ne morem prečuditi, da se v Vašem okrožju ni nabralo še več ko 17.165 gld. 33 kr. Napnite vse žile, da dobite, kar še manjka. Dva komisarja naj gresta z vojaki v kraje, ki še niso plačali svojega dela, in lotijo se naj jih z garnizêrji. V Ljubljani in Novem Mestu je to pomagalo. Denar se zbira ostro in natančno.«

Dan popreje, dné 4. septembra pa je pisal Fargues novomeškemu okrožnemu glavarju, naj napnè vse žile, da bo Novemu Mestu določena svota kar najhitreje plačana.[1])

Toraj tudi Novomeščani niso z navdušenjem plačevali. Do 10. dné septembra niso mogli Francozi iz vse dežele izžeti več nego 198.000 gld. Največ jim je hodilo na pot to, da so bili Kranjci preverjeni, da se bo vojska v kratkem zopet pričela in da potem francoske vojskine naklade ne bo treba več plačati. Tudi nevojak je znal preudariti, da imajo Francozi premalo vojaka v deželi in se nikakor ne bi mogli braniti, če bi udarili Avstrijanci nanje. Drugi zopet so pričakovali, da bo mir vsak čas sklenjen in četudi bi Avstrijanci Kranjsko izgubili — tako so ugibali razni preroki — prislonil jo bo Napoleon italijanskemu kraljestvu in — naklada bo odpuščena.

Plačevanju so se najbolj upirali kmetje, posebno na Dolenjskem. Kočevci so se celò zgnetli v tolpo kacih 600 móž ter dejali, da ne plačajo nikakor; seveda, ko so se prikazali garnizêrji, razšli so se tudi razjarjeni kmetje, plačevali pa vendar niso. Novomeški glavar je prosil za 400 vojakov, sicer ne bo opravil ničesar, in Fargues je tožil: »Plačevanje se vrši jako počasi in z velikimi težavami. Lokalne gosposke me ne podpirajo kar nič, delajo mi še težave . . . Žuganje ni izdalo nič; prišlo je tako daleč, da sem moral dati tálce zagrabit . . . Storil sem pa to še-le potem, ko sem poslal garnizêrje vsem, ki so s plačilom zaostali. Na ta način

[1]) Mittheil. 1868. p. 24, 26.

sem dobil v blagajnico vendar nekaj denarja, a ker je tu (v Ljubljani) garnizija le majhna, uporabili so to zaostali izterjevalci ter čakali, dokler jim nisem poslal vojakov.« — Iz tega se lahko sklepa, kako počasi je to šlo.

»Ker je Kranjska skoraj vsa gorata, se je bilo bati, da si kmetje to obrnejo v svoj prid in se ustavijo vojaški sili, ki jo je treba seveda zelò razcepiti. Pa ostalo je vse mirno, izvzemši neki trg, kjer so nekateri grdi jeziki inzultirali nekega častnika. Dva teh hujskačev smo prijeli in ja obsodili za nekoliko mesecev v ječo. Ko smo na ta način pokazali ljudem strah, je nastal zopet red vsaj v tem kraju, v bližini ljubljanski.«[1])

Takšen je bil Farguesov položaj. Mož je bil preverjen, da bo celò prva dva milijona težko težko nabral, zato je dal poklicati dvajset najbogatejših trgovcev in posestnikov po deželi ter jih pozval, naj posodijo, kar še manjka.

Francozi bi ne bili nikdar verjeli, da so Kranjci takšni trdoglavci!

§ 5. **Kmečki upor proti Francozom 16. oktobra leta 1809.**

Ko so kmetje zvedeli, da so se uprli Tirolci in Francoze nekaterikrat dobro pretepli, jelo je tudi nje šegetati po vseh udih. Najprej so vstali Kočevci ter se uprli plačevanju, toda Francozi so jih kmalu ugnali. Imeli so zatem ves mesec mir, ali v noči od 8. do 9. dné oktobra je završčalo iz nova in to na dveh krajih, v Kočevju in v Metliki. Vsa južna meja kranjska je bila zdajci na nogah. Kmetje so mnogo Francozov ujeli, še več pa jih pobili in se z njih orožjem oborožili. Razdraženi so bili po neusmiljenih garnizêrjih že dovolj, a prihajali so k njim še prejšnji avstrijanski uradniki ter jih vspodžigali. Jeden glavnih vspodbujalcev proti Francozom je bil grof Turjaški, ki je bil pač proti svoji volji v francoski službi okrožni komisar v Postojini. Francozi niso imeli v početku bivanja svojega na Kranjskem nikacih prijateljev. Uradniki so jim stavili ovire, kjerkoli so mogli, kmete so Francozi razdražili s pobiranjem vojne naklade, plemstvo in duhovščina pak je bila sovražnik Francozov že po tradiciji. Le malo je bilo plemenitažev, ki so skušali s servilno udanostjo prikupiti se Francozom

[1]) Mittheil. 1868. p. 32.

A zdaj je bila vsa Dolenjska na nogah; gorjé jim! V Kočevju so kmetje nekega komisarja Gasperinija, ki je celò strogo in neusmiljeno pobiral naklado, vlačili po cestah in razmesarjenega pahnili v jarek ob cesti! [1])

Takrat so imeli Francozi v Novem Mestu polk italijanskih vojakov, katerim je zapovedoval general Zucchi. Ko se je unel 10. oktobra upor v Kočevju in Kostelu, odšel je s svojo malo vojsko tjekaj mirit; v mestu sta ostali le dve kompaniji z dvema topovoma. Nastanjeni sta bili po hišah, v vojašnici ni bilo nobenega vojaka. Na nevarnost Francozi nikdar mislili niso, živeli so popolnoma brezskrbni. To ugodno priliko so porabili kmetje in udarili dné 16. oktobra na Novo Mesto. Zbralo se jih je kacih 400 móž iz Žužemperka, Soteske in Trebnjega. Oboroženi so bili jako slabo; nekateri so imeli pač puške, po največ francoske, drugi pa le silno dolge kole z železnimi ostmi in kljukami — bržkone še iz časa črne vojske. Še zunaj mesta so prestregli nekoliko francoskih vojakov in jih odpeljali na Hmeljnik.

Prihajali so od Bršljina sèm, ne da bi Francozi le količkaj slutili. »Tudi mi meščani«, pravi Zalokar [2]), »nismo nič vedeli o tem«. Bil je ponedeljek, toraj ravno tržni dan. Kmetje so si izbrali ta dan za to, da ne bi prezgodaj vlekli očij na-se. Ljudje, ki so prihajali na trg, so pak na tihem pač kaj zvedeli o nakani, kajti odhajati so jeli s svojim blagom s trga ter si klicati: »Gredó, gredó!« V par trenotkih je bil trg kakor popihan.

Naenkrat je bilo slišati nekoliko strelov gori pri okrožnem glavarstvu. Brzo se napotimo tje gledat, kaj se godi; kar srečamo več prestrašenih in doli proti trgu bežečih neoboroženih vojakov, ki so zraven kresije ravno dobivali svoj živež; srečavali so nas pa tudi drugi ljudje ter nam svetovali, naj idemo takoj domov, če nočemo, da nas postrelé. Jaz in še par mladih ljudij smo izvedeli kmalu, pri čem je stvar. Zdelo se nam je najpametneje, da se nevarnosti umaknemo. Jaz sem tekel v ozko ulico za šolskim poslopjem.

Ko pak sem prišel do vogla gimnazije, odkoder se vidi na trg, pomeri jeden Francozov na-me in toliko da me ni zadel; krogla je tik mojih ušes zažvižgala. Vsi smo bili kaj radovedni,

---

[1]) Dimitz, IV. 299.

[2]) Mittheil. 1851. p. 91. Blizu tako pripoveduje tudi Costa v »Mittheilungen« 1865. p. 44.

kako se bo stvar iztekla. Poiskali smo si hišo, iz katere se je dalo pod streho opazovati, kako se reči godé. Čuli smo mnogo strelov in krika z zgornjega dela mesta. Vojaki so kričali: »Briganti! tolovaji!« Sčasoma pa jo je boj pretegnil doli proti trgu. Sicer smo si želeli, da bi kmetje zmogli, bali pa smo se jih vendar. Kmetov se je vsak oborožil, kakor se je mogel. Kar zagledamo z našega okna doli, da prihaja proti trgu kacih deset kmetov z drogovi, tako dolgimi, da so moleli celò čez male hišice. Prišli so do vogla šolskega poslopja, kjer je, kakor sem dejal, nekdo na-me streljal; tudi kmete je sprejela kar toča krogelj. Zato se obrnejo ter tekó nazaj, kolikor le morejo.

Ta boj je trajal že kako poldrugo uro in še ga ni bilo konec. Mnogo kmetov se je ločilo v mestu od druzih; jeden oddelek jo je udaril celò takoj proti proštiji, ker je pričakoval, da bo tam ugrabil francosko blagajnico; v proštiji je namreč po navadi stanoval general Zucchi, ki pa je odšel, kakor je bilo že rečeno, takrat nad Kočevce. Nespametni kmetje so celò vrata za seboj zaprli. Francozi so jih tu zgrabili ter do zadnjega vse postrelili.«

V mesto prišedši so potratili kmetje prav po nepotrebnem mnogo časa s tem, da so hoteli prisiliti okrožnega glavarja in njegovega komisarja, naj pritegneta k njim. Ker sta se branila, jele so frčati kroglje okrog kresije. Okrožnega glavarja so kmetje nekaterikrat obstrelili, njegovega komisarja pa pobili. Naposled se je kresijskim uradnikom vendar posrečilo, vežna vrata zapreti in kmete nazaj potisniti.

V tem so se francoski vojaki od prvega strahu oddehnili in se jeli zbirati. Nastavili so pred Fichtenauovo hišo, pred pošto, dva topova, ter z nekaterimi streli razpršili kmete.[1]) Proti poldnevu se je čul le še zdaj pa zdaj kak strel, če se je pokazal namreč kak kmet iz svojega skrivališča ter hotel pobegniti. V mestu zaostalim je bilo jedino le to mar, kako bi se dobro poskrili.

»Tudi k nam«, pripoveduje Zalokar dalje, »je prišel fantè ter nas za Boga prosil, naj ga skrijemo. A to je bila kočljiva stvar, kajti ravnokar so bobnali po mestu ter zažugali smrtno kazen, kdor bi kacega kmeta prikrival; kdor vé za koga, ali če se kateri k njemu zateče, izdati ga mora pri tej priči. In precej za tem so jeli Francozi preiskovati hiše. K sreči smo imeli v vrtu pri Krki luknjo ali jamo in zraven nje gnojišče. Tjekaj odvedemo fanta ter

[1]) Mestni arhiv.

zadelamo luknjo z gnojem. Vkljub temu pa smo se tresli zanj in zase, a k sreči ga ni nihče izvohal. Deset dnij smo mu nosili tukaj sèm hrano, seveda le po noči, kajti unostran Krke je stala straža, ki je vse, kar se je v mestu to stran Krke godilo, prav lahko opazovala. Še le čez deset dnij smo se upali pripeljati ga v čolničku čez Krko; minulo pa je več mesecev, predno nas je zopet obiskal ter nas zahvalil za srečno rešitev.

Še tisti večer so dejali Francozi mesto pod obsedo (Belagerungszustand); teden dnij se ni smel nihče iz mesta ganiti, nihče vanje priti, k večjemu, če so ga vojaki spremljali.

Še tisti večer so izvohali Francozi nekoliko skritih kmetov ter jih takoj na ulici postrelili. Pri tej rabuki je poginilo kacih 40 kmetov, ki so jih Francozi pometali v Krko. Meščan se ni ponesrečil nobeden. Poznejе so Francozi dognali, da se upora sploh ni udeležil nobeden.

Koliko pak so kmetje Francozov pobili, o tem se ni govorilo. Slišalo se je pozneje le, da so 3 pobili, 5 jih ranili, 11 pa jih ujeli. Te poslednje so kmetje pri svojem prihodu iznenadili ter jih takoj povezali. Kaj so ž njimi storili, se ni izvedelo nikoli. Najbrže pa je Francozov poginilo več, a pokopali so jih na tihem. Tudi ubite kmete so spravili Francozi hitro in na tihem s poti.« [1])

Kakor nalašč se je vrnil general Zucchi še tisto noč iz Kočevja. V Bršljinu, slabe pol ure od Novega Mesta, streljal je nekdo nanj, pa ga ni pogodil. Ves razljučen dá general vasi Prečino in Bršljin opleniti ter do tal požgati; pogorela je takrat tudi kapiteljska pristava na kapiteljskem hribu. Tudi Št. Mihel je bil za požganje odmenjen, vendar so izprosili zanj milost okrožni glavar in nekatere novomeške gospé. [2]) Tudi Trebnje bi bili požgali, ko ne bi bil te nevarnosti od njega odvrnil dekan Mušič. [3])

Ko se je general Zucchi dosti znosil nad Dolenjci v novomeški županiji, skrbel je, da se stori mir tudi v okolici njeni. Dné 19. oktobra je razdal povelje, da ima biti v štiriindvajsetih urah mir po vsem okraju; vsi, ki so morebiti kam pobegnili, vrnejo naj se takoj v svoje hiše, kajti kogar bodo Francozi dobili z dómi ali celò z orožjem v roci, bode brez usmiljenja ustreljen; če pa koga dobiti ne bodo mogli, prijeli bodo njegovo rodovino in posto-

[1]) Mittheil. ibid. 1865, p. 32.
[2]) Mestni arhiv.
[3]) Mittheil. ibid. 1865, p. 32.

pali ž njo kakor ž njim samim. Kolikor je dal Zucchi vasij požgati, dal jih je le zato, ker so vaščani ali streljali na Francoze, ali ker so le-ti dobili te vasi prazne, kar je bil najboljši dokaz, da njih stanovniki niso imeli čiste vesti.

Kmetski vstanek se je bil razširil po vsi deželi; na nogah je bila vsa Dolenjska celò tja do Ljubljane. Francoskega vojaka je bilo takrat jako malo v deželi, ne več nego 2800 móž, zato je moral general Zucchi, komaj iz Kočevja prišedši, takoj zopet proti Ljubljani odriniti. Novomeščani mu niso več delali skrbi; vedel je, da so dovolj ostrašeni in da jim ne bo mari poskušati znova kak šum. Odšel je in jim le naročil, naj skrbé, da bode mir, dokler ne pride nazaj. Za vse, kar bi se zgodilo v tem, storil jih je odgovorne.

Vrhu tega je prišel Dolenjce mirit in pogovarjat ljubljanski škof Kavčič, ki je že prej po duhovščini svoji kmetom svetoval, naj se ne upirajo francoskim oblastvom. In res — Novo Mesto je ostalo mirno, dasi ni bilo niti jednega Francoza v njem; kazen je bila prehuda, da bi se je ne bili Novomeščani predobro zapomnili. Ko se je general Zucchi vrnil iz Ljubljane, prepovedal je ljudem o vstanku dné 16. oktobra celó govoriti, češ, »da to nima prav nobenega druzega namena, kakor podpihati novo razburjenost, ali pa očrniti one osebe, ki so na dobrem glasu«. Ako bodo Dolenjci odslej mirni, obljubil jim je popolno odpuščenje. Še več, Francozi so dali celò za pogorelce nabirati milodare po vsem Dolenjskem. 21. oktobra 1809. že je razposlal intendant po vseh dekanijah in farah novomeškega okrožja naslednji oklic:

Vsak vé, kako žalostna osoda je zadela toliko vasij tega okrožja. Brez hrane, brez podstrešja čakajo na našo pomoč. To nas mora spodbujati k delu. Vse gosposke, dekanije in fare naj urno pričnó nabirati zanje, da dobé podstrešja in hrane. Jaz bom skrbel za pravično razdelitev.

Precej drugi dan je dal novomeški župan ta oklic razglasiti po mestu. Ob jednem s tem oklicem pa je objavil župan nastopni poziv:

Tudi brez ozira na poslani mi ukaz francoske vlade zahteva človekoljubnost in vera od nas, da pomoremo ljudem, ki se potikajo zaslepljeni po svoji revi ali lehkomiselnosti zdaj brez strehe in hrane okoli. Prepričan o tolikrat že pokazani radodarnosti tukajšnjih meščanov pričakujem, da se bodo odlikovali ž njo tudi to pot ter pozivljem vsakega, da se udeleži z izdatnim doneskom bodisi v denarjih, bodisi v blagu. Vsak najmanjši donesek se bo hvaležno sprejel ter se odposlal okrožnemu glavarstvu, ki ga bo odvedlo tje, kjer ga je najbolj treba.

Ta gorki poziv je našel glasen odmev v srcih Novomeščanov. V njihovo čast naj bode rečeno, da jim vkljub obilnim revam in nadlogam ni otrpnilo srce za tuje gorjé. Že v desetih dneh se je nabralo samo po mestu 625 gld. 34 kr. Med njimi nahajamo nekatere z velicimi doneski; tako so darovali n. pr. po 100 gld. grof Hohenwarth, usnjar Nachtigall, doktor Hartel in Jenčič, jeden, ki ki ni hotel imenovan biti, 30 gld., pet meščanov je darovalo vsak po 20 gld., drugi po 15, 10 in 5 gld.

A tudi po kmetih so nabirali pridno še vse naslednje leto, leta 1810. Popolnih računov o teh darilih nimamo, pač pa se je ohranil listič, na katerem so zabeleženi doneski, ki so se poslali dolenjskemu intendantu od 21. julija pa do 15. avgusta l. 1810. Še več pa gotovo že prej, saj so ljudje že tudi takrat vedeli, da dvakrat dá, kdor hitro dá. S kmeti je simpatizirala vsa dežela.

Tekom še ne jednega meseca nateklo se je za pogorelce nad 4000 gld., kar je za tisti čas vsakako velika svota.

Odslej je bilo mirno po Iliriji. Kranjci so se polagoma privajali novega gospodarja ter ga ubogali, bodisi že radi ali neradi. Samo jedenkrat l. 1812. je še završčalo nekoliko med dolenjskimi kmeti v novomeški okolici.

Francozi so bili namreč prejšnjo sužniško zvezo med kmeti in grajščaki (Unterthanenverband) pretrgali do dobra. Med drugim so n. pr. odpravili tudi vso osebno tlako, to se pravi tlako siromakov, dninarjev, težakov in druzih tacih revežev brez nepremičnega imetja. Olajšali so pa tudi kmetom tlako s tem, da so jo razglasili kot odkupljivo, kar je bil sicer že Jožef II. odredil; pa to se je pozneje deloma pozabilo, deloma preklicalo.

Kmetje pa, ali te olajšave niso razumeli, ali pa so jih neprijatelji Francozov nahujskali, kratko — spomladi leta 1812. so bili v novomeški okolici vsi razburjeni in vsi na nogah. Dolenjski intendant je dobival od vseh stranij pritožbe grajščakov, da se kmetje odpovedujejo tlaki, grajske biriče, ki jim prihajajo napovedovat tlako, odpojajo z zmerjanjem ali pa tudi s poleni, z orožjem v roci se branijo spolnovati svoje dolžnosti itd. Zlasti odločno so se upirali hmeljniški podložniki, a tudi na Otočcu, Ruprčvrhu, Pogancu in drugih gradovih so se kmetje in grajski biriči nekaterikrat prav grdo spogledali.

Francozi so postopali kaj odločno. Novomeškemu županu se je naročilo skrbeti z vojaško silo za to, da bodo opravljali kmetje

svoje dolžnosti. Prizadevali so si spokoriti jih z eksekucijonom, pošiljali so jim vojake v stanovanje. Vsak vojak je služil na tacem eksekucijonu po 1 frank na dan. To je bila kaj huda kazen. Videči, da ne opravijo nič, so se kmetje rajše udali.

§ 6. Novomeščani pod francosko oblastjo od l. 1809.—1813.

Kaj pa vojna naklada, zaradi katere je največ nastal po deželi takšen vrišč?

Ta se ni plačala nikoli. Do 20. dné oktobra leta 1809. so Francozi iz Kranjcev izželi le 898.600 gld., torej še milijona goldinarjev ne; v tem številu pa je všteto tudi vse, kar so prejeli Francozi v blagu, konjih, govedi, obutvi itd. Do konca oktobra meseca so dobili Francozi le še 13.112 gld. 14 kr. in par tisočakov tudi meseca novembra.[1])

Gotovo se je odvalil grofu Farguesu, ki je imel dolžnost nabrati v deželi 15 milijonov frankov, težak kamen od srca, ko mu je prinesel kurir 22. dné oktobra veselo poročilo, da je mir sklenjen in da ostanejo Francozi na Kranjskem. S tem je bilo tudi ustavljeno nadaljnje vplačevanje vojskine naklade. Meseca novembra je dal Napoleon povelje, naj se nabiranje ustavi. Kdo je bil tega bolj vesel, kakor naši kmetje in pa grof Fargues, kateremu je ta stvar stavilá toliko sivih lâs!

Odslej so bili tudi oni tálci v Palmanovi brez potrebe tam in v početku meseca novembra so se vrnili domov. Teh móž niso Francozi odpeljali samo zavoljo njih imetja in spoštovanja, ki so je uživali pri svojih sosedih, na Laško, ampak ker so bili zajedno tudi poroki za mir v deželi. Francozi so posegli zgolj po tacih, ki so jim jih ovaduhi počrnili, da niso prijatelji Francozom. Seveda, ko bi bili hoteli Francozi pripreti vse svoje sovražnike, morali bi bili odvesti vse Kranjce v Palmanovo. Segli so le po najodličnejših, sosebno po plemičih, ki so imeli — tako je dejal Fargues sam v necem pismu do generalnega guvernêrja — tako hude nazore, da nikoli tega.

Po sklenjenem miru so se Francozi poprijeli urejanja dežele, pri čemer so jim delali Kranjci ovire, kolikor le mogoče. S Francozi in njih napravami se večina ljudstva ni sprijaznila nikdar in

---

[1]) Mittheil. 1868.

napačni so nazori, ki jih imamo danes, sodeči največ po Vodnikovi »Ilirija oživljena«, da so Kranjci Francoze le kar na srce pritiskali. Vsaj po ostalih zapiskih soditi jim je bilo ljudstvo nasprotno, kakor mačka psu. »Fronki« (davek) izbujajo še danes kmetu kaj neprijeten spomin na Francoze. Že konservativni značaj Avstrijanca, zlasti pa Kranjca, se nikakor ni mogel sprijazniti s prerevolucijonarnimi in zaradi tega nerazumljenimi naredbami francoskega samosilnika. Užaljeni so bili ljudje vrhu tega prav v dnu svojega srca, da jim je francoska vlada odpravila vse praznike, da jim je ukazala sklepati zakone pred županom, kar se je zdelo ljudem prav »ciganski« itd. Ljudski dovtip se je lotil Francozov o vsaki priliki. Francoski nagovor »citoyen« (meščan, državljan), ki se izgovarja »sitoajen« so Francozom v posmeh tolmačili (če tudi ne Bog si ga vedi kako duhovito) v »sitno je«. Celò Novomeščani, ki se Francozom nasproti niso nikdar odlikovali s preveliko srčnostjo, so jih brcali s svojim dovtipom, kadar se je le prilika ponudila. Izmed obilice takih dogodkov izberem samo jednega, ne zato, ker je najnedostojnejši, ampak ker označuje dovelj sovraštvo do Francozov. Dné 29. aprila 1811. l., ko so bili torej Francozi že skoro dve leti v deželi, je poročal magistratu francoski komandant v mestu, že omenjeni Pietragrassa, da so minulo noč nekateri meščanje žalili francosko stražo na jako surov način. Na poziv: »Qui vive!« (Kdo je!) odgovoril je jeden med njimi: »Piš' me ti!« Pietragrassa je ukazal natančno preiskavo, ki pa ni dognala ničesar druzega, kakor da je zaklical jeden: »Petrič, ali si ti?«[1])

Kranjci so si želeli priti zopet nazaj pod avstrijansko vlado in radi so prestrezali pripovedovanja takih ljudij, ki so jim obetali, da bode francoskega gospodarstva na Kranjskem kmalu konec. Francozi so prežali seveda na take ljudi, kakor krágulj na ptiča.

Zlasti na kmete, kjer nikakor ni bilo mogoče udušiti avstrijanskega patrijotizma, niso smeli tujci. Strogo so ukazali, da se tuji potniki držé le vélikih cest. Če zasačijo žandarji koga kje na stranskih potih, primejo naj ga ter natančno pregledajo njegov potni list; če pa dobé koga v roke, ki ga celò ne bi imel, preiščejo naj obleko njegovo najnatančnejše, če nima v nji kje kaj zašitega in skritega ter ga zatem izročé gosposki.

Gotovo so Novomeščani čuli z največjim veseljem novico, da se je Napoleonova vojska na Ruskem po zimi leta 1812. tako

[1]) Mestni arhiv.

grozno ponesrečila, kajti ta novica jim je dajala upanje, da bode sedaj vendar konec francoskemu vladanju na Kranjskem. Očitno tega seveda niso smeli izreči. Ravno narobe! V času, ko so bili vsi prepričani, da se bodo Avstrijanci kmalu vrnili, morali so še jedenkrat vse žile napeti, da pripomorejo po svojih močeh k rešitvi Napoleonovi. Dné 25. februvarija l. 1813. je moral namreč sklicati tedanji župan novomeški, Josip Fichtenau, najodličnejše meščane in vse posvetne in duhovske posestnike v obližju novomeškem k posvetovanju v mestno svetovalnico, kjer jim je prebral pismo, katero mu je poslal predstojnik dolenjske strani Tauffrer:

Gospod maire!

V tem trenutku, ko hité vse dežele velike države, katere jeden del je tudi Ilirija, prinašati češčenemu svojemu vladarju (namreč Napoleonu) prostovoljne, časom primerne žrtve, in ko se trudijo večja ilirska mesta z odlično oduševljenostjo posnemati vzgled francoske dežele, prepričane so višje gosposke popolnoma, da vsi stanovniki te dežele le kar goré od hrepenenja, izkazati največjemu vladarju in junaku z naporom vseh svojih močij svojo ljubezen, udanost in občudovanje svoje. Zato je gosposka ukrenila lepo in vsega priznanja vredno odredbo: s prostovoljnimi doneski osnovati četo huzarjev ter jo ponuditi v imenu vseh ilirskih dežel njegovi prevzvišeni cesarósti.

Potrebna svota je sicer res velika, a mogoče jo je zbrati, ako se primerno razdeli. Po odlični udanosti vseh meščanov do vladarja se pričakuje, da bode kmalu in gotovo nabrana. Višja gosposka je naložila vsacemu kantonu po 2700 frankov. Ker pak niso vsi kantoni jednako veliki, nimajo tudi jednako veliko stanovnikov in jednako ugodne leže ter tudi niso ljudje povsodi jednako imoviti, zato sem odločil, oziraje se na njegovo razmerje, za Novo Mesto 1500 frankov. Ta svota se ima nabrati v novomeški občini. Razumeje se samo po sebi, da se naberi če mogoče še več, da se tem gotoveje in tem preje doseže hvalevredni namen. Do 1. dné marcija (torej v treh dneh) mora biti denar zbran!

To pismo je prečital župan in dejal: »Gospôda moja! Dasi mi je slabo gmotno razmerje vseh moji županiji podrejenih stanovnikov dobro znano, moram vas vendar pri sedanjem državnem razmerju opozoriti, da je prišel sedaj ugodni trenutek, v katerem si morejo ilirske dežele in vsak posameznik pridobiti najboljše zaupanje visoke vlade in celò cesarja samega.«

Vsi pri tem zborovanju navzočni možje so se izrekli jednoglasno, da je že sicer vsak, kdor ima le kake dohodke, preobložen

z davki. Kar pak je imovitejših, storili so že tudi več, kakor so mogli; posodili so državi veliko denarja, od katerega ne dobivajo nikacih obrestij in ravno se jim je naznanilo, da imajo dati državi precejšnje število kónj brezplačno. Zatorej se ne morejo odločiti nikakor ne za več, kakor za 1500 frankov.

A sila težko je bilo nabrati ta denar. Zato je francoski predstojnik Dolenjske imenoval meni nič tebi nič sedemnajst najimovitejših meščanov, ki so morali radi ali neradi globoko poseči v svoje žepe.

Dalje je dala za ta polk Mirna peč 420, Št. Peter 550, Brusnice, Stopič in Toplice pa vsaka po 550 frankov.

Da so si po tacih izkušnjah želeli Novomeščani francoski jarem otresti kar najhitreje, tega pač ni treba zatrjevati. A še v poslednjih trenutkih, ko je Napoleonovi slavi že glasnó klenkalo, trudila se je francoska gosposka v Novem Mestu siloma vcepiti meščanom udanost do Napoleona, kar dokazuje zlasti naslednji poziv z dné 6. junija 1813. l.:

> *Ker je Njegovo Veličanstvo Napoleon pri Lützenu sijajno zmagal ruskega in pruskega vladarja ter potisnil sovražnike nazaj, šteje si cesarica v dolžnost, najprej Bogu vsemogočnemu s slovesno službo božjo ne le zahvaliti se za to, da je uničil s tako srečno pričeto vojsko vse naklepe in upanja sovražnikov, ampak prositi ga tudi daljne pomoči pri naslednjih vojskah, da ohrani dragoceno življenje našega preslavnega vladarja. Zato se je Vam, gospod župan, dogovoriti z gospodom župnikom, da se obhaja prihodnjo nedeljo slovesna sveta maša, napravi primerna pridiga ter se zapôje »Te Deum«.*

Malo mesecev potem so bili Francozi pognani iz dežele. 16. decembra l. 1813. so že razpošiljavali Avstrijanci tiskan razglas, s katerim se je uvel zopet avstrijanski koledar in vsa prejšnja cerkvena opravila.

§ 7. Kulturna slika francoske dôbe.

Obili opravki, ki so jih nakladali Francozi kar po vsej Evropi, jim niso dali toliko duška, da bi nove pridobljene dežele takoj in za stalno uredili. Da nam knjiga ne postane predebela, izbrali bomo iz njihovih naredeb le one, ki se tičejo Novega Mesta.

1. **Politična razdelitev in uradništvo.** Še-le z letom 1811. so se Francozi lotili preustrojitve ilirskih dežel temeljito. Kranjsko se

razdelili, kakor je bila že prej razdeljena, v tri okraje ali distrikte; v ljubljanski, postojinski in novomeški distrikt. Novomeškemu okraju so dali glavarja barona Taufferja, ki ga nahajamo podpisanega na uradnih listinah, sedaj kot intendanta, sedaj kot subdelegué-ja. Okraji so bili razdeljeni v kantone. Novomeški distrikt jih je obsegal osem: novomeški, kostanjeviški, mokronoški, litijski, višnjegorski, žužemperški, kočevski in metliški. Ker pa sta bila zadnja dva prevelika, odločili so pozneje iz vsacega od nju še po jeden nov kanton: ribniški in črnomaljski.

Novomeški kanton se je raztezal čez šest županij (arrondissement, mairie, županija): Novo Mesto, Sv. Peter, Brusnice, Stopič, Toplice in Mirna peč.

Prvi novomeški župan pod francosko vlado je bil pl. Josip Fichtenau. Njegova županija je obsegala razven Novega Mesta še 34 vasij v okolici: Bršljin, Cegelnica, Grublje, Čečna vas, Gornja in Spodnja Straža, Podbreg, Zalog, Ločna, Sela, Hrušovec, Kal, Suhor, Prečna, Muhaber, Potočna vas, Daljni vrh, Boršt, Spodnje in Gorenje Kamnje, Hudo, Mala in Velika Bučna vas, Loka, Kandija, Brod, Irčja vas, Sv. Mihel, Regerčna vas, Ragovo, Idinska in Žabja vas.

Leta 1813. so naložili na okna teh hiš davek ter našteli pri tej priliki v vseh teh krajih 1068 oken v pritličji, 610 v prvem nadstropju in 35 v drugem.

V Novem Mestu se je nahajalo 1812. leta 252 hiš, v katerih je živelo 1221 ljudij. Od leta 1803., ko je štelo mesto 266 hiš z 1285 ljudmi, se je torej število hiš in ljudij precej zmanjšalo.

V vsej županiji (s 34 vasmi) je živelo 3836 ljudij.

Ta razdelitev je bila posneta po onej v francoski domovini. Župane so imenovali Francozi konec novembra leta 1811., službo nastopiti jim je bilo 1. januvarija 1812. Županu prirejeni so bili adjunkti in mestni svetovalci, kojih število se je ravnalo po velikosti županije. Novomeška županija je imela dva adjunkta (Josip Maček in Josip Skrem). Municipalni svetovalci so bili: Jenčič, Schrott, Luzar, Braunseis, Mahorčič, Straus, Schwinger, Govekar, Gregorič, Pisik in Ude (najbrže Hudè).

Župan je nosil plavo obleko in rudečo prevezo (prepasnico) s trobojnimi franžami. Jednako se je bilo oblačiti adjunktu, le da je imela njegova preveza samo bele franže. Vlada je odločno zahtevala, da se oblačijo uradniki tako, kakor ona zahteva. Dejala

je, da se to doslej ni zgodilo, prvič zato ne, ker gosposke niso na to gledale, drugič pa zato ne, ker municipalni uradniki niso dobivali nikake plače. Odslej se pa to mora zgoditi. V službinih opravkih se odslej ne sme nihče pokazati brez te predpisane uniforme, »kajti uniforma povzdiguje spoštovanje do onega, ki jo nosi, bolj, kakor katera si bodi druga stvar koli. Če pa bi nikakor ne šlo, da bi jo nosili župan in njegova adjunkta, vsaj prepasnico morata imeti opasano vselej.« Dovolilo se je dalje, da si smejo naročati municipalni uradniki to opravo iz občinske blagajnice. Županova prepasnica je bila precej draga, stala je 38 frankov.

Uradnikov se je nahajalo v Novem Mestu, kot središču distrikta, precejšnje število. Izkazek iz leta 1812. nam jih našteva 1.) Gozdni in vodni nadzornik Groisse, 2.) verificateur de domaines Eduard Strauss, 3.) nadzornik domén (državnih zemljišč) Guillot 4.) blagajnik za državna zemljišča Karl Hradezky, 5.) kontrolorji za cesarski davek (contribution) Iv. Vesel, Jernej Schebenik, Josip Flödnig, 6.) percepteur et reçeveur (davkar) Nace Banko in Štefan Podržaj, 7.) notarji Leopold Nachtiger, Anton Schwarz in Franc Ksaver pl. Raab, 8.) solni in tabačni davkar Miklavž Anthoine 9.) solni in tabačni kontrolor Hoffmann, 10.) mestni in cestni »conducteur« Peregrin Kaisel, 11.) solni merec Jos. Wolf, 12.) cestni assistent Leopold Lukmann, 13.) cestna nadzornika Jos. Radež in Karl Schwarz, 14.) županijski tajnik Josip Kukec, 15.) policijski komisar Jos. Maček, 16.) nadzornik cestovin Jos. Kušar, 17.) nadzornik mestnega daca Miha Kikel, 18.) huissieur (berič) Anton Prokl, 19.) lekarnarja Gašper Schrott in Anton Žagar, 20.) loterijski kolektant Iv. Pagic, 21.) poštar pl. Fichtenau, 22.) poštni odpravnik Jernej Košak.

Uradni predpisani jezik je bil sicer francoski, v istini pa nemški, vsaj novomeškemu županu so pošiljale gosposke večinoma nemške akte. Časih je dobil tudi kako francosko listino v roke a največkrat ji je bil priložen nemški prevod. Tiskane listovine so imele skoraj vse zraven francoskega in italijanskega originala tudi nemški in ilirski, sem in tje tudi slovenski prevod.

Prisega županova bila je jako priprosta: »Jaz N. N., župan v Novem Mestu, prisegam Bogu vsegamogočnemu ter obljubljam pri svoji prisegi zvestobo pri izpolnjevanju svojih uradnih dolžnosti kakor gotovo mi Bog pomagaj. V potrdilo sem napisal to prisego lastnoročno ter pritisnil svoj pečat.«

Še priprostejša je bila prisega državljanov: »Jaz N. N. prisegam pokorščino državni ustavi in zvestobo cesarju.«

Mestnemu magistratu so Francozi delokrog močno razširili ter mu naložili marsikateri posel, o katerem bi bilo bolje, da bi ga ne bili, tako n. pr. zavode za reveže, skrb za zdravstvene stvari in mnogo policijskih poslov.

2. **Policija.** Policijske posle so opravljale s početka francoske vlade vojaške gosposke v zvezi z žandarmerijo, pozneje pak župani. V večjih krajih, torej tudi v Novem Mestu, je bila skrb za policijo dana županu in krajnemu poveljniku (Platzkommandant).

Novomeški krajni poveljnik je bil Pietragrassa, grajščak v »Neuhofu« v Kandiji.

a) Varnost življenja in imetja. Francoska policija je bila izvrstno uravnana ter ni poznala nikake popustljivosti. Pa saj je tudi poznati ni smela, zlasti na tej tuji zemlji, v ilirskih provincijah še nikakor ne. Posebno pazno je zasledovala vse one, ki bi utegnili bodi si na kateri način koli spodkopavati veljavo francoskega gospodstva v teh novo pridobljenih krajih. Že avstrijska vlada je priporočala popotnike najnatančnejšemu nadzorstvu, še skrbnejši so bili v tem obziru Francozi. Potovati se je smelo le po glavnih cestah in le s popotnimi listi.

Kaj v živo so pritiskali Francozi v potepuhe in tolovaje, ki so postali v zadnjih vojskinih letih sila predrzni. Ti so bili po največ vojaški ubežniki, ki so z orožjem v rokah držali domačine in tujce v strahu. Že marcija meseca 1810. l. so ukazali Francozi, da je dolžnost vsacega državljana te ubežnike zgrabiti, naj so že ubežali bodisi kateremu oblastvu koli. Ukazali so: orožja ne smé nositi nihče razven narodne straže (nacijonalne garde); pri komur koli se dobi, se mu odvzemi ter se oddaj ondotni gosposki. Odvzete puške je sprejemal artilerijski komando ter plačeval za vsako, ki je bila za rabo, po 2 franka nagrade. Vsacega, pri komur so osem dnij po razglasu tega povelja našli kako strelno orožje, so kaznovali s 100 franki, jedno polovico od teh je spravil artilerijski komando, druga se je pa izplačala denuncijantu.

Tako strogo postopanje je rodilo v kratkem dober sad, in kmalu so izginili obili tolovaji s cest in skrivališč po gozdih. Vkljub francoski strogosti pa se je dogajalo vendar marsikaj, kar bi se ne smelo. 18. junija 1810. l. se je pritožil novomeški župan, češ da je videti nekega nevarnega zločinca, ki bi moral sedeti v ječi

v Ruprčvrhu, skoro vsak dan v Novem Mestu. Župan je prosil, naj bi intendant to prepovedal, ali pa naj bi se obvestila novomeška gosposka, da ima ta človek dovoljenje hoditi iz ječe; Novomeščani se bodo vedeli vsaj varovati pred njim.

b) Zdravstveni ukrepi. Prvi francoski ukrep v zdravstvenih rečeh je bilo uvedenje pasjega davka, 15. majnika l. 1810. Vsi psi so morali nositi marke, ki so stale 10 krajcarjev, kojih dva so odločili Francozi za reveže.

Sicer pa o zdravstvenih rečeh in naredbah Francozov ni dosti zabeleženega. Največ so storili za stavljenje kóz. Že 16. oktobra l. 1810. je dal pozvati generalni guvernêr vse uradnike, duhovnike in sploh vplivne osebe, naj priporočajo stavljenje kóz. L. 1811. so obljubili zdravnikom darilo treh frankov za vsacega, komur so se prijele koze. V tem se je posebno odlikoval novomeški distrikt, kjer so stavili koze nad 900 otrokom. A ker vlada ni spolnila svojih obljub in zdravnikom še stroškov ne povrnila, ohladili so se kmalu stariši in zdravniki.[1])

Za uspešno delovanje v tem oziru so bili dohodki ilirskih provincij premajhni. Nič bolje ni postalo, ko so jih Francozi l. 1811. za stalno uredili ter n. pr. dva odstotka občinskih dohodkov odločili za zdravstvene stvari, jeden odstotek celò še zgolj za stavljenje kóz. Med intendanti se je v tem oziru najbolj odlikoval novomeški Tauffrer.

Odkar je bil 26. avgusta v Ljubljani osnovan centralni komitej za stavljenje kóz, stavili so jih po vsem Kranjskem 6000 otrokom, med njimi 4276 otrokom samo v novomeškem distriktu.

Stavljenje kóz je bila takrat še le nekaj let znana iznajdba vsled tega se kmečko ljudstvo seveda ni hotelo ž njo sprijazniti, če tudi bi jim jo bil vsiljeval kdo drug, kot Francozi. Spomlad leta 1813. pa so razsajale ravno po Dolenjskem kaj hudo koze Baron Tauffrer je zato napel vse žile ter poslal novomeškemu županu poziv, da stori v tej stvari vse, kar je v njegovih močeh. »Zaradi trme neumnih kmetov je minulo pomlad pomrlo za kozam veliko otrók.« Da bi zaprečil razširjanje te kuge, naročil je Tauffrer iz Avstrije cepiva, ker so mu distriktni zdravniki zatrjevali, da ga od ljubljanskega komiteja ni bilo dobiti. »Na Krškem, na Raki in v Semiču je že cepljenih čez 170 otrók. Skušnja je učila, da

[1]) Dimitz, IV. 317.

neumni kmet, sovražnik vsemu, kar je novega, ne pripozna dobrote te nove iznajdbe ter vsemu prigovarjanju maší ušesa. Treba je, da se s silo uči spoznavati to korist.«

Zato je zaukazal Tauffrer županu, naj popiše vse otroke, o katerih vé, da še nimajo kóz stavljenih, ter stopi v dogovor s kakim distriktnim zdravnikom, do katerega ima največ zaupanja; potem naj napové dan za cepljenje kóz ter prisostvuje s kakim distriktnim adjunktom in nekaterimi mestnimi svetovalci. Vrhu tega naj povabi k cepljenju, da bode stvar slovesnejša, duhovščino in najodličnejše može. Dve nedelji zaporedoma naj dá razglasiti odločeni dan, ob jednem pa naj tudi objavi, da ne bo nihče sprejet v licej ali kak drug javen zavod, kdor nima stavljenih kóz. Vsi stariši, ki prosijo za kako službo, pa imajo otroke, morajo svojim prošnjam priložiti spričevala, da so njihovim otrokom kóze že stavljene. Ravno tako tudi ne bo dobil nihče penzije brez tega pogoja. Celò davkoplačevalcev, ki bodo prosili za pomanjšanje davkov, ne bodo gosposke poslušale, ako ne bodo dali poprej svojim otrokom koze cepiti. Necepljeni otroci se celò k birmi ne smejo puščati.

K sklepu je opozoril intendant še prav resno, naj gotovo izvrši ta njegov ukaz, sicer ga bo, če tudi mu bo neprijetno, silil k temu. Pooblastil ga je, da smé poslati po necepljene otroke; duhovščino po kmetih pa naj pozove, da pouči ljudstvo v tej stvari. Duhovnike, ki bi tega ne hoteli storiti, naj mu naznani nemudoma, ravno tako pa tudi zdravnike, ki se odlikujejo pri cepljenju. Župan mu mora vsacih štirinajst dnij poročati o tej stvari.

V plačilo vestnega izpolnjevanja njihovih dolžnostij je obljubil Tauffrer županom, da bode predložil imena za cepljenje kóz zaslužnih županov slavnemu guberniju. Dostavil je, da se za trdno zanaša, da ne bodo župani zaostali za okrajnimi komisarji, ki so s svojim prizadevanjem dosegli, da so cepili na Kranjskem 982 otrokom koze z dobrim uspehom.

c) Telegraph-Officiell. Za objavljanje vseh ukazov in naredeb, tikajočih se javnega življenja, so ustanovili Francozi za ilirske dežele poseben časopis, Telegraph-Officiell. Po pozivu od 10. decembra 1810. l. naj bi izhajal ta list v treh jezikih, v francoskem, italianskem in ilirskem; obljubljeno je bilo, da bode prinašal najnovejše vnanje novice, ki se bodo po posebnih kurirjih kar najhitrejše poročale iz Pariza. Prinašal bode pa tudi znamenite domače dogodke

in vse odloke (arretes) generalnega gubernija, vsa oficijalna poročila in publikacije.

Intendant za Dolenjsko, Wilcher, ki je odšel s Kranjskega kmalu za tem (1. januvarija l. 1811.), je pozval vsled povelja generalnega guvernêrja, naj se naročé na ta list vsa javna oblastva, sodniki, okrajni komisarji, javni in grajščinski uradniki, velikoposestniki, dekani, župniki, kapelani itd.

Vseletno naročilo je veljalo 20 frankov. Okrajni komisarji in dekani so se morali v osmih dneh pri intendantu izkazati, da so ta poziv pravočasno in primerno razglasili.

Francozom je bilo mnogo do tega, da se naroči na ta list kolikor mogoče največ ljudij. Naslednik Wilcherjev, delegué za Dolenjsko Tauffrer, je 27. julija l. 1811. z nova pozval vse prej imenovane osebe k abonementu. A Kranjci se niso Bog si ga vedi kako silili k naročitvi; izgovarjali so se, da list jako neredno izhaja, čemur je Tauffrer sam pritrdil in dostavil, da so se dosedanje ovire odstranile. V ilirskem jeziku ni »Telegraph-Officiell« izhajal nobenkrat. Že l. 1811. so popustili prvi načrt, in list je izhajal le v dveh jezikih, v francoskem in nemškem, in to dvakrat v tednu.

Bar. Tauffrer je zaukazal, da mu mora novomeški župan tekom jednega meseca poslati imena naročnikov v novomeški županiji.

2. septembra mu je poslal ta imena. Naročili so se: Baron Tauffrer sam, trgovca Kanduč in Govekar, kontrolor Schebenig, lekarnar Žagar, poštar Fichtenau, grof Lichtenberg, verificateur Stöhr in udova pl. Sdenczay. Število naročnikov gotovo ni bilo veliko. Meseca oktobra je pozval Tauffrer župana z nova ter zahteval imena vseh že naročenih in onih, ki se menijo naročiti na list, kajti ukazano mu je, predložiti jih guberniju, ki se prizadeva list razširiti kolikor mogoče. — A tudi v drugič mu župan ni mogel poslati več imen.

Sredi l. 1811. je prvi urednik Beaumes bil poklican na neko drugo mesto; uredništvo za njim je prevzel neki Paris, v januvariju l. 1813. pa Ch. Nodier.

Novomeško županstvo je dobivalo naročnino za »Telegraph-Officiell« iz deželne blagajnice. Vkljub vsemu prizadevanju višjih in nižjih gosposk pa »Telegraph« vendar ne bi bil mogel shajati samo z naročniki, ko bi mu ne bila odprta državna blagajnica na stežaje. Naročil si ga je le malo malo kdo, zaradi tega je ta časopis najredkejša na Kranjskem tiskana knjiga tega časa.

d) Zavodi za reveže. Leta 1812. so ustanovili Francozi zavode za reveže, v vsaki županiji po jednega. Može, ki so imeli skrbeti za reveže, so zvali dobrodelno komisijo; sestavljala se je iz petih članov. Bili so najimovitejši ljudje vsake županije. Prejemali so v korist revežev prihajajoče pristojbine, n. pr. deset odstotkov od vstopnin za javne igrokaze, plese, koncerte; pobirali so določeno in po čistem dohodku preračunjeno pristojbino od prirediteljev javnih svečanostij, od vrvolazcev, skakačev, ekvilibristov, glumačev in od vseh, ki so razkazovali nenavadne in redke stvari in uprizarjali male špektakelne (entrepreneurs de petits spectacles). Sprejemali pa so tudi prostovoljne doneske v denarju in blagu; francoska vlada se je obrnila zlasti do dam, ki naj bi nabirale take doneske po domóh, cerkvah in javnih shajališčih, kjer naj izobesijo púšice.

Postava o zavodih za reveže se je razglasila 10. septembra l. 1812.

Na podlagi te postave je sporočil Tauffrer novomeškemu županu, da želi generalni intendant ustanovo take komisije tudi v Novem Mestu. V ta namen naj mu imenuje, kar najhitreje mogoče, tri gospode. Župan sam bo predstojnik te komisije, gledé na župnika pa je provincijalni intendant izrazil željo, da vsakako vstopi v komisijo.

Priporočil je županu dalje, naj se temeljito pouči o novi postavi ter premišljuje, kako bi se dal najbolje in najhitreje izvesti dobrodelni namen vlade, kaj naj bi se pridržalo od dosedanjih revnih naprav in kaj se zboljšalo; posebno pa naj mu imenuje sredstva, s katerimi bi se dali povekšati dohodki za reveže.

Iz vsega tega je razvidno, da je bila Francozom resna želja, pomagati revežem, a koliko se je v tem oziru v Novem Mestu zgodilo, ne vem povedati.

3. **Javni promet.** Za javni promet so Francozi skrbeli prav pridno, kar posnamemo že iz tega, da so poklicali v korporacijo za ceste in mostove najodličnejše može, kranjske inženirje, ter jim dali za načelnika iz Francoskega poklicanega izurjenega inženirja Blancharda.[1])

Na Dolenjskem so pozvali l. 1811. voznike, naj si omislijo kočije ter jih uporabljajo za javne in privatne vožnje. Obljubili so

[1]) Dimitz, IV. p. 319.

jim oproščenje davkov ter jim zagotovili, da ne bo smel na cesti, za katero se bodo oglasili, nihče drug prevzeti kake vožnje; vrhu tega jih bode gosposka odlikovala z darili.

Pošto so Francozi v obče pustili v početku táko, kakoršna je bila v avstrijski dôbi. Leta 1809. je ukazal intendant v poštnih stvareh le, kakošno opravo naj imajo pismonoše in postilijoni, da naj imajo našive v francoskih barvah, na rokavih pa našite ploščice s slovenskim napisom: »Pisna pošta iz ilirske pokrajine.«

Še-le, ko so Francozi uredili slovenske pokrajine po svoje, lotili so se tudi prestvarjanja pošte. Po dekretu generalnega guvernêrja Bertranda dné 11. septembra l. 1811. so si morali postilijoni omišljati posebno obleko, določile so se poštarjem ne le cene za vprego, ampak vse njihovo uradno postopanje. Leta 1812. so se lotili tudi urejenja tekunske pošte (Postenlauf, Couriers). Uravnali so jo tako, da je iz Trsta prihajala vsak dan, iz Dalmacije in Gorenjega Koroškega pa le po dvakrat v tednu, iz Novega Mesta, Karlovca, Kostajnice, Reke, s Francoskega, iz Italije in Goriškega po trikrat, nemška pošta pa preko Vranskega po štirikrat v tednu.

Za poštarje izdana določila so bila najbrže zavoljo strahu pred ogleduhi ostra. Vsaj pismo, ki ga je intendant Tauffrer poslal novomeškemu poštarju in županu Fichtenau-u, utegne pričati o tem. V svoji preveliki natančnosti je ustavil namreč Fichtenau z žandarji polkovnika Fiandota, ko je ta potoval skozi Novo Mesto ter ga pozval, naj se oglasi pri njem. Fiando se je pritožil zaradi tega, kajti potoval je v službi. Delegué za Dolenjsko je poslal županu vsled višjega naročila ukor, ker je to storil. Pisal mu je:

> *Naročili so mi gospod guvernêr, Vas gospod maire, okarati, da ste se predrznili v službi potujočega polkovnika na njegovem potovanju ustaviti. Priporoča se Vam, da si tacih nepostavnih korakov ne dovolite v prihodnje nikdar več. Celò tedaj, ko bi bil gospod Fiando za svojo osobo res poštno pristojbino zavezan plačati, bi ga, ker je potoval v službi, ne bili smeli ustaviti, če niste hoteli zlorabiti svoje oblasti, ampak sestaviti bi bili imeli o tem protokol ter ga poslati v razsodbo onemu, ki je poklican za take stvari.*
>
> *Tauffrer.*

4. **Mestni proračun za l. 1813.** Francozi so uredili tudi razdrapano mestno gospodarstvo, nad katerim so si avstrijski uradniki ubijali glavé več kot 50 let. Francozi so se oprijeli te stvari z

večjo odločnostjo in tudi večjim znanjem in boljšimi skušnjami. Od l. 1809.—1811. so gospodarili mestni očetje še po starem, l. 1812. pak se jim je zaukazalo uravnati mestno gospodarstvo po vzgledu onega francoskih mest. Proračun služi v marsičem v dopolnitev kulturne slike te dôbe, zato bomo posneli iz njega nekatere stvari, ki utegnejo zanimati prijatelja novomeške zgodovine.

Iz njega izvemo, da v Novem Mestu ta čas ni bilo bolnice. Prejenjal je tudi meščanski špital, ki pa ni bila bolnica, ampak le zavod za reveže. Prodati ga je velela že avstrijanska vlada l. 1797. z vsem posestvom vred. Stržili so zanj 7821 gld., ki pa jih je avstrijanska vlada l. 1807. mestu vzela ter mu niti obrestij od njih ni plačevala. Ista vlada je brez kake odškodnine vzela mestu tudi na 2676 gld. 41 $^{3}/_{4}$ kr. cenjeni most čez Krko, ki je bil kdaj mestna lastnina ter prinašal lepe dohodke. Gotovine je imelo mesto 6054 fr. 73 c., dolgov pa 5516 fr. 78 c.

Penzijonistov, katerim naj bi plačevalo kako penzijo, mesto ni imelo. Isto tako tudi ni imelo nikacih izvanrednih in le malo rednih dohodkov, razven če štejemo sem naklado na vino, ki jo je avstrijska vlada 30. septembra l. 1808. naložila na vsak bokal (po 1 kr.), in tako zvani mesni davek (Fleischdaz). Vinska naklada je nosila v francoski dôbi 5152 frank. 45 cent., mesni davek pa 4015 fr. 84 cent.; deset odstotkov teh dveh dohodkov je bilo po postavi določenih za boljši (beli) kruh in juho vojakov, vrhu tega pa se je v isti namen odločilo tudi deset odstotkov dohodkov od žitnih in drugih meric na trgu. Jeden odstotek vseh rednih dohodkov, ki so l. 1812. znašali z vinskim in mesnim dacom vred 12.451 fr. 43 cent., je bil po postavi odmenjen za zboljšanje intendantove plače. Občinske stroške so določili Francozi po številu glav in sicer so zračunili, da stane vsak občan občino po 50 centimov (100 centimov = 1 frank) na leto. Novomeška občina pa je štela 1812. leta — 3731 glav, ki so jo torej stale 1865 frankov 50 cent. Uradniškega in občinskega osobja je imela občina le malo: gozdnega čuvaja, štiri policaje in jednega cestarja (Strassenconducteur), ki je opravljal ob jednem stavbarske posle. Drugi uradniki so služili morebiti brezplačno, ker ni v proračunu zanje določene nobene vsote. Sicer je mestni zbor predlagal že preje nameščenje policijskega komisarja, toda, ker mesto ni štelo 2400 duš, se mu po postavi ni moglo ustreči. Dalje izvemo iz tega proračuna, da je bilo mesto po noči še nerazsvetljeno, da je bil

mestni tlak sicer jako slab, a da se ni za njega popravljanje moglo dovoliti več kot 400 frankov. Ognjegasne priprave so stale le 40 frankov na leto, za stavljenje kóz je bilo po francoski postavi odločenega po mestih pol odstotka, po kmetih po jeden odstotek vseh dohodkov. Za sprehajališča se ni moglo zavoljo premalih dohodkov nič v proračun postaviti. Obremenili pa so Francozi mestno občino s popravljanjem kapiteljskega poslopja, ki se je preje iz kapiteljskih dohodkov vzdrževalo, in s popravljanjem subdelegacijskega poslopja (okrožni urad), ki ga je preje popravljala dežela. Vodnjak na trgu je stal 60 fr. na leto. Za ustanovo na ljubljanskem liceju ni predlagal mestni zbor nič, dasiravno ga je francoska vlada pozvala, naj ustanovi za novomeške dijake katero, zato je tim čudneje, da je pa vkljub svojemu varčevanju določil za doto »rožne deklice« (für die Aussteuerung eines Rosenmädchens) 600 fr. Rožna deklica je bila nakrepostnejše dekle v občini. Gimnazija je napravljala mestu 515 fr. stroškov. O tej priliki je mestni zbor opomnil, da razven gimnazije in fantovske šole ni nobenega učnega zavoda v mestu, dasi tudi bi bilo dekliške šole živo potreba. V proračun se je vzelo tudi 60 frankov za šolska darila in sicer 25 fr. več, kot leto poprej, ker so se šolska darila preje kupovala z doneski dijakov samih. Kot prispevek za stanovanje ljudskega učitelja je plačevala občina 80 fr.; iz tega sledi, da takrat niso poučevali zgolj frančiškani. Za cerkvene potrebe niso Francozi hoteli potrošiti iz državne blagajnice niti bora; ustavljali so se celò nasvétom mestnega zbora, češ, naj se, ker sam župnik v Novem Mestu nikakor ne zadostuje, namestita še dva kapelana z dosti majhno plačo 500 fr. na leto. Nasprotno pa so dovolili za manj silne potrebe, za javne slovesnosti in veselice 100 fr., l. 1812. ta svota celò zadostovala ni. Opomni naj se še, da so nameravali Francozi v Novem Mestu sezidati sirotišče ter 28. septembra l. 1812. odmenili zato dva odstotka vseh občinskih dohodkov.

Vkljub vsej varčnosti se je vendar pokazalo, da ima mesto 1275 fr. 19 c. primanjkljaja, ki bi bil seveda manjši, ako bi tekli dohodki od leta 1807. mestu po sili in brez odškodnine vzetega mostu v mestno, ne pa v domensko blagajnico. Znašali so 871 fr. 52 c. Konec svojega proračuna so se mestni očetje proti francoski vladi izrekli še zoper vsako koli novo naklado. »Občani so večinoma kmetje ali pa revni obrtniki, ki že sedanje davke težko plačujejo. Kak nov, posebno užitninski davek jim naložiti, bila bi zanje

velika teža. Da občinski dohodki ne dosegajo občinskih stroškov, prihaja od tod, ker so se mestu naložile le teže, vzeli pa vsi prejšnji dohodki. Posebno pa se kaže to pri službi božji; za cerkveno osobje je moralo mesto iz svojih dohodkov v proračun postaviti in žrtvovati iz svojega 1700 fr., 1000 frankov za dva kapelana, 400 fr. za organista, 100 fr. za vzdrževanje kapiteljskega poslopja, 100 za cerkovnika in 100 fr. za vzdrževanje njegove hiše in kapiteljske cerkve. Kapiteljske dohodke pa, ki so znašali najmanj 10.000 frankov na leto, in s katerimi bi se morali ravnokar navedeni in še drugi stroški pokrivati, je pa potegnil domenski fond ná-se.«

VIII.
Zgodovina kapiteljna.

§ 1. Ustanovitev njegova.

Iz tega, kar smo pripovedovali o Novem Mestu na str. 49—60, se je dalo posneti, da se je Novo Mesto že do konca srednjega veka zelò povzdignilo, po največ seveda zaradi obilih milostij, ki mu jih je podelil njega ustanovitelj Rudolf IV. Blagostanje njegovo je rastlo od leta do leta ter se kazalo tudi v tem, da so pobožni verniki žrtvovali tudi v Novem Mestu, kakor takrat povsod po svetu, mnogo svojega posvetnega blaga v blagor revnih someščanov in v prid svoje duše. Kakor v posvetnih in rokodelskih stvareh, združevali so se meščani ta čas tudi v cerkvenih v družbe, v verske družbe, ki so jih zvali bratovščine. Vsaki od njih je bila prva skrb dobiti si svojega kapelana, ki je opravljal službo božjo za žive in mrtve brate in sestre. V ta namen so prihajali bratovščinam od njihovih udov obili darovi v denarju in blagu: z dohodki so plačevali kapelane. Že l. 1389. se omenja v Novem Mestu bratovščina sv. Trojice pri cerkvi sv. Antona [1], leta 1488. bratovščina sv. Jakoba [2] in isto leto ona sv. Rešnjega Telesa. [3]

Leta 1493. so se dogovorili bratovščinski novomeški kapelani in nekateri drugi dolenjski duhovniki ter so prosili še isto leto cesarja Friderika IV., naj bi jim dovolil, da se združijo Bogu na čast in slavo v duhovniško celoto, zložé vse svoje dohodke skupaj ter živé vsi skupaj pod jedno streho in obedujejo pri jedni mizi. Zato naj bi jim cesar dovolil ustanoviti kapitelj. [4]

---

[1]) Mitth. 1866., 105. p. 5.

[2]) Mitth. 1865. p. 39.

[3]) Ibid.

[4]) Mittheil. des hist. Ver. für Krain 1866. p. 22. . . . bekennen, . . . das vns die ersam erberen vnser lieben andechtigen Jacob Awrspergar pfarrar zu sand Ruprecht erzbriester in der nideren March in Crain gotsleichnam bruederschafft (brobst) Cancian pfarrer zu Douernikh der heiligen Driualtigkeit bruederschafft verbesar Clement und Jacob derselbigen gotsleichnam bruederschafft (kaplan) vnd Paul capplan sand Jacobs bruederschafft zu Rudolfswerd zuerkhennen geben haben lassen wie sy mit sambt anderen beneficiaten daselbs zu Rudolfswerd in begirde vnd willen weren sich mit iren nuzen vnd rennten so sy und ir yeder aufzuheben niet zuainander zetuen zelegen vnd vnder in selbs in der gemain zu prauchen.

Ti duhovniki so bili: 1.) Jakob Awrspergar, župnik šentruperški in véliki duhoven (erzbriester) v Slovenski Krajini (to se pravi na Dolenjskem) in ključar (Zechprobst) bratovščine svetega Rešnjega Telesa v Novem Mestu. 2.) Dobrniški župnik Cancian. 3. Clement, upravitelj (verbesar) bratovščine sv. Trojice v Novem Mestu. 4.) Jakob, kapelan ravnotiste bratovščine svetega Rešnjega Telesa. 5.) Pavel, kapelan bratovščine sv. Jakoba, in še več druzih novomeških beneficijatov.

Da pa jim bo mogoče shajati, dostavili so tej prošnji še, naj bi cesarost združila s kapiteljnom tudi fare Št. Rupert, Mirno Peč in Ponikve na Štajarskem.[1])

Cesar Friderik IV. je uslišal njihovo prošnjo, zahteval pa je, da naj bodo opravljali kanoniki »horas canonicas« in vsak dan vsaj po jedno péto sv. mašo ter molili za blagor cesarjev in blagor njegovih prednikov in potomcev. Ta prvi pot so si smeli kanoniki izvoliti prošta sami; za prihodnje čase pa je pridržal cesar to pravico sebi in svojim naslednikom. Dal pa jim je pravico, da si bodo smeli na vse večne čase popolnoma po svoji volji voliti vsacemu umrlemu kanoniku naslednika.

S tem je bil novomeški kapitelj v soboto po svetem Marku, 27. aprila l. 1493. ustanovljen. To pismo je potrdil cesar Maksimilijan I. na Dunaju sv. Tomaža dan leta 1493.[2]) Izvršitev tega cesarskega dovoljenja in kanonično ustanovitev kapiteljna je naročil papež Aleksander VI. 30. aprila l. 1494. zatiškemu opatu, zapovedujoč mu, naj ustanovi kapitelj tako, da bo štel 13 kanonikov; prvi med njimi naj bo prošt, drugi dekan. Vsi kanoniki naj bodo pod jedno streho ter obedovali pri jedni mizi. Proštu je dal pravico nameščati po farah, kapiteljnu podložnih, župnike popolnoma po svoji volji. Jeden kanonikov naj bode oskrbnik kapiteljskega imetja; sprejema naj dohodke, polaga račune ter je odgovoren proštu in dekanu, ki ga tudi lehko odstavita.[3])

Naslednje leto 1495. je dal tudi mirnopeški župnik Viljem Peuscher, ob jednem kanonik v Augsburgu in Regensburgu, svoje dovoljenje za inkorporacijo svoje fare, le da so se kanoniki morali zavezati, plačevati mirnopeški fari za to 50 gld. odškodnine na leto.[4])

---

[1]) Mittheil. 1865. p. 106—107. nr. 1. in ibid. 1866. p. 22.
[2]) Mittheil. 1866. p. 22.
[3]) Mittheil. 1865. p. 37 in 38.
[4]) Ibid. 40.

Leta 1495. je prosil tudi šmihelski župnik, Ivan Pogen, naj bi se njegova fara združila s kapiteljnom.[1])

To združenje je izvršil kardinal de Aggreda, »Legatus a latere« l. 1496.[2])

Prvi kanoniki so bili umeščeni 3. januvarija 1496. l.[3])

Da bi se dohodki zboljšali in se kapitelj ob jednem tudi povzdignil v svoji časti, poslali so kanoniki leta 1497. svojega dekana in oskrbnika Jakoba »Szlaticu« (Zlatkonja?) na dvor cesarja Maksimilijana z dvojno prošnjo: 1.) naj bi se združila s kapiteljnom tudi trebanjska fara, 2.) pa, da bi cesar Maksimilijan pridobil oglejskega patrijarha za to, da podeli kapiteljnu arhidijakonat za vse večne čase.[4]) »Szlaticu« ali Zlatkonja je bil za to poslanstvo pravi mož, ker je bil preje jako upliven dvorni kapelan na dvoru Maksimilijanovem.

A vkljub temu ni dosegel niti jednega, niti drugega; zakaj ne, nam ni znano.

L. 1505. (4. majnika) je potrdil Maksimilijan svojo ustanovo z nova[5]) potem pa še jedenkrat v taboru v Costeri na Laškem 16. oktobra l. 1509.[6]) Ta listina je posebno zato zanimiva, ker je pisana, kakor bi bil kapitelj še-le zdaj ustanovljen in ker dalje ni v nji Maksimilijanov oče, cesar Friderik IV., niti z jedno besedo kot prvi in pravi ustanovitelj omenjen. Vso zaslugo si pripisuje Maksimilijan sam. Kaj ga je k temu napotilo, se ne more dognati. Zanimiva pa je ta ustanovna listina tudi zato, ker so dolžnosti in pravice kapiteljnove izrečene, kolikor je le želeti popolno.

Najvažnejša dolžnost kapiteljnova je bila, da je opravljal vsaki dan po dve »péti sv. maši« in pél »officium diurnum et nocturnum« in večernice. Pri vseh teh in drugih cerkvenih opravilih so peli novomeški dijaki. S petjem spremljevani so morali biti tudi mnogi drugi, v farni cerkvi izvrševani opravki. Nasproti tem, natančno določenim dolžnostim pak je cesar vzel v svoje pismo ravno tako natančno določene pravice. Potrdil je kapiteljnu vse do takrat ž njim združene fare: Mirno peč, Št. Rupert, Ponikve, sv. Križ v Poljanah in

---

[1]) Kapit. arhiv 3 in 4.

[2]) Ibid. 7, 8, 9.

[3]) Klun, Archiv I. 31, in Mitth. 1852. 34.

[4]) Mittheil. 1865. p. 41. nr. 12.

[5]) Kapit. arhiv.

[6]) Mittheil. 1865. p. 35. nr. 1.

inkorporacijo beneficijev špitalske cerkve in cerkve svetega Antona v Novem Mestu; potrdil je že l. 1497. izdani ukaz [1]), da ostane zapuščina proštov in kanonikov kapiteljska last, ter je podaril dalje kapiteljnu vse meščanske pravice; kapitelj je smel s pridelki svojih zemljišč trgovati v mestu in zunaj mesta, kakor meščani, in jih prevažati v mesto, ne da bi mu bilo treba plačevati od njih kako pristojbino (Ungeld). Pri vsem tem pa je bil prost vseh tež, ki so jih meščani nosili; ni mu bilo treba pošiljati straž k mestnim vratom in na ozidje, prost je bil mestnega robota, daca, cola in druzih pristojbin.

To pa se seveda ni nikakor ujemalo s svoboščinami Rudolfa IV., ki ni od mestnih tež izvzel nikogar, bodisi kdor koli. Zato so se v poznejših časih sprli meščani s kapiteljskimi gospodi nekaterikrat prav do trda, največkrat zaradi popravljanja mestnega ozidja in sodskih pravic. (Glej str. 55.) V srednjem veku, in še v prvih stoletjih novega, je menda ni bilo skoraj pravice, ki bi jo bili meščani bolj varovali, kakor je bila sodska. V tem jih ni smel nihče žaliti; tu so bili najbolj občutljivi. Sredi XVI. stoletja je bilo n. pr. neki pot vse mesto po koncu, ker so peljali kapiteljski biriči nečega človeka s kmetov po mestu gori h kapiteljnu, da bo tam sojen. Meščani kratko malo niso hoteli o tem nič vedeti; trdili so: kdor stopi na mestna tla, tega ima le mesto pravico soditi. Svoje zločince naj sodijo kapiteljski gospodje, kjer jih hočejo, tudi v kapiteljnu storé to lehko, nikakor pa jih ne smejo voditi skozi mesto. Kdor je stopil skozi mestna vrata, je bil meščanskemu sodišču podrejen.

Kakor njegov oče, pridržal si je tudi Maksimilijan imenovanje proštovo sebi, druge kanonike pak si je volil kapitelj sam ter jih tudi sam potrjeval. Kot poseben znak naklonjenosti jim je dal cesar pravico, da so smeli svoja pisma z rudečim voskom pečatiti.

Ob jednem s temi pravicami, toraj l. 1509., je dobil kapitelj tudi svoj grb, ki je razdeljen v tri polja. Gorenje polje je plavo ali modro, kakor zrak, srednje zeleno kakor trava, spodnje belo kakor voda. V srednjem polju stoji neobrzdan in neosedlan zlat konj z pridvignjeno prednjo nogo in pridvignjenim repom. Nanaša se na prej omenjenega Zlatkonjo, leta 1497. na Dunaj poslanega kanonika. Z ozirom na njegovo ime je dobil kapitelj svoj grb. Iz

[1]) Mittheil. 1865. p. 40. nr. 11.

tega pa tudi sledi, da je bil Zlatkonja že l. 1509. prošt, in ne več Awrsperger, kakor je zabeležil Valvasor in drugi za njim. Awrsperger je bil sicer prvi novomeški prošt, ter že l. 1493. tako imenovan, a grb je pridobil svoji proštiji še le Zlatkonja.

To ustanovno pismo sta potrdila papež Aleksander VI. in Leon X., zatem pa tudi mnogokrat avstrijski vladarji n. pr. l. 1526., 1570., 1609., 1642. in 1741.[1]

Imena prvih kanonikov so nam skoro vsa znana; l. 1495. se nam imenujejo: prošt Awrsperger, Jurij Schkrille, Miha Appez, Klement Scherbeyla, Jacob Szlat (Zlatkonja), Pavel Zeculih, Jakob Khytz, Primož Pinka[2], Miha Strilegh, leta 1505. pa Mihael Sterleker.[3]

Kapitelj je bil ustanovljen pri mestni farni cerkvi sv. Nikolaja. Ustanovitev kapiteljna so provzročile važne politične in cerkvene razmere.

Od Karola Velikega pa do ustanovitve ljubljanske škofije l. 1462. je spadala vsa Kranjska v cerkvenih stvareh pod oglejske patrijarhe, ki so se šteli med najmogočnejše posvetne in cerkvene kneze; bili so tudi na Kranjskem prvi veljaki. Mogočnejšega gospoda, kakor je bil oglejski patrijarh, ga razven papeža ni bilo. Šestnajst škofov in cela vrsta opatov se je uklanjala njegovi besedi. Na cerkvenem shodu v Mantovi l. 826. se je izreklo, da mu gré prednost pred vsemi italijanskimi škofi in da je po svojem dostojanstvu prvi za papežem, kar je leta 1028. papež Ivan XX. znova potrdil.[4] Kralji in cesarji so si šteli v čast skazati mu kako prijaznost. S cerkveno mogočnostjo se je združila kmalu tudi posvetna. Oglejski patrijarh je imel na Furlanskem, v Istri in na Kranjskem kmalu več zemlje, kakor bodi si kateri koli posvetnjak. Ko pak je jela vspevati čudovita beneška republika, jela je oglejskim patrijarhom kmalu postajati kaj neprijetna, pritiskala jih je od leta do leta bolj. L. 1218. so morali preložiti svoj sedež iz Ogleja v Videm. Čim bolj je šla beneška slava in mogočnost v cvet, tem odvisnejši so postajali patrijarhi od ponosnih Benetek, ki so jim jemale kos za kosom njihovega posvetnega imetja. L. 1445. so jim vzeli zadnje njega ostanke.[5]

---

[1] Muzejski arhiv.
[2] Mittheil. 1865. p. 40.
[3] Letopis Mat. Slov. 1872. str. 26.
[4] Klun, Archiv. II. 57.
[5] Ibid. 97.

To je provzročilo mnogo neprilik v duhovni oskrbi avstrijskih cerkvâ. Da bi se te kolikor mogoče zaprečile, in se avstrijske dežele kar le mogoče odtegnile tujemu vplivu, ustanovil je Friderik IV. l. 1461. ljubljansko škofijstvo, kateremu je oddal vse svojemu patronstvu podrejene fare na Kranjskem in Koroškem. Papež Pij II., velik prijatelj cesarjev, je l. 1462. odtegnil ljubljansko škofijstvo oglejski cerkveni nadoblasti popolnoma, ter je neposredno podredil apostolskemu stolu v Rimu. Druge kranjske fare pak so ostale še nadalje oglejske.[1]

S tem se je pričel boj avstrijskih knezov proti cerkveni nadoblasti oglejskih patrijarhov. Ljubljansko škofijstvo se je ustanovilo proti volji oglejskega patrijarha, ki ga zato tudi ne nahajamo podpisanega na ustanovnem pismu; zato je tudi nastalo kmalu za tem mnogo prepirov med patrijarhi in ljubljanskimi škofi. Le zato je imel prvi ljubljanski škof Ziga Lamberg toliko križev in težav, predno je bil potrjen in se je oglejski patrijarh podal.

L. 1466. so trčili z nova drug ob druzega. Generalni vikar oglejskega patrijarha se je namreč uprl proti temu, da je ljubljanski škof samostalno postavil vikarja v Št. Vidu pri Ljubljani; trdil je, da je šentvidska fara Ogleju podrejena, čemur pak so oporekali ljubljanski škof, prošt in kapitelj. Generalni vikar je dejal zaradi tega na povelje svojega patrijarha vse imenovane može s škofom vred v cerkveno prokletstvo. »Iz tega se razvidi prav lehko«, pravi Valvasor, »da je bil patrijarh nagel in vročekrven mož.«[2] Seveda je bil užaljen, da se mu je vzelo na Kranjskem toliko farâ ter se ustanovilo proti njegovi volji novo škofijstvo. Skoraj dvesto let so oporekavali oglejski patrijarhi tej naredbi, dokler ni bil l. 1627. dolgi prepir s priznanjem neodvisnosti ljubljanskega škofijstva končan.[3]

Drugi korak v izrivanju patrijarha s Kranjskega je bil storjen s tem, da je cesar Friderik IV. v zadnjem letu svojega življenja ustanovil novomeški kapitelj.

To ustanovljenje pa je bilo nepopolno, le površno in z neko hitrico storjeno, smrt je Friderika IV. prehitela in mu zabranila postaviti novi kapitelj na trdno podlago.

---

[1]) Hitzinger, v. Klun's Archiv. II. 97.

[2]) Valvasor, IX. p. 21.

[3]) Hitzinger, l. c. p. 98.

Njegov sin in naslednik Maksimilijan je potrdil to ustanovo, kajti italijanske homatije so mu obrnile zopet oči na Kranjsko. L. 1508. se je namreč napotil proti Rimu, kjer se je menil dati kronati za nemškega cesarja; kar so mu Benečani zaprli pot, udarili na Furlansko, Trst, Goriško in Kranjsko ter mu vzeli mimo druzih važnih krajev tudi Postojino. S papežem v zvezi je začel Maksimilijan z Benečani vojsko, h kateri so mu Kranjci — tako zatrjuje Valvasor [1]) — poslali največ pomoči, ter se vedli v njej najbolj možato. V vojnem taborišču v Costeri je podpisal 16. oktobra l. 1509. ustanovno pismo za novomeški kapitelj, kar moramo razlagati kot nekak izraz hvaležnosti za obilo pomoč Kranjcev. S tem ustanovljenjem se je obrnil cesar proti oglejskemu patrijarhu, ki je s svojimi ljudmi stal in seveda moral stati v vrstah Benečanov. Ker je pridržal cesar imenovanje novomeških proštov sebi in svojim potomcem, odrinil je s tem oglejski upliv, kolikor je bilo največ mogoče od novomeškega kapiteljna; popolnoma ga odriniti seveda ni mogel. Novomeškega kapiteljna ni mogel oglejskim patrijarhom tako iz rók iztrgati, kakor n. pr. njegov oče ljubljansko škofijo; kapitelj je ostal v cerkvenih stvareh podrejen Ogleju.

§ 2. Zadrege prvih časov.

O kapiteljski cerkvi in nje znamenitosti se je že na drugem kraju obširnejše govorilo.

Kapiteljsko poslopje ali proštijo so začeli kanoniki zidati leta 1497. Pobožni meščani, ki je je bil takrat sodnik Martin Čimšič, so radi dali nekoliko mestnega zemljišča za to zidanje; izgovorili so si le, da mora med poslopji, ki jih bodo kanoniki sezidali, in med mestnim zidom ostati toliko nezadelanega prostora, da se bode lahko prihajalo do ozidja in da kapitelj na to stran ne bo zaviral mestne obrambe, kadar bi se pokazala kaka nevarnost.[2])

Kapiteljski gospodje pa so pozabili na ta pogoj ali že pri tem prvem zidanju, ali pa pri naslednjem. Vnel se je med njimi, kakor smo povedali že na drugem kraju (str. 55. in 56.) dolgotrajen prepir, ki ga je nadvojvoda končal še-le l. 1558.

Prva leta novega kapiteljna so bila kaj huda. Turek je v enomer žugal in spravljal kralja Ferdinanda v največje zadrege.

[1]) Valvasor, X. 309.

[2]) Mittheil. 1865. p. 40. nr. 10.

Tu si ni vedel drugače pomagati, kakor da je posegel po cerkvenem imetju. Izrekel je namreč že l. 1523., da so vse ustanove in samostani od nekdaj prava cesarska lastnina; uporabljati jo smejo brez papeževega ali duhovskega dovoljenja, kakor jim drago. Toda še-le tri leta za tem je razglasil to povelje, ki ga je dobil tudi novomeški kapitelj, da mora namreč popisati vse svoje dragocenosti, zlatnino, srebrnino, bisere in gotovino ter jo dati vpričo stanovskih komisarjev tehtati in ceniti, da se izvé, koliko je cerkvenega imetja.[1]) To neprijetno povelje se je poslalo kapiteljnu l. 1526., toraj še ne 15 let po konečni njegovi ustanovitvi.

Turška nevarnost je potiskala mladi kapitelj v velike stroške ter ga spravila celò z meščani v prepir. Le-ti so namreč zahtevali v svoji veliki zadregi od kapiteljna pomoči; naslanjali so se pri tem na ustanovno pismo Rudolfa IV., ki je velelo, da morajo vsi v mestu stanujoči pri zgradbi, popravljanju in obrambi mestnega ozidja z meščani vred nositi iste teže. Kapiteljski gospodje so se temu upirali, ter se izgovarjali na svoje ustanovno pismo Maksimilijana I., ki jih je oprostil vsakoršnega mestnega bremena. In skoraj, da so trdili pravo; toda hudi časi, velike zadrege, v katerih je tičalo mesto, so napotile deželnega kneza, da je pritrdil meščanom. Kdaj so to pravdo dobili, ni povedano, a leta 1558. je bil že odkazan kanonikom kos mestnega ozidja, za čigar varnost so morali oni sami skrbeti.

Kakor drugi veljaki in velikoposestniki na Kranjskem, morali so tudi kanoniki dajati vozove in priprego, s katero so se spečavale vojskine potrebe na mejo. Pri tem se niso radi prehitevali, zaradi česar jim je poslal kralj Ferdinand I. prav oster ukor l. 1550.[2])

Celò daleč proč od Novega Mesta klicali so jih na pomoč. 9. majnika l. 1545. je sporočil kranjskega deželnega glavarja namestnik Anton grof Thurn novomeškemu proštu, da je vdaril sovražnik minulo nedeljo zopet na Kranjsko in Štajarsko, kjer je napravil mnogo mnogo škode, ter pobil veliko ljudij. Vohuni in ogleduhi so izvedeli, da bode v kratkem zopet prilomastil ter da ima to pot nakanjeno na Zagreb. Če zajemó to mesto, pisal je grof Thurn proštu, bila bi škoda tudi za Kranjsko velika; zato je pozval mimo

[1]) Kapiteljski arhiv — Letopis »Mat. slov.« 1871. p. 118.

[2]) Mittheil. 1865. p. 77.

druzih velikašev tudi njega, prošta, da pošlje pripisano svoto novcev za obrambo važnega Zagreba.[1]

Take in jednake nevarnosti so potisnile kapitelj že zgodaj v dolgove in take zadrege, da je moral svoja zemljišča ali prodati, ali pa zastaviti. L. 1538. je prodal prošt četrtino vsega kapiteljskega imetja.[2] L. 1542. je moral posoditi cesarju zopet 300 ranjšev ter zastaviti iz tega vzroka kanoniku Juriju Ketzlu za posojilo 221. gld. pet kmetij.[3] Deželna gosposka, do katere se je prošt z ljubljanskim kapiteljnom vred obrnil s prošnjo, naj se mu v njegovi veliki zadregi in revi popusti nekaj davka, je bila tudi sedaj, kakor o vsaki taki priliki, gluha za njegove tožbe. Odgovorila je, da nobenemu obeh kapiteljnov nič ne manjka, ampak da imata oba svoje lepe in obile dohodke. Zvrnila bi le vse teže rada na druge. Novomeškemu kapiteljnu je celò očitala, da si kanoniki med seboj prodajajo zemljišča ter navela gori imenovanega Ketzla, ki je nakupil najboljša kapiteljska posestva.[4] L. 1566. je moral posoditi kapitelj zopet najpreje 400[5] in potem še 600 gld., ki pa mu jih je vicedomska blagajnica čez deset let, 1576., zopet vrnila.[6]

Kmalu za tem, 3. oktobra 1568., začujemo nove tožbe o slabih dohodkih kapiteljskih. Če smemo pritožbi proštovi verjeti, so bili ti kaj majhni; seveda ne smemo pozabiti, da tarna mož o priliki, ko prosi, naj se mu davek zniža. »Če odračunim hrano in stanovanje«, tako je jadikoval, »ne dobim v letu ne 40 gld. plače, kanoniki pa komaj po 20, a še ti dohodki ne prihajajo naravnost meni, ampak skozi roke kapiteljskega upravitelja. Več ne morem shajati, kajti davka plačujem, kakor bi bil prošt kake katedrale (Domprobst), mesečno 3 gld. 45 kr., kar znaša v letu 45 gld.; kanoniki plačujejo pa po jeden goldinar.[7]

In kakor nalašč! Ravno ko je bil kapitelj v največjih denarnih zadregah, je pogorela 1. marcija 1576. z mestom vred kapiteljska cerkev in proštija do tal. Jedno celo stoletje so imeli prošti

---

[1]) Kapit. arhiv. X.

[2]) Ibid.

[3]) Mittheil. 1865. p. 77.

[4]) Ibid. 1867. p. 39.

[5]) Ibid. 1865. p. 78.

[6]) Musealni arhiv.

[7]) Vicedomski arhiv.

opraviti, predno so cerkev in kapiteljsko poslopje z nova sezidali, ter jima dali tako lice, kakor ga imata danes.

Pa tudi v poznejših časih je moral prošt seči marsikaterikrat globoko v kapiteljsko blagajnico, ko ga je pozval cesar, naj mu pomaga: tako n. pr. l. 1657., ko je morala duhovščina zjedinjenih treh dežel, Kranjske, Koroške in Štajarske, plačati 120.000 gld., od te svote je pripadalo novomeškemu kapiteljnu 1000 gld.[1])

Vrh tega pa so ga žulili visoki davki; o priliki je tožil prošt, da plačuje od vsega cesarskega davka, ki je naložen kranjskim prelatom, dvajseti del.[2])

Seveda pa je bilo tudi imetje novomeškega kapiteljna po tem.

§ 7. Kapiteljski dohodki.

V kapiteljskem arhivu se je ohranilo več urbarov; najstarejši je iz l. 1526.; ta nam pripoveduje, da je imel kapitelj vže v tako zgodnjem času, še ne dvajset let po svoji ustanovitvi, že kaj lepe dohodke. Imel je blizu Novega Mesta mnogo njiv in vrtov ter nad 80 kmetij v bližnjih in daljnih vaseh.

Drugi urbar je iz leta 1658. Do tega leta se je imetje kapiteljsko ogromno pomnožilo, kajti kapitelj je imel v 66. vaseh takrat 144 celih podložnih kmetij, mnogo kajž in 8 mlinov, vrhu tega je pobiral desetino od snopja, omlačenega žita, živine, panjev in vina v 255. vaseh na Kranjskem in Štajarskem. Vasi, v katerih so bili kmetje z jedno ali drugo dolžnostjo odvisne od kapiteljna, so bile naslednje:

Na Potoku, Na Vrhu pri Št. Jerneju, Pod Goro pri Straži, Dolenje in Gorenje Vrhovo (Freihoff), Bršljin, Hrušica, Hruševec, Biška Vas, Birčna Vas, Blatnik, Na Hudem, Boričevo, Boršt, Pod Borštom, Bregavce, Brod, Brusnica, Bukovec, Bučna Vas, Kartelovo, Sv. Križ, Daljni Vrh, Dobje, Dobrava, Dolenja Vas pri Št. Juriju, Dolenja Vas pri Krki, Dolž, Derganje Selo, Zaboršt, Gabrska Gora, Gabrije, »Gallou Sez pri Bokavcih« (Gallensitz), Št. Jurij, Jerička Vas (Geritschdorf.) Grm, Gobodol, Globočin Dol, Dobni Dol, Na Golem Vrhu, Gomila, Goriška Vas, Graben, Knežija, Jama, Griblje (Grubla), na Krki, Krška Vas, Gotna Vas, Zajčji Vrh, Hmeljčič, na Prehodu (Unter-Pottendorf), Mirna Peč (v prejšnjih stoletjih

[1]) Vicedom. arhiv.
[2]) Ibid.

vedno le Medna Peč imenovana), Pod Hosto, Na Hribu, Hrastje, Hudanje, Jablan, V Jančicah, Jelše, Jesenovec, Iglenek, Št. Jošt, Na Jordanovem Kalu, Jurka Vas, Jurna Vas, Ivanja Vas, Na Kalu ali Luknjska Gora)Kailberg bei Luegg), Kalce, Končni Dol, Kamnje, Kamenska Gora, Kamenec, Na Koncu, Koroška Vas, Ključ, Črešnjice, Kremenik, Kukmak, Kužarjev Kal, Na Kiju (am Schlögel), Lakomnice, Na Lazih, Lastovec, na Ločnem (danes: v Ločni), Ločno (Hoff Schittfeld), Luben, Pod Lubnom, Malenska Vas, Mali Kal, Mali Vrh (St. Matthäus), Šmarje pri St. Jerneju in Šmarje na Štajarskem, Śmarjeta, Šenklavžka Gora, Pri Mrharjih, Šmihel, Mihovec, na Mraševem, Meniška Vas, Muhaber, Novomeško polje (»eigentlich Vorstadt Candia«, dostavek poznejše roke iz konca minulega stoletja), Nova Gora, Orehek, Obvrh, Ortlovec, Paka, Pangere, Grm, Cerovec (Pechberg), Smolinja Vas (Pechdorf), na Petanih, Plemberg, Plešivica, Poljane, Poganci, Potovska Vas, Potov Vrh, Potočarska Vas (Pototschendorf), Zaloški Grad (Gut Breitenau), Prapreče, Pristava, Pod Pečjo, Rakovnik, Na Radeži (danes: na Rateži), Ragovo, V Rebri, Regerča Vas, Rajnušče, Rokna Vas (Rockendorf), Rožek (Rosenberg), Rukna Vas, Rumanja Vas, Št. Rupert, Ruprč Vrh, Zagorica, Zajčji Vrh, v Zalakah, Zalok (Sallachdorf), Stranska Vas (Seitendorf), Na Selih, na Seliščih, Selce, Sušice (Scheschiz), Žihovo Selo, Skrjanče, Težka Voda, Sibika na Štajarskem, Slatina (Slattenegg), Srebrniče, Stopiče, Stranska Vas (Streindorf), Straža (Ober-Warth), Štreklje, Suhodol, Tomažja Vas, Dolenji Gobodol ali Celovec (Unter-Tiefenthal), Toplice, Vrh Trebnja, Češča Vas, Pod Turnom, Grm, Tržič, Čermošnjice, Vavta Vas, Na Vrhu (Verh bei Gürzberg, bei St. Matthäus, bei St. Bartelmä, bei Hasenberg, bei Prapreče, bei Ober-Lakounic, bei Nussdorf), Vrhpeč, Verdún, Vina Rebar, Vinja Vas, Vinji Dol, v Višnjah (Weixelberg), Uršina Sela, Cegovnica (bei Neustadtl, Ziegelhütten), Cegovnica (bei Ainöd) ali »na Meije Dolinar«, Na Cesti, v Cijemzih (Čemše, Ziemsich), Cikava.

Le jedno nepriliko je imela ta obila posest: bila je preveč raztresena po Kranjskem in Štajarskem. Upravljanje je stalo mnogo nepotrebnih troškov.

Samo v denarjih so plačevali kmetje kapiteljnu vsako leto po 1392 gld. 30 kr., kar je po današnji veljavi denarja najmanj štiri ali petkrat toliko. Ti gruntje seveda niso bili niti jednako veliki, niti ne jednako dobri. Mnogo je bilo celih gruntov, od katerih kmetje

niso plačevali kapiteljnu po več, kot po 4 gld. davka; drugi pa so mu nosili po 7, 8 in tudi 9 gld.; da, »na Vrhu« pri St. Jerneju se je nahajal grunt, ki je dajal kapiteljnu po 13 gld. 41 kr. letnega davka. V Praprečah je dobival kapitelj od jedne kapiteljske njive po 6 gld. 41 kr. davka. Kajžarji so plačevali po 2 gld. 20 kr. do 4 gld., gostači pa po 50 kr, do 1 gld. 10 kr. Vštet pa v to svoto ni cesarski davek, takozvana kontribucija, ki se je preminjala, ter bila lani večja, letos manjša. Vštet tudi ni denar, ki so ga nekateri plačevali mesto tlake, vštetih ni mnogo mernikov žita in drugih poljskih pridelkov, ki so jih kmetje oddajali kapiteljnu zraven denarja. Ti pridelki so bili kakor davek jedenkrat za vselej natančno določeni, naj je bila letina slaba ali dobra. V tem se loči ta dolžnost od desetine, ki se je seveda še vsem davkom po vrhu pobirala ter ravnala po letinah.

Koliko pak je prinašala desetina, danes ni mogoče več preračuniti. Kapiteljski so jemali na polju vsak deseti snop pšenice, ovsa, ječmena in ajde; od prosa in omlačenega žita so pobirali po jeden ali dva škafa od kmetije. Škafi so bili dvojne velikosti; domači škaf, to se pravi, škaf kapiteljske mere, je držal $21\frac{1}{2}$ bokalov, ali en mernik in pol šesti bokal; kmetje pak so imeli manjšo mero; kmečki škaf je meril navadno le 20 bokalov, v nekaterih vaseh so imeli za kapiteljsko desetino celo škaf, ki je držal manj kot mernik. Seveda je bilo natančno določeno, v katerih vaseh je meril kapitelj s kapiteljsko, in v katerih s kmečko mero. Vsako leto je nabral kapitelj od svojih podložnikov nad 1200 kapiteljskih škafov samó prosa, čez 3700 pestij prediva in več sto kopunov, kokošij in jajec. Cel gruntar je dajal po pet do deset pestij prediva, in jedno ali dve kokoši. Koliko je nosila desetina od mlade živine (Jugendzehent), desetina od panjev, se danes odteguje našemu računu, ker je bila tudi ta odvisna od dobre sreče, razumnosti in pridnosti podložnih kmetov. Ravno tako se ne dá določiti več vinska desetina, rečeno je le, da se je pobirala v tistem razmerju, kakor desetina od snopov. Razven tega je imel kapitelj mnogo v najem oddanih njiv, vrtov pred mestom in v Kandiji; za svojo potrebo so si obdržali kanoniki le tri njive, štiri travnike (v Logu pri Prečni, pri Mirni Peči, Valti Vasi in Rokni Vasi), štiri vinograde (»stari vinograd« zraven kapiteljna »mit sammt dem Forste hinab bis an den Brunn und Graben«), dva vinograda precej zraven in vinograd na »Gorenjih Vartch« (Straža), pa še šest vrtov: 1.) vrt

pred kapiteljskim poslopjem (zraven lipe) pa do mestnega ozidja, (auf vier Gaden) 2.) vrt za zabavo, prirejen l. 1654., do takrat ste stali na tem prostoru dve hiši, 3.) zelnik zraven kapiteljske žitnice, 4.) vrt za kuhinjska zelišča pod pokopališčem, med šolo in orožarnico, 5.) vrt med pokopališčem in šolo; jedno polovico tega vrta je užival učitelj (der Schulmeister), drugo cerkovnik, 6.) vrt med kapiteljskim poslopjem in potjo, ki drži od mestnih vrat mimo stolpa (»Stöckthurm«).

Dalje so imeli kapiteljski gospodje ribji lov od Srebernič pa do mostu v mestu; po les so smeli hoditi v vse tiste gozde, kakor meščani, v »Rassen«, Vašinec in Ljubno. Iz teh gozdov so smeli jemati kakoršen les so hoteli, v Straži ali v »Vartch« pa so smeli sekati samo bukve.

Ob teh dohodkih, od katerih je plačeval kapitelj 1092 gold. v deželsko in cesarsko, 8 gld. 20 kr. pa v novomeško mestno blagajnico, naj bi bilo živelo 13 kanonikov. Toda hudi časi, turške vojske, slabe letine, deloma tudi slabo gospodarstvo, zlasti pa nesrečni požari so zakrivili, da se je to število skrčilo sčasoma le na štiri kanonike. Leta 1592. so se še ravnali po ustanovnem pismu, takrat je bilo v kapiteljnu še trinajst gospodov, a veliki požar od l. 1576., ki je uničil cerkev in proštijo popolnoma, je napotil prošta Polydora Montagnano, da se je dogovoril s svojimi kolegi, da so mu prepustili svoje dohodke v popravo cerkve in zgradbo pogorelega pohištva. Zadnje delo je bilo dovršeno še-le o času prošta grofa Lanthieri-ja.

Po smrti Polydora Montagnane se je število kanonikov začelo zopet vekšati: l. 1609. je izjavil prošt Marko Khun v pismu do cesarja, da se nahaja v Novem Mestu mimo njega in dekana še 11 kanonikov, in ko je prošt Stemberg l. 1662. prosil za mitro navel je, da kapitelj šteje 11 kanonikov, torej je dovolj dostojen in mitra se mu sme pač podeliti. Pozneje pa se je to število zopet skrčilo. Kacih sto let po Polydorovi smrti je imel kapitelj zopet samo 9 kanonikov. Prošt pl. Marotti jih je našel pri svojem prihodu v Novo Mesto l. 1715. celò še samo šest; a še to število se mu je zdelo preveliko, skrčil je je zato na tri.

Le-ta je bil med vsemi prošti najslabši gospodar. Bil je tujec Italijan, škof v Pedeni, ki je le redkokedaj prišel v Novo Mesto komaj jedno tretjino svojega proštovanja se je mudil tu, pa tudi v Pedeni ga ni držalo, po največ je bival v Reki. Kapitelj mu

bil le v tem prijetna služba, da je mogel svoje italijanske duhovske prijatelje tu dobro preskrbovati.

Ti tujci so bili našega jezika seveda nevešči; služba božja je trpela veliko škodo, in tudi njihova nravitost ni bila, da bi jo bili priporočali drugim v izgled.

Ustanovno pismo je zahtevalo od kanonikov skupno življenje pod jedno streho in pri jedni mizi, a samo jeden Marotti-jevih kanonikov je stanoval v kapiteljnu, kletar, drugi so se potaknili po hišah v mestu. Celih devet let je bil kapitelj brez dekana, in še tisti, ki je zatem prišel, ni bil slovenskega jezika vešč. Jezika nevešči Italijan je opravljal pobožnosti bratovščine sv. rožnega venca v slovenskem jeziku, zaradi česar so jo ljudje dostikrat kar iz cerkve potegnili. Marotti je odpravil tudi učitelja, ki je moral po ustanovi poučevati dečke, da so na koru peli. Zaradi tega niso odpevali niti učitelj, niti dečki, ampak neki italijanski duhovnik, ki ni znal ne slovenskega, ne nemškega. Novomeščani so morali pošiljati svoje otroke na tuje v šolo. Cerkev je tako zanemarjal, da je skozi okno v prezbiterij deželo in je moral cerkovnik marsikaterikrat sneg izpred altarja pomesti. Streha je bila tako slaba, da je nosil deževnico dostikrat kar v škafih iz cerkve.

Novomeščani so prestajali to gospodarstvo pač nekoliko let, dokler jim ni postalo preveč. Njih obile in pravične pritožbe so naposled na dvoru cesarja Karola VI. uslišali, dejali kapiteljske dohodke pod sekvester ter pričeli l. 1731. preiskavo proti Marottiju. Prišlo je na dan, da že par stoletij ni bilo število kanonikov polno, kar so najbolje dokazovali prostori v proštiji. Vseh 13 kanonikov bi ne bili nikakor mogli spraviti pod streho; zato je predlagal sekvester Karol Avgust Sebastijan pl. Ruessenstein, naj se proštija, kolikor treba, prezida, kájti prostora je, če se dobro porabi, dovolj. Dohodke kapiteljske je cenil Ruessenstein takrat na 6000 gld., s katerimi bi se po njegovi misli dalo prezidavanje prav lahko izvršiti.

O tej priliki izvemo tudi, koliko je kapitelj tačasno leto izdajal denarja. Ruessenstein je poročal tako-le:

Če se računi za vsacega kanonika vsa oskrb brez stanovanja, ki ga ima v kapiteljnu, po 50 gld. na leto, shaja se s 600 gld. za 12 kanonikov. Da je to celò prav visoko računjeno, Ruessenstein še dokazovati ni hotel ter prepuščal razsodbo vicedomu, kateremu je ta predlog predložil. On bo to stvar najbolje vedel, saj se je mudil že sam v Novem Mestu ter pozna razmere prav dobro.

Kapiteljski davek v deželno blagajnico je znašal	2000	gld.
Oskrb za prošta (Probsten-Tafelgeld), kot najimenitnejšega med njimi, računil je trikrat tako visoko kakor za kanonika	150	»
Za konje in voz, kočjaža in pisarja v livreji	150	»
Oskrb za 12 kanonikov (Kost- und Tafelgeld), za vsacega 50 gld.	600	»
Oskrbnik služi	100	»
Za vino mu pristaje	15	»
Valpot služi	15	»
Za vino dobiva	5	»
Dva hlapca služita	20	»
Pastir služi	8	»
Dve kuharici	16	»
Oskrb teh šest oseb stane	100	»
Učiteljeva plača	100	»
Organistova	100	»
Cerkovnikova	20	»
Skupaj . .	3399	gld.
Kapiteljski dohodki pa znašajo vsako leto najmanj	6000	»
Toraj mora preostajati najmanj	2601	gld.

Seveda, tako potratno in luksurjozno se pač ne smé živeti, kakor živi Marotti, nadaljeval je Ruessenstein. Njegovi predniki so dejali vsako leto mnogo na stran, tako n. pr. je dal narediti grof Thurn veliki altar ter napraviti dragoceno palo (zaboj, v katerem so bile shranjene svetinje sv. Feliksa), ki ga je stala več tisoč goldinarjev; grof Herberstein je zapustil težek srebrn pastorale; grof Lanthieri je nakupil veliko knjižnico ter jo podaril kapiteljnu. Polydor Montagnana je prav dobro shajal s kapiteljskimi dohodki, vkljub temu, da je dobil kapitelj dve fari na Štajarskem: Šentjurij in Šmarije, pristave: v »Krokarjih«, na Potovem Vrhu in v Paki, in mnogo druzega zemljišča in prebend še le po njegovi dôbi.

Neprestane pritožbe meščanov in kapiteljskih podložnikov so prignale nad prošta pl. Marottija komisijo, ki je preiskala to nesrečno gospodarstvo, sestavila (leta 1738.) na podlagi starega urbarja iz l. 1658. novega ter uredila razdrapani kapitelj tako iz nova.

Iz tega urbarja izvemo, da se kapiteljsko imetje od l. 1658. pa dotlej ni mnogo premenilo. Število kmetij ali gruntov je bilo skoraj isto; prememba se je zgodila le v tem, da je kapitelj od l. 1668. do l. 1738. razbil cele grunte skoraj brez izjeme vse ter naredil iz njih ali pol ali četrtgrunte. Zgodilo se je to zgolj zato, ker se je od polgrunta dobil lože primeroma višji davek, kakor od celega. Od l. 1658. sèm je davek v obče nekoliko poskočil

tako, da je n. pr. najslabejši celi grunt nosil kapiteljnu 6, najboljši pa 16 gld. davka na leto.

Zavoljo slabega gospodarstva se je mnogo kmetij tako pokazilo, da so se n. pr. mlini skoraj vsi opustili. L. 1658. jih je imel kapitelj 9, po velikosti so bili različni; dva: »Pod Borštom« in »Na prehodu« (sedaj pod Potovim Vrhom) sta nosila po 2 gld., oni pri Šmarji na šentjernejskem polju 3 gld. 45 kr., na Ratežu 10 gld., v Črmošnjicah 15 gld. 15 kr., Vrh Peči 15 gld. 50 kr., v Gabrijah 24 gld. 35 kr.; mlinar v Valti Vasi pa je dajal po 8 mernikov soršice in 84 mernikov črne mešane moke na leto. L. 1738. je bila večina teh mlinov opuščena, med njimi celò največji, oni v Gabrijah.

Sekvester je odpravil nedostatke v gospodarstvu, zraven tega pa tudi one v izpolnjevanju duhovskih opravil. Dolžnosti kapiteljskih gospodov je določilo že Maksimilijanovo ustanovno pismo popolnoma natančno; preiskovalna komisija pa je uvedla tudi nekatere druge določbe, ki so jih zahtevale omenjene razmere. Po Marottijevi smrti na primer ni postal noben duhovnik v Novem Mestu več kanonik, če ni bil slovenščine in nemščine vešč. Dalje je moral biti vsak sposoben spovedovati in opravljati vso cerkveno službo božjo. Po ukazih, ki so izšli vsled te preiskave, so si volili kanoniki iz med sebe vsak teden po dva, ki sta v kóru pričenjala petje (welche im Chor zu intonieren hatten), delila umirajočim sv. zakramente, pokopavala mrliče, skratka opravljala vse, kar je bilo opraviti treba. Jeden kanonikov je bil mestni župnik. Ukazano je bilo kanonikom dalje, da so prihajali ob nedeljah in praznikih na vse zgodaj v spovednico ter bili pripravljeni za verno ljudstvo toliko časa, da so šli v kór molit. Kapitelj je nameščal duhovnike ter nadzoroval vso službo božjo in vsa opravila po vseh, ž njimi združenih farah, to se pravi: v Šent Rupertu, Mirni Peči in Poljanah na Kranjskem, in v Ponikvah, Šentjurju, Šmarju, Sibiki in Lembergu na Štajarskem. V tej dôbi je bil novomeški prošt ob jednem tudi arhidijakon za Dolenjsko; če pa je kam odšel, nosil je njegov kapiteljski dekan ta naslov. Vsako leto je moral kapitelj opraviti po jeden »aniverzarij«, klicati v Novo Mesto vso njemu podrejeno duhovščino, imeti ž njo tri dni trajajoče duhovne vaje ter opraviti eksekvije, bîle in črno mašo za avstrijsko rodovino.[1])

[1]) Vicedomski arhiv.

Iz poročila, ki ga je kapitelj poslal cesarju Karolu VI., izvemo, da je odslej storil časih še celò več, kot svojo dolžnost; imel je ta čas n. pr. dva učitelja, ko mu je ustanovno pismo velevalo le jednega.

Preiskovalna komisija je storila, kar je mogla, a nekdanjega popolnega števila kanonikov, njih 13, vkljub Ruessensteinovemu računu ni mogla več sestaviti; dohodki so bili le premajhni. Z odlokom 13. majnika l. 1741. je določila cesarica Marija Terezija število kanonikov, s proštom in dekanom vred, na 10 in z nova uredila dohodke.

Dôba Marije Terezije in cesarja Jožefa tudi kapiteljnu ni bila ugodna, kakor mnogim drugim cerkvenim zavodom ne. L. 1770. ga je vlada pozvala, naj sestavi poročilo o svojem imetju, oziroma njega dohodkih. Kapitelj je to storil, a to poročilo ni zanesljivo, kajti sestavljeno je bilo s prepričanjem, da bode segla vlada, naslanjaje se na to poročilo, po kapiteljskih dohodkih, morebiti celò po vsem njegovem imetju. Zato je poročal kapitelj kolikor mogoče slabo. Prošt je tožil, da se godi kapiteljnu kaj slabo, da ni moč shajati, zato je vseh kanonikov ž njim in kapiteljskim dekanom vred le 10, mesto 13, in še ti imajo kaj skromne dohodke.

Temu pač ni bilo oporekati, kajti njihova plača ni bila večja, ko 42 gld. 30 kr.; dekan je imel pač 145 gld., pa vendar še ne toliko, kakor prvi kapiteljski učitelj, ki je služil tačas 150 gld. na leto, seveda pa ta ni imel proste hrane, kakor kanoniki. Vsa plača proštova se je prav s trda dala spraviti na 274 gld.

Kapitalijev ni imel kapitelj, razven dveh ustanov, nobenih. Neki Velčič je ustanovil l. 1693. za vsak teden dve večni maši, ter vložil v ta namen štiriodstotno deželno obveznico za 850 gld. Druga ustanova pa je imela 2000 gld. gotovine; nek dr. Zapf je ustanovil 16. majnika l. 1758. tudi po dve večni maši v tednu in nekoliko miloščine. Vse različne dohodke svoje je zračunil kapitelj na 4079 gld. $10^3/_4$ kr., davke in druge stroške pa na 1777 gld. $29^1/_2$ kr., tako, da je preostajalo le 2301 gld. $41^1/_4$ kr. S tem denarjem je moral vzdrževati kapitelj deset kanonikov, jednega uradnika, tri velike hlapce (Amtleute), jedno hišino, pet fantov, štiri dekle in dva voznika.[1])

To poročilo je imelo boljše nasledke, kakor jih je kapitelj pričakoval, kajti leta 1774. je skrčila cesarica število kanonikov s

[1]) Vicedomski arhiv.

proštom vred na šest ljudij, ter zboljšala s tem njihovo plačo. A neprijeten je bil konec tega odloka, s katerim se je ukazalo poprodati razven proštije in zraven nje ležečih vrtov vse kapiteljske realitete, denar pa vložiti v deželno blagajnico. Plače kanonikov so se določile tako, da je dobival zraven prostega stanovanja prošt 900, kanoniki pa po 300 gld. Odpravljen je bil tudi skupni obed pri jedni mizi. — Ta predlog je stavil vladi prošt Jabacin. Pozneje je želel, da bi se dala kapiteljnu še dva vikarja, a vlada mu je odgovorila, da kapitelj ni druzega, ko navadna fara z župnikom in šestimi kapelani, in toliko jih pač zadostuje za Novo Mesto. Že preje je izgubil kapitelj marsikatere male dohodke, ki v računu, vladi predloženem, zato niso bili navedeni; Marija Terezija je prepovedala že preje, l. 1750., obile male darove, ki so jih o svojih praznikih in slovesnostih prinašali rokodelski cehi: mesarji so dajali n. pr. vsako leto v dar po 6 funtov sveč, tkalci po $5^3/_4$, kovači po $5^1/_2$, klobučarji po $4^1/_2$, lončarji po $5^3/_4$ funta. Ker so nabirali za nakup tega voska denar po mestu okoli moledovaje, morala so od leta 1750. dalje ta darila prenehati.[1])

A prišli so za kapitelj še hujši časi. Leta 1802. je umrl prošt baron Zierheim in odslej ni imel kapitelj do prihoda Francozov nobenega prošta več. Nastali so namreč prepiri med proštom in kanoniki. Ljubljanski škof je pritiskal celò na to, da se kapitelj razpusti. Že leta 1803. se je govorilo po mestu o tem; mestna gosposka je zvedela od nekod, da nameravajo vse kapiteljske dohodke nakloniti ljubljanskemu semenišču. Novomeščanov se je polastila velika nevolja; prosili so vlado, naj tega nikar ne dovoli. Kapitelj je 300 let star zavod. Novo Mesto bo izgubilo s tem ne le osem duhovnikov in dušnih pastirjev, ampak bode tudi za najmanj 3000 gld. na slabšem. Vrhu tega pak je kapitelj dajal mestu tudi nekakov blesk. Vlada naj tudi še pomisli, da je ravnateljstvo gimnazije, prefektura, v kapiteljskih rokah, ker so frančiškani vsi stari in s posli preobloženi. In ravno sedaj se hoče kapitelj razdreti, ko vse kaže na to, da bo dobila novomeška gimnazija tudi še filozofični studij (to se pravi: sedmi in osmi razred).

Ta prošnja je bila kaj pikro sestavljena ter se z razburjenostjo zaganjala v duhovščino, ki je zaradi svoje nespravljivosti in večnih razporov med seboj, dejali so meščani, bila jedini vzrok, da se je jelo

---

[1]) Kapiteljski arhiv.

misliti na razpustitev kapiteljna. (Sicer pa je treba tu dostaviti, da si je že okrožni glavar grof Blagay l. 1783. prizadeval kapitelj uničiti.) — Vlada je poslala to prošnjo ljubljanskemu ordinarijatu »zur Aeusserung und Berichterstattung«. Pri ordinarijatu so se čutili sila zadete ter zahtevali zadoščenje in ostro kazen za mestnega predstojnika, ki je tako razžaljivo poročal o kanonikih ter jih grdil kot prepiravce. Ordinarijat je dostavil, dokler ne dobi zadoščenja, se ne bo o tej prošnji za nobeno ceno izjavil, ne tako, ne tako.

Proti mestnemu zboru se je začela vsled tega marcija meseca l. 1804. preiskava. Med preiskavo so pa Novomeščani spoznali, da je tudi vlada na škofovi strani, zato so dejali: »Mi vemo, da ne bomo opravili ničesa, zato se podamo vsaki sodbi, ki jo bo visoka vlada izrekla o tej stvari, vendar pak si dovolimo še jedenkrat predložiti svojo prošnjo pred prestol najmilejšega in najpravičnejšega vladarja, naslanjaje se na cesarski dekret od 2. aprila l. 1802., ki je izrekel, da se odslej ne bo noben duhovni zavod in noben samostan več razpustil, ali se njegovo imetje združilo s kakim drugim, dokler bo vestno opravljal svoje duhovske dolžnosti. Saj smo tekom 20 let izgubili nad 20 duhovnikov, kapucinski samostan in štiri beneficijate, ki so bili kdaj ustanovljeni, gotovo ne, da bi si delali napotje, ampak ker se je mnogo sosednih občin, ki niso imele dovolj dušnih pastirjev, zatekalo v Novo Mesto in se jih zateka še zdaj. Krivično bi bilo, če bi se odpravila najlepša dika mesta, cesarska rodbinska ustanova, ki je dajala mestu skozi tri stoletja izborno čast; krivično bi bilo, če bi se odpravila precej pri prvem nesrečnem razporu, ki ga niso provzročili toliko tukajšnji duhovniki, ampak tuje spletke. Razpuščenje kapiteljna bi bil žalosten spominek duhovske nejedinosti; izpodkopalo bi zaupanje do nje ter rodilo mržnjo do cerkve.[1])

Meščani so s svojo prošnjo prodrli, česar niso nikdar pričakovali. Kapitelj je ostal, vendar si pa ni mogel več opomoči. Zaradi preslabih dohodkov je štel l. 1807. le še tri kanonike. Ker so imeli ti obilo posla, dala jim je vlada priklado vsacemu po 100 gld.

Leta 1808. je imel kapitelj 4758 gld. 42 kr. dohodkov. Plače kanonikov so se izdatno zboljšale; imeli so — bili so trije — po 300 gld. plače in vsak še po 350 gld. doklade, upravitelj kapiteljna

[1]) Mestni arhiv.

celò še 360 gld.; vikarjeva plača je znašala 300, oskrbnikova 400 gld.; prvi pisar je imel 300; drugi in tretji 150, kapelnik 216 gld. in 24 gld. 80 kr. stanarine, cerkovnik 40 gld., cerkveni sluga 10 gld., valpot 42 gld., pisarniški sluga in konjski hlapec po 24, hišina 40, kuhinjska dekla 28, majar na Krokarjih 40, tamošnji hlapec 28, pastir 24 gld. letne plače.[1])

A kmalu za tem so prišli Francozi v Novo Mesto, ki so razpustili z odlokom od 7. decembra 1810. kapitelj, naslanjaje se na to, da število kanonikov ni več popolno, kakor bi moralo biti, in da se je že avstrijska vlada pečala z odpravo kapiteljnovo. Ko se je magistrat v enomer za kapitelj poganjal, odvrnili so mu Francozi, da nima pri tem nobene besede; kajti magistrat ga ni niti ustanovil, niti vzdrževal.[2])

Kapiteljske dohodke so pripisali domenskemu fondu.

Francozi so razglasili naposled celò kapiteljsko poslopje sámo za državno lastnino ter prisilili mesto, da je plačevalo za župnika stanovanje (100 fr.), če je hotelo sploh imeti župnika in službo božjo. Cerkve same skoraj niso mogli pripisati domenskemu fondu, zato pa so naložili meščanom stroške in skrb za njeno vzdrževanje in za popravljanje cerkovnikove hiše; ko bi se vendar morali te dve poslopji vzdrževati in sta se v prejšnjih časih tudi vzdrževali z kapiteljskimi dohodki. Meščani so trpeli zavoljo postopanja Francozov toraj tudi gmotno škodo.

Letni dohodki so nosili kapiteljnu takrat 13.371 fr. Tadanjim trem kanonikom so Francozi obljubili sicer zasluženo penzijo, a gospodje so zastonj čakali nanjo čez poldrugo leto. Le jeden med njimi, ki so ga naredili Francozi za župnika, je imel ta čas in, dokler ne bi se cerkvene stvari uredile, 50 gld. na leto. L. 1812. so uvedli Francozi na Kranjskem novo cerkveno organizacijo, vsled katere je dobil prvi kanonik, mestni župnik, 1000 frankov.

Po določbah te organizacije bi bilo moralo imeti Novo Mesto razven župnika še dva kapelana, ki naj bi služila po 500 frankov. Postati bi morala to ostala dva kanonika, toda Francozi so ju v enomer odrivali; ker pa Novomeščani le niso odjenjali, poklicali so ju kar hipoma v Ljubljano, kjer so ju zaradi njune zvestobe kaj trdo prijeli. Sumničili so ju, da nista zvesta in udana podložnika francoska. Iz Ljubljane sta pisala na novomeški mestni zbor,

[1]) Kapiteljski arhiv.

[2]) Arrêtè od 24. II. 1813.

proseč ga, naj jima pošlje spričevalo, da sta bila vedno dobra in zvesta državljana.[1]) Mestni zbor jima je spolnil željo ter v svojem spričevalu zatrjeval, da sta se vêdla o ustanku 16. oktobra l. 1809. kot izvrstna državljana, ter s svojim postopanjem odvrnila mnogo nesreče. Kaj se je nadalje z njima godilo, ne vém; nameščena nista bila, kajti ko je novomeški magistrat sestavljal leta 1813. mestni proračun, prosil je še vedno, kakor l. 1810., 1811. in 1812., naj se jim dovolita še dva kapelana, kojih vsak naj ima 500 fr.[2]), kar pa se jim ni dovolilo. Ko so leta 1813. pognali Avstrijanci Francoze iz dežele, je oddal ljubljanski konzistorij novomeški kapitelj frančiškanskemu samostanu od 22. junija pa do 1. novembra v oskrb ter mu plačal za ta trud 30 gld.[3])

Leta 1816. so prosili Novomeščani, da bi se jim kapitelj zopet ponovil. Dostavili so, da imajo za popravo in priredbo poslopij potrebni denar že nabran; zložili so ga meščani sami. Cesar Franc I. je leta 1818. njihovo prošnjo uslišal ter z odlokom od 5. januvarija 1818. zaukazal, da se kapitelj zopet ustanovi.

Toda kapiteljsko imetje se je razneslo v francoski dôbi na vse strani. Zato je skrčil cesar število kanonikov na štiri (s proštom na pet), a predno so mogli urediti kapitelj, ali bolje rečeno, njegovo imetje, je minula lepa vrsta let. Še-le 25. septembra l. 1831. se je izpolnila Novomeščanom tako dolgo gojena želja. Med tem je opravljal duhovska opravila dekan z jednim, časih dvema kapelanoma.

Ko je bil kapitelj iz nova ustanovljen, zapel je dr. Zupan:

Brdo vojvode Rudolfa
Avstrijanskega slavim
Vladika Antona Volfa
S Francem zopet zbor venčim.

Trideset pomlad minulo
Kar žalujem Zierheima
Društvo kora se razsulo
O vremeni Marmona.

Naj pogine z letopisa
Krvoločnih dni spomin
Mesto svetega Felisa
Žáril plamen si Bršljin.

Rijoveli so kanoni
V kmetiče razljutene
Dnarjev lakomni Francozi
Spuntali Kočevarje.

Vodja korarji vživajte
Dedov priliko daru,
Enoglasno prepevajte
Jedutuni![4]) lik Bogú.

Lepega komún življenja
Zopet gledal bo primir
Milosti, dobrot učenja
Naj nikdar ne vsahne vir.

---

[1]) Mestni arhiv.
[2]) Ibid.
[3]) Ibid.
[4]) Pevci psalmov.

Prepir med proštom Zierhaimom in njegovimi kanoniki je nastal po največ zato, ker so si razlagali določila ustanovnega pisma vsak po svoje. Da bi se taki prepiri preprečili jedenkrat za vselej, izdal je cesar Franc I. pri drugi tej ustanovitvi natančno merilo, po katerem naj bi se kanoniki in prošti odslej strogo ravnali.

Pridržal si je med drugim za-se in za vse svoje naslednike jedino pravico, imenovati prošta in kanonike. Določil je, da naj se bodo prošnje oddajale ordinarijatu, ki bo cesarju predlagal sposobne duhovnike; prosilci bodo morali dokazati, da so nenavadno dobro službovali najmanj deset let kot duhovni pastirji, ali pa kot učitelji v javnih zavodih.[1])

§ 4. Vrsta novomeških proštov.

Kakor mnogo drugih novomeških poročil, je tudi vrsta proštov nezanesljiva. Najstarejša je Schönlebnova, ki je ohranjena v Marian Austria sacra VII. 384, najpopolnejša pa Valvasorjeva, ki jo sporoča v XI. knjigi svojega slovečega dela. Poslal mu jo je ali novomeški kapitelj, ali pak mu jo je dal vicedom. V kapiteljskem in vicedomskem arhivu se nahaja imenik novomeških proštov od črke do črke tak, kakoršnega nam je ohranil Valvasor. Kakor oba imenovana arhiva ima tudi Valvasor le zgolj imena in pri vsacem po jedno letno številko, kojih nekatere zaznamujejo leto, v katerem je kak prošt jel proštovati, nekatere pa, v katerem je umrl ali pa odšel. Številke, ki stojé zraven prvih sedmih proštov, zaznamujejo, če tudi ne popolnoma natančno, leta, v katerih so umrli, pri devetem proštu Polydoru Montagnani pa znači letna številka 1580 nastop njegove službe; pa še ta je za dve leti premajhna, kajti Polydorus je prevzel proštijo še le leta 1582.; isto velja o desetem, o Marku Khunu, ki je še le l. 1604. in ne že leta 1599. prišel v Novo Mesto za prošta. Popolnoma napačne so letne številke, ki jih čitamo pri Albertu in Karolu Pesslerju in Nikolaju Mravu; one ne zaznamujejo niti nastopa, niti smrti teh móž. Prave pa so vse naslednje letne številke; v imenovanih letih so naštevani prošti nastopali svojo proštovsko službo.

Naslanjaje se na portraite novomeških proštov, ohranjenih v kapiteljnu, je sestavljena v »Catalogus Cleri dioecesis labacensis« nova

[1]) Kapiteljski arhiv.

vrsta, ki pa tudi ni popolna. Na podlagi teh treh in še par drugih virov si je prizadeval Hitzinger sestaviti vsaj kratke životopise novomeških proštov, ki pa so tudi v marsikateri točki nenatančni. Po nekaterih listinah kapiteljskega, vicedomskega in muzejskega arhiva mi je mogoče popraviti vsaj nekatere teh podatkov, zlasti pa nekatere letne številke.

1. Prvi prošt je bil **Jakob Auersperger**, poprej župnik v Šentruprtu na Dolenjskem. Njegovo proštovanje se je pričelo l. 1493. ter je opravljal to službo k večjemu do l. 1509., kajti to leto je pridobil

2. **Jurij Slatkonja** kapiteljnu grb, zlatega konja. Slatkonja je bil Ljubljančan, izvrsten muzik in prijatelj lepih znanostij. Slavili so ga kot pobožnega, nravitega in poštenega moža. Menda ravno zato, ker je bil prijatelj humanizma, postal je dvorni kapelan cesarja Maksimilijana I. na Dunaju, od koder je prišel v Ljubljano ter tu postal kanonik in prošt. Po Avrspergovi smrti ga je napravil cesar Maksimilijan I., ne vé se za gotovo kdaj, vsakako pa pred l. 1509., prošta novomeškega, kajti l. 1509. je dal z ozirom na njegovo ime kapiteljnu oni že večkrat omenjeni grb zlatega konja. L. 1513. je bil imenovan škofom v Pedeni (Pičnu) v Istri, ostal pa ob jednem še tudi prošt novomeški, kakor se je to zgodilo v jednakem slučaju tudi temu in onemu njegovih naslednikov. L. 1514. pa je postal škof na Dunaju, kjer je umrl 26. aprila leta 1522. Pokopan je v cerkvi sv. Štefana, kjer se nahaja tudi njegov na grobni spominek. Ko je odšel l. 1514. na Dunaj, sledil mu je

3. **Jakob Nikolai**, o katerem ne vemo druzega, kakor da je bil župnik v Ponikvah, kapiteljski fari na Štajarskem, ter umrl leta 1526. Škofijski katalog ga ne omenja nič. O petih njegovih naslednikih ne vemo dosti druzega, kot njihova imena;

4. **Sebastian Kolpekh** (1526.— 1543.).

5. **Leonardus** (1543.— 1545.).

6. **Krištof Graff** (1545.— 1562.). Ta je živel najmanj do l. 1562.; nadvojvoda Karol ga je to leto pozval, naj zbere za vojsko proti Turkom potrebni denar.[1]) Umrl je med l. 1562. in 1568., kajti to leto je že proštoval njegov naslednik [2])

7. **Jurij Graff** (1562.— 1572.).

---

[1]) Kapit. arhiv. Fasc. X. 7.

[2]) Mittheil. 1865. p. 31.

8. **Jurij Petrovinay**, (1572.—1582.); tako je pisano njegovo ime v dekretu, s katerim ga je imenoval nadvojvoda Karol za novomeškega prošta.[1]) Valvasor ga imenuje Petrus Petronei. V njegovi dôbi, 1. marcija l. 1576. sta pogorela proštija in kapitelj do tal.

9. **Polydorus de Montagnana** (1582.—1604.), rojen v Laškem pri Celju, kjer je postal tudi župnik ter je imel ondukaj dve veliki hiši[2]), l. 1567. ga nahajamo kot župnika na Krškem, kjer se je odlikoval kot hud zatiralec protestantizma. L. 1576. se mu je dalo kot protonotariju cerkve na Laškem in kot župniku na Krškem spričevalo, da ima že petnajst let naslov in moč komisarja v »Savniji« (savinjski dolini) in na Kranjskem.[3]) Bil je tudi generalni vikar oglejskega patrijarha za Štajarsko, Koroško in Kranjsko.[4]) Jedno leto je bil prošt v Ljubljani (leta 1563.—1564.)[5]) postal l. 1582. prošt v Novem Mestu[6]) ter dobil 26. oktobra leta 1583. almutijo. Kot prošt je ostal še nadalje arhidijakon za Štajarsko.[7]) L. 1591. je storil z kanoniki ono pogodbo, vsled katere mu je bilo mogoče popolnoma porušeno cerkev z nova sezidati. Luteranstvo je tudi kot prošt zatiral na vse kriplje. L. 1594. obiskal ga je na svojem vizitacijskem potu oglejski patrijarh Franciscus Barbarus, l. 1600. pak je prišel v Novo Mesto sloveči ljubljanski škof Tomaž Hren z deželnim glavarjem Jurijem Lenkovičem sam kot glava protireformacijske komisije.[8])

Isto leto je Polydorus de Montagnana bil tudi imenovan arhidijakonom za Dolenjsko.[9]) Umrl je 2. oktobra l. 1604.[10]) V svoji oporoki od 5. majnika l. 1604. je zapustil kapiteljnu svojo knjižnico v Celju, vso svojo posodo in vse perilo.[11])

10. **Marko Khun**, 1604.—1622. Nastopil je proštovo mesto že l. 1604., imenovan 26. novembra t. l.[12]) Valvasorjevo poročilo,

---

1) Vicedomski arhiv.
2) Njegova oporoka v kapit. arhivu, Fasc. X. 42.
3) Kap. arhiv.
4) Breckerfeldt.
5) Catalogus dioeces.
6) Vicedomski arhiv.
7) Kapit. arhiv. Fasc. IX.
8) Mittheil. 1865. p. 107.
9) Ibid.
10) Vicedomski arhiv.
11) Kap. arh. Fasc. X. 42.
12) Kap. arh. Fasc. X. 11.

da se je pod njim število kanonikov skrčilo in se iz nova sezidala cerkev in proštija, je pomota, kajti to velja o njegovem predniku. Taka je tudi z letno številko 1599, kajti to leto je živel še Montagnana. Ko je postal Khun l. 1621. župnik na Krškem, je bil še vedno tudi prošt novomeški.[1]) Tudi on je bil, kakor Montagnana, generalni komisar ali vikar za Štajarsko, Koroško in Kranjsko, in če se Valvasor ne moti, tudi arhidijakon.[2]) Khun je umrl najpozneje leta 1622., kajti pismo, s katerim je škof Hren pozval l. 1622. novomeškega prošta, naj mu naznani imena novomeških protestantov, je bilo poslano že njegovemu nasledniku Albertu Pesslerju [3]), l. 1621. pa je bil še župnik na Krškem.[4])

11. **Albert Pessler** (1622.— 1629.) je bil dr. theologiae in papežev protonotarius.[5]) Napetost med oglejskim patrijarhatom in habsburškimi knezi, ki se je pričela že pod Friderikom IV., ter prouzročila pod Maksimilijanom I. ustanovitev novomeškega kapiteljna, tudi pozneje ni pojenjala. Prepir zaradi ljubljanske škofije, ki je oglejski patrijarhi nikakor niso hoteli priznati, ni bil še končan. Da bi oglejski patrijarhat na Avstrijskem popolnoma izpodrinila, prizadevala sta se nadvojvoda Karol in Ferdinand od l. 1590.— 1623 ustanoviti v Gorici novo nadškofijo. Tudi Pessler se je že o Khunovem času prizadeval izpolniti željo nadvojvode Ferdinanda. Leta 1615 poslal ga je nadvojvoda v Rim k papežu, da spravi to stvar v red. Mož se je zelò trudil, opravil pa ni nič, ker so znali Benečani in oglejski patrijarh Franciscus Barbarus to stvar zaprečiti. V priznanje njegovega truda in njegovih zaslug ga je imenoval cesar Ferdinand II. l. 1622. novomeškim proštom. Živel je tudi kot prošt največ v Rimu, kjer je zaradi prevelicega truda, ki mu ga je dajal njegov posel, tudi umrl, kakor trdi Hitzinger.[6])

V novomeškem kapiteljskem arhivu imajo shranjen koncept pisma, v katerem je sestavil najbrže Albert Pessler nedostatke, ki so izvirali od tod, da so bile (mnoge) kranjske, štajarske in koroške cerkve podrejene oglejskemu patrijarhu. Pismo je bilo pisano za papeža; prošt je v njem prosil odpraviti te nedostatke ter odvzeti patrijarhatu imenovane cerkve.

[1]) Val. VIII. 742,
[2]) Breckerfeldt.
[3]) Kapit. arh. Fasc. X. 45.
[4]) Valvasor, VIII. p. 724.
[5]) Mitth. 1865. p. 85, Nr. 66.
[6]) Mitth. 1865, p. 108.

Trije nedostatki so se zdeli Pesslerju posebno veliki: 1.) nezaupanje avstrijskih vernikov in deželnih knezov do patrijarha, kot benečanskega patricija, 2.) velikost njegovega patrijarhata, v katerem je živelo takrat nad 800.000 duš, 3.) ker ni znal treh neizogibno potrebnih jezikov, nemškega, slovenskega in hrvaškega.

Za razmerje med patrijarhi in avstrijskimi njegovimi podložnimi se mi vidi to pismo toliko zanimivo, da omenim tu vsaj najglavnejše točke.

Oglejski patrijarh je bil seveda tudi velikaš nemškega cesarstva, in sicer za izbornimi knezi prvi dostojanstvenik nemške države, v Avstriji sami pa prvi za nadvojvodo. To je bila zlasti v Lutrovi dôbi velika neprilika. Kot Benečan se patrijarh ni mogel in smel vdeleževati deželnih zborov kranjskih, štajarskih in koroških, kar je cerkvi zelò škodilo. V deželnih zborih tedanjega časa se je glasovalo namreč vedno imenoma in po dostojanstvu. Prošt Pessler je bil prepričan, da je bil pri tacem glasovanju glas prvega o vsaki priliki odločiven, češ: »regis ad exemplum totus componitur orbis«. Ko bi bil smel toraj patrijarh prihajati v deželne zbore, glasoval bi bil on prvi, in po njem bi se ravnali vsi drugi. V verskih vprašanjih je bila toraj največja škoda, da patrijarh ni mogel biti član deželnega zbora, kar bi sicer bil, ako ne bi bil Benečan. Ker njega v deželnem zboru toraj ni bilo, glasoval je prvi deželni maršal, ki pak je bil te čase, kakor tudi vse drugo plemstvo, luteran; po njem so se ravnali drugi. Deželni knez in katoliška cerkev sta bila zavoljo tega v deželnem zboru za najodločilnejši glas na izgubi. Ravno tako pak je bil za tak glas na izgubi tudi cesar v državnem zboru.

Protireformacija je trpela vsled tega nedostatka tudi zavoljo tega, ker deželni knez ni imel odličnega cerkvenega moža, tožil je Pessler papežu dalje, ki bi vzel v roko protireformacijo. Zato je moral prepuščati to skrb posvetnim rokam, luteransko navdahnjenim velikašem in sorodnikom luterancev. Čudno, da je Pessler zamolčal toliko uspešno delovanje Hrenovo. Ali se o tem ni v Rimu nič izvedelo?

Leta 1589. je prepovedal nadvojvoda Karol, leta 1609. pa Ferdinand II., patrijarhu cerkvene vizitacije v svojih deželah, češ da se vtikajo patrijarhi v politične stvari; ko vizitirajo cerkve in cerkvene zavode, izvohavajo skrivnosti avstrijskih dežel ter jih razkrivajo benečanski republiki. Ljudstvo je za tujce in patrijarhove ljudi tako

malo maralo, da je n. pr. l. 1591. v Beljaku nagnalo monsignora Francesca Barbaro, poznejšega patrijarha, s kamni.[1]) Z istim slabim uspehom je vizitiral pozneje (l. 1592.) Giovanni Grimanni.

Avstrijski škofje pa tudi nisi marali prevzemati tega posla, ker 1.) niso hoteli biti kakor koli odvisni od oglejskega patrijarha, ali pa 2.) niso, če tudi so posel prevzeli, mogli nič opraviti, ker je bil povsod grozen nered. V Trstu takrat celih 40, na Štajarskem in Koroškem pa celih 50 let ni bilo nobene prave vizitacije. Zato se tudi zakrament sv. birme celo dolgo vrsto let ni delil, in je bilo skoraj neštevilno cerkev in altarjev neposvečenih. Vera je trpela veliko škodo. Razširjevanju luteranstva se je bilo težko ustavljati, ker patrijarh ni znal treh, v teh deželah neizogibno potrebnih jezikov.

Ker ni bilo patrijarha v te kraje toraj nikoli na spregled, prešlo je mnogo cerkvenih dohodkov (beneficijev) v roke luteranskih plemenitažev. Z ostalimi bornimi dohodki so vzdrževali nekaj slabo plačanih in zato tudi ne najboljših duhovnikov. Luteranci so si prisvajali pravice, oddajati fare in beneficije brez razločka, če tudi je bilo združeno z njimi dušno pastirstvo (cura d' anime). Beneficiji so se prodajali za denar; kdor je več zanje obljubil, tisti jih je dobil. Pessler je bil pripravljen navesti take ljudi, če bi mu Sveti Oče to zaukazal.

Na ta način so oddali luterski stanovi leta 1596. luterskim predikantom dve fari, Škocijan in Toplice na Dolenjskem. Tako se je razširjalo luteranstvo po vseh teh krajih; če so prihajali vanje cesarski poslovniki, preganjali so jih luteranski plemiči s silo, ker ni bilo pastirja, ki bi čuval svojo čedo.

Po grajščinah so vzgojevali plemenitaško mladino zgolj luteranski vzgojitelji.

Kadar se je unel kak prepir ali gledé cerkvenih oseb, ali cerkvenih posestev, so bili krivoverski stanovi jedino odločivni, kajti priziv do patrijarha kot Benečana ni bil dovoljen. Če se je kak duhovnik zadolžil ter dolga ni mogel plačati, ustavili so mu plemiči dohodke iz njegovega beneficija. Tako je sčasoma prešlo v istini mnogo cerkvenih posestev v luteranske roke.

Po katoliških cerkvah so pokopavali luterance, ne zmené se za to, da so bile blagoslovljene; pokopavali so jih celò podkupljeni katoliški duhovniki.

---

[1]) Dimitz III., 323. pravi, da se je godilo to l. 1593.

L. 1562. je pred Turki pribežalo na Kranjsko ter se naselilo okoli Pléterij nad 30.000 Uskokov, ki so bili deloma pravoslavni, deloma pa katoličani. Patrijarhu niso marali biti nikakor podložni, ker je bil Benečan, ter niso hoteli o njem kar nič vedeti. Podali so se vsi, katoličani in pravoslavni, jednemu in istemu škofu. Lahko bi jih bilo vse spreobrniti h katoličanstvu, če bi bil tu kak prelat, ki bi bil vzel to skrb v svoje roke.

Benečani so bili na jako slabem glasu; vse jih je sovražilo. To in pa velikost patrijarhata, ki se je raztezal nad 400 milj daleč (che s'estende piu di 400 miglia), je marsikoga, ki je sicer nameraval postati duhovnik, odvrnilo od prvega njegovega sklepa. Zavoljo tega je nastalo jako veliko pomanjkanje duhovnov, tožil je prošt Pessler dalje; od teh, kar jih je, živé mnogi ne tako, kakor bi bilo želeti, a ni ga prelata, ki bi jih kaznoval.

Patrijarh ni stoloval v Ogleju, ki je spadal po okrožni razdelitvi cesarja Maksimilijana I. k prvemu okrožju nemške države, ampak ponajveč v beneškem Vidmu, ker so Benečani to zahtevali, in se je tudi patrijarh sam prizadeval obdržati svojo posvetno veljavo med benečanskimi velikaši. Tudi patrijarhov kapitelj ni bival v Ogleju in zato je nameraval že papež Gregor XIII. kapitelj razpustiti ter se je v ta namen dogovarjal z nadvojvodo Karolom. A izvršiti tega ni mogel, ker ga je smrt prehitela.

Vsi avstrijski prelati-kurati, župniki itd. so morali hoditi v daljni Videm, v benečansko mesto, da so tam patrijarhu prisegli in dobili od njega potrjilo. Ne le, da je bila ta pot čez 400 milj dolga in toraj zelò težavna pa draga, so bili še verniki ves ta čas, dokler so bivali njihovi duhovniki na poti, brez dušnega pastirja.

Oglejski patrijarhat je imel v avstrijskih deželah nad 800 duhovnikov, a komaj 50 od njih je bilo domačinov iz teh krajev, komaj 50 jih je patrijarh posvetil. Vsi drugi so bili tujci. In še od onih 50 jih je imelo komaj 40 pravico dušnega pastirovanja (jurisdikcije).

Noben prelat, noben arhidijakon ni mogel dati komu svojih podložnih duhovnov pravice dušnega pastirovanja; kdor jo je hotel dobiti, moral je storiti dolgo pot v Videm. Vse to se je godilo le zato, da so bili nadlegovani ubogi avstrijski podložniki, pa, da patrijarhova pisarna ni izgubila svojih dohodkov. Že tri leta je bil takrat izpraznjen arhidijakonat na Dolenjskem, vkljub temu, da sposobnih osob zanj ni manjkalo.

Eden največjih nedostatkov pa je bil ta, da ni znal patrijarh in tudi mnogo njegovih duhovnikov po avstrijskih deželah potrebnih jezikov. »Ljudstvu veljajo pridige več, kakor maše in druge cerkvene ceremonije«, poročal je prošt. »Luteranci so ravno s pridigami največ dosegli! Patrijarh bi vsakako moral znati te jezike, in bi moral o sebi reči: Moje ovce čujejo moj glas. Jaz poznam svoje ovce in one poznajo mene.«

To so najimenitnejši razlogi, s katerimi si je prošt Pessler prizadeval pridobiti Sv. Očeta za to, da odpravi s Kranjskega, Štajarskega in Koroškega upliv oglejskega patrijarha. A njegov trud je bil zastonj.[1])

Albert Pessler je umrl najpozneje l. 1629., morebiti že l. 1628., kajti to leto se imenuje neki Jurij Waldner, kapiteljski dekan, kot proštov namestnik. Leta 1629. pa je bil že

12. **Karol Pessler** (1629.—1630.) imenovan za novomeškega prošta.[2]) Preje je bil župnik v Ribnici in arhidijakon za Dolenjsko.[3]) Proštoval je ali samo jedno leto ali pa proštije morebiti še celò prevzel ni, kajti že naslednje 1630. leto čitamo, da je dovolil papež Urban VIII. 23. decembra proštu

13. **Nikolaju Mrau-u** (1630.—1639.?), še jedno leto odloga, da napravi doktorski izpit, kar mu dotlej zaradi kuge ni bilo mogoče. Novomeškemu proštu pa je »tanquam primae dignitatis« doktorat neizogibno potreben, dejal je papež.[4]) Nikolaj Mrau je bil najbrže Novomeščan. Župnikoval je najpreje v »Lindarji« ter postal 28. dec. l. 1614. kanonik v Trstu.[5]) Bil je tudi župnik v Ribnici in Cerknici. Leta 1634. je postal škof v Skardoni, ostal pa še vedno prošt novomeški.[6]) Valvasor je zabeležil, da je bil prošt do l. 1635.[7]), kar pak ne velja, kajti leta 1637. poslal je ta Nikolaj Mrau in so poslali kanoniki novomeški nekega Franca Mrava, kapiteljskega dekana, do cesarja, da izprosi od njega potrditev kapiteljskih privilegijev.[8]) 16. avgusta leta 1637. je predlagal po smrti dekana Luke

---

[1]) Kapit. arhiv.

[2]) Vicedomski arhiv, kjer se nahaja dotični dekret.

[3]) Mittheil. l. c.

[4]) Mittheil. 1865., p. 85.

[5]) Kapit. arh. Fasc. IX. 15.

[6]) Ibid. X. 12.

[7]) Valvasor. XI. 482.

[8]) Kapit. arh. Fasc. X. 14.

Grbeca prošt Nikolaj Mrau za dekansko mesto beneficijata, subdijakona in bakalavreja modroslovja Franca Mraua.[1] Ravno ta

14. **Franc Mrau** (1639.— 1650.), najbrže brat prejšnjega, je postal njegov naslednik. L. 1640. ga nahajamo že v proštovski časti podpisanega kot pričo na neki listini, po kateri sta vzela neki Max Mrau in njegova soproga na mlin na Strmem Bregu 200 gld. na posodo.[2] Ta dva sta bila najbrž njegova sorodnika, morebiti oče in mati. Nagrobni spomenik v kapiteljski cerkvi, ki se pa sedaj več ne vidi, je svedočil, da je umrl 1. junija l. 1650.[3] Sledil mu je

15. **Mihael Kummer pl. Chumberg** (1650.— 1653.) z Goriškega doma. Bil je frančiškan, jako učen in slavljen mož, ki si ga je bosenska provincija, h kateri je spadala takrat tudi Kranjska, dvakrat izvolila za provincijala; prvikrat na sveti Gori na Goriškem l. 1625., drugič v Kamniku l. 1628. Isto leto so si ga tudi izbrali za generalnega definitorja.[4] Od leta 1641.— 1650. je bil prošt v Ljubljani[5], o čemur pa frančiškanski kronist nič ne poroča, dasi je v vsem drugem, kar se Chumberga tika, precej popolen. L. 1650. je postal prošt v Novem Mestu, ob jednem pa tudi škof v Chrysopolu »in partibus«.[6] Proštoval je samo tri leta; umrl je 30. junija 1653. Pokopali so ga v frančiškanski cerkvi.[7]

16. **Ivan Andrej Stemberg** (leta 1653.— 1666.). Da je pričel proštovati še-le leta 1653., bi utegnila motiti nekoliko listina iz l. 1647., ki jo po vsebini navaja Kraus.[8] V tej listini prosi Jurij Žiga pl. Gallenberg v Turnu, Rožeku in Gallensteinu, naj investira »prošt« Stemberg v »beneficium simplex Sti. Erasmi« v Soteski predlaganega mu »gospoda Petra«. A tu ne govori Gallenberg o novomeškem proštu, ampak o predstojniku (Probst, Zechprobst) imenovane bratovščine. Bil je ob jednem škof v Skopiji v Bulgariji »in partibus infidelium«, a ponajveč je živel v Ljubljani, kjer je bil prošt od l. 1650.— 1653. L. 1653. je dal tam na Poljanskem predmestju postaviti od Šentpeterskega mostu pa do Štepanje Vasi križev pot ter je sezidal v imenovani vasi božji grob, kamor so

[1] Videmski patr. arh. Dostavek gosp. Antona Koblarja.
[2] Kapit. arh. Fasc. X. 47.
[3] Breckerfeldt.
[4] Chron. Rud. I. 191.
[5] Catalogus dioeces., in Hitzinger v., Mittheil. 1865. 108.
[6] Chron. Rud. I. 91.
[7] Chron. Rud. ibid., in Breckerfeldt, 55.
[8] Mittheil. 1865., 86, nr. 74.

zahajale ter zahajajo še danes o postu trume pobožnih vernikov, le da ne vlačijo več velikih in težkih križev tjekaj, kakor se je to godilo o Štembergovem in še tudi v poznejšem času. Od štacijonov tega križevega pota se je ohranil do danes le še jeden, v znamenju, ki stoji tik štepanskega mostu, in kapelica na pokopališču zraven štefanske cerkve z napisom: »In memoriam Passionis et Sepulturae Domini erexit, fundavit et dotavit hanc Capellam Johann Andreas A. Stemberg, Praepositus, Labaci, anno M. D. C. L. III.«

V svoji oporoki od 15. aprila 1665. leta je ustanovil v tej kapelici božjega groba beneficium simplex, ter odmenil za to več urbarijalnih dohodkov in tudi gotovine. Beneficijat je moral in mora ali sam, ali pa po kacem druzem duhovniku opravljati o postu vsak dan, sicer pa še o nekaterih praznikih v letu po jedno sveto mašo.[1])

A tudi novomeškemu kapiteljnu se je prizadeval nakloniti veliko milost. Napel je vse žile, da bi pridobil Novemu Mestu škofijo. V vicedomskem arhivu se nahaja prošnja do cesarja, ddo. 24. januvarija l. 1656., da bi se v Novem Mestu ustanovil škofovski sedež. Ta škof bi bil sufragan patrijarhov, imel bi pa pod svojo oblastjo vse gorenjske in dolenjske fare, ki niso spadale pod ljubljanskega škofa.[2])

Ker se mu pak to doseči ni posrečilo, prizadeval si je kapiteljnu pridobiti vsaj infulo, ter je bil v to svrho več let z mnogimi agenti v Rimu in na Dunaju v živem dopisovanju. Ovire, ki so se stavile temu prizadevanju nasproti, so bile pač velike. Naposled se je potegnil še cesar Leopold zanj, ter pobijal pomisleke, ki jih je imel apostolski stol; v nebesa je povzdigal zasluge proštove, navajal, da je nosil Stemberg infulo že v Ljubljani, ko je bil tam prošt. Poudarjal je: dohodki kapiteljski so pač toliki, da bo prošt infulo lahko nosil z vso potrebno častjo; dalje: da novomeški kapitelj ni le prelatstvo, ampak prava proštija; novomeški prošt ima v deželnem zboru med kranjskimi plemenitaži odlično mesto; ob jednem je oglejski arhidijakon za vso Dolenjsko; podrejenih mu je čez 50.000 duš in 35 fár. Kapitelj je popolen ter šteje mimo prošta in dekana še jednajst kanonikov. Nahaja se v mestu še več druzih duhovnikov; Novo Mesto je metropola dolenjske strani (in metropoli inferioris Carnioliae), kjer ima tudi starešinstvo (senatus) svoj sedež. V tem mestu in njega okolici živi veliko plemenitažev

[1]) Mittheil. 1866. p. 37—38.
[2]) Opazka gosp. Antona Koblarja.

ki prihajajo k slovesnim cerkvenim opravilom vsi semkaj. Proštija leži na turški meji in je jeden teden hodâ od Ogleja oddaljena, zato niso videli tu živeči ljudje še nobene pontifikalne maše, kar ni tako malenkostno, kakor bi se morebiti zdelo, kajti treba jim je verskega krepila; saj je bila Dolenjska kdaj skoraj vsa luterska. Infulo je nosil že prej jeden proštov in misli se, da je papež ni dovolil le njemu, ampak vsem njegovim naslednikom. Dokazati se pa to ne more, ker so pisma pogorela in ni naslednik onega prošta nikdar bival v Novem Mestu, ampak največ v Rimu, kjer je tudi umrl.[1])

Prošt Stemberg si je prizadeval več let dobiti infulo in je potrošil v ta namen mnogo novcev. A zastonj; smrt ga je prehitela.

Zastonj se je poganjal tudi za pravico blagoslavljati cerkve, altarje, zvonove in kelihe, »vkljub temu, da je bilo na Dolenjskem mnogo tacih neblagoslovljenih stvarij v rabi in« — dejal je Stemberg — »bo še dolgo tako ostalo, kajti deželni knezi ostro prepovedujejo oglejskim patrijarhom prihod na Kranjsko. Iz tega uzroka je večina cerkev neposvečenih in nimajo ti kraji pravice zagovarjati hudih ur, ki so v teh krajih tako obile.«[2])

Stemberg je umrl 18. aprila l. 1666. Znani Matija Kastelec mu je sestavil nagrobni napis, ki smo ga že navedli na str. 28.

17. **Germanik grof a Turri et Vallis Saxinae** (1666.—1679.). Leta 1664. je postal prošt v Ljubljani, l. 1666. pa v Novem Mestu ter je bil ob jednem korar v Passau-u, kjer je tudi večinoma živel. On je dozidal od onega požara (l. 1576.) še vedno deloma nedovršeno cerkev in proštijo, ter dal sezidati sedanji kapiteljski stolp. Kar se ni posrečilo Stembergu, dosegel je grof Thurn, pripravil je kapiteljnu infulo in palico.[3]) On je dal l. 1675. prinesti tudi svetine sv. Feliksa iz Rima.[4]) Umrl je kot dolenje-avstrijski generalni vikar na Dunaju 15. januvarija 1679.[5])

18. **Krištof Žiga grof Herberstein** (1679.—1683.), baron v Neubergu in Gutenhaagu, gospod na Lankovicu, dedni kamornik in dedni stolnik (Truchsess) na Koroškem. Od l. 1666.—1679. je bil prošt v Ljubljani, ob jednem pa tudi regensburški, pasavski in

[1]) Vicedomski in kapiteljski arhiv; v njem se nahaja tudi vsa dotična Stembergova korespondenca.

[2]) Ibid.

[3]) Mittheil. 1865. p. 108.

[4]) Kapit. arh. Fasc. XVIII, 2.

[5]) Mittheil. 1865. p. 108.

bazilski kanonik.[1]) Leta 1680. je postal arhidijakon za Dolenjsko, potem, ko je prevzel po Thurnovi smrti proštovo mesto v Novem Mestu. Od tod je odšel leta 1683. v Ljubljano za knezoškofa. Leta 1701. je prestopil v bratovščino sv. Filipa Neri-ja ter umrl l. 1716. v Perugiji na Laškem.[2])

19. **Hijeronim Friderik grof Lanthieri** (1684.— 1696.). To častno mesto je zaradi bolezni [3]) odstopil v prid svojega nečaka, tedanjega župnika v Št. Rupertu [4]),

20. **Rajkota grofa Lanthieri-ja** (1698.—1714.), ki je bil ob jednem korar v Olomucu. L. 1698. je postal arhidijakon za Dolenjsko, potem, ko je bil že l. 1696. pomočnik (coadjutor) svojega strica Hijeronima. Takrat mu je bilo tudi obljubljeno, da mu bo sledil v proštovi časti.[5]) Imenovan je bil 21. decembra l. 1698., potrjen pa 10. januvarija 1699. leta.[6])

21. **Jurij Franc Ksaver de Marotti** (1715.—1740.). Bil je najpreje korar, potem coadjutor škofa v Pedeni, in škof v Dardaniji »in partibus infidelium«. L. 1715. je postal prošt v Novem Mestu in arhidijakon za Dolenjsko, leta 1716. pa po smrti svojega škofa sam škof v Pedeni. To je bil tisti prošt, proti kateremu se je oglašalo toliko pritožeb. Umrl je v Reki 20. avgusta l. 1740. ter je tam pokopan v cerkvi sv. Vida.[7])

22. **Anton Gothard L. B. ab Erberg** (1741.—1755.). 6. februvarija leta 1729. je postal kanonik v Ljubljani.[8]) Po Marotti-jevi smrti ga je predlagal novomeški kapitelj za kapiteljskega vikarja [9]), nastala je mala vakatura, 5. avgusta leta 1741. pak ga je potrdil papež kot prošta. Umrl je 25. majnika l. 1755.[10]) Več kot jedno leto je bilo proštovo mesto prazno, potem pak je dosegel proštovo čast

23. **Karol Mihael grof Attems** (1756.—1774.). Jednoletna vakatura je imela svoj vzrok v tem, da se je neutrudljivemu prizade-

---

[1]) Vicedomski arhiv.
[2]) Mittheil. 1865. p. 108.
[3]) Vicedomski arhiv.
[4]) Mittheil. ibid.
[5]) Kapit. arhiv Fasc. X. nr. 20.
[6]) Vicedomski arhiv.
[7]) Mittheil. 1865. p. 108.
[8]) Kapit. arhiv Fasc. XII. nr. 10.
[9]) Ibid. Fasc. XI. nr. 2.
[10]) Ibid.

vanju avstrijskih knezov naposled vendar posrečilo avstrijske cerkve odtegniti tujemu, od benečanske vlade popolnoma odvisnemu oglejskemu uplivu. Čuli smo, da je poslal nadvojvoda Ferdinand prošta Alberta Pessler-ja v Rim, da bi pregovoril papeža, naj ustanovi goriško nadškofijo. Opravil ni nič, vkljub temu, da je nadvojvoda Ferdinand l. 1609. prepovedal duhovske prepire avstrijskih duhovnikov prepuščati oglejskemu patrijarhu, da naj jih razsodi. Ferdinand III. je l. 1657. prepovedal predlagati kandidate za izpraznjene duhovske službe patrijarhu v potrjilo ali imenovanje. Pridržal je to pravico rimskemu apostolskemu stolu, oziroma nunciju v Rimu.

Benečani so umeli vsa ta prizadevanja zaprečiti, celò infule ni hotel papež novomeškemu proštu Stembergu dovoliti, kajti novomeški prošt je bil jeden zadnjih Ogleju podrejenih višjih duhovnikov na Avstrijskem. Če bi se mu bila dovolila infula, bil bi to en korak dalje v rušenji oglejske moči. Stembergov naslednik grof Thurn jo je po velikem trudu naposled vendar pridobil, kar pa je bilo pač pripisovati največ njegovemu osebnemu uplivu in rodbinskim zvezam.

S tem je bilo vsaj nekoliko pridobljeno, a avstrijski vladarji so želeli oglejski upliv popolnoma iz Avstrije izriniti, vendar sta se upirala Leopold I. in Karol VI. zastonj. Še-le Mariji Tereziji se je vkljub najkrepkejšemu upiranju Benečanov l. 1747. posrečilo pridobiti papeža Benedikta XIV., da je imenoval najprej posebnega apostolskega vikarja za vse avstrijske cerkve oglejskega patrijarhata; l. 1751. pa dovolil, da se je ustanovila goriška nadškofija.[1]) Leta 1747. imenovani generalni vikar grof Attems je postal prvi goriški nadškof.

Oglejski upliv je bil s tem popolnoma uničen. Fare na Kranjskem, Koroškem in Štajarskem, ki so bile dotlej še pod cerkveno oblastjo oglejsko, so se podredile goriški nadškofiji; med temi farami se je nahajal seveda tudi novomeški kapitelj, kateremu je po Erbergovi smrti l. 1750., potem, ko je bil kapitelj čez jedno leto brez prošta[2]), postal prošt grof Attems goriški nadškof. To mesto mu je podarila cesarica kot priboljšek k njegovi slabo dotirani nadškofiji.

Novomeščani ga niso bili veseli. V Novem Mestu ni bival nikoli, kapitelj je bil mnogo let v istini brez prošta. Nadomestovala

[1]) Klun, Archiv II. p. 100.

[2]) Chron. Rud. II. p. 86.

sta ga kapiteljska dekana, najprej Anton Mattez, pozneje pa Jabacin. Grof Attems si je prizadeval nakloniti dohodke novomeškega kapiteljna za vselej goriški nadškofiji, ali natančno rečeno, njenemu semenišču, kar je spravilo Novomeščane v prav slabo voljo. Na cesarskem dvoru so bili tudi proti temu; sicer se mu je naposled posrečilo doseči, kar je želel, toda to le za svojo osebo. Po njegovi smrti so kapiteljski dohodki ostali kapiteljnu.[1])

L. 1768. je sklical nadškof grof Attems v Gorico sinodo, katere se je po svojih poslancih udeležil tudi novomeški kapitelj. Umrl je 18. februvarija l. 1774.

Kapiteljnu je pridobil grof Attems veliko odlikovanje. Papež Klement XIII. je dovolil namreč novomeškim kanonikom nositi mozeto višnjeve barve, podšito s svilo »cremesini coloris«. A papeževega pisma, s katerim se je to l. 1774. zgodilo, ni učakal grof Attems več; našlo ga je že mrtvega.[2])

24. **Martin Jabacin** (1775.—1789.), prijatelj Petra Pavla Glavarja. Nadomestoval je grofa Attemsa že od leta 1762. dalje. Iz svojega je dal napraviti v kapiteljnu orglje, ki se rabijo še sedaj. Znan je kot neprijatelj ljudske šole. Umrl je 23. septembra l. 1789.[3])

25. **Franc Nikolaj Persič pl. Kästenhain** (1791.—1797.), preje drugi ravnatelj graškega samostana. Umestili so ga 21. novembra l. 1791. Bil je Istrijan, ki ni znal niti slovenski, niti nemški. Bil je odstavljen, ker so se zaradi njegovega vedenja pritoževali Novomeščani v enomer.

26. Zadnji prošt pred prihodom Francozov je bil **Rudolf baron Zierhaim**, najprej cistercijanec v Zatičini, zatem pa župnik v Trebnjem. Prošt je postal l. 1797. in to brez svojega prizadevanja. To nepričakovano imenovanje mu je napravilo mnogo sovražnikov med duhovščino; od tod povzročeni prepiri so zakrivili, da je bilo po njegovi smrti 26. majnika leta 1802. proštovo mesto prazno, dokler so, kakor je že bilo povedano drugej, Francozi leta 1810. kapitelj razpustili.

Mnogi teh novomeških proštov so zavzemali imenitna cerkvena dostojanstva. Eden od teh je bil nadškof (grof Attems), šest

[1]) Chron. Rud. II. 86.
[2]) Kapiteljski arhiv Fasc. XI. p. 15.
[3]) Breckerfeldt.

jih je bilo škofov ali prej ali pozneje: Zlatkonja, Nik. Mrau, pl. Chumberg, Stemberg, Herberstein in pl. Marotti; jeden, Montagnana, je bil protonotarij; štirje so bili generalni vikarji: Montagnana, Khun, Karol Pessler in Rajko grof Lanthieri. Šest poznejših novomeških proštov je imelo že popreje proštovsko dostojanstvo v Ljubljani, kar dokazuje, da je veljal novomeški prošt v prejšnjih časih več kot ljubljanski; štirje pa so bili arhidijakoni: Montagnana, Herberstein, Rajko grof Lanthieri in Marotti. To zadnje častno mesto ni bilo zvezano s proštovskim dostojanstvom, ampak se je oddajalo sproti in »ad personam«.

Kranjska je imela po ustanovitvi ljubljanske škofije dva arhidijakona, jednega za Gorenjsko, drugega za Dolenjsko. Arhidijakon je imel nadzorništvo, celò neko kaznovalno oblast ne le nad župniki, ampak tudi nad dekani, da, arhidijakoni so bili celò proštom včasih kaj neprijetni gospodje, ker so imeli nadzorovalno pravico tudi nad kapiteljnom. Kapitelj je praznoval vsak veliki četrtek slovesno duhovno opravilo za avstrijsko vladarsko rodovino, kot ustanoviteljico njegovo. Navzoča je morala biti pri tej obletnici (anniversarium) vsa dolenjska duhovščina, ki pa je ni skliceval prošt, ampak arhidijakon. Zaradi tega so si bili prošti in arhidijakoni kaj gorki. Ne le avstrijskim vojvodam, ampak tudi proštom je bilo mnogo do tega, da bi se odtegnili tej neprijetni odvisnosti. Prošt je poročal svojemu vladarju neugodno o arhidijakonih, ti pa ravno tako oglejskemu patrijarhu o kapiteljnu in njega gospodih, kar nas pa ne zanima dalje. Ko je nastala v Gorici nadškofija, je to seveda prejenjalo.

Arhidijakon je moral vsaj jedenkrat v letu obiskati in pregledati vse fare ter poročati o njihovem stanju. Podrejenih mu je bilo 35 farâ. 1.) Šmarije (St. Marie in Harlandt), 2.) Prežganje, 3.) Višnja gora, 4.) Sv. Martin pri Litiji, 5.) Št. Vid pri Zatičini, 6.) Gorenja Krka, 7.) Žužemberk, 8.) Dobernik, 9) Polšnik, 10.) Gallenstein, 11.) Sv. Jurij, 12.) Trebnje, 13.) Mirna, 14.) Št. Rupert, 15.) Rateče, 16.) Trebelno, 17.) Mokronog, 18.) Šmarjeta, 19.) Škocijan, 20.) Raka, 21.) Krško, 22.) Čatež, 23.) Sv. Križ, 24.) Kostanjevica, 25.) Sv. Peter, 26.) Bela Cerkev, 27.) Novo Mesto, 28.) Šmihel, 29.) Mirna Peč, 30.) Boštanj in 31.) Soteska in še štiri druge mi neznane.[1])

* * *

[1]) Kapit. arhiv.

Na prošnjo Novomeščanov je oživil cesar Franc I. novomeški kapitelj že leta 1818. z nova, a novega prošta so umestili še-le 25. septembra l. 1831. Bil je to

27. **Andrej Albrecht** (1831.—1848.), ki je bil najpreje župnik v Semiču, pozneje pa kanonik in stolni župnik v Ljubljani. Umrl je 28. novembra l. 1848.[1])

28. **Jernej Arko** (1852.—1868.) je bil instaliran 9. majnika leta 1852. Za proštijo ni prosil, ampak mu jo je ljubljanski škof prevzeti naročil. Njemu je bilo posebno olepšanje kapiteljske cerkve, v prvi vrsti olepšanje stolpa na mari. L. 1855. je dal preliti vse zvonove. Stolp je bil sicer gotsk, a ne v vseh stvareh dosledno gotsko izdelan. Dal mu je narediti novo gotsko streho, ki je bila, dasiravno še le 37 let stara, vsa trhla, ter jo je dal pokriti s škrli. Gotsko predelati je dal okna ter napraviti nad njimi piramide ali gotske trikotnike (l. 1860.). Vse delo je stalo 2700 gld., katere je plačal po največ Arko, nekoliko tudi kanoniki, najmanj pa farna občina.[2]) Arko je umrl 11. septembra leta 1868. odlikovan s Franc Jožefovim redom. Njegov naslednik je bil

29. **Simon pl. Wilfan** (1869.—1881.).

30. **Peter Urh** (1882.—18—.), popreje kanonik v Ljubljani.

---

[1]) Mittheil. 1865. p. 109.

[2]) Chron. Rud. IV. 94.

Zgodovina novomeških šol.

I. Ljudske šole.

§ 1. Fantovska šola.

V šolskih stvareh se Novo Mesto smé ponašati, da ni dosti zaostajalo za Ljubljano. Svojo šolo je imelo že v srednjem veku. Govorili smo o njej pri ustanovitvi kapiteljna; samó to se ni dalo dognati, se je li nahajala šola že popreje, kakor kapitelj, toraj pred l. 1493., in ali so jo vzdrževali meščani iz svojega, ali jo je vzdrževal kapitelj; najbrže pač kapitelj. Toliko pa je gotovo, da se je koncem srednjega veka, ali kar je isto, v početku novega veka šola v Novem Mestu pač nahajala. L. 1509. so bili učenci te šole vsakako že toliko uvežbani, da so mogli pri sv. maši péti, kajti Maksimilijan I. je kanonikom pri končni ustanovitvi kapiteljna to cerkveno petje še prav posebno zabičil: da morajo pri večernicah péti novomeški šolarji, ne pa morebiti kateri drugi (»ut vesperas per scolares ejusdem oppidi decantari procurent sc. canonici). Iz besedij »scolares ejusdem oppidi« se dá morebiti celò še sklepati, da je bila šola, v katero so dečki zahajali, mestna šola. Toda s to stvarjo se tu ne ukvarjajmo dolgo. Stôri si vsak sam svojo sodbo.

Če ne že takoj od l. 1493. dalje ali celò še v prejšnjih časih, vsakako pa je imelo Novo Mesto svojo šolo od l. 1509. dalje. To »kapiteljsko šolo« je vzdrževal pač kapitelj s svojimi dohodki; prejenjala ni nikoli, tudi v najhujših časih ne.

Za to imamo mnogo dokazov. Ta šola se omenja kacih 50 let za tem; leta 1558. je iztekla ona dolga pravda med mestom in kapiteljnom za prostor med mestnim zidom in kapiteljskimi poslopji. (Glej str. 55. in 56.) Rešil jo je deželni knez, cesar Ferdinand I., ter med drugimi stvarmi tudi velel, da mora kapiteljski učitelj, »Jörg, der Chormeister«, svojo hišo zraven velike lipe podreti, ker jo je postavil na kraj, na katerem so meščani sicer gromado zažigali okoličanom v znamenje, da je Turek v deželi. »Chormeister« je bil kapiteljski organist, ki je poučeval otroke, če ne v drugem, pa vsaj v petju. Mogoče, da je bil ob jednem tudi pravi učitelj.

Šola je stala torej blizu druzih kapiteljskih poslopij. To posname človek tudi iz druzih zapiskov. Kapiteljski urbar od leta 1658. našteva okoli kapiteljske cerkve ležeče vrtove; med njimi je tudi »ein Kuchelgarten unter dem Freythof (Friedhof), zwischen der Schuell und Zeughütten.«[1]) In precej za tem omenja še en vrtič, ki sta ga uživala učitelj in cerkovnik, vsak polovico. Vrt je bil mestu podložna zemlja, od katere bi se bil davek moral dajati v mestno blagajnico, toda mestni zbor je učitelja in cerkovnika tega davka oprostil, učitelja morebiti zato, ker je poučeval njihove otroke.

Leta 1558. je »Chormeister« opravljal morebiti dve službi, organistovo in učiteljsko, v XVIII. stoletju pa je gotovo, da je plačeval kapitelj za ta dva posla dve osebi: učitelja in organista. Leta 1732. sta imela ta dva službovalca jednako plačo, vsak po 100 gld.[2]) Šolski pouk za meščanske otroke ni bil brezplačen, ampak primeroma celò drag, kajti l. 1738. so plačevali nekateri po 30, nekateri po 12 kr. na mesec, kar je za tedanje čase vsakako velika svota. Ta šolnina je bila priboljšek učiteljevi plači. Vrhu tega so mu prihajali še postranski dohodki od pogrebov in obilih cerkvenih opravil.[3])

Z učiteljem, ki je služboval l. 1732., se niso hvalili. Vicedomska gosposka mu je očitala, da ni vešč ne računstva in ne muzike, ampak je v tem sam učitelja potreben.

Da je tudi organist poučeval, je v aktih naravnost povedano. L. 1738. se je učitelj pritožil, češ, da zavoljo mnogih cerkvenih opravil ne more opravljati svojih dolžnostij. Cerkveni opravki mu požirajo ves čas; dostikrat mora sodelovati pri treh ali štirih cerkvenih opravilih ter zanemarja zavoljo tega šolo. Nič čuda, da se mu pokazí marsikateri talent, ki sicer dobro, celò prav dobro kaže. Učitelj je prosil, naj mu dá vicedomska gosposka, ki je imela takrat kapitelj v sekvestraciji, podučitelja (Untermeister) ter ga plačuje po 30 gld. na leto, hrano mu bo že on sam dajal. Vicedom je odgovoril, da je učiteljeva pritožba opravičena. »En sam učitelj in en organist ne moreta vseh cerkvenih, zraven njih pa še šolskih poslov opravljati. Kapiteljnu je vsakako treba dveh učiteljev. Sicer je pa kapitelj pred nedavnim časom, ob času prošta

[1]) Kapit. arhiv.

[2]) Ibid. Gerichtsprotokoll.

[3]) Vicedomski arhiv v ljublj. muz. l. 33. IX.

grofa Lanthierija (od leta 1684.—1714. sta proštovala tu Jeronim Friderik in Rajko grof L.) imel že dva učitelja. In tisti čas sta cvetela pobožnost in bogočastje, kakor še nikoli.« [1])

Koliko razredov je imela kapiteljska šola? Leta 1738. gotovo več kot jednega, kajti meščani so se pritoževali, da pobira učitelj od »gramatistov« po 30 kr. šolnine na mesec, da pa ne dela nobenega razločka med temi in med učenci nižje šole, ki plačujejo le po 12 kr. Dva razreda je imela ta šola takrat najmanj. Kdor bi hotel devati na izraz »gramatistae« poseben naglas, izvel bi iz njega lahko celò tri razrede. »Gramatistae« so se imenovali po takratni upravi gimnazij učenci tretjega gimnazijskega razreda. Ker Novo Mesto takrat gimnazije še ni imelo, in je gimnazijo nadomeščala kapiteljska šola, je prav mogoče, da je imela kapiteljska šola takrat najmanj tri razrede, a trditi tega nečem.

Takratni učitelj je bil Nemec ter mimo latinščine vešč tudi muzike, toda o računstvu ni umel nič. — Ravno ta nauk pa je bil njih sinovom, otrokom trgovcev, obrtnikov in rokodelcev, tako so tožili meščani, najbolj potreben. Zato je učitelj obljubil, da se bo tudi v tej lepi umetnosti izuril.[2])

Plače je imel učitelj takrat 85 gld. na leto, in seveda tudi šolnino, a zavezati se je moral, da bo zato poučeval dva fantiča v cerkveni godbi. Pouk v godbi toraj ni pripadal organistu, ampak učitelju. Njegovi dohodki so bili primeroma torej veliki, kajti kanoniki so imeli tisti čas po 60 gld., zraven tega pa seveda tudi prosto hrano in prosto stanovanje. V naslednjih letih se je učiteljeva plača še nekoliko povišala.[3]) L. 1761. je služil učitelj Casserroller 100 gld., 12 mernikov pšenice in 15 vedrov vina, za opravke v cerkvi pa še posebej 1 gld.[4])

Ta čas pa se je tudi vlada že prav goreče bavila z ljudskimi šolami ter n. pr. prašala l. 1762. kapiteljske gospode, kaj menijo o napravi ljudskih šol. Ti so odgovorili: »Ne bilo bi napačno, ko bi se po izgledu nemških dežel napravile ljudske šole ter se najeli tako zvani »schulmeistri« in organisti, ki bi poučevali mladino v pravilnem branju, pisanju in štetju, a kdo jih bode plačal? Učitelji in organisti imajo že sicer majhno plačo in ne bo se moglo od

---

[1]) Viced. arhiv v ljublj. muz. I. 33. IX.

[2]) Ibid.

[3]) Viced. arhiv I. 34. XI.

[4]) Kapit. arhiv.

njih zahtevati, da se pri tako slabi plači obložé še z večjimi posli. Cerkve jim ne morejo povečati plače; kar se pa kapiteljna samega tiče, izdaja za šolo že sedaj zadosti. Plačujejo naj jih tisti, v kojih korist se nameravajo šole osnovati, meščani in gospôda. Želje visoke vlade, da bi ji z osnovanjem novih ljudskih šol ne prirasli nikaki stroški, so neizvršljive, kajti tu ni nobenega fonda, nobene ustanove, ki bi se mogla v ta namen porabiti.[1])

Mnogo odločnejše proti novi šoli se je izrekel tedanji namestnik novomeškega prošta, dekan Jabacin, ki je kratko malo in dosti naivno zval ljudsko šolo nepotrebno in celò škodljivo. Kdor pa hoče najti v njegovi izjavi protislovij, beri jo sam.[2]) Ko pa so prašali o tej stvari znanega slovenskega pisatelja Blaža Kumerdeja, poslal je vladi odgovor, v katerem se je potegnil z vsemi svojimi močmi za osnovo ljudskih šol na Kranjskem.[3]) Pisal je: »Dasiravno leži ta vojvodina (Kranjska) v dobrem kraju, dasi je njena lega za trgovstvo ugodna, dasi so ljudje delavni in jih je Bog oblagodaril z dobrimi lastnostimi uma in srca, vendar živé, zlasti oni na kmetih, v največjem uboštvu, ter morejo komaj komaj plačevati deželske in druge davke. V vojaški službi se z njimi malo opravi, ker se jim ta stan vidi zavoljo surovega nagiba narave največje zlò na svetu.

Po cesarskih poveljih se ne vedó, ker so jim večinoma neznana; in končno so vun potisnjeni iz vsake koristne dotike s sosednjimi narodi, ker govoré jezik, ki je le njim lasten.

Da je tako, je krivo pri kmečkem ljudstvu največ to, ker ne znà ne brati, ne pisati. V tem so ljudje tu tako neizkušeni, da znà razven maloštevilne mladine, duhovščine, nekaterih meščanov po mestih in ljudij po grajskih pisarnah v vsej vojvodini komaj 100 ljudij brati in pisati. Ko bi to znali, dopovedala bi se jim lože volja deželnega kneza, če bi jim jo natiskali v domačem jeziku, ter jo razglašali tako, kakor jo razglašajo po drugih deželah. Po knjigah bi jih lahko seznanili z verskimi in gospodarskimi nauki, da bi lože pridobivali in spečavali svoje pridelke, ter državi plačevali davke, lože bi jih poučevali o dolžnostih državljanskih, da ne bi bili v vojaškem stanu tako neprilični ljudje. Celò do tega bi jih privedli, da bi se priučili nemščine in narečij, ki se tako malo

[1]) Kapit. arhiv.

[2]) Helfert, Die Gründung der österr. Volksschule durch Maria Theresia.

[3]) Čudno, da se ta njegova izjava ni še polnoglasno objavila.

ločijo od njihovega jezika: hrvaškega, dalmatinskega, češkega in poljskega. Tako bi se jim pota za pridelovanje in prodajanje neznansko ogladila.«

Zanimivi so dalje njegovi nasvéti, kako bi se kmečko ljudstvo brati in pisati naučilo, ne da bi bilo treba državi kaj šteti. Vsaka druga ali tretja vas ima cerkovnika, komur daje cerkev malo opravka. Župnikom bi se moralo prepovedati jemati koga v službo, ki bi ne znal brati in pisati. Ti naj bi ob nedeljah in praznikih poučevali po kake tri ure mlade in stare. Cerkovnikom pa, ki so že v službi, pa ne znajo ne brati ne pisati, bi se določil čas, doklej se morajo tega privaditi, duhovščina naj bi jih poučevala. A ker odganja ta ljudi v javnih pridigah od učenja, ker misli, da bi se utegnila tem potom širiti kriva vera, zato bi se ji moralo naročiti, take govore opustiti ter ne žugati s pogubljenjem, ki si ga učenci nakopavajo na glavo.

Da bi se vlada prepričala, se li godi po deželi res vse tako, pošiljala naj bi kakega modrega uradnika okoli; ta naj bi mimo druzega gledal tudi na to, da bi se domači kranjski jezik približal in spojil s hrvaškim, dalmatinskim in drugimi podobnimi.[1])

Dasiravno se je stolni dekan Jabacin odločno izrekel proti nameravani ljudski šoli, jo je Marija Terezija vendar dala osnovati tudi v Novem Mestu. Začela se je 26. majnika leta 1778. s tremi razredi. Pouk so prevzeli frančiškani, zavoljo česar je napravilo šest od njih izpite za ljudske šole. Šolo samo pa so dejali v gimnazijsko poslopje. Zato se je morala gimnazija nekoliko stisniti, prenehala pa ni, kakor trdi Helfert.[2]) Dasiravno je štela tri razrede, se je vendar zvala »normalka«, ne pa glavna šola, kajti izvežbavali so se na nji tudi pripravniki, kar se je godilo le na normalkah. Pozneje je bila prestvarjena v štirirazrednico l. 1807.; a postala je le »Hauptschule« ter izgubila ob jednem pravice normalk, kar je bilo za bližnje občine in za Novo Mesto sámo velicega pomena. Po novi uravnavi ljudskih šol l. 1807. je imela vsaka fara svojo trivijalno šolo, v katero so morali zahajati otroci iz ne čez pol ure oddaljenih vasij. Če pa si fara ni omislila šole, morali so hoditi otroci tudi od dalj v prvo najbližjo šolo. V novomeško, odslej trivijalno šolo zvano, so bile zavoljo tega všolane tudi vasi Kandija,

[1]) Prepis v kapit. arhivu.

[2]) Helfert, Die Gründung der österr. Volksschule etc. Glej pozneje navedene statistične tabele o številu dijakov v tem in naslednjih letih.

Žabja Vas, Irčja Vas, Ločna, Šmihel, Bršljin, Brod, Gotna Vas, Mala in Velika Bučna Vas, Muhaber, Regerčna Vas, Cegovnica, Cikava, Ragovo in Idinšina. Nobena teh vasij seveda ni imela šole. Po patentu od 28. oktobra l. 1829. pa so morale nositi všolane občine jedno tretjino stroškov. Deset let so imenovane občine svoje doneske plačevale in opravljale tudi odločeno jim tlako za šolo, l. 1839. pak so se proti temu pritožile in l. 1842. je okrožno glavarstvo oprostilo te teže Malo in Veliko Bučno Vas, Muhaber, Cegovnico, Ragovo in Idinšino, češ, da je za otroke predaleč, posebno po zimi, druge pa so ostale še dalje všolane.

Ravnatelj normalke je bil v početku vsakratni učitelj tretjega razreda, ter bil pod nadzorstvom okrožnega glavarja, kateremu je prisostvoval še jeden nadzornik duhovskega stanu.

O novi šoli se je ljudstvo zelò spodtikalo zlasti zato, ker je vlada otroke v to šolo silila. Sumničili so jo, da ni v prid mladine, sicer ne bi je vanjo silili; kazali so na gimnazijo, ki je obstajala že čez 30 let; vanjo je vstopil, kdor je hotel; kaj pa je bilo ljudski šoli sile treba?

Koliko dijakov je štela ta ljudska šola za prva leta, ne vém povedati, pač pa so se ohranile številke za naslednja leta:

1788. = 88	dijakov	1819. = 207	dijakov
1793. = 113	»	1820. = 212	»
1794. = 111	»	1821. = 201	»
1795. = 127	»	1822. = 221	»
1796. = 115	»	1823. = 215	»
1797. = 114	»	1824. = 254	»
1798. = 122	»	1825. = 238	»
1799. = 127	»	1826. = 226	»
1800. = 154	»	1827. = 209	»
1801. = 135	»	1828. = 181	»
1802. = 122	»	1829. = 175	»
1803. = 106	»	1830. = 169	»
1804. — 128	»	1831. = 149	»
1805. = 147	»	1832. = 142	»
1806. = 123	»	1833. = 129	»
1807. = 112	»	1834. = 147	»
1808. = 125	»	1835. = 142	»
1809. = 117	»	1836. = 153	»
1818. = 189	»	1837. = 156	»

1838. =	159	dijakov	1865. =	196	dijakov
1839. =	179	»	1866. =	166	»
1840. =	177	»	1867. =	156	»
1841. =	198	»	1868. =	144	»
1842. =	194	»	1869. =	155	»
1843. =	196	»	1870. =	170	»
1844. =	185	»	1871. =	169	»
1845. =	192	»	1872. =	161	»
1846. =	206	»	1873. =	151	»
1847. =	196	»	1874. =	141	»
1848. =	171	»	1875. =	139	»
1849. =	141	»	1876. =	148	»
1850. =	125	»	1877. =	153	»
1851. =	136	»	1878. =	182	»
1852. =	152	»	1879. =	174	»
1853. =	169	»	1880. =	160	»
1854. =	183	»	1881. =	156	»
1855. =	186	»	1882. =	142	»
1856. =	197	»	1883. =	?	»
1857. =	221	»	1884. =	176	»
1858. =	239	»	1885. =	172	»
1859. =	249	»	1886. =	?	»
1860. =	211	»	1887. =	188	»
1861. =	220	»	1888. =	197	»
1862. =	211	»	1889. =	193	»
1863. =	211	»	1890. =	197	»
1864. =	202	»	1891. =	207	»

Francoska okupacija ni normalke nič premenila, le duhovščino je odstranila od nadzorstva, katero je naročila županu. Dalje se šola tudi ni vzdrževala več z javnim fondom, ampak se je naložilo to breme občini.

Novomeškemu gimnazijskemu prefektu in direktorju normalke so bile v francoski dôbi podrejene tudi ljudske šole vsega novomeškega distrikta. Nahajale so se te v naslednjih krajih: V Šmartnem, Ratečah, na Krškem, na Raki, v Kostanjevici, Šmariju, Trebnjem, Št. Jerneju, Metliki, Št. Vidu, Črnomlju, Semiču, Višnji gori, na Krki, v Žužemberku, Kočevji, Ribnici, na Laškem Potoku, v Št. Rupertu, Sodražici in Škocijanu pri Turjaku.

Francoska vlada je novomeškemu ravnatelju ljudske šole naročila pregledovati stanje teh šol ter ji pošiljati njihova imena, in sicer: ali so glavne ali trivijalne šole, pošiljati ji imena učiteljev, ime fonda, s katerim se vzdržujejo, število učencev in naučne načrte.

Ko so se Avstrijci povrnili v deželo, so odpravili to, kar so Francozi spremenili ter normalko zopet podredili duhovski nadoblasti. Vojskine vihre l. 1813. so napravile šoli in njenim učiteljem marsikaj sitnosti. Najneprijetniša je bila pač ta, da niso dobivali frančiškani l. 1813. in 1814. več mesecev nobene plače. Še-le 17. aprila l. 1814. je dovolila vlada za gimnazijsko in normalsko osobje 2000 frankov za dolžno plačo. Pa še to veselje ni bilo nekaljeno, kajti rečeno je bilo, da so poprave za šolo prve, le kar čez to ostane, sme se učiteljem razdeliti.

Po l. 1815. normalka ni imela posebnega kateheta; vsak učitelj je v svojem razredu poučeval veronauk. Od l. 1815.—1821. so oddajali ta predmet kapiteljskemu kapelanu, le od l. 1822. do 1823. je to mesto zavzemal frančiškan. Še-le od l. 1830. dalje je prepustila vlada službo katehetovo frančiškanom proti mali remuneraciji. Ravnatelj je bil tudi odslej vsakratni učitelj najvišjega razreda. O l. 1817. je dobival samostan iz normalnega zaklada po 90 gld., iz šolskega 250 in iz verskega 25 gld. posebej (od kod?) za kateheta.

§ 2. **Dekliška šola.**

Leta 1816. je dobilo Novo Mesto tudi dekliško šolo, katere dotlej ni imelo. Deklice so poučevali najbrže doma, ker ni verjeti, da bi bile hodile preje s fantiči vred v šolo. Otvorili so jo 20. junija. Vzdrževala se je v prvi vrsti iz dohodkov l. 1810. zatrtega kapiteljna. Iz teh dohodkov se je plačevalo za to šolo 255 gld. 80 kr. Ko se je osnovala namreč l. 1786. v Novem Mestu ljudska šola, je kapiteljska prenehala. Najbrže ni kapitelj odslej za novo deško šolo nič štel. Ko se je napravila dekliška, spomnili so se zopet kapiteljna ter mu naložili kot aequivalent omenjeno svoto. Mesto pa je plačevalo iz proste volje 60 gld. Tako so osnovali lokalni šolski fond, s katerim so plačevali šolske potrebe. Poučevala ni učiteljica, ampak učitelj. Prvi učitelj se je zval Enenkel, ki pa je kmalu obolel. Zato je moral pouk prenehati. Ker pa vlada ni marala, da

bi komaj osnovana šola zopet zaspala, naročila je Enenkelnu, da mora s prihodnjim novembrom priti zopet v šolo; če pa tega ne more, a vendar upa okrevati, poišče se mu naj dober pomočnik, ki pa ga mora Enenkel sam plačevati, dokler ne pride zopet v šolo. Ako pa ni zanj nobenega upanja, da se ozdravi, naj se odstavi.

Pouk veronauka je moral prevzeti kapitelj in to brezplačno. Ko se je oglasil kapiteljski katehet za remuneracijo ter zahteval 100 gld., reklo se mu je, da se dajo katehetom remuneracije le takrat, če poučujejo veliko ur in imajo v šoli posebno dobre uspehe; v vseh slučajih pa je remuneracija 100 gld. mnogo previsoka.

To šolo so vtaknili na rotovž in sicer v svetovalnico, katera se po novih naredbah ni več potrebovala, kajti magistratu so vzeli vse nekdanje posle. Tu je ostala šola do l. 1831. To leto pa se je morala preseliti. L. 1831. je vlada namreč kapitelj zopet oživila ter odkazala novemu proštu in novim kanonikom seveda kapiteljsko poslopje, v katerem je uradovala takrat mesto nekdanjega magistrata gosposka Ruperčvrh »Bezirks-Obrigkeit Rupertschhof zu Neustadl«. Ta gosposka se je morala kanonikom umakniti. Če meščani niso hoteli, da se jim preseli iz mesta, naposled res celò na Ruperčvrh, morali so ji preskrbeti dostojnih prostorov za uradovanje. Za to je bil seveda najpripravnejši rotovž, iz katerega se je morala dekliška šola umakniti.

Iskali so po mestu prostora zanjo, a od treh najboljših sob, ki so jih mogli dobiti, ni bila ne jedna za rabo; jedna je bila pretesna, druga prenizka, tretja pretemna. A ker ni bilo boljših, odločiti so se morali za jedno od teh ter so izbrali sobo na Bregu v hiši neke Ane Papež. A tožbe o nepriličnosti te šolske sobe so se jele oglašati vedno pogosteje. Magistrat je predlagal, naj se pripravi dekliški šoli prostor v gimnaziji; tam je jedna soba pri tleh kaj ugodna; le vrata na mostovž je treba zazidati, mesto teh jedna prebíti na cesto, tako ne bodo prišle deklice nikoli v dotiko s fanti. A ta predlog ni obveljal, in leta 1834. nahajamo dekliško šolo še vedno na Bregu pri Papeževki. Pozneje so jo potikali po raznih kotih, dokler niso našli prostora v zapuščeni cerkvi sv. Antona, kjer je ostala, dokler niso cerkve podrli.

Tudi v dekliško šolo novomeško so bile všolane ravno tiste vasi, kakor v deško.

II. Gimnazija.[1])

A. Prva dôba: od ustanovitve do l. 1809.

§ 1. Ustanovitev gimnazije.

Ko se je govorilo (str. 110) o revi, v katero je gazilo Novo Mesto iz več vzrokov vedno globočeje, reklo se je tudi, kako so Novomeščani moledovali pri cesarju Karolu VI. in njegovi naslednici Mariji Tereziji, naj jim za božjo voljo kako pomaga, sicer jim ne bo prebijati. Cesarica, ki je rada ustrezala prošnjam svojih podložnikov, v kolikor ji je bilo mogoče, je poslala l. 1744. Novomeščanom deželnega vicedoma, grofa Orzona. Ta jim je vdihnil dobro misel, češ, prosijo naj za gimnazijo. To so Novomeščani tudi storili ter v prošnji do cesarice v velicih potezah opisali zgodovino in tudi revo novomeško. Pomagano pa bi jim bilo, so dejali, ako bi jim cesarica osnovala v frančiškanskem samostanu javne »latinske šole«, to se pravi gimnazijo. Obili dijaki bi povživali poljske pridelke, ki jih mesto sedaj ne more spečavati v denar, vrhu tega bi si prislužil marsikateri meščan in marsikatera uboga vdova svoj kruhek, ker bi jemala dijake v stanovanje. Pomagano bo meščanom z javno šolo že zato, ker jim ne bo treba pošiljati svojih otrók in ž njimi svojega denarja v daljne tuje kraje. Stroški za otroke so veliki; že v nekaterih letih si bodo meščani opomogli, če bodo imeli šolo doma. Hiše se ne bodo več opuščale in posipale, in z lehka bodo izpolnovali davkoplačevalci svoje državljanske dolžnosti.

Zaželjena šola pa ne bo v korist samo Novomeščanom, ampak (ker se bo poučevala v nji nemščina) tudi vsem Hrvatom, od katerih je Novo Mesto oddaljeno le par ur. Tudi tem ne bo treba pošiljati svojih otrók v tuje šole; prihranili si bodo oboji veliko.

Cesarica naj toraj osnuje v novomeškem frančiškanskem samostanu gimnazijo, v kateri bodo frančiškani poučevali proti majhni odškodnini, ki jim jo bodo meščani plačevali.

Cesarica se ni protivila izpolniti te prošnje, le zahtevala je, stvari naj tako uredé, da gimnazija ne bo državo nič stala. Če hočejo meščani plačevati frančiškanom toliko, kolikor bodo zahtevali potem ni nobene zavere.

[1]) To poglavje je sestavljeno, če ni naveden kak drug vir, zgolj po aktih tukajšnjega gimnazijskega arhiva.

A za šolo kaj potrošiti niso bili meščani nič kaj pri volji. Že leto poprej (l. 1744.) so se pogajali s frančiškani ter jim obljubili 300 gld. priboljška za njihov trud, a ker so hoteli plačevati ta znesek ne v gotovini, ampak v blagu, so se pogajanja razbila. Previdni frančiškani so jim odgovorili, da imajo blaga sami dovolj, manjka pa jim denarja, ki jim je za obile njihove potrebe v cerkvi in samostanu neizogibno potreben. Kar potrebujejo hrane, dajó jim je dobrotljive roke pobožnih vernikov same, denarja pa ne morejo dobiti: celò maše jim plačujejo ljudje le v blagu.[1])

A ravno tako tesna je bila tudi Novomeščanom za denar, zato se niso mogli s frančiškani pobotati.

Videti je bilo, da pri najboljši volji milostljive cesarice meščani ne bodo dobili gimnazije, kajti 300 gld. na leto utrpeti se jim je zdelo popolnoma nemogoče. Obrnili so se še jedenkrat do cesarice; razložili so ji, kako bi bilo mogoče dobiti teh 300 gld., da ne bi bolelo ne njih, ne države; cesaričina milost naj jim namreč dovoli pobirati za nekoliko povišano mostnino (Brückenpfennig). Toliko bo povišek že vrgel, da bodo mogli plačevati ž njim oo. frančiškane.

A Novomeščani bi v tej dôbi skoraj ne bili mogli nasvetovati bolj nesrečne stvari. Ravno ta čas so si po cesarskih pisarnah ubijali glave, kakó bi odpravili — najrajše vse — cestovine in mostovine. Nasvet Novomeščanov se je zdel korak nazaj. Vlada jim niti odgovorila ni.

Novomeščani so se spametili ter jeli ugibati, kako bi mogli vzdržati gimnazijo s svojimi novci. V ta namen so sklicali 21. majnika 1745. slovesno sejo na rotovž. V njej so se dogovorili s frančiškani tako-le:

a) Vsakdo, meščan ali nemeščan, ki stanuje v mestu ali zunaj mesta, bo plačeval vsacega novega leta dan po 2 gld. šolnine od vsacega v gimnazijo pošiljanega otroka.

b) Dijaki bodo morali biti v stanovanju in na hrani v mestu in ne zunaj mesta, toraj ne n. pr. v Kandiji; dijakov po stanovanjih zunaj mesta frančiškani ne bodo sprejemali v šolo.

c) Tisti, kì bodo imeli dijake na hrani, bodo plačevali v mestno blagajnico od vsacega po 3 gld. na leto, oni pa, ki jih bodo sprejemali le v stanovanje, pa samo po 15 grošev.

---

[1]) Vicedomski arhiv. Lit. R. 48 a. 3.

d) Ti doneski se bodo plačevali tako dolgo, dokler mesto ne bo dobilo povekšane mostnine (v katero so Novomeščani še vedno upali) ali sicer kak dohodek, ki jim bo odvzel skrb za gimnazijo z ramen. Seveda, ko bi se število dijakov zelò pomnožilo, znižal bi se tudi v primeri letni donesek, narobe pa povekšal, če bi se skrčilo.

e) Povekšal se bo nekoliko lahko tudi obrtnijski davek vsem obrtnikom, ki bodo imeli dobiček od gimnazije, zlasti mesarjem, pekom in krčmarjem itd.[1])

Ali tega dogovora Marija Terezija ni hotela potrditi, ker je bil ta način plačevanja najbrže vendar le preveč dvomljiv.

Sedaj ni kazalo druzega, kakor da so se Novomeščani izrekli brez daljših in nepotrebnih besedij plačevati za gimnazijski pouk po 300 gld. na leto.

V tem smislu so se obrnili s prošnjo na Dunaj.

Cesarica je poslala provincijalu Žigi Škrpinu poziv, naj se izreče o tej prošnji. Lé-ta se je izjavil v dveh poročilih (od 8. januvarija in 9. marcija 1746) za osnovo nameravane šole.

Tudi ko so višje gosposke vprašale tadanjega prošta pl. Erberga, kaj méni o ustanovitvi gimnazije, priporočal jo je z vsemi močmi; odločno pa je bil tudi on proti povišani mostovini.

S tem so bili vsi potrebni dogovori storjeni; in cesarica je naročila 6. maja l. 1746. provincijalu, naj napravi z mestnim zborom pismeno pogodbo gledé odškodnine, ki so jo frančiškanom obljubili za pouk. Dostavila pa je, da se zavoljo šole število frančiškanov nikakor ne sme pomnožiti. Kmalu za tem, 8. avgusta, je podpisala važno listino, s katero je dala novomeški gimnaziji pravico javnosti.

Zapovedana pismena pogodba je bila storjena v Ljubljani v pričo deželnega vicedoma 27. avgusta 1746. l. Obsegala je naslednje točke:

I. Frančiškanski red se zaveže preskrbljevati pouk šestrazredne gimnazije s tremi učitelji in jednem vodjo ali prefektom, in sicer tako, da bodo mogli prehajati novomeški dijaki k očetom jezuvitom v Ljubljani, ljubljanski pa na novomeško gimnazijo. Dalje obljubijo mladino vežbati: »in Christlicher Lehr und andern er-

[1]) Vicedomski arhiv. Lit. R. 48 a. 3.

forderlichen Geschicklichkeiten«. Gimnazija naj se prične takoj po vseh svetih.

II. Mestno starejšinstvo in vse meščanstvo prevzame dolžnost, sezidati šolsko poslopje na priličnem kraju in ne daleč od samostana, na Fričkovem zemljišču zraven frančiškanske cerkve, iz gimnazije na kór te cerkve pa narediti pokrit hodnik.[1] Vzdrževanje gimnazije in hodnika naložé meščani sebi.

III. Kot priboljšek za pouk in kot odškodnino za potrebne knjige, drva, papir in druge šolske potrebe se starejšinstvo zaveže plačevati po 300 gld. na leto in to v štirih letnih obrokih, vsak kvaterni petek po 75 gld., vrhu tega pa še pošiljati učiteljem vsak teden po 12 funtov mesa v samostan, razven onih tednov, ko se frančiškani postijo.

Ker je bilo starejšinstvo tedanjega časa znano kot nezanesljiv plačnik, izgovorili so si frančiškani, da se smejo vpisati na dohodke mestne mitnine, iz katerih se jim je plačevalo že sicer po 62 goldinarjev na leto (zato, ker so jim prepustili most, glej str. 86).

Vedno previdni in spekulativni Novomeščani so dodali temu pogoju še dostavek: »Če bi se pa prigodilo danes ali jutri, prej ali slej, da bi se kak dobrotnik našel, ali ko bi kdo šolo celò fundiral (to se pràvi: táko glavnico naložil zanjo, da bi se iz njenih obrestij plačevati mogel obljubljeni priboljšek), ali če bi se šole nehale, potem bi Novomeščani ne bili dolžni več frančiškanom niti plačevati dogovorjenih 300 gld., niti jim pošiljati obljubljenega mesa v samostan.«

IV. Meščanje se dalje zavežejo, frančiškanom nikdar ne jemati pravice do poučevanja in je nikdar ne oddati kakemu druzemu duhovskemu redu; še celò narobe: postavljali se bodo z vsemi močmi po robu, če bi se hotel nastaniti kak nov red v mestu.

V. in slednjič si meščani izgovoré, da se mora vsako šolsko leto pričeti s péto sveto mašo za cesarsko rodovino, zlasti pa za Marijo Terezijo, ki je milostno dovolila gimnazijo. To sv. opravilo je brezplačno. Prihajati pa mora k njemu vse starejšinstvo in vse meščanstvo.

To pogodbo je potrdil 17. septembra 1746. deželni vicedom.

---

[1]) Tudi jezuviti v Ljubljani so hodili iz kolegija (samostana) v poslopje, kjer so stanovali njihovi jezuvitski vajenci, po hodniku, razpetem čez sedanjo zvezdarsko ulico.

Za ustanovitev gimnazije sta si pridobila največ zaslug tedanji mestni sodnik Polec in provincijal Skrpin.

Kmalu zatem je poslala cesarska pisarna tudi važno listino, s katero je zagotovila novi gimnaziji vse pravice, posebnosti, prostosti, s kratka vse privilegije, ki so jih uživale tačas druge gimnazije v Avstriji. Ti šolski privilegiji so bili jako stari ter so segali v nekaterih določilih celò v dôbo Friderika I. Rudečebradega, ki je podelil latinskim šolam l. 1158. posebne pravice.

Najimenitnejša pravica novomeške gimnazije je bila pač ta, da se v šolske stvari ni smela vtikati nobena oblast, niti posvetna, niti duhovska. Predstojnik gimnazije, »Praefectus« zvan, je bil neomejen vladar v šoli. Za vse, kar so dijaki počenjali, so bili odgovorni le njemu. Še tedaj celò, ko so po mestu razgrajali in ne pustili ljudij v miru, jih ni smel prijeti mestni sodnik ali njegovi stražniki, ampak oglasiti mu je bilo poredneže prefektu, ki jih je kaznoval, kakor se je njemu prav zdelo.

Djali smo že, da je bila ljubljanska jezuvitska gimnazija vzgled tudi za novo osnovano novomeško. Tu so učili vse iste predmete, kakor tam, le grščino so črtali, češ, da so skušnje dokazale, kako nepotreben je ta trud, mesto tega naj se podučuje v aritmetiki, zemljepisji in pravopisji. Gledé discipline in drugih šolskih stvarij pa so se frančiškani postavili, kakor se mi vidi, popolnoma na svoje noge.

§ 2. **Najstarejša osnova.**

Od 1.— 6. septembra 1746., torej dva meseca pred otvorjenjem gimnazije, je zboroval v Ljubljani frančiškanski definitorij ter sklepal o pravilih, po katerih se bo ravnati učencem in profesorjem. Sklenili so tu mnogo, ter to izrekli v 22. točkah; od teh se na pouk sam nanašajo le tri ali štiri, vse druge se tičejo disciplinarnih stvarij.

Najvažnejše točke so bile nasledinje:

1. Šolsko leto se je imelo pričeti po vseh svetih, 3. novembra. Dva dneva v tednu, torek in četrtek, sta bila zraven nedelj in praznikov »prosta«. V postu pa je bila prosta le sreda, izvzemši sredpostni teden, ko sta bila tudi dva dneva prosta. Prosta sta bila sicer tudi še najimenitnejša praznika frančiškanskega reda: dan sv. Antona Padovanskega in pa Porcijunkule, in ker je bila

gimnazija v vsem uravnana po vzgledu ljubljanske, so bili prosti tudi: Božič, Novo leto, zadnji trije dnevi Vélikega tedna, Vélika in Binkoštna nedelja.

Da bi se dijaki vadili v govoru, ukazal je definitorij osnovati v spodnjih štirih razredih komične dramatične vaje (comicum exercitium) in sicer po jedenkrat v letu, v višjih pa po dvakrat.

O prostih dnéh so spremljali profesorji svoje učence vun na prosto; hodili so ž njimi, da ne bi uganjali kacih budalostij ali nespodobnostij. Vselej sta bila navzoča najmanj dva profesorja, ali še boljše vsi trije; nikoli pa ne jeden sam.

Profesorjem je definitorij prepovedal dijake drugače kaznovati, kakor z zaporom, izključevati pa jih je smel le prefekt, toda le v najhujšem slučaju. Definitorij mu je zažugal hudo kazen, ako bi storil to brez velike potrebe.

Mnogo obširnejša pa so določila, ki se tičejo pobožnostij in cerkvenih vaj novomeških gimnazijcev.

V početku in na koncu šolskega leta je bilo dijakom hoditi za procesijo v bližnjo cerkev sv. Ane na Grabnu. Procesijo je vodil prefekt. Ta procesija je bila pri samostanskih gojencih že dolgo prej v navadi, le da ni bila tako slovesna. Dijaki so se odslej sčakovali onstran mosta v Kandiji, vstopali so tu v procesijo ter odhajali, sv. rožni venec moleč, proti sv. Ani. Tam so opravljali službo božjo ter se vračali pomešani domov.

Ob nedeljah in praznikih so se shajali k sv. maši ob $^1/_2$9. uri; po maši so jih vodili profesorji v njihove razrede, kjer so jim razlagali katekizem in jih izpraševali, kar so jim dali poprej učiti se na pamet. To je veljalo za spodnje štiri razrede, peto- in šestošolci pa so ostali v cerkvi pri pétem sv. opravilu in pridigi.

K pétemu sv. opravilu so hodili dijaki tudi o vseh praznikih frančiškanskega reda, in teh je bilo veliko. Ostati so smeli tak praznik doma le, če je prišel na prost dan. O sv. Antonu in Porcijunkuli pa so se morali vdeleževati duhovnih vaj, naj sta bila ta dva dneva sicer prosta ali ne. Po dokončanem sv. opravilu so se shajali v šolo, ki zaradi duhovnih vaj ni smela trpeti škode. Udeleževati se je bilo dijakom tudi vseh litanij v frančiškanski cerkvi. Da zaradi njih niso pouka zanemarjali, preložili so jih na četrto uro popoludné.

K spovedi in obhajilu so hodili dijaki po dvakrat v mesecu. To dolžnost jim je bilo natančno izpolnovati; nemarneže so strogo kaznovali.

O sobotah popoldne so bili v posameznih razredih odrejeni duhovni pogovori, ali pa so jim čitali iz sv. zgodovine, spodbujajoč jih k pobožnosti in studu nasproti grehu.

Vsaka šola je imela svojega patrona; prva (najnižja) — sv. angelja varuha, druga — sv. Petra Regalata, tretja — sv. Bernarda iz Siene, četrta — sv. Bonaventuro, peta — sv. Antona Padovanskega, šesta pa — sv. Frančiška. Na praznik teh patronov se je bilo vsem dijakom dotičnega razreda spovedati ter prihajati dan poprej in na dan patronov k litanijam. Nekateri so prejemali ta dan tudi sv. obhajilo.

Dalje so ustanovili frančiškani tudi dijaško bratovščino Matere Božje po pravilih jezuvitov. Vanjo so sprejemali dijake gorenjih štirih razredov. Drugošolci so ji pristopali o veliki noči kot novinci. Udje te bratovščine so prihajali dve nedelji v mesecu k latinski pridigi ob 3. uri popoludne, dve nedelji pa so prepevali Marijine pesmi; le, če je umrl kak ud bratovščine, molili so mesto tega zanj. Če se je kdo ohladil v pobožnosti do Matere božje, okarali so ga javno najpopreje v obče, a če to ni pomagalo, tudi imenoma.

Razni stroški za to bratovščino so se pokrivali s prostovoljnimi doneski dijakov. Bratovščini glava je bil vsakratni profesor najvišjega razreda, druge poslovnike: rektorja, tajnika in sindika (ki je nabrane novce shranjeval) pa so volili dijaki sami izmed sebe. Toda zaradi prevelike revščine novomeških gimnazijcev si ta bratovščina dolgo časa ni mogla opomoči.

V 22. točkah izrečene svoje določbe je predložil definitorij redovnemu generalu, ki pa jih ni maral potrditi, češ, da se ne more še reči, so li vse dobre in se li dadó vse izvrševati. To bode skazala šele skušnja. Zato je poslal te točke novomeškemu prefektu le kot začasno veljavne; poskuša naj, koliko so vredne ter potem pové, ali pač kaže držati se jih. Prefekt je sestavil sam nekoliko novih postav, jih kot nasvete predložil definitoriju, ki je obravnaval to stvar iz nova (31. avgusta l. 1747) ter zamašil, če tudi ne vsako, vendar marsikatero luknjo disciplinarnih postav.

Od sklepov tega shoda naveli bomo le nekatere. Pouk je trajal po zimi od polu osmih do desetih, poleti pa od sedmih do devetih. Popoldne so ga pričenjali ob polu dveh ter poučevali do štirih, če ni bilo litanij, sicer pa od dveh do štirih. Le za dijake najvišjega razreda se je pouk začenjal ob polu osmih zjutraj in ob dveh popoludne, bodisi poleti, bodisi po zimi, in naj so bile

litanije ali ne. Dijake so k pouku klicali z zvoncem; prvikrat so pozvanjali jedno četrt ure prej, drugič pa v trenutku, ko se je imel pouk pričeti, kakor se godi še danes.

Kogar je prisilila lenoba ali lahkomišljenost ali prepičla nadarjenost, da je moral zaostati tri leta v istem razredu, zapodili so ga konec tretjega leta brez spričevala; vendar je moral provincijal temu pritrditi.

Naloženo kazen je bilo vsakemu prestati, sicer ga niso več sprejeli, ako je odšel, ter se potem kedaj zopet oglasil v šolo.

Prepovedano je bilo dijakom orožje: pištole, noži itd.

Ogibati se jim je bilo vsakoršnih homatij in tepežev. Zažugali so jim, da ga bodo priprli, ali celò še iz šole zapodili, ako zvedó o kom, da zahaja v gostilne, zlasti zunaj mesta. Prepovedano jim je bilo zahajati v sumljive hiše. Če je zvedel prefekt za katero tacih, prositi je moral mestnega sodnika pomoči, da zabrani dijakom zahajati vanjo.

Po zimi so morali biti najpozneje že ob sedmih zvečer doma, po leti pa ob devetih.

Tatove so strogo kaznovali ali jih tudi poganjali iz šole. Pijancem so žugali, da jim bodo o prvi priliki, ko zvedó zanje, prepovedali šolo.

Prepovedano je bilo naposled našemljenim hoditi po mestu.

Gledé duhovnih vaj je pritrdil definitorij skoro vsem onim določbam, ki jih je sklenil minulo leto, ter dostavil še marsikatero novo.

Kaj pa je dejala vlada k tem ukrepom definitorija? — Nič! kajti v tej dôbi se ni brigala za to, kaj in kako se je godilo v šolah. Brigala se tudi ni za gimnazije. Te so bile po vsej Avstriji v rokah duhovskih redov, po največ oo. jezuvitov, ki so sami določevali, kako naj se uči na njihovih zavodih. Seveda tudi država ni delala zanje nikacih potroškov. Učitelje in vse, kar je bilo šoli treba, so plačevali redi sami. Z državo so bile gimnazije le toliko v zvezi, da jih je potrdila in se o priliki potegnila zanje, če je bilo treba.

Še v zadnjih letih Karola VI. so bili jezuviti sami svoji gospodje v šoli, vendar se je vlada jela vtikati že ta čas v njihove šole.

Cesarski patent od 16. novembra leta 1735. je premenil že nekoliko v naučnem načrtu jezuvitskem, ter ga dejal pod državno nadzorstvo, toda le na papirju; v istini je ostalo še vse pri starem.[1]

[1] Program graške prve c. kr. gimnazije. 1871. p. 16. nr. 2.

§ 3. Prizori iz dijaškega življenja v prvih letih novomeške gimnazije.

Prvo šolsko leto so pričeli s slovesno službo božjo 3. novembra l. 1746. Izpolnila se je Novomeščanom dolgo gojena želja. Dobili so gimnazijo!

V spodnjih dveh razredih je poučeval O. Romuald Laurin, v III. in IV. Ildefons Karner, v V. in VI. Chrysolog Raichel, prefekt gimnazije pa je bil Bogomir Pfeiffer, tadanji gvardijan.

Otvorili so vseh šest razredov ob jednem, ter šteli v njih 66 dijakov, in sicer: 4 v VI., 8 v V., 11 v IV., 4 v III., 9 v II. in 30 v I., najnižjem razredu. V svoji prošnji za gimnazijo so Novomeščani cesarici popolnoma odkritosrčno povedali, da jim gimnazije v prvi vrsti ni mar toliko zarad svojih otrók, kakor zato, ker pričakujejo od nje gmotnega dobička. V gornjih dveh razredih ni bilo niti jednega dijaka iz Novega Mesta, v IV. le dva, v III. štirje, v II. jeden, v I. pa devet, od vseh 66 torej samo 16; 14 jih je prišlo izza Gorjancev, bili so to: Hrvati, Metličani, Črnomaljci in Semčani, 34 je bilo drugih Dolenjcev, šest Ljubljančanov, trije iz Kranja, trije Notranjci, štirje Štajerci in trije Tirolci.

S tako majhnim številom se je pričela gimnazija. Kljub temu je dajala prefektu mnogo opravka. V enomer je moral biti na preži nad dijaki zaradi njihovega pijančevanja, ponočevanja, prepirov in tepežev. Ponajveč so bili tega krivi meščani sami, ker so jim dajali k temu priliko in potuho.

Dijaki, ki so zahajali prvi čas na gimnazijo, niso bili najboljši. Razstresena poročila o njih vedenju nam bodo vsaj medla slika njihovega življenja v onej dôbi.

Vedenje njihovo je bilo jako slabo. V drugem letu so morali zapustiti gimnazijo trije šestošolci in jeden petošolec, ker so bili ponočnjaki, pijanci, pretepovalci, trdoglavci, ki so se profesorjem po robu postavljali itd.

Bili so vsi pritepenci z druzih gimnazij. Neki Janežič je prišel iz Gradca, ter prosil za vsprejem v poetiko (peto šolo), a ker ni imel spričeval, ga prefekt ni hotel sprejeti. Moledoval je pa zanj neki uradnik toliko časa, da se je dal prefekt pregovoriti. Toda dolgo Janežiču na gimnaziji ni bilo obstanka; ves čas mu je potekel v pohajkovanju in pijančevanju. L. 1748. so ga morali, ker vse kazni niso nič izdale, pognati iz šole. Naposled je jel celò krasti.

L. 1749. je prišlo pet dijakov z jako sumljivimi spričevali na novomeško gimnazijo; prefektu se je zdelo, da so ponarejena. Vkljub temu je dijake sprejel, prvič zato, da se prepriča, znajo-li res toliko, kakor so njihova spričevala kazala, drugič pa, da se prepriča, je-li njegova sumnja gledé ponarejenih spričeval prava. Ko pa sta dva teh dijakov zaslutila, kaj prefekt namerava, popihala sta jo iz mesta.

Tretji pa je bil neki Rečan; bil je samo jeden dan v šoli. Iz Celovca je prinesel spričevalo za tretjo šolo, a ponaredil je je za šesto.

Celò ptiča pa sta bila dva Hrvata, došla iz Varaždina. Ta dva sta se po noči preoblačevala, da sta lože ponočevala in burke in nerednosti uganjala. Napadla sta neko noč celò s palico in nožem nekega duhovnika. Jeden od nju, Josip Rogljevič, je pri mestnem sodniku po krivem ovadil meščana, pri katerem je stanoval, češ, da mu je pokral iz kovčega knjige in perilo. V resnici mu pa je odnesel (seveda z vednostjo Rogljevičevo) te stvari njegov pajdaš Ljubanovič, kar se je pa zvedelo še le pozneje. Nosila sta se tako, da ju je moral prefekt izključiti. A predno sta vzela od Novega Mesta slovó, pokradla sta še nekemu barvarju platno iz sušilnice. Sicer so ju zasačili in priprli, a peti dan sta jo popihala iz ječe.

Meščani so natolcevali, da so jima dijaki pomagali iz luknje.

Pozneje, ko že ni bilo o nju več ne duha ne sluha, se je prefektu reklo, da sta imela tudi ponarejen pečat novomeške gimnazije. Ko je preiskoval njune listine, zvedel je, da sta imela ne le jeden, ampak celò tri pečate, ter obilno ponarejenih spričeval. Dajala sta dijakom za dober denar in lepe besede spričevala, kakeršna so si želeli, ter ponarejala v to ali uno svrho tudi podpise profesorjev.

Ti doneski o moráli prvih dijakov novomeške gimnazije naj zadostujejo.

A mlada gimnazija se je morala boriti še z druzimi neprilikami. Jezuvitom se nikakor ni ustrezalo, da so ustanovili v Novem Mestu gimnazijo. Zato so ji delali sitnosti v vsaki priliki, če so le mogli; vsaj prefekt jih je sumničil, ter dejal, da ima dovolj dokazov za svoje prepričanje: jezuviti bi radi ugonobili gimnazijo. Če so kóga izpodili z novomeške gimnazije in ga niso hoteli nikjer sprejeti, jezuviti v Ljubljani so ga gotovo sprejeli, naj je prinesel seboj spričevalo ali ne. O jednem dijaku je prefekt n. pr. zvedel, da so

ga jezuviti sprejeli, dasitudi je imel njegovo spričevalo on v rokah. Dotični dijak namreč svoji gospodinji ni plačal hrane in stanovanja, zato mu je ta spričevalo vzela ter ga prinesla k prefektu, češ: naj ga dijaku dá, kadar bo plačal. A dijak jo je popihal iz mesta brez spričevala, ter bil v Ljubljani sprejet. In ravno tako so sprejeli tam nekega dijaka, ki je svoje slabo spričevalo vpričo prefekta raztrgal.

Celò velikega neprijatelja pa je dobila mlada gimnazija z novim okrožnim glavarjem. Ta urad je bil ustanovljen v Novem Mestu leta 1749.[1]) Prvi okrožni glavar Wolf Adam pl. Erberg si je prisvajal tudi nadzorstvo gimnazije. Koj prvo leto svojega uradovanja (1750) je zahteval ključe gimnazije, da nastani v njej vojake, ter gimnazijo premeni tako v vojašnico. Toda frančiškani so se proti tej krivici postavili krepko na noge in od dveh stranij je dobil Erberg poziv, naj se ne vtika v stvari, ki ga do malega nič ne brigajo. Glavar je le nadzornik gimnazije, ne pa gospodar njen.

Nekoliko časa je imela gimnazija mir pred posvetnimi gosposkami, a l. 1758. so nastale nove homatije, katere je ponajveč zakrivil pač okrožni glavar Maks pl. Erberg.

Konec šolskega leta 1758. je ukazal mestni sodnik, (bil je to tisti Ignacij Polec, kateri se je za ustanovljenje gimnazije tako zeló zanimal), zaukazal je, pravim, na povelje okrožnega glavarja Erberga zapreti mestna vrata, meščanom pa priti s cepci in poleni oborożenimi pred rotovž. Kdor bi se branil, bo kaznovan.

Meščani so prišli vsi; sodnik jih je vodil po mestu, ter jel z različnimi psovkami zabavljati dijakom. Ali ti so bili, ker je bila že pozna deveta ura (18. septembra), večinoma doma, vsaj kar je bilo boljših in domačinov. Dijaki iz drugih krajev pa so se odpravljali, ker je šolsko leto ravno minulo, domov ter se poslavljali v neki krčmi pri kozarcu vina. Ko pak so jeli meščani po ulicah razgrajati, prišli so vun gledat, kaj se godi. A toliko, da so se pokazali, lotila se jih je razgrajajoča množica, jela jim zabavljati, jih pograbila ter odpeljala nekatere izmed njih v ječo.

Naslednji dan jih je dal mestni sodnik vpričo zbranih mestnih očetov privesti pred-se, a ker je upoznal, da so nedolžni, poslal jih je domov.

Kaj pa je bil povod temu vrišču?

---

[1]) Hoff. Gemählde v. Krain II. 42, pravi, da l. 1748.

Pred rotovžem je visela črna deska, na katero so nabijali cesarske in magistratske ukaze. Noč poprej, 17. septembra, pa je ta deska izginila z rotovškega zida; drugo jutro so jo našli obešeno na »prangerju«, sramotilnem kolu, h kateremu so privezovali zločince ljudstvu v posmeh. Nihče ni vedel povedati, kdo je to storil. Mestni sodnik in poglavar sta zasledovala porednež, a ker jih nista mogla pozvedeti, uganila sta, da so storili to dijaki, ki so ravnokar končali šolsko leto.

Vsled tega sta osnovala lov nad-nje.

Dijakom, kakor smo dejali, se sicer ni zgodilo nič hudega, razven da so nekatere priprli; a užaljen je bil prefekt. Kaznovanje dijakov je bila namreč prefektova stvar, zagotovljena mu s privilegijem Marije Terezije; ker sta mu posegla mestni sodnik in glavar v njegove pravice, pritožil se je pri najvišji deželski oblasti, pri reprezentaciji.

Mestni sodnik, mestni pisar in glavar Erberg so dobili od reprezentacije ukaz, naj poročajo o tej stvari natančno od pičice do pičice.

Le-ti možje so si prizadevali na vse načine oprati se, a vsi njihovi izgovori niso veljali dosti. Reprezentacija je poslala v Novo Mesto nalašč za ta slučaj komisarja Franca Karola pl. Schweigerja stvar preiskavat. Le-ta je poročal svoji gosposki, in ta je poslala okrožnemu glavarju tak-le odlok:

„Skrb za odpravo ponočnega rogoviljenja je sama na sebi prava in dobra, a preiskava je jasno dokazala, da ona vizitacija, ki se je vršila 18. septembra po povelju okrožnega glavarja na tako nenavaden način in s pripomočjo mestnega sodnika in več meščanov, ni bila odrejena s pravim razumom in iz dobrega namena, ampak jedino le s to pristransko mislijo, da bode nenavadni ponočni vrišč privabil nekoliko dečakov na prosto ter ponudil priliko, nekatere od njih pripreti. To se je tudi zgodilo; res so nekatere dijake prav po krivem prijeli, jih drugi dan zaslišali, in ker se jim ni moglo nič slabega dokazati, jih zopet izpustili. K temu naj se še dostavi, kar je priznal mestni sodnik sam, da se je namreč oborožil s puškami in da ga celò ni bilo sram, s pištolo streljati za jednim dečakov.

Za to dokaj nepremišljeno in spoštovanje prefektovo nikakor ne povzdigujoče početje daje se okrožnemu glavarju s tem ukor, ravno tako tudi sodniku Ignaciju Polcu z dostavkom, da naj se podá k gospodu prefektu ter se obtoži zaradi svoje naglice. Gospodu okrožnemu glavarju pa se svetuje, naj se vede mirneje in pohlevneje. On, kakor tudi mestni očetje naj se držé gledé na dijake in gledé na kakove nerodnosti, ki bi jih utegnili ti početi, natanko svojih predpisov, ki naj jih nikakor ne prekoračajo ter ne dajo več povoda za jednake neprijetnosti.

Ljubljana 5. marcija 1759.“

Tej podobno rabuko je izkresal takoj naslednje leto proštov oskrbnik Filip Pugelj.

Zaukazal je namreč svojemu pisarju zgrabiti nekega dijaka Jeniča, da ga utakne v vojake. Takrat so namreč vojake še lovili. Vsaka graščina ali velika posest je morala nabrati vsako leto med svojimi podložniki odločeno ji število mladih ljudij za vojaštvo. Jeničevi stariši so bili kapiteljski podložniki in Pugelj si je izbral njega. Kaj ga je nagibalo séči ravno po tem dijaku, ni povedano. Pisar je povelje izvršil in Jeniča prijel.

Ko dijaki to zvedó, zberó se na ulici, o katerej so vedeli, da bodo Jeniča po nji peljali. Trije od njih stopijo h kmetom, ki so gnali zvezanega tovariša ter jih prijazno ogovoré, naj Jeniča izpusté. Toda ti se temu ustavijo, na kar zaženó dijaki vrišč, zapodé brez orožja kmete v tek, tovariša pa oprosté.

Ko je oskrbnik Pugelj to zvedel in se mu je vrhu tega še reklo, da Jenič celò dijak ni, prišel je v gimnazijo poprašat po tej stvari. Tu so mu rekli, da je napačno poučen, kajti Jenič dohaja vedno in redno v šolo, na kar se je Pugelj opravičeval, češ, da bi tega ne bil nikdar ukazal, ko bi bil to vèdel. Prefekt, ki je že sklenil vložiti svojo pritožbo zaradi motenja njegovih pravic, je bil s tem zadovoljen, ter se dal utolažiti že zato, ker je želel s kapiteljnom živeti v prijateljstvu.

Bodisi pa, da se je Pugelj ali premislil, ali da je Jenič potem kmalu izostal, s kratka obrnil se je Pugelj, ali bolje rečeno, obrnil se je njegov pisar Fischer do gosposke v Ljubljani, do reprezentacije, ter zahteval, naj prefektu zapové, dijaka izročiti, ali če je ubežal, dati mu kacega druzega mesto njega, če pa tega noče, pa naj plača toliko zanj, kolikor je bila takrat cena za vojaka. Vrhu tega pa je še zahteval zadoščenja za kmete, ki so bili, kakor je dejal, v onej priliki ranjeni.

Reprezentacija je pozvala prefekta, naj poroča, kaj je na tej stvari.

Prefekt je poročal natanko; med tem pa je dijaka Jeniča zaradi njegove varnosti vzel k sebi v samostan, ter ga tam hranil. Odgovor je bil reprezentaciji po vsem tako povoljen, kakor si je prefekt le mogel želeti. Reprezentacija je zaukazala okrožnemu glavarju Maksu pl. Erbergu, naj pokliče Fischerja pred-se, ter ga ostro pokara, da se je predrznil zgrabiti dijaka, ki je vendar-le jedino prefektu odgovoren. Ako bi mu prišlo še kdaj kaj tacega

na misel, kaznovali ga bodo z 20 cekini, za zdaj naj pa plača samostanu stroške za Jeniča. Tudi glavar je dobil ukor; v prihodnje naj ne dovoli, da bi se še kaj tacega dogodilo, najmanj naj pa sam kaj pripomore.

Kmalu zatem je Erberg umrl.

Njegov naslednik je bil baron Franc Andrej Apfaltern. Tudi ta ni bil dosti boljši. Od ustanovitve gimnazije pa do tega leta se je v šolskih stvareh mnogo predrugačilo. Z letom 1761. je dobila prej popolnoma neodvisna gimnazija uradnega nadzornika, ki se je zval direktor. Ta posel je naložila vlada vsakočasnemu okrožnemu glavarju. Katalogi in v njih zabeležena klasifikacija je odslej postala veljavna še le potem, ko jo je podpisal direktor, t. j. okrožni glavar. Pregledoval in podpisoval je račune o šolskih stroških ter dajal svoje privoljenje za nakup šolskih potrebščin.

Leta 1764. se je zdelo okrožnemu glavarju, da ga prefekt kot direktorja prezira, ker ni poslal izkazov o nravitosti in napredku dijakov njemu, ampak kar naravnost reprezentaciji v Ljubljano.

To gotovo ni bilo prav in najbrže je bil prefekt tu kriv, če tudi je bilo res, kar je trdil, da je glavarja večkrat iskal z izkazi, pa ga ni našel nikoli doma. Apfaltern mu je vrnil to preziranje s tem, da je izobčil kot nadzornik pouka vse le količkaj slabe dijake. Prefekt se je proti temu pritožil ter je dosegel, da so smeli vsaj nekateri izključeni dijaki vstopiti zopet v šolo.

Še nestrpljivejši je bil pa okrožni glavar Classenau. Ta je zaukazal dijake ne le nadlegovati, ampak jih kar naravnost preganjati. Kot direktor in nadzornik šol predrznil se je l. 1770. iz malega števila dijakov, ki jih je gimnazija takrat štela, od 121 dijakov, izobčiti 54, torej skoro polovico. Vendar so se smeli vsi ti izobčenci vrniti zopet v gimnazijo.

Pokazal je pa glavar še na drug način, kako mogočen gospod je.

Nekov France Grm, sin tukajšnjega meščana, izpriden, zanikarn človek, o katerem ni bilo slišati ni jedne dobre besede, je opsoval brez povoda šestošolca Nikolaja Delinca na javnem trgu. Opsovani Delinec je za ta pot požrl svojo jezo, češ, da se bode že ponudila prilika, ko mu vrne. In res! Ne dolgo potem se podá Delinec in ž njim več njegovih tovarišev vun na kmete, kar srečajo tu popolnoma nepričakovano Grma. Imel je puško seboj. Z jednim skokom je bil Delinec pri njem ter se je polastil puške, da ne

bi bilo kake nesreče, kajti Grm je bil tako razvpit človek, da so mu zaupali vse, tudi najhujše. S puško v svoji pesti zahteva Delinec od Grma odgovor, s katero pravico mu je zadnjič zabavljal. Ko Grm vidi, da se je jela štrena čudno motati, ne zine nič, popusti Delincu puško v rokah ter pokaže pête, dasitudi mu ni nihče grozil ali se ga dotaknil. Delinec zakliče nekaterikrat za bežečim, naj se vrne ter pride po puško, kar pak temu ni nikakor prijalo. Prefekt — po čegar zapiskih ta-le dogodek pripovedujem — je menil: »Jaz ne razumem, kateri ‚predsodki' so Grma trapili, da ni maral priti.«

Delinec je premišljeval, kaj naj stori s puško. Najpametneje se mu je zdelo oddati jo baronu Zoisu, čegar je bil lov v onem kraju, kjer se je to godilo. In to je tudi storil.

Grm naznani to stvar nevtegoma prefektu ter zahteva od njega zadoščenja in ugrabljene mu puške. Le-ta pokliče Delinca ter ga kaznuje, ker si je hotel sam pravico delati in je Grma javno napal. Da se izogne kakim sitnostim, oznani prefekt tudi glavarju, kako je stvar razsodil in da je Delinec za svojo samovoljnost že kaznovan.

A Grm s samo kaznijo dijakovo seveda ni bil zadovoljen, ampak je zahteval, da mu vrne ali plača tudi puško. To pa je imel baron Zois. Prefekt je sicer vedel, kaj mu je o tej stvari dalje storiti, vendar je prašal glavarja, kaj se njemu zdi najbolje; pokazati mu je s tem hotel svoje zaupanje. Glavar je odgovoril, da Delinec nikakor ni dolžan Grmu puške povrniti; Grm naj se sam pobota z baronom Zoisom, komur je hodil v škodo. Seveda se je Grm tega branil, kajti v grad Grm (Stauden, četrt ure od Novega Mesta) podati se, ga je bilo malo groza; bil je v gradu prav na slabem glasu in imeli so že nekaterikrat sitnosti ž njim.

Grm je šel rajši na rotovž k mestnemu sodniku, češ, naj mu ta pripomore do puške. Sodnik je bil prefektu gorek, zato mu je bilo to kaj všeč; poslal mu je nemudoma ta-le odlok:

> *»V Grmovi zadevi se Vam poroča, da naj se vzame dijakom njihova obleka in se jim ne dá popreje nazaj, dokler ne bodo vrnili Grmu ravno táko puško, ali pa plačali tri cekine.*
>
> *Ker pa bi bilo to za dijake le prehudo in presramotno, zato Vas prosim, da blagovolite v prilogi naštetim dijakom vstop v šolo za toliko časa zabraniti in nikomur od teh dati spričevala (če bi se utegnil kateri oglasiti zanje), dokler se ne pobotajo z našim someščanom Francem Grmom.«*

Stvar je postala za prefekta res prav neprijetna. Boječ se, da se utegnejo izcimiti iz nje še večje neprijetnosti, se je zatekel znova k glavarju ter ga vprašal, kaj naj odgovori sodniku. Glavar je takoj pritrdil, da sodnik ni pogodil prave, in da dijaki niso nikakor zavezani plačati puške. Ukazal je svojemu tajniku Maksu Pilpachu, naj pokliče sodnika pred-se, ter ga pokara, ker si prisvaja pravice, katere mu nikakor ne pristojajo.

V tem smislu je tudi prefekt odgovoril sodniku ter mislil, da je stvar rešena in dognana, zlasti zato, ker se je glavar sam potegoval za dijake in jim obljubil svojo pomoč.

In res se ni o tem govorila niti beseda več — kar nastane nov vrišč!

29. avgusta 1771. l. je šel proti devetim zvečer četrtošolec Božič domov in mimo hiše, v kateri je bival Grm. Ko se slučajno pred-njo malo ustavi, skoči Grm nenadoma in zavratno nanj, podrè ga na tla ter ga s toporiščem tako premlati, da revež več dnij ni mogel z roko ganiti. Deček zakliče na pomoč, na kar pritekó vojaki s svojih straž ter odvedó na sodnikovo povelje pretepenega in nedolžnega dečka v zapor, Grma pak pusté prostega, dasiravno so pozneje vojaki sami prefektu zatrjevali, da Božič ni zakrivil prav čisto nič, in ga je pijanec Grm napal iz gole zlobnosti.

Prefekt se je podal drug dan na rotovž ter protestiral proti surovosti, zahtevajoč za dijaka popolno zadoščenje. Pred sodnika poklicani Grm ni tajil svoje krivde; zato so ga odvedli v zapor, dasi se je branil na vse kriplje; le toliko je izprosil, da ga niso odvedli v zapor javno, ampak skrivoma.

A par ur za tem ga je že prefekt videl sedeti pred njegovo hišo.

Sedaj je bil med dijaki ogenj v strehi. Videli so jasno, da jih v šoli za vsako razposajenost kaznujejo najostreje, da pa nasprotno pri sodniku ne dobé zadoščenja, če jim stori kdo krivico. Še več! Videli so, da sodnik surovosti meščanov nikakor ni kos. Zato so se zbrali 2. septembra, lotili se Grma ter ga s kameni nagnali. »Storili mu pa niso toliko hudega — to so zopet besede prefektove — kakor je ljudstvo pozneje hrup zagnalo. Tudi zdravnik, ki je preiskoval njegove rane, je dejal, da se mu ni zgodilo toliko hudega, kakor je ljudstvo vpilo.«

Nastal je vrišč in vojaki pritekó od vseh stranij vkup. Ko dijaki to vidijo, se spusté v tek; toda vojaki dobé dva od njih v pest in ju vtaknejo v luknjo.

A ravno ta dva nista bila pri tej stvari prav nič prizadeta, ampak prišla le slučajno blizu. Jeden od nju, neki Kušlin iz Kandije, celò dijak ni bil; drugi, Nikolaj Delinec, je sicer bil dijak, »a popolnoma nedolžen«. Med vriščem se je mudil pri nekem častniku Palffyjevega polka, kar je ta pozneje tudi s svojim podpisom potrdil. Odšel je proti domu, ko se je že ves hrup polegel in so se razsajalci razkadili na vse vetrove. Celò oba Grma, oče in sin, sta dejala vpričo dveh duhovnikov, da ne vesta za gotovo, je-li bil Delinec navzoč, ali ne. Zanikavali so njegovo navzočnost tudi drugi meščani; zanikavali so jo dijaki, ki so sprožili ta hrup, ter so se obtožili tudi prefektu svoje krivde. Zato so oba vjetnika, Kušlina in Delinca, že drugo jutro še o mraku izpustili iz ječe.

Ta dan slučajno ni bilo prefekta doma. Vrnil se je še le čez dva dni, 4. septembra, v samostan.

Po polnoči 5. septembra se je stepla zopet velika množica vojakov in meščanov vkup; ukazalo se jim je namreč nekoliko dijakov vloviti; če bi bilo treba, dvignejo naj jih s silo s postelj. In res so vzeli najprej ona dva: Delinca in Kušlina, dalje Kušlinovega brata (šestošolca), tretješolca Josipa Garzarollija in drugošolca Jakoba Štreklja in Franca Haana, (ta zadnja dva so našli speča na travniku blizu njunega stanovanja). Vsi ti so bili razven Štreklja kaj slabi dijaki, kojim je bila šola zadnja briga. V katalogih je zabeleženo, da je bil Delinec pretepač in zabavljač, Kušlin ponočnjak, tretješolec Garzarolli pa pijanec in vzor falota.

Komaj se je drugo jutro dan storil, šel je prefekt k sodniku ter zahteval od njega, naj mu izroči zaprte dijake, da jih zasliši in kaznuje vsacega po njegovem zasluženju. A sodnik je odgovoril, da so dijaki zaprti, ne ker je on to ukazal, ampak na povelje glavarjevo, toraj jih tudi on nima pravice izpustiti.

Za dijake predobri prefekt se je podal od sodnika k glavarju, ki ga je pa to pot osorno sprejel. Rekel mu je, (ne sam, ampak po jednem svojih slug), da o tej stvari ne bo z nobenim človekom prej govoril, dokler ne bodo dijaki javno kaznovani. — Jedino, kar je prefekt mogel storiti, je bilo, da je protestiral proti temu, češ, da prva gosposka za dijake je on, in nihče drugi; ta pravica mu je zagotovljena v cesarskih privilegijih.

Ob devetih so pripeljali Delinca in Kušlina iz ječe in ju odvedli pred glavarjevo hišo, kjer so vpričo vseh meščanov našteli vsacemu po trideset na zadnjo oplat. Navzoč je bil tudi glavar.

Če smemo verjeti prefektu, po čegar zapiskih je to posneto, zdela se je ta kazen celò meščanom prehuda, škripali so neki z zobmi, proklinjali grdo postopanje glavarjevo ter ga obsipali z najgršimi priimki. Najbrže pa so veljale psovke, če jih je bilo sploh kaj slišati, dijakom in njihovemu rogoviljenju.

Po izvršeni eksekuciji je poslal glavar prefektu vest, da je stvar sedaj končana, da pa Delinec in Kušlin ne smeta dobiti spričeval, Delinec mora vrhu tega plačati še Grmovega zdravnika. Prefekt zdaj že lahko pride k glavarju, če hoče.

Seveda je bil le-ta užaljen ter le kratko odgovoril: »Sedaj nimam več vzroka za to. Gledé spričeval pa bom storil, kar mi bo vest velela.«

Dijaki so ostali med tem seveda v ječi, razven Haana, ki ga je dal glavar izpustiti kot nedolžnega, in Garzarollija, ki jo je, kot najpremetenejši med vsemi, popihal iz ječe. 6. septembra so izpustili pa tudi druge. Delinec je moral plačati Grmu šest goldinarjev za puško in še tisti dan zapustiti mesto. Glavar je kot direktor gimnazije izključil vse zaprte, a tudi dva druga, ki sta jo še o pravem času popihala ter vsaj šibam odtekla.

Da bi zaprečil izključevanje še o pravem času, pisal je prefekt glavarju še jedenkrat prav energično pismo; a glavar se ni dosti zmenil zanje. Na svojo odgovornost in v svojem imenu je dal nabiti imena izključenih dijakov na črno desko v gimnaziji.

A prefekt ni miroval. Da zve vse natanko, kaj in kako se je ž njimi godilo, zaslišal je izključene dijake ter izvedel, da se živa duša ni mudila s preiskavo njihove zatožbe, da niso zaslišali ne jedne priče (niti zanje, niti proti njim), da so jih obsodili v ječo, v šibanje in izobčenje proti vsem človeškim pravicam.

Tako so dijaki pripovedovali, prefekt pa je rad to slišal. Nedolžni so bili po njegovem prepričanju seveda vsi.

Nazadnje je naznanil prefekt vso to stvar c. kr. deželnemu glavarstvu v Ljubljani, ki je novomeškemu glavarju zaukazalo, naj se opere.

Ta je to storil. Iz njegovega zagovora pa so v Ljubljani spoznali, da sta se pregrešila oba, glavar in prefekt, in dobila sta od svoje gosposke vsak svoj ukor. Prefektu so očitali, da mu je bilo več za obilo število dijakov, kakor za njihovo kakovost, da je preveč popustljiv in da se zaradi tega prigodi toliko neredov, o katerih bi gotovo ne bilo slišati, če bi postopal strogejše.

Priporočali so mu zatorej za prihodnje večjo odločnost in malo ostrejše nadzorovanje dijakov.

Okrožnemu glavarju pa je odvrnila deželna gosposka, da se prizadeva sicer v svojem poročilu oprati se, da pa je vendar iz vsega jasno, da ni postopal, kakor bi bil moral, da se je rabuka vršila v septembru, on pak da jo je dal natančno preiskovati še le v oktobru in še le potem, ko je že prejel poziv od gosposke, naj se zagovarja. Dejala mu je, da si ne more kaj, da ne bi dala tudi njemu ukora ter mu priporočala, naj postopa v prihodnje zmerneje in z večjim premislekom.

Za prefekta je bilo očitanje, da je premehek, kaj britko in hotel ga je s svojih ramen zvaliti; hotel je dokazati, da je jedini glavar vsega nereda kriv. Poslal je deželnemu glavarstvu jako obširen zagovor v Ljubljano, od koder mu pa še odgovorili niso.

Stvar je bila s tem pri kraju.

§ 4. **Pravda za letno plačo treh sto goldinarjev.**

Prefekti prvega četrtstoletja novomeške gimnazije so imeli res prav težavno stanje. Najbolj jih je užalilo pa to, da so jim delali krivico tudi mestni očetje, ki so se vendar tako krčevito za to poganjali, da dobé gimnazijo, ki jih je — vsled požrtvovalnosti frančiškanov — stala jako malo, skoraj nič. Za 300 goldinarjev so frančiškani ne le poučevali, ampak preskrbljevali tudi vse, kar je bilo v šoli potreba: kredo, gobe, papir, knjige itd. Onih 300 gld. je teklo meščanom iz Lenkovičeve mostovine, ki jim je prinašala seveda mnogo večje dohodke. Ž njimi so plačevali lahko teh 300 gld. in onih 230 gld. tako zvanega »Remanenzgeld«-a, in še je preostajala mala svota.

Toda že prvo leto so imeli frančiškani z dogovorjenimi 300 gld. velike sitnosti in težave. Šolsko leto je minulo, ne da bi se mestni zbor frančiškanov spomnil. Še za one funte mesa, ki jih je obljubil pošiljati v samostan, je moral prefekt v enomer pritiskati. Z velikim trudom so frančiškani naposled menda iz mestnih očetov vendar izžulili, kar jim je šlo. Tudi drugo leto ni bilo boljše, tretje (l. 1749.) pak so ustavili meščanje plačevanje popolnoma.

Frančiškani so pritiskali in pritiskali za plačo, toda zastonj: posebno od leta 1751. dalje jim je splavalo po vodi vsako upanje, da se jim bode zgodila pravica; splavalo jim je zaradi slabega

gospodarstva z mestnim denarjem. Ker mestni očetje niso znali, ali pa ne hoteli dobro gospodariti, sekvestrovala jim je vlada mostovino, ki je bila takrat v zakup dana za 600 gld. Ti novci so tekli v mestno blagajnico. A namesto da bi opravljal mestni sodnik ž njimi mestne dolžnosti, prilastil si jih je kot svojo plačo, dokler mu niso prišli na sled. Slabo gospodarstvo se je kazalo povsod, kamor je človek pogledal. Cesto od mesta do Bršljina, ki jo je moralo mesto popravljati, zanemarili so tako, da se ni bilo mogoče po nji voziti. Zato je zaukazala višja gosposka, reprezentacija, tadanjemu deželnemu nadzorovatelju cest (landschaftlicher Strassen-Reparations-Commissär) Wussetu, naj pobira najemščino mestne mostovine (600 gld.) ter uporablja preostalino čez cesarski davek (Remanenzgeld 230 gld.), toraj 370 gld., za popravo cest in sicer štiri leta.

S to cesto, katere pa v istini niso popravljali, so se izgovarjali Novomeščani že leta 1749., ko so frančiškani zahtevali od njih dogovorjeno letno plačo. Ko prefekt ni hotel odjenjati, spustili so se na pot laži. Ovadili so prav po krivem frančiškane, da zahtevajo plačo, d a s i t u d i n e p o u č u j e j o. Na ta način so skušali zvrniti stroške za vzdržanje gimnazije na samostan, ki se je toliko žrtvoval zanje. To je bila pač skrajna naivnost, o kateri vrh tega človek tudi ne more razumeti, kakošen uspeh so si obetali Novomeščani od nje. Saj se je vendar lahko dognalo, poučujejo-li frančiškani ali ne.

Reprezentacija je pozvala frančiškane, naj se opravičijo, zakaj ne poučujejo več. A mesto zagovora so le-ti poslali gimnazijske kataloge v Ljubljano.

Predno pa se je ta stvar v Ljubljani rešila, je bila mostovina, s katero so mestni očetje doslej frančiškane plačevali, že v sekvestru in za popravo ceste v Bršljin odmenjena. To je bil jedini denar, ki bi bil Novomeščanom pri tadanjih denarnih zadregah preostajal za gimnazijo.

Kaj storiti? Gospodje v Ljubljani so se prenaglili, ker so jedini izdatni mestni dohodek odmenili če tudi že za potrebno, vendar pa ne za najpotrebnejšo stvar, bili so v hudih kleščah. Niso si vedeli pomagati. Da bi stvar vsaj malo zavlekli, veleli so namestniku okrožnega glavarja, Sigmundu pl. Breckerfeldtu [1], naj to stvar natančno preišče.

[1]) Ta mož je najbrže tisti Breckerfeldt, ki je spisal ono v uvodu med viri (št. 9.) navedeno »Histor.-topogr. Beschreibung von Rudolfswert.«

Ta je poročal za frančiškane prav ugodno; hvalil jih je, češ, da so imeli v šoli vedno zeló dobre uspehe in da jim niti na misel ni prihajalo prejenjati s poukom. Njim se ne more prav nič očitati, pač pa je mesto ustavilo plačo l. 1749.

Seveda, zagovarjali so se Novomeščani: že prej je šla trda za onih 300 gld., odkar pa je višja gosposka vzela l. 1751. mostovino, je do malega nemogoče plačevati jih. Res je, od samostana se nikakor ne more zahtevati, da bi zastonj poučeval in vrhu tega nosil še šolske stroške; a ker jih mesto ne more plačevati, plačuje naj izgovorjeno svoto država ali iz svojega, ali pa naj dá zopet mostovino iz rok. Če višja gosposka novomeškemu gospodarstvu res ne zaupa, tekó naj dohodki iz mostovine, ne v mestno blagajnico, ampak naravnost v deželno. Le-ta naj bo plačevala cesarski davek (Remanenzgeld) in frančiškanom obljubljeno plačo ob jednem z ostalim dolgom.

Tak je bil nasvet mestnega zbora.

V Ljubljani se niso posebno oveselili. Spoznali so, da so se zelò prenaglili, ko so za šolske potrebe namenjeni fond odločili za popravo ceste. Bili so v veliki zadregi. Kaj storiti? Vpraševali so se, ni li zaslediti nikjer nobene ustanove, ali sploh kacega kapitala, ki bi se za silo dal uporabiti za šolo? Breckerfeldt je svetoval: ker bo v štirih letih cesta popolnoma popravljena, naj se bo mostovina čez štiri leta uporabljala zopet za to, za kar je bila namenjena, za gimnazijo. Preostajalo bo celò vsako leto še 70 gld., s to preostalino naj se plačuje dolg, ki se je med tem pri frančiškanih natekel že na 1102 gld. 45 kr.

A ta nasvèt se ni izvršil, ne vémo, zakaj ne.

Frančiškani so poslali zaradi tega l. 1755. dva svojih bratov na Dunaj do cesarice k avdijenci. Imelo je to vsaj toliko uspeha, da je cesarica ukazala dvornemu komisarju grofu Hohenfeldu, ki je bival ravno takrat v Ljubljani, naj stvar preišče. A ta mož za to ni bil sposoben, o šolskih stvareh ni vedel čisto nič; vrhu tega so ga še oplašili gospodje pri reprezentaciji v Ljubljani, kjer so ustrelili onega velikega kozla, čez katerega sedaj niso mogli več skočiti.

Stvar je zopet zaspala. Sicer je dobil glavar Erberg povelje, naj natančno preišče aktiva in pasiva Novega Mesta, a ta mož je bil sila len, vrhu tega tudi sovražnik šole. Storil ni nič.

L. 1758. je poslal provincijal svojega tajnika Matisa Seldererja na Dunaj stvar še jedenkrat podrezat.[1] Ta dosegel je toliko, da je Erberg vsaj do polovice leta dokončal naročeno mu delo: popis aktivov in pasivov Novega Mesta.

Tako v kozji rog gnana ljubljanska reprezentacija je iskala na vse kriplje, kje bi našla denar, da zadovolji ž njim gimnazijo. Kar se posreči jednemu teh gospodov zaslediti pravo pot.

Pred mnogo leti je ustanovil Ljubljančan Andrej Kren z 1800 gld. dve dijaški ustanovi, vsako po 45 gld. Pravico oddajati jo je imel ljubljanski mestni svèt; ta pa se je te sitnosti odkrižal ter si pridržal le pravico vredne dijake predlagati. Sčasoma pa je tudi na to pravico pozabil in isto tako se tudi za Krenovo ustanovo ni zmenil živ krst več. Bila je popolnoma pozabljena. Kam pa je izginila in kam so tekle obresti? To izvohati se je posrečilo v škripcih tičéčim uradnikom pri reprezentaciji. Dognali so, da se je ustanovni kapital pred več leti posodil nekemu baronu Schwitzu, ki pa je na plačevanje obrestij tudi pozabil. Ker je bil kapital naložen pri deželni gosposki (Landeshauptmannschaft) in ga je ta izposodila, zato ji je ukazala cesarska gosposka (Repraesentation und Kammer), naj iztirja Schwitzu posojeni denar z obrestmi vred. Gospodje pri reprezentaciji so se na ta način izkobacali iz velike zadrege. Toda iztirjanje je bila težavna stvar, ker so se zahtevanemu plačanju tako velike svote Schwitzovi pravni nasledniki upirali seveda na vse kriplje. V tem je minulo celo leto, in ker je cesarska vlada na Dunaju upoznala, da utegne minuti še marsikatero leto, predno se bo storila frančiškanom pravica, zato je ukazala — ne novomeški občini — ampak deželni gosposki, naj izplačuje gimnaziji izgovorjenih 300 gld. iz deželne blagajnice, in to toliko časa, dokler ne bode pravda za Krenovo ustanovo končana.

Tako je dobila gimnazija vsaj letni donesek 300 gld., za 2600 goldinarjev dolga pa, ki se je za frančiškane med tem z obrestmi vred nabral, je cesarica velela počakati; plačali se bodo pozneje.

Mestna občina se je tem potom iznebila obljubljenega letnega doneska, iznebiti pak se je hotela celò onih 12 funtov mesa vsak teden. S početka so spolnovali mestni očetje vsaj to svojo dolžnost,

---

[1]) Chron. II. 117.

a ko so čutili, da jim bodo višje gosposke odvzele z ramen letni donesek 300 gld., ménili so, da je prilika ugodna, otresti se tudi te dolžnosti. Toda došel je ukaz, da morajo vsaj to malenkost žrtvovati za gimnazijo. Iz tega se jasno vidi, da mestni očetje že pri podpisovanju ustanovne gimnazijske pogodbe niso imeli resne misli plačevati dogovorjene svote.

Leta 1759. se je pravda vendar naposled za samostan še precèj ugodno zvršila. Po velikih ovirah in zadržkih so gosposke naposled zračunile, da je Krenova ustanova narasla na 7874 gld., ki jih morajo Schwitzovi nasledniki plačati. Ta svota se je razdelila tako, da se je ustregło ustanoviteljevemu namenu, ob jednem pak tudi Novomeščanom. 2000 gld. so odločili za ustanovo Krenovo, ostalih 5874 gld. pak so na obresti naložili za gimnazijo. Novci so se takrat obrestovali po pet odstotkov; zato je prejemal samostan mesto 300 le 293 gld 42 kr.

V samostan pošiljano meso najbrže ni bilo najboljše; pritožbe zarad tega so se ponavljale leto za letom. Ko so napravili za mestno gospodarstvo oni »Domestikalsystem«, premenili so občinsko dolžnost, po kateri so imeli pošiljati vsak teden po 12 funtov mesa, v davek, in sicer tako, da je plačeval mestni zbor namesto mesa od l. 1760. dalje po 19 gld. 53 kr. na leto. S tem se je ustreglo tudi frančiškanom, katerim se odslej za plačilo ni bilo več treba z mestnimi očeti pričkati. Seveda so bili tudi pri tej premembi na škodi. Že par desetletij za tem je veljava denarja močno padla in 19 gld. 53 kr. je zadostovalo komaj za jeden mesec za nakup mesa.

Kaj pa se je zgodilo z onimi 2600 gld., ki jih je ostalo mesto samostanu na dolgu? Dobil jih ni samostan nikoli; prosil je še parkrat zanje, toda neugodne denarne razmere, mestne in državne, so stvar tako zavlekle, da se je naposled do dobra pozabila, in so frančiškani odjenjali od svoje tirjatve.[1])

S takimi križi in težavami se je morala boriti mlada gimnazija. Meščani so se skazali pač malo hvaležne, da se jim je po požrtvovalnosti frančiškanov ustanovila gimnazija. Ko bi je ne bilo, prišlo bi, kakor je preračunil frančiškanski kronist, za najmanj 25.000 gld. denarja vsako leto manj v Novo Mesto, kar je bilo zanje pač dober priboljšek.

---

[1]) Chron. II. 126.

§ 5. Gimnazijsko poslopje.

Za novo gimnazijo je kupilo mestno starejšinstvo malo hišico in vrt nekdanjega mestnega sodnika Fričko-ta. Ta realiteta je stala 2000 gld.[1])

Ta prvotni tempelj vednosti in znanosti je bil pač jako skromen, dasi je imel že tedaj jedno nadstropje, s katerega so dali meščani napraviti mostovž na kór frančiškanske cerkve, da so profesorji hodili lahko po njem takoj iz samostana čez kór v gimnazijo. A mostovž ni tako dobro služil, kakor so pričakovali frančiškani, ki so si ga nalašč izgovorili; že čez dve leti (leta 1748.) so ga dali podreti iz več vzrokov; delal je v cerkvi (v kapelici sv. Frančiška) preveč teme; škodoval je orgljam, posebno pa, ker so se po tem mostovžu plazili tatovi v cerkev in v samostan ter odnesli že nekatero stvar.[2])

Da so bile šolske sobe kaj skromne, o tem nas uveri neko poročilo iz leta 1785., katero pravi, da so dali na mestne stroške popraviti v jedni od teh t l a k i z i l a i n k a m n a (Estrich). Sobe toraj niso imele pôda. Z nova narediti so dali takrat tudi zimska okna. To je bilo kaj potrebno, kajti za kurjavo gimnazije mestni očetje niso imeli novcev, a tudi vlada ni marala za to nič potrošiti. Dijaki so morali za kurjavo sami skrbeti; toda, ker so bili večinoma sami reveži, in je bilo še teh malo, prezebovali so, da so jim zobje drgetali. Še-le l. 1799. je dobil prefekt iz šolskega zaklada prvikrat nakazanih 168 gld. za kurjavo.[3])

Konec stoletja je bilo to poslopje že kaj slabo. Neki popis okrožnega glavarstva pravi o njem: »V prvo nadstropje, kjer se nahajajo latinske šole, se gré po groznih stopnicah, ki so lestvi še najbolj podobne in jednako nevarne za učence in učitelje. Za šest latinskih šol je le pet sob, toraj se morajo učenci različnih razredov poučevati v jedni in isti sobi. Prvega nedostatka (to se pravi stopnic) ni kar nikakor odpraviti, drugemu pa bi se pomoglo, ko bi se velika soba, v kateri se vršé javni izpiti, s steno predelila, ter se naredila vanjo še jedna vrata. A ker je velika soba za izpite in razdeljevanje premij neizogibno potrebna, se tudi temu ne bode dalo lahko opomoči; to bi bilo le tedaj mogoče, ko bi sosed hotel

---

[1]) Novomeški arhiv.

[2]) Arhiv novomeške gimnazije in Chron. Rudolfsw. II. 480.

[3]) Ibid.

odstopiti kos svojega zemljišča.« A to se ni zgodilo in gimnazija je ostala še nadalje, kakoršna je bila. Pozabiti se ne smé, da so stisnili v gimnazijsko poslopje l. 1778. tudi normalko.

Vojskini hrum Napoleonove dôbe je zadušil tožbe o tesnosti normalke in gimnazije. L. 1809. so prišli Francozi v deželo, ki so skrčili gimnazijo na tri, prvo leto celò na dva razreda. Ko so se vrnili Avstrijanci, uravnali so gimnazijo zopet po starem. Imela je zopet po pet razredov, kakor pred francosko dôbo, a ne dolgo; naučni načrt od leta 1819. jo je prestvaril v šestrazredno. A v gimnazijskem poslopju je bilo le pet sob; zato se je moral jeden razred (sintaksa) vseliti na rotovž, kjer pa je bila že dekliška šola. Poslopje se je moralo toraj vsakako razširiti. Zgodilo se je to l. 1821.

Dotlej je imelo le jeden trakt, oni, ki gleda k frančiškanski cerkvi. V ta tesni prostor so bili zgneteni štirje normalni, in je bilo zgnetenih šest latinskih razredov. Ta tesnoba je bila škodljiva uku in zdravju. Zato so sezidali l. 1821. še drugi trakt z dvema sobama pri tleh in dvema v prvem nadstropju. A ker so pri zidanju pozabili na stranišča, morali so končnima sobama pri tleh in v prvem nadstropju odzidati vsaki po jedno okno in ta prostor porabiti za imenovano potrebo.

Zopet predelano je bilo gimnazijsko poslopje l. 1853. in sicer ponajveč vsled prizadevanja in požrtvovalnosti slovenskega mecena, ljubljanskega škofa Antona Alojzija Wolfa.

Od leta 1848. dalje je jelo namreč semenišču primanjkovati duhovniškega naraščaja. Plemeniti škof je ugibal, da bi postalo v tem boljše, če bi šestrazredna novomeška gimnazija postala popolna višja gimnazija. Ministerstvo je bilo pri volji tej želji ustreči, a za osem razredov ni bilo prostora v malem poslopju. Moralo bi se toraj povečati, toda v ta namen ni hotelo šteti denarja ne ministerstvo, ne mesto; mesto pač zato ne, ker ga ni imelo.

Tu je napel A. A. Wolf vse svoje žile ter z okrožnico do duhovščine svoje škofije spodbujal k prostovoljnim doneskom v ta namen; on sam je podaril 1000 gld. Mesto je obljubilo 1500 gld. v denarjih, v blagu pa toliko, da je bilo to vredno druzih 1500 gld. Nameravalo se je vse poslopje za jedno celo nadstropje vzdigniti.

Navdušenje za to podjetje je bilo veliko, celò preveliko, in zato se je v kratkem samo sebe ujedlo. Čez par mesecev na višjo gimnazijo že nihče mislil ni, kajti vsak je bil prepričan, da tolike svote, kakor je je bilo treba (13.000 gld.), nikakor ne bo mogoče

spraviti skupaj. Vrhu tega so se nahajali tudi ljudje, katerim razširjenje gimnazije nikakor ni bilo po volji.

Videti je bilo, da bo vsa stvar popolnoma zaspala, kar se oglasi — najbrže vsled prizadevanja škofa Wolfa — naučno ministerstvo z odlokom od 3. junija 1852., s katerim je ukazalo gimnazijsko poslopje, toda le oni del, ki je obrnjen proti frančiškanski cerkvi, povišati za jedno nadstropje. Stroški so se vsled tega zmanjšali na 6502 gld. 46 kr. Ob jednem pa se je moralo tudi v samostanu preskrbeti nekoliko novih sob in pohištva za profesorje, kajti tudi profesorjev ministerstvo ni maralo dati svojih, ampak hotelo je višjo gimnazijo dovoliti le proti temu, da prevzamejo pouk profesorji frančiškani, katerim je plačevala vlada za njihov trud le po 50 gld. na leto, med tem, ko so posvetni profesorji imeli po več sto gldinarjev plače.

Provincijal je tudi v to privolil, kajti samo šest razredov, kakor doslej, ni smela nobena gimnazija več imeti, ampak z dosedanjimi šestimi se je morala združiti tako zvana filozofija (sedanji sedmi in osmi razred). Ali celo gimnazijo, ali pa samo pol, šestrazrednih novi naučni načrt ni poznal. Provincijal je bil prisiljen udati se vsem zahtevam ministerstva in to že samo z ozirom na frančiškanski red, kateremu vzdrževanje sedmega in osmega razreda samo za frančiškanske gojence ni bilo več dovoljeno. Stroške za gimnazijsko poslopje in za prireditev nekaterih sob v samostanu so izračunili nekaj nad 9500 gld.

Tudi mestnemu zboru je moralo biti mnogo do tega, da mesto dobi višjo gimnazijo; zato se je ponudil prevzeti vse te stavbe, če se mu dá, kar se je po deželi nabralo v ta namen, drugo bo nosil sam. Škofovega daru je bilo 1000 gld., prostovoljni doneski (celò iz drugih provincij) so znašali 3858 gld. 48 kr. Toda prerevna občinska blagajnica bi se dela kar nikakor ne bila mogla lotiti. Tu ji je naposled prišlo ministerstvo na pomoč. Da se ustreže tolikim željam, dovolilo je iz verskega in šolskega zaklada 1641 gld. 12 kr., ter tako omogočilo zidanje.

Današnje lice pa je zadobilo gimnazijsko poslopje še-le l. 1871., ko so tudi stranski trakt, v katerem se nahaja sedaj biblijoteka in jedna šolska soba, vzdignili za jedno nadstropje, kar je stalo 4515 gld. 13 kr.[1]) Naslednje leto so postavili tudi stolpič s šolskim zvoncem nad glavni vhod; nahajal se je prej na voglu proti cerkvi.

[1]) Chron. IV.

§ 6. Število in imena razredov.

Novomeška gimnazija je štela od svojega početka pa do l. 1776. po šest, od l. 1776. do prihoda Francozov po pet, l. 1811. in leta 1812. dva, leta 1813. in 1814. tri, po odhodu Francozov od l. 1814.—1815. po štiri, od l. 1816.—1819. po pet, od l. 1820. do l. 1853. po šest in od l. 1854. do danes pa osem razredov.

Ravno tako pogosto in še pogostejše so se menjavala imena razredov. Stvar je deloma že sama na sebi zanimiva, zato navedimo ta imena tako, da pričenjamo po tadanji navadi z najvišjim razredom. Nižji trije, od leta 1820. dalje pa nižje štirje, so se zvali gramatikalni razredi, gorenja dva pa humanitetna.

Leto		Imena razredov:					
od	do	VI. razred:	V. razred:	IV. razred:	III. razred:	II. razred:	I. razred:
1746	1776	rethorica	poësis	syntaxis	grammat.	principia	parva
1776	1777	—	prima hum. cl.	secunda hum. cl.	grammat.	principia	parva
1777	1787	—	prima hum. cl.	secunda hum. cl.	suprema	media	infima gram. cl.
1787	1807	—	poësis	rethorica	syntaxis	grammat.	principia
1807	1810	—	secunda hum. cl.	prima hum. cl.	tertia grammat. cl. sive syntaxis	secunda gram. cl.	prima gram. cl.
1811		—	—	—	—	prima gymnasii classis	secunda gymnasii classis
1812		—	—	—	—	classis humanit.	classis grammat.
1813		—	—	—	hum. cl.	prima grammat.	secunda gram. cl.
1814		—	—	—	suprema grammat.	secunda grammat.	prima gram. cl.
1815		—	—	prima hum. cl.	syntaxis	secunda grammat.	prima grammat.

Leto		Imena razredov:					
od	do	VI. razred:	V. razred:	IV. razred:	III. razred:	II. razred:	I. razred:
1816	1820	—	secunda hum. cl.	prima hum. cl.	tertia grammat.	secunda grammat.	prima gram. cl.
1820	1853	secunda hum. cl.	prima hum. cl.	suprema gram cl.	tertia gram. cl.	secunda gram. cl.	prima gram. cl.

Leta 1853. so dobili razredi po novi gimnazijski organizaciji ista imena, kakoršna imajo še danes, ali bolje rečeno nobenih, ker se samo štejejo.

Novomeščani so se nekaterikrat potegnili tudi za to, da bi dobili tako zvani »humanistični studium« ali filozofična dva razreda, sedmo in osmo šolo, kakor so jih imela mnoga druga mesta; posebno l. 1807. so bili te stvari več kot gotovi. A ker niso hoteli za to višjo šolo nič šteti, ampak jo ménili tako zvrniti na rame frančiškanov, kakor so to storili z gimnazijo, dobili je niso nikoli.

§ 7. **Učni načrti.**

a) Država vzame gimnazijo pod svoj vpliv.

Pri ustanovitvi gimnazije se cesarska vlada ni vtikala niti v disciplinarne niti v poučevalne stvari, dasitudi se je prizadeval že Karol VI. vplivati na gimnazije, ki so bile skoro vse v duhovskih rokah. V zadnjih letih Karolovega cesarovanja pak se je vnel boj med jezuviti in gospôdo po cesarskih pisarnah; le-ta je jela zbirati nedostatke posebno po jezuvitskih učilnicah ter stopila s to zbirko pred cesarja. Leta 1735. (16. novembra) je izišel cesarski patent, ki je dejal jezuvitske šole prvikrat pod državno kontrolo. Vendar je ostalo še vse pri starem.

Večji uspeh sta imela patenta Marije Terezije od 16. oktobra in 24. novembra 1747. leta. Zahtevala sta med drugim tudi gojenje zgodovine, grškega jezika in aritmetike že v spodnjih razredih in prikrajšanje počitnic.

Novomeška gimnazija se na ta patenta ni ozirala, in vlada najbrže v tako mladi gimnaziji tudi ni pritiskala na nju izvršitev.

Odločnejša pa je bila resolucija od 21. junija 1752: »Instruction wegen der künftigen Einrichtung der humanistischen und philosophischen Studien.«

Največji nedostatek na tedanjih jezuvitskih šolah je bil, da so poučevali zgolj mladi ljudje, ki so ravnokar sami zapustili šolske klopi; pa še teh niso pustili jezuviti dolgo pri tem poslu; komaj so se šole nekoliko privadili, pošiljali so jih po drugih opravkih. Šola je bila zanje le nekaka vežbalnica za važnejše posle. — Imenovana resolucija je ta nedostatek strogo prepovedala.

Dotedanji pouk je bil zgolj mehanično učenje na pamet. Prepovedal je tako učenje sicer že patent od l. 1735., toda brez uspeha. Resolucija je to z nova prepovedala ter predpisala tudi, kaj naj se bo poučevalo odslej. Razven latinščine so se učili doslej druzih predmetov kaj malo; malo zemljepisja in še tega še le v peti šoli, malo aritmetike v šestem, toraj še le najvišjem razredu, nič pa ne zgodovine, k večjemu malo cerkvene, nič naravoslovja ali drugih realij.

Latinščini je pustila sicer Marija Terezija še nadalje ono odlično mesto, ki ga je imela v prejšnjih časih, zraven nje pa je zahtevala tudi gojenje materinega ali nemškega jezika. Seveda je veljala nemščina tudi v Novem Mestu kot materin jezik. Gojiti se je morala zlasti v višjih razredih jednakomerno z latinščino. Učni jezik je bil do l. 1752. tudi v najnižjem razredu latinski. Iz latinske slovnice so se učili latinščine. Marija Terezija je ukazala, da se sme goditi to k večjemu le še jedno leto, dokler ne bo namreč natiskana nemško-latinska slovnica; po tej se bo učilo po vsej Avstriji.

Sicer pak je prepustila sestavo šolskega reda, koliko ur naj se poučuje ta ali oni predmet, v katerem obsegu itd. za sedaj še prosti volji in določbi oo. frančiškanov.

Po druzih gimnazijah so se učili tudi grščine in to že v spodnjih razredih, frančiškanski definitorij pa je sklenil l. 1747. s tem predmetom kot nepotrebnim se ne ukvarjati. Pri tem je ostal tudi še po resoluciji od l. 1752. Zató je vlada dregnila prefekta novomeške gimnazije še posebej, naj pové, kaj misli o grščini, da je ne dá poučevati; če že drugim ni potrebna, koristila bo vsaj onim, ki se bodo poprijeli bogoslovskih študij. Pové naj, namerava-li poučevati ta predmet ali ne; če tega ne more storiti, poroča naj vsaj, kako bi se brez velicih stroškov uvel tudi na novomeški gimnaziji ta pouk, kajti bilo bi vendar neprilično, ko bi morali dijaki hoditi ravno zarad tega v drago tujino.

Pri objavljenju te resolucije je bila vladi mlada novomeška gimnazija še posebno na mari, postopala je prav varno in previdno.

Zato je naročila prefektu, naj poroča, je-li izvršljivo, kar se mu ukazuje ali ne, morebiti katere zahteve ne ugajajo razmeram novomeške gimnazije.

Prefekt je temu pozivu odgovoril obširno in določno: če le katera, more se novomeška gimnazija ravnati po doposlanih ji ukazih.

Zato je dal poučevati tudi aritmetiko odslej po vseh razredih, isto tako se je ravnal po predpisih gledé druzih predmetov.

Sedemletna vojska s pruskim kraljem Friderikom II. je obrnila vso pozornost avstrijskih državnikov od notranjih stvarij vun na Prusko. Komaj pa so sklenili mir, izdala je vlada l. 1764. nov in natančen učni načrt, prvo instrukcijo za avstrijske gimnazije. Stopila je že popolnoma odločno kot jedina za šolstvo merodajna moč na dan. Določila je za vsak razred posebej predmete in njihov obseg. Nemški jezik je dobil tisto pravico, kakor latinski, celò prevladoval je. Najimenitnejše na tem navedenem naučnem načrtu pa je bilo, da je napovedal dosedanji jezuvitski zistemi in metodi odločno vojsko.

b) Načrti od leta 1775 in 1776.

A tudi pri tem načrtu niso ostali dolgo. Da jezuvitski načrti niso veljali nič, prepričan je bil vsak, prepričan pa tudi, da novi načrt od l. 1764. ne zadostuje. A kako vstvariti kaj boljšega?

Leta 1774. je uvedla cesarica — vsaj po nekaterih avstrijskih deželah — ljudske šole. Trebalo je gimnazije kolikor mogoče tesno zvezati ž njimi. A kako naj se to zgodi, v tem vprašanju se merodajni strokovnjaki dolgo niso mogli zjediniti. Jedna stranka bi bila najrajše uvedla zopet stari jezuvitski načrt, le da bi ga v malem spremenila in zboljšala; druga in nji nasprotna pa ga je obsodila popolnoma ter želela pouk uravnati po saksonskem ali pruskem vzgledu.

Po mnogih ovirah je izdala vlada l. 1775. vendar nov načrt, ki ga je izdelal profesor Ignacij pl. Hess, a predno je dospel v Novo Mesto, predno so jeli frančiškani poučevati po njem, ga je vlada (čez par mesecev) že umaknila ter ga nadomestila l. 1776. z novim.

Ta načrt je skrčil gimnazijski pouk od šestih let na pet ter zvezal gimnazijo z novouvedeno ljudsko šolo, normalko. Zato se

je dovolil vstop v gimnazijo le tistim dijakom, ki so dovršili normalko. Odjenjal je od prejšnjega načrta iz l. 1764., ki je odkazal nemščini isto pravico v šoli, kakor latinščini, skoro popolnoma ter prestvaril gimnazijo zopet zgolj v vežbalnico za latinski jezik. Vse drugo je bila postranska stvar. Zabičilo se je učiteljem, naj napnó vse žile, da izurijo svoje dijake v tako zelò potrebni latinščini. Govorniške vaje so se zdele v ta namen neizogibni pogoj. Ozirati se je bilo mimo spretnosti v izrazu v prvi vrsti na čistost v govoru in pisanju.

Leta 1781. so izdali latinščini na ljubo celò oster ukaz: V gorenjih dveh razredih se ni smela izreči niti jedna nemška beseda. Da se dijaki uvežbajo v latinščini, so morali profesorji jemati predpisane klasike pridno v roké, vezati latinske naloge z nemškimi, a varovati se pri tem, da pouk ni postal dolgočasen in mrtev. Zaradi razlike so si morali prizadevati, da so mladini vcepljali tudi nekoliko druzih vednostij, n. pr. malo zemljepisja domače dežele, kateremu so smeli v višjih razredih pridejati tudi nekatere politične opazke. Načrt je dalje zahteval, da naj učitelji pripovedujejo dijakom tudi dogodke iz stare zgodovine (pa brez vsake zveze med seboj), zlasti take, ki opozarjajo mladino na poštenje, nesebičnost, velikodušnost in domoljubje Grkov in Rimljanov, ali odličnih móž druzih narodov. Iz nove zgodovine se je priporočalo omenjati po največ cesarje iz habsburške rodovine.

Iz naravoslovja, ki se je toraj v tem načrtu prvikrat uvêdlo v gimnazijo, naj se je povedalo dijakom k večjemu nekoliko o prvinah in kaj o navadnih rastlinah.

Po tem načrtu, ki je jako obširen in obsega celo kôpo najrazličnejših metodičnih določil, so poučevali v Novem Mestu do leta 1807. Vendar so skoraj vsako leto uvêdli kaj novega ter dostikrat posegli nazaj po starih, sicer že odpravljenih določbah, ki pa so se zdele vendar boljše nego nove.

c) Temeljni načrt od leta 1807.

Leta 1807. je izšel dolgo časa piljeni in toliko in tolikokrat predelani novi načrt, ki se bistveno loči od onega iz leta 1776. le v tem, da so učitelji poučevali le posamezne predmete in ne več vseh v jednem razredu. Izdelal ga je dunajski gimnazijski ravnatelj Lang že l. 1804. Novomeški prefekt ga je

dobil 2. januvarija l. 1807. ob jednem s pozivom, naj pošlje kresiji v kratkem imena profesorjev, ki so se oglasili po svojem nagnenju in svoji izvežbanosti za ta ali oni predmet.

Učni red za novomeško gimnazijo je bil ta-le:

Predmeti.	Število ur v tednu				
	na gramatikalnih razredih			na humanit. raz.	
	I.	II.	III.	I.	II.
Početki latinskega jezika	9	9	—	—	—
Latinska slovnica	—	—	9	—	—
Slog, poetika in retorika	—	—	—	9	9
Grščina	—	—	2	2	2
Zgodovina in zemljepis	3	3	3	3	3
Matematika	2	2	2	2	2
Naravoslovje	2	2	2	2	2
Veronauk	2	2	2	2	2
Skupaj .	18	18	20	20	20

Po tem načrtu so poučevali toraj učitelji na avstrijskih gimnazijah prvikrat vsak svoje predmete. Novomeška gimnazija je imela takrat šest učiteljev, predmete so si razdelili tako-le: Prefekt Mauermayer je poučeval veronauk po vseh razredih. Povejmo že na tem mestu, da novomeška gimnazija do l. 1805. za veronauk ni imela posebnega kateheta, dobila ga je še le z letom 1805. Poetiko in retoriko je prevzel v gorenjih dveh razredih Aurelius Hoermann; latinščino v III. in naravoslovje v I. in II. razredu je učil Hugolinus Leiller; latinščino v I. in II. razredu Norbert Dauch, grščino in matematiko Theophilus Zinsmeister, zgodovino in zemljepis pa je po vseh razredih poučeval Maturinus Greil.

Dve leti za tem so pridrli Francozi v deželo; kako so se pri gimnazijskem pouku ravnali ti, se bo povedalo v posebnem poglavju.

Po njihovem odhodu pa se je uvel prejšnji avstrijski načrt, s katerim pa že tudi več niso bili zadovoljni. Komaj so pognali Francoze iz dežele, že se je jela vlada baviti z vprašanjem, bi li ne bilo dobro, ko bi se povrnili nazaj k staremu gramatikalnemu

pouku, to se pravi k načrtu, po katerem je vsak učitelj poučeval vse predmete jednega razreda. Leta 1819. so se res povrnili k njemu. Kakor v vsem javnem življenju, pokazala se je reakcija tudi v šoli. Latinski jezik je dobil ono važnost, kakoršno je imel pred letom 1752. Pogoltnil je drugim predmetom skoraj ves čas. Naravoslovje, ki se je poučevalo od l. 1796.—1807. po vseh razredih, od l. 1808.—1819. pa vsaj v spodnjih dveh (izvzemši l. 1811. in 1812.) je izginilo iz gimnazije popolnoma. Grščina se je sicer še poučevala, toda le v gorenjih dveh razredih.

Ta načrt je veljal skoro neizpremenjen do nove organizacije leta 1849.

§ 8. **Vodstvo gimnazije.**

Najvišje vodstvo in nadzorstvo gimnazije je imel v početku frančiškanski definitorij, l. 1752. pak je izročila vlada to nadzorovanje svojemu uradniku, ki mu je dala naslov šolskega superintendenta. Temu je bil ravnatelj gimnazije, prefekt, odgovoren za vse stvari, ki so se tikale šole.

Superintendent je imel svoj sedež v Ljubljani, vsakako predaleč od Novega Mesta, zato je naložila vlada nadzorstvo novomeške gimnazije že l. 1761. tukajšnjemu okrožnemu glavarju ter mu dala naslov šolskega direktorja. Odslej je bil vsak glavar ob jednem tudi gimnazijski direktor do l. 1848.; le od l. 1790. do 1802. se je dalo gimnaziji toliko samostalnosti, da so izrinili direktorja iz šole ter nje vodstvo zaupali samo prefektu.

Gimnazijski direktor (okrožni glavar) je bil časih učiteljstvu in gimnaziji kaj neprijeten gospod. V notranjih šolskih stvareh je bil njegov upliv v vsem odločilen. Bilo mu je naročeno, strogo paziti na to, se li zvršujejo vsi vladini šolski ukrepi tako, kakor je zahtevala vlada. Zato mu je bilo obiskovati posamezne razrede, najraje nepričakovano; sam je dijake izpraševal, sam se prepričaval o njihovih napredkih itd. Ravno tako nepričakovano je tudi pošiljal k prefektu po zvezke dijakov. Navzoč je bil pri vseh izpitih in pri razdeljevanju daril ali premij ter odrejal, kdo naj zaradi slabega učenja zaostane še jedno leto v razredu, ali se celò izključi, kdo naj dobi darilo itd.

Seveda se je pripetilo marsikaterikrat, da okrožni glavar, ali ni bil prijatelj šole, ali pa ni imel razuma za njene potrebe, kar je prefektom napravljalo mnogo grenkih ur.

Sicer pak je bil duša gimnazije in njen najboljši vodnik ravnatelj, ki se je zval do l. 1848. prefekt.

To službo je opravljal s početka vsakratni gvardijan tukajšnjega frančiškanskega samostana. Pri ustanovitvi gimnazije mu je določil njegove dolžnosti frančiškanski definitorij, l. 1764. pak je izdala cesarska vlada, »reprezentacija in kamora«, še poseben navod za njegovo poslovanje. Zahtevala je od njega, da naj bo vseh na gimnaziji predavanih predmetov popolnoma vešč ter se odlikuje od svojih kolegov po svoji učenosti. Ker mu je dajal ravnateljski posel dovolj opravka, je bil poučevanja oproščen. A sčasoma se je nakopičilo zanj toliko dela, da obeh dolžnostij, gvardijanove in prefektove, ni mogel več zmagovati; zanemarjati je moral jedno ali drugo. Zavoljo tega je l. 1773. odvzel definitorij gvardijanu posel prefektov ter ga naložil bodisi kateremu koli patru. A to je napravljalo časih mnogo sitnostij in težav, kajti odslej se dostikrat učitelji prefektu, ker ni bil njihov gvardijan, niso hoteli pokoriti, češ, da so si v šoli vsi jednaki in vrstniki, kakor v samostanu. Posledica tega je bil prepir. Sicer so določili prefektovo stališče nasproti podrejenim mu učiteljem že cesarski ukazi, a pravega sporazumljenja le ni bilo, dokler ni definitorij izrekel, da je prefekt, če tudi v samostanu vrstnik ali še celò nižji, v šoli vendar prvi med učitelji in njih glava; kar se godi v šoli ali zunaj šole napačnega, je razsojati samo njemu; če se pregreši dijak proti svojemu učitelju, ga ima le prefekt pravico kaznovati, bodisi, da ga dá pretepsti ali zapreti; samooblastno smé učitelj dijaka obsoditi k večjemu na šest udarcev (sex ictus); on, prefekt, deli darila in podpisuje spričevala; o vsem, kar je namenjeno za javnost in gosposke, mora on vedeti.

Dokler so bili gvardijani ob jednem tudi prefekti, prigodilo se je seveda, da je lanski prefekt, ki ga niso izvolili več za gvardijana, postal letos zopet le učitelj; a tudi sedaj, po novi naredbi, je marsikateri prefekt moral popustiti svoje odlično mesto ter stopiti nazaj v vrsto učiteljev. A to ni bilo nikakor spodtakljivo in žaljivo, ampak se je vjemalo z redovnimi pravili pokorščine in pohlevnosti.

Sicer pak se je tudi sedaj še dostikrat prigodilo, da je opravljal gvardijan tudi prefektov posel, a bilo je to odvisno le od njegove dobre volje.

Prefekt je imel vedno dovelj posla; novi naučni načrt od l. 1776. pak mu je naložil še novega; odslej je moral n. pr., če je zbolel kak učitelj, za čas njegove bolezni prevzeti on zanj

poučevanje. Njegova najvažnejša dolžnost je bila seveda nadzorovanje pouka. Način pa, ki ga je vlada predpisovala, pač ni bil najboljši. Navedeno naj bo le, da je klical, če se je hotel prepričati, storé li učitelji svojo dolžnost ali ne, dijake k sebi v pisarno ter jih za hrbtom učiteljev izpraševal iz raznih predmetov, kar ni bilo niti spodbudljivo za dijake, niti častno za učitelje.

Zadnja dva tedna vsacega tečaja je sestavljal naloge; te so za tem izdelovali dijaki vpričo njega. Vpričo njega so se vršile tudi tako zvane »concertationes«. Konec vsacega šolskega leta je pošiljal gosposki zapečatena skrivna poročila o izvežbanosti, pridnosti in natančnosti podrejenih mu učiteljev.

Leta 1793. je došel frančiškanom kaj žalilen odlok. Vzeli so jim vodstvo gimnazije ter odredili, da mora biti v Novem Mestu prefekt vedno le kak kanonik. Iz katerega vzroka je vlada to storila, ni upoznati. Vsakako pak je bil odlok naperjen proti frančiškanom, ki so to nezaupanje tudi prav bridko čutili. Samostanski kronist, ki je zabeležil ta dogodek v samostanski kroniki, se je pritožil proti temu prav trpko.[1]) Čemu naj bi imel li kanonik prednost pred frančiškanskim prefektom, ki je morebiti v šolski službi že osivel? To je frančiškane zelò bolelo in se celò ujemalo ni z ustanovnim pismom Marije Terezije, v katerem je bilo rečeno, da bodo na gimnaziji le frančiškani gospodarji. Mestni zbor je obljubil takrat vso svojo pomoč, če bi se kdaj usiljeval kdo frančiškanom v gimnazijo. Zdaj pa se je to zgodilo. Res je, ukazi Marije Terezije in Jožefa II. so v šolah marsikaj zelò spremenili, vendar je frančiškane bolelo, da so jim na n j i h o v i gimnaziji, ki so jo vzdrževali z občudovanja vredno vstrajnostjo in požrtvovalnostjo, odvzeli prvo mesto ter je oddali kanoniku, o katerem se še vedelo ni, je li prijatelj šole in mladine, ali ne.

A že prvo leto je prineslo užaljenim frančiškanom zadoščenje. Novega prefekta Josipa Strbenca je moral kapitelj odstaviti »ob mala et perversa principia religionis«. Na njegovo mesto je poslal kanonika Mihaela Hoffmanna, dasi tudi so želeli frančiškani to

---

[1]) Natolceval je francoske prekucuhe, češ, oni so bili temu vzrok: »1793., als die verderblichen irreligiösen Ideen französischer und anderer Freiheitsschwindler auch in unseren Gegenden bei den Gebildeten willkommene Aufnahme gefunden und mithin die Franciscaner als Gegner solcher Ansichten auch nicht mehr fähig erschienen, die Jugend dem verkehrten Zeitgeiste gemäss zu erziehen.« Chron. III.

zaprečiti. Hoffmann je ostal prefekt do leta 1808., za njim pa je postal prefekt zopet frančiškan P. Gratus Mauermayer, ki je opravljal ta posel z veliko pohvalo do l. 1826.

V tej dôbi, od početka gimnazije pa do prihoda Francozov, so vodili gimnazijo naslednji prefekti in ravnatelji:

1. *Bogomir Pfeiffer* 1746.— 1748.
2. *Angelin Kobal* 1748.— 1752.
3. *Adolf Bobnar* 1752.— 1754.
4. *Maxim Selder* 1754.— 1755.
5. *Adolf Bobnar* 1755.— 1758.
6. *Jakob Vokalič* 1758.— 1760.
7. *Florijan Čokl* 1760.— 1761.
8. *Bernardin Šurk* 1761.— 1764.
9. *Bonavita Dietrich* 1764. †
10. *Ivan Tropper* 1764.— 1765.
11. *Florentin André* 1765.— 1766.
12. *Marcel Vodnik* 1766.— 1768.
13. *Ludovik Buset* 1768.— 1769.
14. *Kastul Weibl* 1769.— 1775.
15. *Jordan Zierer* 1775.— 1776.
16. *Chrysol. Marchisetti* 1776.— 1779.
17. *Bernard Garzarolli* 1779.— 1782.
18. *Narcis Grilec* 1782.— 1784.
19. *Mauricij Böhm* 1784.— 1785.
20. *Alan Markovič* 1785.— 1791.
21. *Kastul Weibl* 1791.— 1793.
22. *Josip Strbenec* 1793.— 1794.
23. *Mihael Hoffmann* 1794.— 1808.
24. *Gratus Mauermayer* 1808.— 1826.

§ 9. Učiteljski zbor.

Število učiteljskega zbora je bilo s početka kaj skromno. Skozi celih petdeset let, od l. 1746.— 1796., so poučevali na gimnaziji, ki je štela do leta 1776. po šest, potem pa po pet razredov, samo po trije učitelji; toraj je poučeval vsak učitelj po dva razreda. Še-le l. 1796. je dobila gimnazija za grščino še četrtega pomožnega učitelja, čegar glavni opravek pa je bil sicer pouk v jednem normalkinem razredu.

Leta 1799. je dobila gimnazija za svojih pet razredov tudi pet učiteljev in vsak razred svojega, kar pa je trajalo tudi le samo štiri leta. L. 1803. sta se zaradi pomanjkanja učnih močij oddala zopet dva razreda jednemu samemu učitelju. K sreči pak je prišlo takrat, l. 1804., v novomeški samostan več bavarskih frančiškanov [1], zato so imeli razredi od 1. januvarija leta 1804. dalje zopet vsak svojega učitelja. L. 1805. je dobila gimnazija celò svojega posebnega katcheta, ki ga dotlej ni imela, ampak je vsak razrednik poučeval v svojem razredu tudi veronauk.

Ko se je l. 1807. izdal nov učni načrt, so se oddelili učiteljem posamezni predmeti; gimnazija je štela pet učiteljev in sicer do l. 1809., ko so pridrli Francozi v deželo. Ti so pustili l. 1809. in 1810. vse pri starem, l. 1811. pa so gimnazijo tako skrčili, da je imela razven prefekta, ki je dobil naslov direktorja, le še dva učitelja.

Po odhodu Francozov so uvedli Avstrijci svoj stari načrt, leta 1819./20. pa ustanovili zopet gramatikalni pouk ter šestim razredom dali šest profesorjev; pri tem je ostalo do l. 1848.

Učitelji so bili z malimi izjemami frančiškani, dasitudi je zraven njih poučeval kak »clericus«, l. 1803. je naveden celò nek »laicus«.

Učitelji so spremljali dijake od l. 1746.— 1776. od najnižjega do najvišjega razreda. Leta 1776. pak jim je bilo to ustavljeno; vlada je zahtevala, da se to premikanje godi sicer v spodnjih treh razredih, učitelja gorenjih dveh pa morata ostati po več let v taistem razredu in sicer zato, ker so predmeti tako težavni; teh se zamore učitelj privaditi, da jih uspešno predava, še-le po dolgotrajni vaji.

---

[1]) Tedanji izborni knez bavarski (Kurfürst) Maksimilijan in njegov minister Montgelas sta v vsem posnemala cesarja Jožefa II. ter razpuščala posebno rada samostane. Ko se je še l. 1803. z onim znamenitim »Reichsdeputationshauptbeschluss« toliko nadškofij, škofij in slovečih samostanov spremenilo v posvetna posestva, ni bilo na Nemškem posebno za beraške redove nobenega prostora več. Menihi so se razšli, kamor so mogli. Tako je prišlo tudi 14. decembra l. 1803. iz bavarske provincije več frančiškanov, šest se jih je preselilo v Novo Mesto za profesorje: Gratus Mauermayer, Norbert Dauch, Aurelij Hörmann, Theophil Zinsmeister, Hugolin Leiller in Maturin Greil. Aurelij Hörmann je umrl v Karlovcu kot gimnazijski ravnatelj. Zadnji bavarski frančiškan (Vincenc Pressl) je umrl 18. februvarija leta 1843. in sicer v novomeškem samostanu. (Chronicon Rudolfsw. III.)

Ko so leta 1807. razdelili predmete med strokovne učitelje, je to samo po sebi nehalo, a uvedlo se je zopet l. 1819., ko so znova otvorili gramatikalni pouk.

Kakove študije pak je bilo treba tem učiteljem, ki so se zvali »doctores« in proti koncu stoletja tudi že »professores«? O tem je odločeval v tej dôbi jedino le frančiškanski predstojnik, provincijal. Izbiral je učitelje po svoji vednosti in svoji vesti ter najodličnejšim frančiškanom nakladal poučevalno dolžnost. Iz mnogih opazek se dá spoznati, da je bil učiteljski posel marsikomu velika žrtev, ki si jo je naložil le kot pokoren redovnik. — Izpitov ni bilo treba delati nikacih, k večjemu, da je novinec napravil pri prefektu nekako skušnjo, po kateri je le-ta mogel presoditi, je-li poslani mu kandidat sposoben za poučevanje, ali pa če je vsaj upati, da se kdaj privadi.

Vlada se je popolnoma zanašala na frančiškanski red, da bo odbral za pouk najsposobnejše ljudi. Samo l. 1788. čitamo, da je moral oditi prefekt Markovič na Dunaj, da se priuči nove poučevalne metode ter jo vcepi sčasoma tudi drugim podrejenim mu učiteljem.

Izpitov vlada celò od posvetnih učiteljev, kakor se mi vidi, ni zahtevala. Da bi si vzgojila dobre učne moči, otvorila je še l. 1809. na Dunaju posebno šolo, a oglasil se ni vanjo niti jeden kandidat; morala jo je zopet zapreti ter je le zahtevala, da napravi vsak, ki prosi za kako učiteljsko službo, »konkurz«. Konkurz se je imenoval izpit, ki ga je prosilec delal v kraju, kjer se je nahajala gimnazija, na kateri je prosil za kako mesto. Izpraševalni komisijon je bil sestavljen iz direktorja, to je okrožnega glavarja, prefekta in najmanj dveh profesorjev. Izpit je bil pismen in ustmen. Naloge za pismeni izpit, ki je trajal dvanajst ur, je sestavil prefekt ter jih po direktorju zapečatene poslal deželni gosposki. Ta jih je pregledala, jih zavrgla ali odobrila ter kandidatu določila dan, kdaj naj pride h konkurzu. Pismene naloge, ki jih je deželna gosposka zapečatene nazaj poslala izpraševalni komisiji, so se odpečatile vpričo kandidata. Pri pismenem izpitu okrožnemu glavarju (direktorju) ni bilo treba biti navzočnemu, pač pa pri ustmenem, pri katerem je bil ob jednem predsednik. — Frančiškanom pa najbrže v tej dôbi ni bilo treba delati nobenega konkurza, kar se ne bo nikomur zdelo čudno, kdor pomisli, koliko učiteljskih močij je moral red preskrbljevati, in da so mladi ljudje ravno takrat

neradi vstopali v samostane. Vlada in provincijal so bili veseli, če so sploh dobili ljudi, ki so hoteli in mogli poučevati, naj so bili potem že pri konkurzih ali ne.

Od l. 1746. pa do prihoda Francozov so poučevali na novomeški gimnaziji naslednji učitelji:

1.	*Romuald Laurin*	1746.—1751.
2.	*Ildefons Karner*	1746.—1750.
3.	*Chrysolog Reichel*	1746.—1749.
4.	*Athanazij Kavčič*	1750.
5.	*Simeon Puryer*	1751.—1753.
6.	*Maksimilijan Udé*	1751.—1754.
7.	*Lambert Fabian*	1753.—1755.
8.	*Magnus Niederkorn*	1754.—1756.
9.	*Damijan Maček*	1755.—1758.
10.	*Florentin Jezeršek*	1756.—1758.
11.	*Ehrenfried Gnad*	1757.—1760.
12.	*Jordan Zierer*	1759.—1762.
13.	*Koloman Mulej*	1759.—1763.
14.	*Marcel Vodnik*	1761.—1765.
15.	*Abund Pilpach*	1763.—1766.
16.	*Kastul Weibl*	1764.—1768. 1796.—1806.
17.	*Benedikt Mulej*	1766.—1770.
18.	*Kapistran Gesund*	1767.—1769.
19.	*P. Chr. Marchisetti*	1769.—1773.
20.	*Fakund Lipič*	1770.—1780.
21.	*Bernard Garzarolli*	1771.—1774.
22.	*Mauricij Böhm*	1774.—1786.
23.	*Alfons Gaber*	1775.
24.	*Narcis Grill*	1776.—1781.
25.	*Ildefons Hafner*	1781.—1783.
26.	*Regalat Mašič*	1782.—1793. 1799.—1802.
27.	*Kalikst Weibl*	1784.—1800.
28.	*Bernard Terlipp*	1787.—1794. 1796.—1804.
29.	*Burhard Krammer*	1794.—1795.
30.	*Ezehiel Sulax*	1795.—1799.
31.	*P. Skrbinz*	1801.—1803.

32. *Theophil Zinsmeister* 1803.— 1816.
33. *Norbert Dauch* 1803.— 1816.
34. *Aurelij Hoerman* 1803.— 1808.
35. *Karol Železnik* 1813.
36. *Hugolin Leiller* 1804.— 1807.
37. *Maturin Greil* 1804.— 1807.
38. *Ivan Košiček* 1804.— 1813.
39. *Grat. Mauermayer* 1804.— 1826.

Za svoj obilni trud so bili frančiškani kaj slabo plačani. S 300 gld., ki so bili pravo za pravo le njih plača, so morali plačevati vse stroške, ki jih je napravljala gimnazija: tiskovine, papir, črnilo, kredo, učne priprave, knjige za revne dijake in sto in sto druzih malih in večjih stvarij. Ti stroški pa so rastli seveda tem bolj, čem bolj se je šolstvo razvijalo.

Naposled ni preostajalo profesorjem že skoraj nič. Proti koncu minulega stoletja je potrkal prefekt še jedenkrat pri mestnem zboru, naj pripomore kaj k šolskim stroškom, ki jih samostan že kar več ne more zmagovati; opomnil je mestne očete, da so njihovi predniki pri ustanovljanju gimnazije obljubili, da bodo nosili vse izdatke za šolske potrebščine, a zdaj so jih zvrnili na samostan. Gimnazija je bila pač ustanovljena le Novomeščanom v korist, ne pa frančiškanom v škodo. — Toda mestni sodnik je odgovoril, da je dal pregledati vse mestne račune do l. 1760. nazaj, a nikjer ni našel, da bi bilo mesto plačevalo kdaj kaj za šolo, razven onih 19 gld. 53 kr. na leto, s katerimi se je odkupilo, da ni pošiljalo več po 12 funtov mesa vsak teden v samostan.

Vsa plača frančiškanov so bile obresti Krenove ustanove. Plačevale so se jim, kakor se mi zdí, do leta 1773., ko so razpustili jezuvitski red ter z njegovim imetjem ustanovili šolski zaklad (Studienfond). Iz tega zaklada je vzdrževala vlada odslej razne šole po Avstriji. L. 1775. so se določile profesorske plače. Na akademičnih gimnazijah, to se pravi po takih mestih, kjer so se nahajala ob jednem tudi vseučilišča, so imeli profesorji po 700 do 800 gld., na licejskih gimnazijah po 600 do 700, po vseh druzih pa le po 500 do 600 gld. plače. A duhovščini sovražni princip te dôbe je še od te skromne plače odščipnil profesorjem svetovnega duhovstva po 100 gld., onim redovnega pa po 200 gld. Neka poznejša določba je profesorjem redovniških gimnazij, toraj tudi novomeškim, odrekla celò vsako plačo ter jim dovolila le zdaj pa zdaj kako remune-

racijo, če so se posebno odlikovali. Od l. 1799. dalje je dobival le prefekt po 100 gld. remuneracije, profesorji po 30 gld., katehet (od l. 1815. dalje) po 25 gld. letne remuneracije. L. 1827. so jo prefektu skrčili na 62 gld. 30 kr., profesorjem pa na 15 gld., a jo l. 1830. povišali zopet na 30, l. 1848. pa na 50 gld., toda le, če so bili »aprobirani«, to se pravi, če so napravili konkurzu podoben izpit; če niso bili aprobirani, določevala jim je gosposka plačo po njih sposobnosti za pouk. To plačo so vlekli, dokler je bila gimnazija frančiškanska, ko pa je postala l. 1870. državna, postala je plača njihova jednaka plači druzih (posvetnih) profesorjev.

* * *

Brez šolskega sluge je bila gimnazija do l. 1846. Prvi sluga, ki pa je moral biti neoženjen, je imel 120 gld. plače.

B) Druga dôba: Gimnazija pod francosko vlado. (1809.—1813.)

Ko so privreli l. 1797. Francozi v Novo Mesto, je bilo ravno konec prvega tečaja, meseca marcija, ko so se imeli pričeti izpiti; šola je morala prejenjati in izpiti prvega tečaja so izostali. Sicer pa ni njihov prihod na šolo nič uplival. Tudi njihov drugi prihod l. 1805. ni šole nič zadel. Drugače pa je bilo to, ko so prišli dné 6. avgusta leta 1809. v tretjič ter je Kranjsko postalo francoska dežela. V šoli se sicer to leto ni nič poznalo, razven da se je preje končala, kakor bi se bila sicer. Tudi naslednje šolsko leto se ni izpremenilo kar nič, poučevali so vsi tisti profesorji in po tistem prejšnjem avstrijskem načrtu brez vsake premembe; le število dijakov se je precèj skrčilo; konec šolskega leta 1809. jih je štela gimnazija 84, konec 1810. pa le 69.

Temeljito pa so Francozi preustrojili gimnazijo l. 1811. Najpreje so vzeli nadzorstvo šol duhovski oblasti ter je oddali županom. Avstrijski načrt so sklenili popolnoma predrugačiti, ter so šolsko leto 1811. otvorili le z dvema razredoma; tretje-, četrto- in petošolcem so svetovali, naj gredó v Ljubljano, prvošolci iz l. 1810. pa naj vstopijo v drugi razred. A ker so zahtevali Francozi znanje francoskega jezika, so morale biti šolske ure tako razdeljene, da so k francoskemu pouku v prvem razredu zahajali lehko tudi drugošolci. Število učnih predmetov se je zdatno skrčilo: v druzem

razredu so poučevali le veronauk, latinščino, francoščino in zgodovino z zemljepisjem, v prvem pa veronauk, francoščino, italijanščino (namesto latinščine) in aritmetiko. Poseben predmet je bil v tem razredu »mera in vaga«. Poučevala sta razven prefekta Mauermayer-ja samo dva profesorja, Zinsmeister in Košiček, in sicer ta italijanščino, Mauermayer pa francoščino. Dijakov je štela gimnazija v obeh razredih 45. Šolsko leto je imelo le jeden tečaj. Način klasificiranja se je precej ločil od prejšnjega avstrijskega, posebno bôde v oči, da v katalogih nravitost dijakov ni ocenjena; mesto reda je potegnjena v tem predalcu črta.

Nadzornik novomeški gimnaziji je bil »regent« ljubljanskega liceja. Prefekt je postal v francoski dôbi mnogo imenitnejši, kakor je bil prej. Že to je njegovo veljavo zelò povzdignilo, da ni bil podrejen političnemu uradniku, okrožnemu glavarju, ki se je zval sicer gimnazijski direktor, toda o šoli ni dostikrat nič umel, ali pa je bil celò njen sovražnik. Prefekt je bil sedaj ob jednem tudi »direktor«.

Ukaz (arreté) 18. avgusta leta 1810. je prvi francoski organizatorični poskus tudi za novomeško gimnazijo. Najimenitnejše njegove določbe se tičejo direktorja:

»Direktor nadzoruje gimnazijo in začetne (t. j. ljudske šole). On hrani pečat gimnazije, ki ima okoli cesarskega orla napis: »Gymnase de Neustadl«. Vsaj jedenkrat na leto mu je obiskati vsako začetno šolo svojega okraja.[1])

On pobira dijaške takse, ki jih uporablja za pisarniške potrebe, le da mora svojemu predstojniku, regentu liceja v Ljubljani, polagati račun. Takse so odmerjene tako-le: dijaki plačujejo 10 sous za vpisovanje v gimnazijo in 10 sous za spričevalo glavnega izpita, vendar jih smé direktor oprostiti, če je prepričan, da takso težko plačajo ali je celò plačati ne morejo.

Regentu liceja v Ljubljani poroča dvakrat v letu o vseh stvareh na gimnaziji in njemu podrejenih začetnicah.

Direktorjev namestnik je najstarejši profesor.«

Iz tega načrta posnemamo dalje tudi še to-le: »Gimnazija je razdeljena v dva razreda, dijaki prvega razreda pa v dva oddelka zato, da morejo nadaljevati pouk v drugem modernem jeziku; tisti, ki se zjutraj učé francoščine, prihajajo popoldne k italijanskemu

---

[1]) Glej str. 241.

pouku in narobe. Vsak učitelj predava jedenkrat v tednu predpisani katekizem.

Pouk v šoli ima dva dela: 1.) razlago pravil in 2.) vaje. Za latinščino zadostuje prestava predpisane tvarine, v francoščini in italijanščini pa se morajo vspeti dijaki vsaj do tega, da bodo znali pravilno pisati.

Gimnazija se prične 4. novembra ter se konča z 22. avgustom zato, da ostane čas za glavne izpite. Prostih dnij v letu ni druzih, kakor nedelje, prazniki in četrtek, če sicer v tednu ni praznika, in zadnjih osem dnij v postu. Jesenske počitnice se pričnó še le potem, ko so se razdelila spričevala.

Rabiti se smejo le take knjige, ki jih je potrdil gubernij.

Vsacega 20. avgusta opomni direktor regenta licejev in profesorje svoje gimnazije, da se bodo vršili izpiti 25. avgusta in naslednja dva dneva. Vsak profesor spiše obseg v svojem razredu poučevanih predmetov. Če je regent navzoč, sme staviti vprašanja (tako tudi vsak profesor) ter izreči svoje mnenje o napredku.

Dijake prvega razreda je izpraševati o osnovnih pojmih in pravilih latinske slovnice od besede do besede (!), dalje iz katekizma, računstva in o meri in vagi; izpraševati jih je iz tega, kar se je med letom razlagalo. Naposled se jim dá kaka tvarina, da sestavijo pismo ali v francoskem ali v italijanskem jeziku. Dijake druzega razreda je tudi od besede do besede izpraševati o pravilih latinske slovnice, iz zgodovine in zemljepisja; dá naj se jim pismeno prestavljati kak odlomek iz klasika, razlaganega tekom leta.

Konec izpita pobere direktor klasifikacijo profesorjev ter sestavi po tem svojo sodbo. Redi so: optime, accessit in bene. Slabi dijaki morajo razred ponavljati.

Po končanih izpitih razdeli direktor spričevala, ki jih je podpisal on, profesorji, in, če je bil regent navzoč, tudi ta. Dijak s takim spričevalom ima pravico naslednje leto prestopiti iz I. razreda v II. ali pa v licej; v tem slučaju položi prošnjo na regenta.

Gledé na premije ali darila so ostali Francozi s početka pri prejšnji avstrijski navadi. O tej stvari je določil isti arreté naslednje:

»Za prvi razred so štiri darila; dva za tista dijaka, ki imata »optime« ali »accessit« iz francoščine, dva pa za »optime« ali »accessit« iz italijanščine. Drugi razred dobí dve darili, prvo dijak za »optime«, drugo oni za »accessit«. Če je v kakem razredu čez 40 dijakov, smejo se tudi dati po dve darili za »optime«

in dve za »accessit«. Če zasluži več dijakov tako darilo, srečkajo med seboj; tisti, ki ne potegnejo ugodno, omenijo se pohvalno.

Za razdelitev daril odločeni dan je 1. september. Direktor naznani to regentu ter slovesno povabi odlične osebe k tej slavnosti; skrbeti mu je, da dobé ti odličnjaki njim pristajajoče prostore.

Slavnost otvori direktor s slovesnim govorom ter prebere imena obdarjenih dijakov.« —

A pri tem niso ostali dolgo, le še leta 1811., potem pa so premije odpravili in sicer zavoljo premajhnega števila dijakov, kajti premije so kupovali z vpisovalnimi taksami, ki pak so se tako skrčile, da se premije ž njimi niso mogle omišljati. Gosposka pa ni hotela za premije nič šteti. Ker je razdeljevanje premij prefekt (direktor) težko pogrešal, poskusil je, če ne bi se dalo kupiti jih z doneski dijakov samih. A to se je slabo obneslo, deloma ker so bili dijaki revni, deloma ker jih je bilo premalo. Ko se je prefekt zavoljo te stvari obrnil do vlade, reklo se mu je, naj potrka pri subdelegué-ju; morebiti utegne ta preskrbeti nakup premij iz občinske blagajnice. Ta je to tudi storil in l. 1812. so nasvetovali mestni očetje v svojem proračunu, ki so ga morali vladi predložiti, da ga potrdi, — nasvetovali so za premije 35 frankov, leta 1813. pak celò 60 frankov.

Tudi na to, da dobé učitelji svojo plačo, Francozi v teh razburjenih časih niso pozabili. Dné 13. junija 1812. l. je pozvala vlada novomeškega prefekta, naj se oglasi, če ima on, ali kdo učiteljev tirjati kako zaostalino, kajti cesar Napoleon je odmenil za ilirsko kraljestvo v ta namen 6 milijonov frankov. — Plače so se izdatno povekšale, prefekt Mauermayer je imel 1000, Košiček 900 frankov. A te plače so se izplačevale kaj neredno, kajti leta 1811. n. pr. so potegnili učitelji plačo za april še-le oktobra meseca.

Ljudstvo je imelo do francoske šole kaj malo zaupanja; leta 1811. so gimnazijo prav s težka in pozno, še-le 12. decembra, otvorili. Nihče se ni maral več vpisati. Čulo se je namreč, da mislijo Francozje vso gimnazijo skrčiti samo na jeden razred. Regent centralnih šol, kanonik Walland v Ljubljani, je prigovarjal prefektu, ki mu je tožil o malem številu dijakov, naj ne obupa, dijaki bodo prišli, ko bodo izvedeli, da se bosta otvorila dva razreda in da se bodo učili vsi tisti predmeti, kakor nekdaj. S profesorjem Košičkom vred naj poučuje prefekt latinščino, francoščino, aritmetiko, zemljepisje in sveto zgodovino.

Francozi, katerim dosedanja avstrijska uravnava gimnazij ni ugajala, so nameravali to vrsto šol po svoje preustrojiti, kajti dné 25. decembra l. 1811. čujemo regenta Wallanda, da tolaži novomeškega prefekta, naj se pomiri, novi načrt še ni odobren, pač pa guvernerju že predložen. Ravná naj se prihodnje šolsko leto po provizoričnem učnem načrtu ljubljanske gimnazije, kjer poučujejo v prvem letu: latinsko in francosko slovnico, sveto zgodovino in pričetke mitologije; v drugem letu: latinski in francoski jezik, pričetke grškega jezika, kronologične tabele, aritmetiko in geografijo; v tretjem letu: latinščino, francoščino, grščino, zgodovino in geografijo, geometrijo in algebro.

Ta načrt je bil le začasen in je prefektu novomeške gimnazije le malo koristil, kajti ljubljanska je imela tri, ta pa samo dva razreda. Zato je dejal regent Walland prefektu, da bode storil najboljše, če poučuje po knjigah, ki so bile dotlej v gimnaziji v rabi, vsakako pa naj se uči v novomeških dveh razredih: latinščina in francoščina (v nemškem jeziku), sv. zgodovina, aritmetika in pričetki geometrije.

Ali se je na novomeški gimnaziji poučevalo v slovenščini ali ne, je težko povedati; obligaten predmet gotovo ni bila, kar dokazujejo katalogi. Latinščina in francoščina se je brez dvoma poučevala v nemškem jeziku, kar sledi prvič iz gori navedenega dobrega svèta Wallandovega, drugič pa iz tega, da učitelj francoščine in latinščine, Mauermayer, slovenščine kot Bavarec, rojen v Ingolstadtu, gotovo ni bil vešč; od l. 1804. pa, ko je prišel z Bavarskega k nam, pa do leta 1810., oziroma 1811. se je v tedanjih časih tudi gotovo ni priučil; to se lahko z vso odločnostjo trdi. Drugi učitelj, Košiček, Žužemberčan, je seveda umel slovenski, a znal ni francoščine ter poučeval le italijanščino, najbrže tudi v nemškem jeziku. Nameravali so pa Francozje brez dvoma uvesti slovenščino, kajti leta 1811. je objavil Walland prefektu novomeške gimnazije, da je slovenska slovnica Vodnik-ova, ki stane 36 kr., že tiskana, slovensko-francoska pa že v tisku. Če želi prefekt kakega svèta, obrne naj se na Vodnika, pisal je po opravkih iz Ljubljane odhajajoči Walland novomeškemu prefektu. Vodnik je bil toraj regentov namestnik.

V naslednjem letu 1812. je imela gimnazija še manj učencev, le po 18 v vsakem razredu, med tem, ko je obiskovalo ljubljansko gimnazijo takrat čez 300 učencev. To leto so Francozi začenjali

ocenjati že tudi nravitost dijakov; od 36 so imeli le štirje prav dobro (optime), drugi vsi pa le dobro (bene), razven jednega, ki je dobil srednji red (mediocriter). »Praemifera« sta bila dva iz francoščine in dva iz latinščine.

Z letom 1812. so se lotili Francozi šol že prav resno ter jih skušali z raznimi sredstvi povzdigniti in zamrlo veselje do njih z nova oživeti. 21. marcija leta 1812. je dobil novomeški župan (maire) od dolenjskega intendanta naslednji odlok:

»V Ljubljani se je ustanovil licej[1]*, kjer se bodo izgojevali in poučevali deloma na vladine stroške, deloma na stroške občin, mladeniči iz Ilirije od 9.—12. leta. V ta namen se snujejo štipendije. Cela štipendija znaša 700, polovična 350 frankov. K pristopu se vabijo le tiste občine, ki morejo zmagati kak donesek, sicer pa ustanovi lehko tudi več občin jedno tako štipendijo. Take občine bodo imele tudi pravico predlagati mladeniča, ki naj bi se sprejel v licej.*

Pri pregledu proračuna bom pri občinah, pri katerih se bo to dalo storiti, predlagal doneske ter si prizadeval vse tako uravnati, da bode prihajal dobrodelni namen vlade, če bo le mogoče, tudi novomeški občini v prid; med tem pa naj jemljó oni župani in one občine, ki občinskega proračuna za leto 1812. niso še sestavile, ozir na to stvar.

Da pa bodo gospodje občinski predstojniki, stariši in varuhi poučeni vsaj v glavnih potezah o tem zavodu, pošiljam Vam, gospod maire, izpisek statutov.

Točka 52.: Pred izvršenim devetim letom ne more v licej nihče vstopiti.

Točka 53.: Vsacemu gojencu morajo biti, da more vstopiti v ta izgojevalni zavod, koze stavljene.

Statut za gospodarstvo v licejih od 19. septembra 1809.:

Točka 18.: Gojenci, koje vzdržujejo stariši, morajo plačati mimo stroškov za hrano še 50 frankov za knjige in pouk.

Točka 20.: Gojenci morajo prinesti seboj posebno opravo:

Siv frak z rudečim krogeljnom in z rudečimi naŝivi; frak je podšit z rougem in ima jedno vrsto gumb iz navadne kovine; gumbe imajo v sredi ime liceja, na okoli pa ime kraja, v katerem se nahaja licej.

Dalje mora imeti vsak: jedno suknjo, jopico z rokavi in telovnik take barve, kakoršne je suknja, dvoje hlače, dvoje spodnje hlače, dva francoska klobuka, dve rjuhi iz kretona po dva metra dolgi, šest servijetov, šest žepnih robcev, šest robcev okoli vrata

[1]) Ne v pomenu besede: osemrazredna gimnazija, ampak v pomenu: izgojevalni zavod.

(kojih nekateri so prténi, dva pa iz črne svile) štiri pare bombažastih nogavic, tri nočne čepice, dva plašča, ki se rabita pri friziranji (Pudermantel), jedno krtačo, dva glavnika, dva para čerljev, jeden vrček in jedno srebrno kupico. Vse to mora biti novo.

Točka 21.: Nikakor se ne smé več zahtevati, ko te stvari.

Točka 22.: Pri izstopu se bo dala gojencu vsa taka oprava nazaj, izvzemši rjuh in servijetov, ki ostanejo za bolnico.«

Novomeščane ni ta naprava nič kaj veselila. Ko so delali mestni očetje leta 1813. mestni proračun, niso marali ustanoviti štipendije, ne cele, ne polovične. Izgovarjali so se, da je mesto prerevno, da ne more za tako štipendijo nič utrpeti. Najbrže je pa pritiskal intendant, da se mora ustanoviti vsaj pol take štipendije, kajti l. 1813. je Novo Mesto temu zavodu pristopilo vendar s 326 fr. in 78 sous. Kaj se je storilo z primankljajem, ne vem povedati.

Učitelji so nosili v francoski šoli uniformo, ki se ni dosti ločila od one drugih uradnikov. Bila je iz zelenega sukna, ovratnik in našivi karmelitsko-rujavi, meč, gumbe in zaponke pa posrebrene; tudi porte so bile posrebrene ter se ravnale po dostojanstvu.

Za nadaljno preustrojevanje šol Francozi niso imeli časa. Morali so se umakniti iz dežele.

C) Tretja dôba od l. 1813.—1854.

Šolsko l. 1813/14. se je pričelo zopet pod avstrijsko oblastjo, ki je uvedla sicer nekdanji svoj učni načrt, toda gimnazije ne povečala; tako je imela prvo leto toraj tudi samo tri razrede. Število dijakov je ostalo skoraj tisto; bilo jih je 13 v tretjem, 10 v drugem, 19 v prvem razredu.

Nadzorstvo je oddala avstrijska vlada zopet duhovski in politični oblasti, češ, da »obile skušnje dokazujejo, da ima dobri uspeh gimnazij svoj vzrok večinoma v razumni zvezi duhovnega in posvetnega delokroga; ker se je pokazala tudi v ilirskih provincijah, dokler so bile avstrijske, ta zveza koristna, zato se je zdelo guberniju potrebno, dati konzistorijem in intendancam pričenši z letom 1813/14 prejšnjo veljavo in nadzorstvo«.

Francoskega jezika sicer niso odpravili, a ni bil obligaten.

Prefekt, ki je pal v nekdanjo odvisnost od političnih uradnikov, je moral zopet predlagati imena dijakov in tajne kvalifikacije o profesorjih, kar je bilo pri Francozih pristudeno.

Vsak učitelj je zopet učil, kakor pred letom 1807. vse predmete svojega razreda, le veronauk je poučeval v vseh razredih, francosko pa v dveh razredih isti učitelj. »Na natančno razdelitev ur«, dejala je vlada, »se sedaj še ne more pritiskati, ker gimnazija še ni uravnana«.

Osobje tega leta je bilo naslednje: prefekt Mauermayer, 38 let star, je poučeval syntaxo in francoščino, imel je deset službenih let, ter 800 frankov plače (pod francosko vlado 1000); Karol Železnik, 33 let star, 700 frankov; Košiček, 32 let star, učitelj I. razreda 700 (prej 900) frankov. A že naslednje leto so skrčili to plačo na nekdanjo malo remuneracijo (glej st. 283).

V prvem tečaju leta 1813/14 se je pouk kaj slabo obnesel. Intendant je pisal prefektu: »Ne morem si kaj, izreči, da uspeh nikakor ni tak, kakor smo ga pričakovali, najmanj pa je tak, da bi mogli biti ž njim zadovoljni. Nezadostni in jecljajoči odgovori pričajo o slabem napredku. Vzroka temu ni toliko iskati pri učencih, kakor v pomanjkljivi gorečnosti in pridnosti učiteljev. A da ne bom nepravičen, izvzeti moram prvi gramatikalni razred; tu so dijaki odgovarjali mnogo hitreje in bolj prav, kot v onih dveh.

Zato priporočam vsem učiteljem, da se v drugem tečaju posvetijo pouku mladine z vso gorečnostjo, ter zaslužijo s tem zaupanje vlade, ki sme zato, ker svoje učitelje plačuje (weil der Staat für den Unterhalt der Lehrer sorgt), tudi po vsi pravici pričakovati, da storé svojo dolžnost; kdor tega noče ali ne more, nima poklica učiteljskega; rajše naj se mu odpové, kakor da bi si nakladal odgovornost za izgubljeni čas mladih ljudij.

Za gotovo pričakujem, da se bom pri izpitih konec drugega tečaja prepričal o boljšem napredku dijakov, potem si bom pa tudi prizadeval, da dobite ne le zaostalo plačo, ampak da se Vam bode tudi zanaprej rednejе plačevala.«

Ta ukaz je prouzročila najbrž pritožba iz kapiteljna. Konzistorij pisal je namreč: »Učitelji se ne ravnajo po cesarskih predpisih, niti gledé predmetov, niti metode, niti prostih dnij. Proste napravljajo popoldneve ob torkih in vse četrtke, dasi je vsled najvišjih predpisov le četrtek popoldne prost.«

Leta 1815. je dobila novomeška gimnazija še četrti, in 1816. še peti razred, ter je bilo uvedeno s tem tako stanje, kakoršno je bilo l. 1809. Leta 1819. pak je bila tudi naša gimnazija, kakor druge, z nova preustrojena ter povekšana še za jeden, šesti razred.

Poučevalo se je v obče po načrtu od l. 1807., le zdaj pa zdaj so premenili kako malenkost. Leta 1849. pak so avstrijske gimnazije uredili tako, kakor so urejene danes. Takrat se je na Kranjskem šlo tudi za to, kakošen naj bo v prihodnje poučni jezik. O tem je sklepal tudi novomeški gimnazijski učiteljski zbor ter izrekel, da mora biti tukaj poučni jezik edino le slovenski. Proti temu je bil samo katehet Ehrenfried Pipan, doma iz Marijinega Dola (Mariae vallis) na Koroškem, a gubernij mu je ukazal, da se mora podati jednoglasnemu sklepu koleg.

V tej dôbi je bil do l. 1826. gimnaziji prefekt Mauermayer. Ker se je naveličal šolskega posla in se tudi že postaral in vrhu tega še obolel, prosil je za umirovljenje, ki so mu je dali z veliko pohvalo. Frančiškanski red pa mu je dal na izbiro samostan, v katerem hoče živeti dalje. Izvolil si je ljubljanskega, kjer je umrl 24. oktobra 1827. Njegov naslednik je bil vso to dôbo (do l. 1851.) Angel Gorenec, poučevali pa so od l. 1813.— 1854. naslednji profesorji:

Karol Železnik 1813.— 1838., umrl 78 let star 13. februvarija 1858.
Athanazij Saitz 1814.— 1819.
Bonaventura Sajovic 1817.— 1839.
Hieronim Žinig 1814.— 1817.
Klemen Velikonja 1815.— 1819.
Verekund Porenta 1817.
Verekund Hudovernik 1819.— 1835.
Emanuel Bodwinsky 1820.— 1826.
Albert Schubitz 1829.— 1838.
Filip Marout 1826.— 1831.
Rudolf Ovsenik 1827.— 1838.
Bernardin Osredkar 1831.— 1840.
Benvenut Chrobath 1831.— 1832.
Vincenc Pressl 1818.— 1833.
Hilarij Wutti 1834.— 1838.
Fulgencij Arko 1836.— 1866.
Chrysolog Grösnik (!) 1838.— 1846.
Burhard Schwinger 1838.— 1856.
Ehrenfried Pipan 1839.— 1857.
Nikolaj Jenko 1839.— 1851.
Fratern. Terlepp 1839.— 1854.
Pij Osredkar 1842.— 1856.
Engelbert Knifiz 1844.— 1856.
Gabriel Resnik 1848.— 1851.
Chrisostom Pečar 1851.— 1853.

Tudi po odhodu Francozov so nameščali učitelje na podlagi konkurznih izpitov in sicer je provincijal kandidata nasvetoval, deželna gosposka (die Landesstelle) ga je pa, ali potrdila, ali odklonila. A tudi sedaj konkurz še ni bil neizogibno potreben in marsikateri frančiškan je s pridom poučeval mnogo let na gimnaziji, ne da bi ga bil napravil, n. pr. prefekt Mauermayer, komur so izrekli Francozi in za njimi Avstrijci najbolj laskavo priznanje za njegovo šolsko delovanje.

Sčasoma je pa najvišja šolska oblast vendar jela pritiskati na to, da se tudi frančiškani oglašajo h konkurzom, bodisi potem že kjer koli, če tudi n. pr. v Zagrebu ali Karlovcu. Proti koncu te dôbe so bili že večinoma vsi učitelji »aprobirani«, so prestali »konkurze«.

Najvišja šolska oblastev naše gimnazije je bil s početka frančiškanski definitorij, od l. 1755.— 1757. pa c. kr. dežel. glavarstvo v Ljubljani (die k. k. Landeshauptmannschaft): Ko pa so ustanovili l. 1757. na Dunaju takozvano »k. k. Studien-Hofcommission«, bila je ta do leta 1849. najvišja šolska oblast. Njeni odloki so prihajali k deželni vladi v Ljubljano, ki se je imenovala zdaj »k. k. Landeshauptmannschaft«, zdaj »k. k. Repraesentation und Kammer«, zdaj »k. k. Gubernium«. Ta deželna gosposka je dopisovala gimnaziji po okrožnem glavarstvu, ki je bilo toraj zanjo prva instanca.

Okrožni glavar, direktor, je bil tudi v tej dôbi šolski nadzornik ne le v političnih, ampak tudi pedagogičnih stvareh, vendar mu je pridala vlada po odhodu Francozov šolskega nadzornika v današnjem pomenu besede, in sicer za ljudske šole in za gimnazijo. Najbrže so to posneli po francoskih naredbah, ki so prve uvedle nadzornike in potisnile okrožnega glavarja (v francoski dôbi »intendanta« zvanega) iz šole, le da je okrožni glavar zdaj ostal še pri šoli, če tudi z nekoliko omejenimi pravicami. Nadzornika za ljudske šole novomeškega okrožja »Schuldistrictsaufseher«, nahajamo precej po odhodu Francozov, ne pa tudi nadzornika za gimnazijo. Minula je dolga vrsta let, predno je prvikrat prišel v Novo Mesto. Zgodilo se je to l. 1844. in sicer je bil to dr. Kalasanz Likavec, rektor in dekan graškega vseučilišča, in biblijotekar ljubljanske licejske biblijoteke.

Razven teh gospodov pa je zdaj pa zdaj prišel šolo pogledat tudi kak drug imeniten gospod, n. pr. škof Anton Alojzij Wolf l. 1826., guvernêr baron Josip Weingarten l. 1841., ali pa jeden ali drug provincijal.

D) Četrta dôba: od najnovejše preustrojitve naše gimnazije do danes.

Z letom 1849. se je pričela sedanja dôba avstrijskih gimnazij. Novi naučni načrt je veljal seveda tudi za novomeško gimnazijo, vendar je minulo še par let, predno se je uvedel. Manjkalo je namreč novi osemrazredni gimnaziji prostora. Ko pa se je ta stvar popravila (glej str. 268), uvedli so l. 1854. sedmo, l. 1855. pa osmo šolo. Tako je bila gimnazija popolna. To leto sta napravila na novomeški gimnaziji prva dva abiturijenta maturo.

Pouk je pustilo ministerstvo še tudi nadalje oo. frančiškanom, že izkušenim in pri šolskem poslu osivelim možem. Začasni ravnatelj je bil Engelbert Knifiz in sicer že od l. 1851. dalje, po smrti Angela Gorenca. Profesorjev je bilo z ravnateljem vred trinajst. Poučevali so:

Imena profesorjev	Predmeti in razredi	Število ur v tednu
Engelbert Knifiz	latinščina in filozofična propedevtika v VIII.	7
Fulgencij Arko	latinščina v V. in VI.	12
Bernardin Osredkar	matematika v I.—IV., nemščina v VII., slovenščina v VIII.	17
Mauricij Leiller	zgodovina in zemljepis v V.—VIII., slovenščina v II., nemščina v VI.	17
Chrysolog Grösnik	grščina v V., VI. in VIII., slovenščina v VI.	16
Burghard Schwinger	latinščina v IV., zgodovina in zemljepis v IV., nemščina v IV., slovenščina v IV., naravoslovje v VI.	17
Ehrenfried Pipan	veronauk v vseh razredih	15
Fratern. Terlepp	latinščina v III., zgodovina in zemljepis v II., III., slovenščina v III., VII.	16

Imena profesorjev	Predmeti in razredi	Številó ur v tednu
Gratian Ziegler	latinščina v I., naravoslovje v II. in V., nemščina v III.	16
Theodor Saitz (suppl.)	latinščina v II., naravoslovje v III. in IV., nemščina v II. in V.	19
Bernard Vouk	matematika v V., VI. in VII., fizika v VII. in VIII.	16
Ladislav Hrovat	latinščina v VII., grščina v IV. in VII., nemščina v VIII.	17
Ivan Schibrath (suppl.)	grščina v III., zemljepis v I., naravoslovje v I., nemščina v I., slovenščina v I. in V.	17

Razven p. Bernarda Vouka in Ladislava Hrovata, ki sta napravila izpite po novih predpisih ter bila nameščena 7. septembra 1854., št. 10.366., so bili drugi vsi le »aprobirani« humanitetni (gramatikalni) učitelji, ki so napravili le (ne konkurze, ampak) konkurzom podobne izpite (concursartige Prüfungen), a še teh ne vsi. S pričetkom l. 1855. je šel v pokoj Aquinas Ramutha[1]), ki je dotlej od l. 1851. poučeval matematiko in fiziko.

[1]) *Ramutha* (*Alojzij*) je bil Gorenjec, rojen l. 1787. v Javorniku, kjer je služil njegov oče pri baronu Zoisu za oskrbnika. Ko je toliko odrastel, poslal ga je oče v ljubljanske šole, kjer pa ga ni veselilo; veselil pa ga je vojaški stan. Zato se je dal na svoje stroške vsprejeti v artilerijo. Artilerijsko šolo je dovršil z odliko, na kar so ga uvrstili med sloveče dunajske bombardirje. To četo je ustanovil Jožef II. in prvi učitelj za matematiko in fiziko v tej bombardirski šoli je bil naš sloveči rojak Vega. Ko so prišli Francozi na Kranjsko, služil je Ramutha v ilirski vojski, ki so jo Avstrijci z ilirskimi deželami vred odstopili Napoleonu I. Mimo več nadarjenih mladih ljudij so poslali tudi Ramutho v artilerijsko šolo v Pariz, kjer se je z vso gorečnostjo oprijel Francozov in vsega, kar je bilo francoskega.

Ko so leta 1813. morali Francozi oditi iz Ilirije, imel bi se bil vrniti v Avstrijo tudi Ramutha, ki je takrat prispel v francoski vojski že do »kapitena«. A pri Francozih mu je bilo bolj všeč; zato je ostal rajše v Parizu, kjer se je seznanil z nekim bogatim, a malo trčenim Angležem, ki je Ramutho pozval, naj ga spremlja na njegovem potovanju po Francoskem in Ruskem. Potovala sta več let ter skusila marsikaj, o čemur je Ramutha, ki je znal kaj zanimivo pripo-

Frančiškanska, toraj zasebna, je ostala gimnazija do l. 1870., ko jo je prevzela država v svojo oskrb. Med tem časom so vodili gimnazijo naslednji ravnatelji in so poučevali naslednji profesorji:

a) Ravnatelji:

1. **Engelbert Knifiz** od l. 1851.—1857. Iz zdravstvenih ozirov se je 17. sept. 1857. l. odpovedal tej časti ter umrl 4. oktobra l. 1858.

2. **Bernard Vouk** od 1857.—1867., tudi ta se je odpovedal tej časti 3. avgusta l. 1867.; postal zopet le profesor do l. 1884. ter se preselil v Gorico, kjer še živi. Provincijal je predlagal namesto njega za ravnatelja

3. **Ignacija Staudacherja,** ki ga je ministerstvo 20. oktobra l. 1867. tudi potrdilo. Ta je opravljal to službo do l. 1870.

4. **Ladislav Hrovat,** začasni ravnatelj do l. 1871.

b) Profesorji:

Od onih 13 profesorjev, s katerimi se je osemrazredna gimnazija l. 1854. pričela, so do l. 1870. umrli ali pa odšli, razven že omenjenega ravnatelja

Engelberta Knifiza,

Fulgencij Arko, † l. 1866.; poučeval je v Novem Mestu od l. 1836. dalje.

Bernardin Osredkar, prestavljen l. 1857.; poučeval je od l. 1833.

Mauricij Leiller, prestavljen l. 1857.

Chrysolog Grösnik, l. 1859. prestavljen v Kostanjevico pri Gorici; poučeval tu od l. 1838.

Ehrenfried Pipan, † 15. decembra l. 1857., poučeval je 18 let v Novem Mestu.

Fratern. Terlepp, † 30. avgusta l. 1855. za kolero; poučeval od l. 1839.

---

vedovati, v poznejših letih kaj rad pripovedoval. Pravijo, da je svoje dogodke zelò obširno popisal ter to kacega pol leta pred svojo smrtjo nekemu prijatelju zatrjeval, da pa so ta životopis nalašč uničili. Pozneje, ko se je popotovanja naveličal, je vstopil še jedenkrat v vojaško službo, in sicer v avstrijanski vojski, v kateri je služil kot stotnik. V nekem boju so mu sovražniki izbili jedno oko, in kmalu za tem je padel kaj nesrečno s konja v nek globok prepad. Te nesreče, pravijo, so ga napotile l. 1830. v samostan v Nazaretu, kjer je imel novo mašo. Od tod je odšel v Brežice, od tam pak so ga poslali kot profesorja matematike in fizike na novomeško gimnazijo; leta 1861. je umrl v Novem Mestu, kjer so ga z vsemi vojaškimi častmi pokopali. (Laibacher Zeitung 1888.)

Gratian Ziegler, umirovljen 3. septembra leta 1868. (zavoljo bolezni).

Theodor Saitz od l. 1853. do 1860.

Ivan Schibrath, vstopil l. 1854., prestavljen l. 1860.

Ko je prevzela l. 1871. gimnazijo država v svojo skrb, učiteljevali so od frančiškanov, ki jih nahajamo l. 1854., le še trije:

Burghard Schwinger, **Bernard Vouk** in **Ladislav Hrovat**. Med tem pa je poslal definitorij na novomeško gimnazijo še te-le učitelje, nekatere za dalj, druge za manj časa:

Kajetan Picigas je prišel mesto umrlega Terleppa l. 1855. ter bival tu do 16. marcija l. 1866, ko so ga prestavili v Samobor.

Bogomir Hlebec je prišel l. 1857. kot suplent mesto prestavljenega Bernardina Osredkarja, mesto Mauricija Leillerja pa

Inocenc Gnidovec, ki je umrl v početku aprila l. 1868.; od l. 1862. dalje je vodil tudi dijaško petje.

Ignacij Staudacher je prišel l. 1857. mesto umrlega Ehrenfrieda Pipana. L. 1867. je postal direktor ter ostal to do l. 1870.

Rafael Klemenčič je prišel leta 1859. namesto v Kostanjevico poklicanega Grösnika; poučeval je razven zgodovine in zemljepisja, za kar je bil postavno izpitan, po smrti Inocenca Gnidovca, od početka aprila 1868.— 1875., tudi petje; umrl je 29. junija 1886.

Franc Samotorčan, suplent od l. 1860., † 3. septembra l. 1862. Na njegovo mesto je prišel

Štefan Šenica, doslej učitelj na pazinski gimnaziji. L. 1865. so ga prestavili v Nazaret.

Adolf Kokalj 1863. † 2. februvarija l. 1868.

Regalat Štamcar je prišel sèm leta 1860., umrl 16. junija l. 1890. Tudi ta je bil postavno izpitan.

Evgen Hegler in

Pij Kopitar sta došla 7. majnika l. 1866. Obadva sta ostala tu prav malo časa. Heglerjevo mesto je prevzel že l. 1867.

Gregor Lušina od l. 1867.— 1868., Kopitarjevo pa

Engelbert Vouk, suplent od 20. sept. l. 1867. do 2. septembra l. 1868.; zaradi bolezni umirovljen.

Konstantin Popovič 20. septembra l. 1867. umrl 21. februvarija l. 1868.

Fortunat Vidic 24. januvarija l. 1868. do 2. septembra 1868.; poklicali so ga v Kostanjevico, da je nadaljeval tam svoje študije.

Theodor-a Pristov-a je poslal definitorij 3. septembra l. 1868. v Novo Mesto na mesto obolelega in umirovljenega Gratiana Zieglerja, a tudi Pristov je kmalu obolel. Na njegovo mesto je prišel še isto leto 19. oktobra

Pij Kopitar ter ostal tu do 2. februvarija l. 1870. Razven njega so prišli isto leto še

Ehrenfried Zupet 1868.— 1871.

Evgen Hegler 1868.— 1871.

Stanislav Škrabec 1868.— 1871.

Kalist Medič (tega je nadomestil že 3. septembra leta 1869. Engelbert Vouk).

Klemen Jelenec, od 12. februvarija leta 1870. dalje naslednik Pija Kopitarja.

Vsled cesarskega ukaza od 20. septembra l. 1870. je prevzela država gimnazijo v svojo oskrb. Zaradi tega so ostali na njej le še oni učitelji, ki so napravili izpite po postavnih določilih: *a)* Bernard Vouk za matematiko in fiziko, *b)* Ladislav Hrovat za klasično filologijo, *c)* Rafael Klemenčič za zgodovino in zemljepis, *d)* Regalat Štamcar, *e)* Ignacij Staudacher je učil verouk. Zaradi bolezni je odstopil l. 1881. Drugi so se nadomestili s posvetnimi profesorji.

Prvi ravnatelj je postal

Ivan Ziendler, dotlej profesor v Senju, najprej začasen, od 27. junija l. 1872. pa definitiven. Ko je meseca marcija l. 1874. obolel, nadomestoval ga je od 21. avgusta l. 1874. dalje Bernard Vouk, Ziendler pa je zatem odšel v Gorico. Na njegovo mesto je prišel

Ivan Fischer 4. septembra 1874. z gimnazije v Brody-ju ter je služboval do konca avgusta l. 1885. Nadomestil ga je

Andrej Senekovič, ki je ravnateljeval od 27. septembra 1885. do 7. septembra 1890. Sedanji ravnatelj je

Dr. Franc Detela, doslej profesor v Dunajskem Novem Mestu.

Od l. 1870. dalje so službovali na gimnaziji razven že imenovanih naslednji profesorji:

Wretschko Franc, preje profesor v Gradcu, l. 1872. odšel v Trst.

Ignacij Tkač, preje gimnazijski učitelj v Vinkovcih, l. 1872. odšel v St. Pölten.

Adalbert Meingast, dotlej suplent na gimnaziji v Lincu. L. 1872. odšel v Celovec.

Josip Guggenberger, kandidat iz Gradca, je odšel še isto leto 1870.

Ivan Zajc, preje gimnazijski učitelj v Vinkovcih; obolel l. 1872., umrl 24. julija 1872.

Jurij Margesin 1871.—1872., odšel v Maribor.

P. Burghardt Schwinger, ki je poučeval sicer na novomeški gimnaziji že od l. 1838., in Regalat Štamcar; dalje

Miha Pečar, suplent, odšel leta 1872. v Vinkovce, 23. julija l. 1875. pa se je od tod vrnil v Novo Mesto kot profesor, 29. avgusta so ga iz službenih ozirov prestavili v Tešin.

Josip Schweger, učitelj za risanje, leta 1871.—1873. (umrl 1. januvarija l. 1873.).

Luka Kunstek (iz Ljubljane) od leta 1872. do 23. oktobra l. 1873., odšel v Maribor.

Sebastijan Žepič (iz Varaždina) od leta 1872. do 23. oktobra l. 1873.; odšel v Zagreb.

Ivan Polanec (iz Maribora) od l. 1872. do danes.

Pl. Böhm je prišel suplirat obolega Zajca, a obolel je sam in kolege so ga nadomestovali do konca leta, ko je bil prestavljen v Olomuc. L. 1872. bi imeli v Novo Mesto priti Janko Pajk iz Maribora, Josip Stare iz Požege in dr. K. Glaser, toda Pajk se je odpovedal, Stare si izbral Varaždin, Glaser pa Ptuj.

Josip Ogrinec (kandidat) je vstopil l. 1873. kot suplent mesto umrlega Zajca. Po Schwegerjevi smrti je prevzel tudi risanje; v oktobru l. 1873. je odšel za suplenta v Vinkovce.

Ivan Krsnik (kandidat), je prišel mesto v Maribor odišlega Margesina;

Josip Medeotti pa mesto v Maribor odišlega Kunstka, umrl 31. marcija 1873.

Dworak (kandidat) je umrl 36 ur po svojem prihodu v Novo Mesto 3. oktobra l. 1872.

Tudi Krsnik in Medeotti sta obolela; poslednji je kmalu za tem umrl 31. marcija l. 1873. Na Medeottijevo mesto je prišel suplent

Anton Lantschner l. 1873.—1874.

Franc Šuklje je prišel l. 1873. kot suplent iz Gorice mesto Krsnika, ki se je moral zaradi bolezni službi odpovedati. Šuklje je zapustil gimnazijo in odšel v Ljubljano l. 1876.

Henrik Petrina je imel priti l. 1873. z gimnazije v Elbognu, a se je odpovedal; z velikimi težavami so našli namestnike:

Franca Sparmana (leta 1873.—1877.), Jakoba Wanga, Josipa Otta in Pavla Tomaschika.

Jakob Wang, suplent, leta 1873.—1876., zaradi bolezni odpuščen.

Josip Ott l. 1873.—1874.

Pavel Tomaschik l. 1873.—1874.

20. sept. 1874. sta bila umirovljena Burghardt Schwinger in Regalat Štamcar, ter jima je šolski svèt izrekel svoje priznanje. Burghardt je umrl l. 1876., Štamcar pa 16. junija l. 1890.

Josip Ogorek 14. julija l. 1874. do 9. avgusta 1881., odšel je v Lvov.

Leopold Koprivšek 14. julija l. 1874., službuje še sedaj.

Anton Drganc 12. avgusta l. 1874.—1888., odšel v Ljubljano.

Anton Riedel 16. septembra l. 1874. do 5. februvarija l. 1886.; prestavili so ga iz službenih ozirov v Kočevje.

Julij Tusch, suplent, l. 1874.—1878.

Nikodem Donnemiller, suplent, l. 1875., 13. septembra je bil imenovan gimnazijskim učiteljem ter službuje še sedaj.

Rajko Nachtigall 11. junija 1876. do 9. junija 1889. †

Gustav Stanger l. 1878.—1887., odšel v Inomost.

Franc Brežnik l. 1878 —1890., odšel v Ljubljano.

P. Hugolin Sattner je nadomestoval obolelega Staudacherja od 13. septembra l. 1881. do 18. septembra 1883., ko je bil imenovan učiteljem veronauka:

Dr. Josip Marinko l. 1883., službuje še sedaj.

Josip Teutsch, suplent, od 15. okt. 1881. do 16. junija 1882.

Rajko Perušek 18. junija l. 1882. do julija l. 1890., odšel v Ljubljano.

Ignacij Fajdiga, suplent, 3. nov. leta 1884; gimnazijskim učiteljem na mesto umirovljenega Bernarda Vouka imenovan 18. junija l. 1885. Službuje še sedaj.

Franc Orožen, (suplent za obolelega p. Rafaela Klemenčiča) 25. februvarija l. 1885. do 26. septembra 1886.

Josip Sturm 18. julija l. 1886 do 7. septembra l. 1890., odšel na Dunaj.

Ivan Vrhovec 22. septembra l. 1886., službuje še sedaj.

Anton Kerer, od avgusta l. 1887. do 1889., odšel v Feldkirch.

Valentin Ambrusch od 28. avgusta l. 1888., službuje še sedaj. Ko je leta 1890. obolel, nadomestoval ga je nekoliko mesecev, od 13. marcija do konca leta:

Franc Jeraj, sedaj suplent v Ljubljani.

Viktor Bežek, suplent, od 5. oktobra leta 1888. do konca šolskega leta 1888/90.

Dr. Lorenc Požar, od 18. avgusta l. 1889. do konca šolskega leta 1889/90.; odšel v Ljubljano.

Karol Šega 18. avgusta 1889., službuje še sedaj.

V šolskem letu 1890/91. so se vršile velike premembe na naši gimnaziji. Odšli so ž nje v Ljubljano ravnatelj Senekovič, in profesorji dr. Požar, Perušek in Brežnik, Sturm pa na Dunaj. Na njihova mesta so prišli:

Luka Pintar,

Matevž Suhač,

Ivan Fon,

Ivan Franke, ki pa je ostal v Ljubljani; zato je supliral jedno leto (1890) njegovo mesto **Hugo Skopal**. Med tem je bil imenovan Franke najprej za začasnega, potem pa za definitivnega učitelja na ljubljanski realki.

Franc Novak je prišel namesto mnogozaslužnega Ladislava Hrovata, ki je šel odlikovan z zlatim križcem s krono v pokoj. Poučeval je celih 36 let vedno v Novem Mestu. Bil je zadnji profesor frančiškanskega reda.

Matej Gembrešič, gimnazijski učitelj.

* * *

22. julija leta 1882. se je uvedla slovenščina kot učni jezik v spodnji gimnaziji.

Prosti predmeti:

Staroslovenščina. Poučeval je p. Ladislav Hrovat po dve uri v tednu in sicer v drugem tečaju l. 1855.

Francoščina. Leta 1854. je poučeval p. Aquinas Ramutha, leta 1862. Bernard Vouk, leta 1871. Tkač, leta 1875. Josip Ogorek.

Italijanščina. Leta 1862. Gratian Ziegler, 1871. Tkač, 1874. Anton Lantschner, 1875. Julij Tusch.

Hrvaščina. Leta 1873. Sebastjan Žepič (dve uri v tednu).

Risanje. Leta 1856. Schaschel (dve uri v tednu), l. 1871. do 1873. Schweger, l. 1875. in 1886. Riedel, l. 1886.—1890. Sturm.

L. 1871. se je uvedlo risanje za dijake spodnje gimnazije kot obligaten, za dijake višje pa kot prost predmet.

Petje. L. 1861.—1868. Inocenc Gnidovec, l. 1868.—1875. Rafael Klemenčič, leta 1875.—1890. Hugolin Sattner, leta 1891. Otokar Aleš.

Kaligrafija. L. 1875.—1886. Riedel, l. 1886.—1890. Sturm.

Stenografija. Leta 1868. je poučeval pet mesecev geometer Ludovik Zückler, l. 1871. Tkač (šest ur v tednu), l. 1874. Josip Ott, leta 1875.—1878. Julij Tusch, leta 1883. Perušek, sedaj od l. 1890. profesor Novak.

Telovadba. L. 1875.—1876. Franc Sparmann, l. 1877. Ivan Vrhonig, feldvebel lovskega bataljona, 1878.—1880. izurjen dijak pod nadzorstvom ravnateljevim, l. 1881.—1882. Brežnik, l. 1883. do l. 1885. ravnatelj Fischer, l. 1886.—1887. Koprivšek, l. 1888. Kerer, l. 1889.—1890. davkarski adjunkt Ignacij Klinc.

Geologija. 1875. Anton Drganec.

* * *

Podporno društvo. Leta 1858. je povodom rojstva cesarjeviča Rudolfa jel tadanji prošt Jernej Arko nabirati prostovoljne darove, da se ustanovi podporno društvo za uboge dijake.

Nabral je 124 gld. 30 kr. Naslednje leto se je društvo osnovalo.

Obrtnijska šola, otvorjena novembra l. 1873. z nemškim učnim jezikom.

Gimnazijska zastava. Podaril jo je l. 1858. gimnazijski komisar in kanonik Franc Jelovšek pl. Fichtenau.

* * *

Knjižnica. Knjižnici se je temelj položil leta 1846., ko je najvišja šolska gosposka »die k. k. Studienhofcommission« odredila (16. majnika leta 1846., št. 3715), da se ima šest let potrošati za knjižnico po 200 gld., pozneje po 50 gld. na leto. Leta 1855. je štela 600 zvezkov. Danes šteje učiteljska knjižnica 3241 zvezkov, 845 sešitkov in 7653 programov, dijaška pa 2028 zvezkov in 297 sešitkov.

* * *

Naravoznanski kabinet. Pri ustanovitvi nove gimnazije l. 1854/5. zanj ni bilo nobenega fonda, niti mu ni prihajala od kod kaka podpora. Če si je hotelo ravnateljstvo preskrbeti kaj naravoznanskih predmetov, se je moralo obrniti do pridnosti dijakov in

darežljivosti šolskih prijateljev. 13. decembra leta 1855. se je pa odredilo, da se pošlje eventuelni prebitek dotacije (180 gld.), katero je dobivala ljubljanska gimnazija za naravoznanski kabinet, novomeškemu kabinetu.

* * *

Prvo letno poročilo se je izdalo leta 1855.; v njem je objavil začasni tadanji ravnatelj p. Engelbert Knifiz članek: »*Kurzgefasste Geschichte von der Entstehung der Stadt Neustadtl und des Gymnasiums*« (stran 1—18). Obsegalo je dalje naučni načrt, naslove nemških nalog na višji gimnaziji in nje kroniko, ne pa tudi imen dijakov. L. 1860. ni hotelo ministerstvo za tisek programa nič dovoliti, zato ni izšel. Ker se je drugo leto 1861. ravno tako godilo, zložili so profesorji denar skupaj ter izdali vsaj imena dijakov. L. 1862. in 1863. je program zopet izšel, a to leto je dal ravnatelj Bernard Vouk imenik dijakov tiskati s slovenskimi oblikami krajevnih imen, n. pr. Kraus Adalbert aus Novo Mesto, ali pa: Skrabar Viktor aus Zatičina. S tem se vlada ni vjemala; ostra pisanja so hodila sem in tja, a ravnatelj ni hotel odjenjati. Vtaknil se je v ta prepir še provincijal Salezij Volčič, toda tako nesrečno, da bi bili skoraj višjo gimnazijo vzeli. Polagoma je prepir pojenjal, ne da bi se kaj odločilo. Prihodnje leto pa ministerstvo ni zopet za program nič dovolilo, ki zavoljo tega to leto tudi ni izšel; izšel pa je za tem redno vsako leto.

V programih so se objavile naslednje razprave:

1856. Zu Hectors Characteristik, von Lad. Hrovat.
1857. Arithmetische Progressionen, von Bernard Vouk.
1858. Ueber das aoristische Perfect in Folgesätzen nah einem tempus historicum im Hauptsatze, von Lad. Hrovat.
1859. War Oesterreich nach dem Tode des letzten Babenbergers ein Erbgut seiner Verwandten, oder ein erledigtes Reichslehen? von Rafael Klemenčič.
1861. Izšle so samo perijohe.
1862. Slovenski genitiv, von p. Ladislav Hrovat.
1863. Welchen historischen Wert hat die livianische Erzählung der Vertreibung der Gallier aus Rom und der Wegnahme des Lösegeldes durch den Dictator Furius Camillus 365 a. u. c., von p. Rafael Klemenčič. — Časoslovje latinskega jezika, von p. Ladislav Hrovat.
1865. I. Hieronim, čegav je? — II. Pogojni latinski stavki. — III. »Begriff« — kako po slovenski? p. Lad. Hrovat.
1866. Popotovanje našega Gospoda in Izveličarja Jezusa Kristusa ob času njegove triletne učitve, kronologično zloženo po štirih evangelistih, in popotovanje sv. aposteljna Pavla; spisal p. Ignacij Staudacher.

1867. *Pravila za pisavo. Spisal p. Ladislav Hrovat.*

1868. *Cronologische Darstellung der wichtigsten, die Stadt Rudolfswert betreffenden Daten mit besonderer Berücksichtigung des Franciscaner-Conventes, von p. Rafael Klemenčič.*

1869. *Vvod v Sokratovo Apologijo, sp. Lad. Hrovat.*

1870. *O glasu in naglasu našega književnega jezika, spisal Stanislav Škrabec.*

1871. *Bemerkungen über den ablativus absolutus im Lateinischen, v. Adalbert Meingast.*

1872. *I. Die geologischen Verhältnisse der Umgebung von Rudolfswert, von dr. Anton Böhm. — II. F. W. Schneidewin und Ad. Scholls. Standpunkte in der Frage über die Motive und den Plan der sophokleischen Tragödien, von L. Kunstek.*

1873. *Obsežek Demostenovega govora Megalopolskega, sp. Ivan Polanec.*

1874. *Tridesetletna vojska v svojih početkih, sp. Fr. Šuklje.*

1875. *P. Hoffmanns Peerlkampius qua ratione emendaverit satiras Horatianas, nonnullis ostendatur exemplis, a Francisco Sparmanno linguarum antiquarum subdoctore.*

1876. *Ueber Abfassung der Lehrbücher, v. Direktor Fischer. — Horat. Carm. I. 28 ad dialogi similitudinem revocari non posse demonstratur, Prof. Jos. Ogorek.*

1877. *De Socrate marito patreque familias, Jos. Ogorek.*

1878. *a) Slovenski dom, Lad. Hrovat. — b) Wann hat Cicero die beiden ersten catilin. Reden gehalten? Prof. Ogorek. — c) Ueber das Tellurium des Prof. Klemenčič.*

1879. *Wann hat Cicero die beiden ersten catilin. Reden gehalten? (Schluss) Prof. Jos. Ogorek.*

1880. *O Sokratovi metodi s posebnim ozirom na Platonovega Menona o pojmu, Fr. Brežnik.*

1881. *Der Römerzug Ruprechts v. d. Pfalz und dessen Verhältniss zu Oesterreich, insbesondere zu Herzog Leopold, v. Prof. Nicodemus Donnemiller.*

1882. *Der absolute Genitiv bei Homer, Joh. Teutsch.*

1883. *Erziehung und Unterricht bei den Griechen, Fr. Brežnik.*

1884. *Erziehung und Unterricht bei den Römern, Fr. Brežnik.*

1885. *Die Platonische Anamnesis, Gustav Stanger.*

1886. *Nekoliko o srbskih narodnih pesmih, Ivan Polanec.*

1887. *Die Gegner des Hellenismus in Rom bis zur Zeit Ciceros, Leop. Koprivšek.*

1888. *Die Entdeckung des Hypnotismus u. der mit derselben verwandten Zustände, und der sogenannte animalische oder Lebensmagnetismus, Anton Drganec.*

1889. *Jezik v Mat. Ravnikarja »Sgodbah ſv. piſma sa mlade ljudi«, V. Bežek.*

1890. *Zloženke v novi slovenščini, Rajko Perušek.*

1891. *Latinsko-slovenska frazeologija k I. knjigi Caesarjevih komentarijev de bello Gallico za naše četrtošolce. Von Leopold Koprivšek.*

Število dijakov.

Leto	Razredi						Skupaj	Leto	Razredi						Skupaj
	VI.	V.	IV.	III.	II.	I.			VI.	V.	IV.	III.	II.	I.	
1746	4	8	11	4	9	30	66	1778	—	17	21	22	19	23	102
1747	11	12	12	12	23	25	95	1779	—	22	18	22	14	24	100
1748	12	16	13	19	21	28	109	1780	—	16	16	13	15	31	91
1749	9	8	9	14	15	27	82	1781	—	9	10	13	26	31	89
1750	9	9	12	14	13	19	76	1782	—	9	8	25	23	23	88
1751	13	9	17	14	14	24	91	1783	—	10	8	25	23	23	89
1752	15	21	15	14	15	23	103	1784	—	7	16	13	15	17	68
1753	20	17	17	15	17	30	116	1785	—	11	8	12	13	9	53
1754	14	18	16	17	20	23	108	1786	—	4	7	11	8	8	38
1755	31	20	27	17	27	—	122	1787	—	5	11	9	8	6	39
1756	18	17	32	11	24	32	134	1788	—	8	9	7	6	8	38
1757	15	27	14	19	23	16	114	1789	—	3	4	9	9	13	38
1758	27	12	17	27	14	20	117	1790	—	4	7	13	11	19	54
1759	16	19	25	11	13	20	104	1791	—	4	9	6	16	14	49
1760	17	24	14	15	15	21	106	1792	—	7	7	13	9	27	63
1761	19	15	11	13	17	24	99	1793	—	4	9	8	16	21	58
1762	19	10	16	16	16	29	106	1794	—	7	8	10	17	31	73
1763	8	7	9	20	28	25	97	1795	—	4	6	15	24	29	78
1764	8	12	16	20	26	42	124	1796	—	1	11	17	27	26	78
1765	11	23	20	23	25	39	141	1797	—	4	19	19	23	16	81
1766	16	22	19	18	32	30	137	1798	—	12	23	19	15	28	97
1767	19	20	14	27	23	47	150	1799	—	18	18	13	21	19	89
1768	22	13	19	17	23	42	136	1800	—	11	14	16	17	21	79
1769	12	14	11	20	33	33	123	1801	—	10	15	15	22	23	84
1770	11	12	15	29	25	29	121	1802	—	10	14	15	22	24	85
1771	18	15	25	25	17	26	126	1803	—	8	12	21	18	26	85
1772	20	22	18	18	24	19	121	1804	—	5	22	18	20	18	83
1773	22	14	18	17	18	31	110	1805	—	15	15	14	15	21	80
1774	18	19	20	18	21	25	141	1806	—	8	11	14	19	38	90
1775	22	15	19	22	31	28	137	1807	—	7	14	14	35	22	92
1776	14	14	20	25	19	29	121	1808	—	11	13	25	19	25	93
1777	—	9	19	23	21	32	104	1809	—	8	18	11	19	28	84

Leto	Razredi						Skupaj	Leto	Razredi						Skupaj
	VI.	V.	IV.	III.	II.	I.			VI.	V.	IV.	III.	II.	I.	
1810	—	13	11	6	14	25	69	1832	17	22	18	14	26	26	123
1811	—	—	—	—	25	20	45	1833	20	17	14	19	22	23	115
1812	—	—	—	—	18	18	36	1834	13	13	18	24	16	34	118
1813	—	—	—	9	13	18	40	1835	11	13	21	14	12	38	109
1814	—	—	—	13	10	19	42	1836	13	17	16	9	23	32	110
1815	—	—	13	4	9	28	54	1837	18	15	9	20	12	36	110
1816	—	10	7	10	9	23	59	1838	18	12	23	7	28	35	123
1817	—	10	6	10	10	11	47	1839	13	19	11	25	22	40	130
1818	—	10	14	12	22	45	103	1840	21	18	17	13	26	37	132
1819	12	11	25	19	31	63	161	1841	18	16	10	32	32	32	140
1820	9	17	15	38	18	45	142	1842	17	12	31	31	30	33	154
1821	14	17	25	17	31	60	173	1843	14	29	34	26	22	38	165
1822	10	24	18	24	39	51	166	1844	23	38	23	24	31	44	185
1823	25	18	20	33	47	60	203	1845	29	18	27	28	34	47	183
1824	16	19	25	39	44	52	195	1846	17	22	30	34	22	47	182
1825	19	25	35	18	45	56	207	1847	16	25	26	25	33	44	167
1826	24	37	26	37	37	51	212	1848	20	24	23	23	37	51	178
1827	35	23	29	30	46	37	200	1849	19	20	17	32	24	34	146
1828	16	43	27	36	25	36	183	1850	18	15	24	18	20	41	116
1829	36	25	34	22	34	46	197	1851	11	17	15	16	20	15	94
1830	24	30	20	27	41	32	174	1852	12	12	10	16	9	21	81
1831	26	16	21	24	20	35	142	1853	14	12	10	13	16	16	80

Leta 1854. je imela gimnazija v sedmih razredih 82 dijakov, z letom 1855. je postala osemrazredna ter štela od takrat pa do danes:

l. 1855. = 102 dijakov
» 1856. = 104 »
» 1857. = 129 »
» 1858. = 151 »
» 1859. = 193 »
» 1860. = 227 »
» 1861. = 222 »
» 1862. = 226 »

l. 1863. = 238 dijakov
» 1864. = 240 »
» 1865. = 214 «
» 1866. = 197 »
» 1867. = 200 »
» 1868. = 182 »
» 1869. = 170 »
» 1870. = 146 »

l. 1871. = 131 dijakov		l. 1882. = 175 dijakov	
» 1872. = 107	»	» 1883. = 158	»
» 1873. = 102	»	» 1884. = 131	»
» 1874. = 101	»	» 1885. = 129	»
» 1875. = 96	»	» 1886. = 151	»
» 1876. = 105	»	» 1887. = 147	»
» 1877. = 114	»	» 1888. = 170	»
» 1878. = 128	»	» 1889. = 180	»
» 1879. = 148	»	» 1890. = 199	»
» 1880. = 164	»	» 1891. = 207	»
» 1881. = 169	»		

Iz teh tabel se vidi, kako je število dijakov sedaj poskakovalo, sedaj zopet upadalo. V minulem stoletju jih je imela gimnazija največ leta 1767. po končanih vojskah s pruskim kraljem Friderikom II. Ko so ustanovili ljudske šole, razpuščali duhovne rede ter jele višje gosposke sovražno postopati proti duhovščini in cerkvi, se je število dijakov sila hitro krčilo. Najmanj jih je štela gimnazija zadnje leto Jožefa II.; zatem pa je število v malih odstavkih zopet rastlo in to do leta 1798., ko je vojskini hrum zopet jel zavirati veselje do šole. V francoski dôbi, takrat toraj, ko je sreča zasukala Avstriji hrbet popolnoma, je obiskovalo gimnazijo celò manj dijakov, kakor v dôbi Jožefa II., potem pa je število zopet polagoma rastlo.

Vzroka za to malo število dijakov so iskali prefekti v raznih stvareh. L. 1758., ko je štela gimnazija 117 dijakov, je dejal prefekt, da bi jih bilo prišlo še več, ko bi le ne bilo toliko vojaka v mestu in bi mogli kje stanovati.

L. 1807. je dal magistrat pri meščanih pozvedovat, koliko dijakov bi bilo mogoče v mestu preskrbeti z vsem potrebnim. Več meščanov je bilo pripravljenih sprejeti 132 dijakov, toda samo na hrano, 49 samo v stanovanje in le 14. dijakom bi dajali — seveda proti plači — oboje. To so bila kaj slaba poročila. Manjkalo je stanovanj, kakor danes. Magistrat je ponudil meščanom posojilo iz mestne blagajnice v ta namen, da bi priredili gospodarji dijakom prikladna stanovanja, a oglasila sta se samo dva.

Po odhodu Francozov je število dijakov hitro rastlo; l. 1826. je štela gimnazija največ dijakov: 212. To je bilo nenavadno veliko število. Že leta 1824. je vlada tožila, da tišči mladina preveč v

gimnazije; seveda je to veljalo več za druge gimnazije, vendar pak se sme iz tega, da je imela novomeška gimnazija leta 1825. čez 200 dijakov, sklepati, da je za to gimnazijo to število največje, ki ga je bilo po vseh razmerah pričakovati. Druge gimnazije so štele takrat seveda veliko več dijakov; pritisk v šolo je bil tolik, da je morala vlada dijake od nje odrivati z vsemi močmi, ter je zavoljo tega priporočila postopati pri izpitih kolikor mogoče strogo; uvedla leta 1827. šolnino (12 gold. na leto), stavila štipendistom hude pogoje itd. To je izdalo. Število dijakov je padlo že v osmih letih (1826.—1835.) na polovico, od 212 na 109. Sčasoma pa je vlada sama odjenjala; število dijakov je zopet rastlo do l. 1848. do najnovejše organizacije. V naslednjih letih, ko so se Novomeščani bali za svojo gimnazijo, se je število dijakov zopet krčilo do leta 1855., to se pravi do takrat, ko se je osnovala popolna osemrazredna gimnazija; od takrat je prihajalo vedno več dijakov, njih najvišje število je bilo l. 1864., ko jih je imela gimnazija 240.

Dodatek.

I.

Ustanovno pismo novomeško

od 7. aprila 1365. leta.[1])

Wir Rudolffe der Vierdt von Gottes gnaden Ertzhertzog zu Össterreich, zu Steyr, zu Khärndten, zu Crain, Herr auf der windischen March vnd zu Porttenaw, Graue zu Habspurg, zu Tyroll, zu Phierdt vnd zu Khiburg, Marggraue zu Purgaw vnd Landgraff im Elsaß. — Bekhennen vnd thuen khundt mit disem briefe, allen den, die in sechend, lesen oder hörend nun oder hinach in khunftigen Zeiten, wie das sey, Dann wir alle vnsere Undterthanen vnd getreuen von angeborner güettigkhait vnd mit fürstlicher gunst gern versorgen und bedenkhen mit sollichen Rechten vnd Gnaden, mit dem Sy aufnemen vnd ain yeglicher in seinen wesen bey rechte vnd guettem scherme beleibe, So sein wir doch von natürlicher begier sonderlich genaiget, die aufzubringen, zu mehrn vnd zu begnaden, die wir selber zusammenbracht vnd mit stifftung ainer Neuen Statt veraint vnd geuestent haben, Darumben wir die Statt genandt Ruedolfswerd, gelegen auf dero windischen march, Die wir von neuen Dingen aufgeworffen vnd nach vnsern Namen also genennet haben, So geben wir Ir mit fürstlicher macht, dise recht vnd gesetze, die hernach geschriben stendt

Des Ersten was man in guettem Fride in die statt zu behalten geit, Es sey Khorn, Wein, Fleisch, Gewandt, oder was es sey, das soll gentzlichen frey sein in der statt, vnd ob sich ein Vrlenng huebe, So soll dannoch dasselb guett frey sein, das dieselben die es Zubhalten gebendt es mügen freylich verkhauffen oder füern, wo sy hin wellen, vnnß vnd der Statt nicht zu schaden, was auch ausser Leute in die Statt farendt vnd Burger werden wellent, die soll der Stattrichter freylich zu Burger empfachen on geuerde, Wer aber das yemandt clagte nach seinem Mann, dem soll der Stattrichter das recht von im bietten vnd darumb ainen Tag geben zu viertzehen Tagen, vnd wer das,

---

[1]) Kopija iz leta 1602.

das er Ime dann behabt vor dem Rechten, So soll dann als derselbe man darnach viertzehen Tag sicher sein vnd fahren vngeirret, wo Er will, wer auch freylich vnuersprochenlich Jar vnd Tag sitzet, der soll fürbas daselbs berubt beleiben vor meniglichen an alle ansprach Es soll auch khain ausser Mann khain Burger nicht anbehaben mit aussern Leüten, Er habe dene zu den aussern ainen Burger von der Statt. Auch soll zu den Jarmärkhten der vorgenandten vnnser Statt aller meniglich dar vnd dann acht Tag vor vnd acht Tag hinach sicher Leibs vnd guettes varen, beide für feindschafft vnd für Pfandtung, ohne allain Todtschleg. Was auch geschicht in der Statt vnd dem Burckh fride, der hernach geschrieben stehet, das soll der Stattrichter richten vnd nicht der Landtrichter, wann demselben Burgkhfride vnnds dem gemärkhen der Stattrichter und niemandts anders richten soll. Es sollen auch Edl vnd Unedl, baide arme vnd Reiche, die Hauß vnd Hoff in der vorgenandten vnserer Statt zu Ruedolffswerde yetz habendt, oder noch fürbas gewinnent vnd des Markhts daselbs wellen geniessen, so des noth ist, helffen der Statt zu pessern, zierkhlen vnd wachen, vnd mit der Statt dienen. So soll auch niemandt in der Ehegenannten statt Mundleüth haben, an der Landsfürst allain vnd dieselben solle vor dem Stattrichter das Recht thuen vnd vor ander niemandt vnd sollen auch allen den Dienst thuen den ander Burger thuent, Es sollen auch die Burger khain Haufs in der Stadt khainem Edlen Mane verkauffen noch ander yemandt, nur den, die in der statt von Burgern gesessen seindt oder sitzen wellendt vnd mit der gemain wachen vnd Steuern. Sy sollen auch fürbas khain Ir guett das khainen zu der Statt yemandt hingeben oder schaffen bey Irem lebenden Leibe oder an Irem Todte, Es seindt Heuser, Müllen, Fleischpenkh, Weingärten, Wisen oder Äckher, das es vnns von Dienste kheme. Wer es darüber thette, wellen wir das, das khain Krafft habe, wer auch in der Statt vnd in dem Purckhfride wider das Gericht icht thuet, Es sei mit vntzüchten oder mit andern sachen, derselbe soll das recht thuen vor dem Stattrichter vnd vor ander niemandt, auch sollen Sy nemen Zimerholtz vnd Prenholtz aus allen vnsern Wälden, wieuill Sy des bedurffendt vnd wo in die allernegst gelegen sein, vnd durch das die ehegenannte vnnser Statt dester bas aufnemb an Leutten vnd vnd an guete. Haben wir Ir die gnad gethan vnd thuen auch für vnns, vnser Brüeder vnd Erben, welche die seindt, die in dieselben vnnser Statt ziehendt vnd daselbs sedelhafft sein wöllen, das die Siben gantze Jar, die nächsten nach der Zeit alls Sy sich hineintziehendt ledig vnd frey sein sollendt auch sollendt die Burger vnnserer Ehegenannten Statt mit Irer Khauffmannschafft ledig vnd frey sein alles Zolles vnd Mautt zu Lantzstraß, zu Weichselberg vnd an der Reschentz vnd das auch die Straß von Hungern geen Krain vnd an das Mär durch dieselben Statt geen vnd auch niderleg darinen sein soll, darzue benennen, geben vnd vndterschaiden Wir der ehegenanndten Statt zu Irem

Purkhfrid den Chraifs als er mit diesem nachgeschriben gemerkhen inbegrüffen Des ersten oberhalb der Statt vntz an das Wasser, das man nennt die Prikhirne vnd von dem Vrsprung der Prikhnei vntzt für das Lueg vnd vmb den gantzten Perg, den man nennet den Khall vnd oben vmbher vnzt an die gemerkhe, vndter den Stermentz vmbhin, vntzt an die Pimerkh, die oben herzue sagent Sidendorf vnd zu den Zwayen Höfen an dem Perg vntzt in dem Pach, der da rinet vndter Ober-Gertschou, dem grundte nach vntzt hin zwischen Alltenburg vnd Kherstetten vntzt in die Gurkh niderhalb der Statt Ruedolffswerde vnd was da endtzwischen ist, das soll der Stattrichter zu Ruedolffswerde richten vnd nicht der Lanndtrichter, Es sey auf Felde oder in Dörffern oder in ainschichtigen Höfen oder wie es genent ist. — Darumben gebieten wir bey vnsern hulden für vnns, vnser Brueder vnd Erben, allen vnsern Landherrn, Haubtleüthen, Rittern vnd Khnechten, allen Richtern, Burggrauen, Pflegern, Vitzdomben, Mauttnern, Zollnern vnd allen andern vnsern Haubtleüthen, Diennern vnd Vnterthannen, wie die genannt seind, gegenwärtigen vnd khünfftigen, das Sy die ehegenanndt vnser Statt vnd Burger bey den vorgeschriben rechten vnd gnaden beleiben lassen ohn alle widerrede vnd in davon khain Irrung, hindernuse, noch eingriff thuen noch yemandt gestatten zu thuen, wer es aber mit freuler gedürfftighait thett, in khain weeg, der wisse sich darumb in vnser fürstliche vngnad schwärlich verfallen sein vnd ist vnfs darumb zu Wandl verfallen Hundtert Pfundt Goldes der vnnfs fünfftzig in vnnser Camer vnd fünfftzig der ehegenannten Statt an Iren gemainnen Paw werden sollend ohn alle gnade. — Dieser ding seindt getzeugen (priče, kakor jih navaja Valvasor XI. 480.). Geben zu Wienn am Montag nach dem Palmtag nach Christi geburt Dreyzechenhundert Jahr vnd darnach in dem Fünffvndsechzigisten Jare, vnsers alters in dem Sechsvndzwaintzigisten vnd vnsers gewalts in dem Sibenden Jahre. Wir der vorgenannt Herzog Ruedolph sterkhen disen brieff mit der vndterschrift vnser selbst Handt.

II.

Pouk nadvojvode Karola Štajarskega, kakó se je Novomeščanom ravnati pri volitvah (l. 1573.).

Wir Carl von Gottes gnaden Ertzhertzog zu Österreich, Hertzog von Burgundj, Brabant, Zu Steyer, in Khärnndten, Zu Krain, Zu Lutzenburg, Zu Wiertemberg, Ober und Nider Slesien, Fürst zu Schwaben, Marggraue des Heiligen Römischen Reichs zu Burgund und Zu Märhern, Ober und Nider Lausnitz, Gefürster Graue zu Habspurg, zu Tyrol, zu Phierdt, zu Kiburg vnnd zu Göryc, Landgraue in Elsaß, Herr auf der Windischen March, zu Porttenaw vnnd zu Salins. — Bekhennen offenlich mit disem Brif vnnd thuen khundt menigelich — Nachdem wir in gründtlicher erkhundigung befunden, das in vnnser Stat Ruedolfswerth nicht allain mit erwellung aines Richters sondern auch in annder mer weeg gegen anndern Steten ain große Vnordnung vnnd vngleichait gehalten worden vnnd aber nichts liebers sehen wollen, dann das diese vnnd anndere vnnser trew Steet vnnd vnnderthannen zu derselben dest merern aufnemen mit gueten löblichen Ordnungen, fürgesehen vnnd geregiert, Dagegen aber alle vnordnungen vnnd Mißbreuch gänutzlichen abgestellt vnnd verhüet werden. — Derhalben so ordnen vnnd wellen wir für das

Erst, das nun hinfuron Järlichen den Sontag vor Sanct Galle tag, wie von alters herkhumen, die erwellung aines Richters beschehen solle, Doch dergestalt vnnd in diser ausgedrukhter beschaidenhait, Nemblich das bei solcher erwellung auch sonnst Im Innern Rath nicht mer dann Zwelf, im äussern Rath aber Vierundzwaintzig vnnd aus der Gmain Achtvnndviertzig Personen vnnd allenthalben in ainer Summa viervnndachtzig Personen sambt dem gewesten Richter vnnd nit darüber geordent sollen werden. Vnnd im fahl etwo dasselbig Jar hinumb aus den Zwelfen des Innern Raths ainer oder mehr mit Todt abgienngen So solle derselben Stell alfbald aus den Viervnndzwaintzigern des äußern Raths vnnd gleichesfals die Vierundzwaintziger aus den Achtundvierzigern von der gmain die Achtundviertziger aber von der äußern gemain doch jedes mit vorgeender ordenlicher Waal auch aufgenumben Aydspflicht mit tauglichen vnnd Erbern Burgers Personen erstatt vnnd erfüllt vnnd volgends, wann nun also der Inner vnnd äufser sambt der bestimten antzall aus der gmain voll besetzt ist, Sodann solle neben dem alten Richter ainer des Innern Raths oder Zwelfern, welcher Inen hiertzu für geschikt vnnd teuglich ansieht, auffgeworffen vnnd die beid den Vierundzwantzigern des äußern Raths sammt den Achtundviertzigern von der gemain fürgestellt werden.

Vnnd im fahl Inen den Vierundzwantzigern vnnd den Achtundviertzigern von der gemain aus denselben Zwaien für gestellten Personen khainer zum Richterlichen Ambt annehmblichen wäre vnnd dessen sonndere bedenkhen hätten, So sollen vnnd mügen Sy anndere Zwen von den Zwelfern des Innern Raths fürzustellen begeren vnnd also die Umbfrag der Waal durch den verstaindlichsten vnnd teuglichsten aus den Vierundzwantzigern bedenklich nacheinannder beschehen, vnnd solche Walln durch den geschwornnen Statschreiber, wie die von einem jeden ausgesprochen fleissig vnnd treulich verzaichent und beschrieben worden. Solche verzaichenten vnnd beschribnen sollen allsbald durch denselben teüglichsten Vierundzwantziger, so die Umbfrag gethan sambt vnnd neben dem Statschreiber denen Zwelfen im Innern Rath fürgebracht vnnd mit fleiß durch Sy gesehen werden, welchem vnnder vorgedachten Zwaien fürgestelten Ratsverwandten die maiste Waal beygefallen. Demselben solle alsdann an Sanct Gallntag vor mittag in beysein des Innern vnnd außern Raths dem alten herkhumenden Gebrauch nach durch den vorgewelten Statrichter in dem gewöndlichen Rathhaus oder Comaun der gewöndlich Ayd furgehalten vnnd volgends darauf der Gerichtsstab vberanntwortet werden vnnd im der vorgeweste Richter auf die Rechten vnnd der Eltist auch furnembist vnnder den Zwelf Rathsfreundten auf der Linggen seiten geen.

Zum Anndern so solle derselb New erwelte Richter aufs lenngist Inner acht Tagen nach Sanct Gallntag durch Zwen oder drey des Innern Raths vnnserm Vitzdomben in Crain, wer der yeder Zeit sein wierd, gen Laybach presentirt werden, vnnd daselbst nach aufgenomnen Richteraydt die bestättung emphahen.

Zum dritten obwoll bisher gebreüchig gewesen, das wan ain gantzer Rath sambt denen von der gemain durch den Richter fürfallunder genötiger Handlungen willen zusammen erfordert, das solches den abent daruor, durch den Gerichts Poten hin vnnd wider in der Stat öfentlich berueftt worden, welches etwo in anndern Stetten nicht gebreüchig, sonndern wann die Erwellung aines Richters vnnd annder dergleichen wichtig Handlungen, sonnderlichen auch wann das Malefitz Recht gehalten vnndt furgenomben werden, albegen die Gloggen auf dem Rathauß oder Comaun durch den Gerichtsdienner aufs wenigist ain halbe stund, wo nicht lennger geleyt vnnd also dardurch meniglichen, so darzue verordent, auf das Rathauß oder Comaun vor enndung solches gleits zu erscheinen vnnd zu gehorsamen berueftt wird — Demnach solle es hinfüron daselbst zu Rudolfswerth auch also vom merers ansehen wegen zu obuermelten Zeiten vnnd so offt es die notdurfft eruordert gehalten vnnd yetzo an Sanct Gallntag vmb Sechs vhr vor mittag in dem namen Gottes also damit ain anfang gemacht werden.

Zum Vierten, wo aber ainer oder mer vber solche erfordernng es sey von den Innern oder äußern Rathsfreundten oder aus der bestimbten antzall der gmain hierüber vngehorsamblichen

ausbleiben vnnd nicht zu rechter Zeit auf das Rathhaufs oder Comaun erscheinen sich auch seines ausbleibens nicht zuuor etwo furfallunder genotigter ehehafften halben gegen dem Statrichter entschuldigen wurde, gegen denselbigen sollen vnnd müggen Richter vnnd Rath mit gebürlicher geldstraff nach gelegenheit der sachen verfarn vnnd daselb straffgeld zu gemainer Statnotdurfften anwenden.

Zum fünfften, alweil auch befunden wierdet, das mit einforderung der Stat Steurn nicht ain khlaine vnordnung bisher gehalten vnnd dieselb durch die dartzue verordenten Steuer Einnember albegen von haufs zu haufs vnnd solches zuuilmalen ersuechen haben müefsen auch woll mit bösen thadungen abgefertigt worden welches sich aber in khainerley weeg getzimbt. Vnnd so dann in den Haubt vnnd anndern Stëtten allenthalben gebreüchig, wann solche Stat Steuern durch den Gerichts oder Stat Poten öffentlichen in der Stat an den Plätzen vnnd gäfsen beruefft werden, das ain jeder Burgersmann dieselb den Tag so dartzue bestimbt selbst auf das Rathaufs oder Comaun zu bringen oder zu schikhen schuldig vnnd welchers nit thuet, sonnder vngehorsamblichen aussen bleibt, das gegen demselben zu erhaltung schuldigen gehorsamb mit gebürlicher straff fürganngen, auf das also die Steuern zu rechter weil vnnd Zeit einer Ersamen Lanndschafft Einnemer, wer der yeder zeit ist erlegt vnnd also gemaine Stat disfals vor schaden vnnd nachtl auch vergebendlicher Zerung vnnd vncosten verhuett werden möge. Demnach solle es nun hinfüron alda zu Ruedolfswerth mit einforderung angeregter Stat Steuern auch aller mafsen vnnd nicht annderst als obsteet gehalten werden. — Unnd gebietten allen vnnd yeden vnnsern Lanndthaubtleüthen, Lanndt Verwesern etc (navadni konec diplomov). Geben in vnnser Stat Grätz den Sechtzehenden Tag des Monats Octobris Nach Christi vnnseres lieben Herrn geburdt Im Aintausent Fünffhundert vnnd Dreyundsibentzigisten Jare.

Carolus m/p.

III.

Wür Maria Theresia von Gottes Gnaden Röm. Kayſserin (sequitur titulus) bekhenen offentlich mit disen brief

Vndt thuen khunt allermeniglich, dſs Uns Unsere Getreüe Liebe, N. Richter Unndt Rath Vnnserer Landtsfürstl. Statt Rudolfswerth in Vnseren Herzogthum in Krain aller unterthenigst vorgestellet, wasmaßen wir ermelter Statt aus denen angebrachten Bewegnüßen über den von Vnseren G. O geheimen Rath derentwillen abgefordert auch vnntern 8. Jenner dises Jahrs gehorsambst erstatenen gutachtlichen berührt annoch sub dato 16. April lezthin gdigst bewilliget haben,

daß daselbst zu Rudolfswerth durch die aldortige P. T. Franciscaner die 6 untere schuellen a parva usque ad rhetoricam inclusive offentlich gelehrt werden mögen. Vns hüerauff gehors. bittende, dß Wür als Regierende Königin, Frau vndt Erb Landsfürstin deren J. O. Furstenthumb vnnd Landen sollich erichtendes studium mit Eben Jenen Freyheuten, womit andere derley in Vnseren Österreichischen Erblanden befindliche Gymnasia versehen seindt, gleichfalls zu begnaden, allermildest geruehen möchten.

Wan Wür dan gdiglich angesehene Solch deren Supplicanten gehors. Bitte, vndt dß durch die einfürung obbemelter 6 Vnteren schuellen nicht allein das anlangendt armen Burgerschaft zu Rudolfswerth einiger Nutzen verschaffet, vndt derselben in Etwas ausgeholffen werde, sondern dß auch die benachbarte Jugendt anmith die gelegenheit überkhome, sowohl in christlichen Sitten vnndt Tugenten als in denen Münderen Studien mit gerüngeren vnkhosten vnterricht werden, folglich desto leichter zu denen Höcheren wissenschaften zu gelangen, auch sich zu des gemeinen wesens: dienst geschikht vnndt tauglich zu machen,

Als haben Wier mit wollbedachten mueth, gueten Rath vnndt Rechten wissen ermeltes zu Rudolffswerth errichtendes Studium deren 6 vnteren schuellen nachmahlen verliehen, guetgeheißen vnnd bestetiget. Thuen dß auch beaugenehmen vnndt bestäten dßselbe aus König vnndt Landtsfürstl. Machts - volkhomenheit hiermit wißentlich in Crafft dieses Brieffs, ordnen sezen vnndt wollen, dß mehrgedachtes studium der 6 vnteren schuellen allda zu Rudolffswerth von den P. T. Franciscanern offentlich tractirth vnndt gehalten vndt dß da selbs errichtende Gymnasium sich Eben Jener befügnußen, welche andere derley, mit Landtfürstl. Bewilligung aufgerichtete Gymnasia genieſsen, gleichfalls erfreyen mithin die aus diesen vntheren schuellen austretende Jugendt zu Fortsez: vnnd Erkhenung deren hoheren wissenschafften aller Orthen jedoch gegen vorweisung deren gewöhnlichen testimonien ohnweigerlich angenommen werden solle.

Vndt Gebüeten darauf N. allen, vnndt Jeden Vnseren nachgesezten Geist: vnndt weltlichen Obrigkheiten insonderheit aber vnsere jezig, vnndt khünfftigen Statthaltern, Landt-Marschallen, Landthauptleuthen, verwesern, Landtvicdomen, desgleichen denen Vorstehern, vnndt Rectoribus deren in vnnseren Österr. Erblanden befündlichen universiteten vnnd Gymnasien, dan sonst allen vnsern Amtleuthen, Vnterthanen vnndt Getreuen, was Würden, Stants, od. wesens die Seuen, hiermit so gnädig, als Ernstlich vnndt Wollen, dß Sye vilermeltes zu Rudolfswerth errichtendes Gymnasium, bey oberwehnter durch die daselbige P. P. Franciscaner vornehmendt-offentlichen Tradirung deren 6 vntheren schuellen ruihig verbleiben lassen, selbes anderen mit landtfürstl. bewilligung aufgerichteten Gymnasio gleichgehalten, mithin die von danen wegziehende Jugendt zu Fortsetzung Ihrer weiteren studien aller Orthen, Jedoch gegen Vorzeigung deren gewöhnlichen testimonien ohnweigerlich annehmen auch sonsten Gedachtes Gymnasium bei diesen gnedigsten Privilegio obrigkheitlich schüzen vnndt hanthaben, darwider selbst nichts Trengen od. beschwären, noch das von anderen zu beschehen gestatten in kheine weis noch weeg als Lieb einen Jeden Seye vnsere schwäre Vngnadt vnndt Straff zu vermeiden. Das meinen Wür ernstlich mit Vrkhundt dises Briefs, besigelt mit vnsern Kayßer: König vndt Erzherzoglich anhangenden Insigel, der geben ist in vnsern Statt Wien den 8. Monatstag Augusti in 1746.ten vnserer Reiche im Sechsten Jahr.

Maria Theresia
J. J. Graf v. Seileren.

Avg Myller von Freyburg
Ad Mandatum
Sac. Caes. Reg. Majest. propr.
F. G. von Rolenau.

